

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (7)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2016

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Միմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.

*Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)*

Ավետիսյան Հ. Գ.

Ավետիսյան Յու. Ս.

Բայրամյան Հ. Ս.

Բարդախյան Գ. (ԱՄՆ)

Դեդեյան Ժ. (Ֆրանսիա)

*Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)*

Ջաքարյան Ս. Ա.

Հայրունի Ա. Ն.

Հովհաննիսյան Մ. Ս.

Հովսեփյան Լ. Ս.

Ղարիբյան Ա. Ա.

Մարգարյան Հ. Գ.

Մինասյան Է. Գ.

Մուրադյան Ս. Պ.

*Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխա-
նատու քարտուղար)*

Սայադով Ս. Ս. (Ռուսաստան)

Սաֆարյան Ա. Վ.

Տազեայան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.

Avetisyan H.

*Avetisyan L. (Deputy editor-in-
chief)*

Avetisyan Y.

Bardakchian G. (USA)

Bayramyan H.

Dakessian A. (Lebanon)

Dedeyan G. (France)

Drost-Abgaryan A. (Germany)

Gharibyan A.

Hayruni A.

Hovhannisyan M.

Hovsepian L.

Margaryan H.

Minasyan E.

Muradyan S.

*Poghosyan V. (Executive
Secretary)*

Safaryan A.

Sayadov S. (Russia)

Zakaryan S.

THE CRIME OF GENOCIDE AND THE ARMENIAN GENOCIDE

Key Words – *International Term Genocide, Armenian Genocide, International Law, Policy, Diplomacy, History, Recognition*

1. *The Armenian Genocide and the International Situation*

The notion “Crimes against Humanity” is recorded for the first time in Roves pier’s speech at the “National Council of the French Revolution”, during which Luis XVI was implicated.

In his account to the UN Secretariat, the author George Washington Williams, referring to Leopold’s II tyrannical regime in Congo – the number of aborigines in Congo decreased 25% between 1880 and 1920 used the notion “The King is responsible for crimes against humanity”¹.

The matter of massive crimes in the Ottoman State detained the International community. On 24th May 1915 the countries of “Entente” were holding members of the Ottoman government personally responsible for ordering the killing of the Armenian people, assuming at the same duty and the right to indict them to justice.

Lord Curzon talking in the Council of Entente’s Ministers (11/20/1918) suggested establishing an International Court which would penalize anyone responsible for the crimes committed during the war. Lloyd George claimed that “a war, as a fact, is a crime against humanity” and he demanded that the authorities of Germany and the Ottoman Empire would be judged for the crimes they committed during World War I².

The Ottoman government was engaged to deliver the accused and give any kind of information, the allied powers would keep the right to indicate which courts would judge the cases and the Turkish government would assume responsibility to recognize these courts.

The Turkish government official undertakes the task to greatly facilitate the returning to their homes and make full restitution of the Turk subjects of no Turkish race that have been viciously expelled from the 1st January 1914. Also, it recognizes that any movable or immovable property belonging to Turk subjects or to their

¹ Godwin Rapando Murunga, *King Leopold’s Ghost: A story of Greed, Terror and Heroism // Colonial Africa*, History Department, Kenyatta University, Nairobi, 1999.

² **Aksam T.**, *A Shameful Act – The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2006, p. 348, **Trumpener U.**, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968, p. 210.

communities that can be retrieved must be compensated as soon as possible, to any beneficiary.

The Turkish government agrees that the arbitration committees will be appointed by the League of Nations council wherever it is necessary. These arbitration committees will listen to all claims covered in this article and then they are going to decide with summary procedures”. During the talking to the Responsibility Committee the notion “transgression of the war and humanity laws and customs” is used¹. Greece was represented by the Minister of Foreign Affairs N. Politis, who suggested using the notions “Crimes against the Laws of War” and “Crimes against the Laws of Humanity”. These efforts, despite being supported by the representatives of the USA and of Japan, ended in failure. The British authorities (from 1918-1919) proceed to legal actions, as we have mentioned before, in order for the war criminals to be tried, but the movement of Mustafa Kemal, the difficulty in finding evidence, the argument on which law would be applied, which authority would be in charge in addition to other allies misgivings led to the cease of process in November 1921.

Damad Ferid Pasha’s government which was elected in the same year in Turkey formed a “research committee” under the command of Mazhar Pasha to lead those responsible for the massive crimes. Finally, death penalties were imposed on Ministers and other people who had fled, whereas two officers, who were not the ring-leaders, were executed.

Kemalist movement stopped the procedure in January in 1921 and two years later the Lausanne treaty recognized the sell out of the authorities that were announced in 1915 and 1920 regarding the punishment of Crimes against humanity. Moreover, Higher Officials imprisoned in Malta, who should have been sentenced for crimes against humanity², were granted amnesty according to the Lausanne treaty. As a result, although the International Community had signed the Sevres treaty and had recognized the crimes against Greeks, Armenians, and Assyrians and there was impunity since the Allies didn’t guarantee its appliance.

The failure was imputed to the increasing international political disorder after World War I, the rise of the USSR and the agreement with the Kemalists, the withdrawal of British military presence, the weakening of the Ottoman government and the rise of Kemalism, the policy of isolating the USA. Although the American diplomats had condemned the genocide since 1915, the Government of the USA didn’t take any measures to restore the injustice after World War I. The American ambassador Henry Morgenthau had named the Slaughtery “murdering races” and that on 10th July 1915 he sent a telegram to Washington with the following words: “*The persecutions of Armenians have spread quickly. The reports from the widely scattered regions show the systematic efforts on the first hand to uproot the peaceful Armenian populations and on the order hand to bring their destruction and elimination, though arbitrary arrests, terrible tortures, massive expulsions and exiles from one end of the empire to the other, which were often followed by rapes, sacks and murders turned to slaughter.*”

¹ Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties // American Journal of International Law, Vol. 14, New York, 1920.

² Schabas W., Genocide // International Law, Cambridge University Press, 2002, p. 20-22.

*These measures were not the answer to the popular or fanatical people's request but completely arbitrary and guided from Constantinople on the name of military needs, usually in regions where no military operation was possible to take place*¹.

As a result the Lausanne treaty was the means of cleansing Kemalist Turkey which had been exculpated from its crimes. This was the case to which Hitler referred when he said: "Who remembers the Armenians"? This was the way Greeks and other Christian nations disappeared from their age long hearths and their living ground became Turkish².

The massive murders are followed by destructions of monuments, of churches and houses, of architectural inscriptions and renaming of regions. The new kemalist state was built on the ruins and the lives of Greeks, Armenians, Assyrians³.

The states of Entente, despite its first intention, didn't deal with the massive crimes and especially those committed by the Ottoman state and Kemalist Turkey, due to its weakness and internal problems. As a result this matter was brought up again after World War II to the newly established UN. On the 25th October 1941, Churchill declared that punishment for the war crimes should then on be considered as one of the main purpose of war⁴. In January 1942, during a meeting of the nine exiled governments in London, it was mentioned that Germany should face its responsibilities for the crimes they had committed. The declaration was adopted by Great Britain, the USA and the USSR.

2. *The Term Genocide*

The term "Genocide" was firstly expressed in 1944 by the Raphael Lemkin⁵, and was made known just before the trial of Nuremberg⁶ for the ones responsible for the extermination of the Jews by the Nazi in many "Pogroms"⁷.

¹ **Power S.**, *A Problem from Hell. America and the Age of Genocide*, New York, 2002, p. 6.

² **Schabas W.**, *op. cit.*, p. 20-22.

³ **Mandelstam A.**, *La société des nations et les puissances devant le problème arménien*, Paris, 1970.

⁴ **Helmreich P.**, *From Paris to Sevres*, Columbus, 1974, p. 131.

⁵ The professor of law school of the University of Yale, Rafael Lemkin, introduced the term 'genocide' // 1944. The term of Lemkin has been the base of the terminology the United Nations have used to make the 'Treaty for Genocide' of December 9th 1948. At that time the specific crime was coded and there were even set punishments for the criminals, but that hasn't stopped the forcing of violence against a group of people different from their persecutors. About the term genocide and especially in the area of today's Turkish state. See **Lemkin R.**, *Axis Rule in Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for readers.* Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law, Washington, 1944 ; *idem*: 'Le génocide' // *Revue internationale de droit penal*, 1946.

⁶ Tribunal Militaire International de Nuremberg, Procès des grands criminels de guerre, Nuremberg, p. 46, Επίσης **Ginsburgs G.-Kudriavtsev V.** (eds), *The Nuremberg Trials and International Law*, Dordrecht, 1990.

⁷ "Pogrom" is a term that is usually used in order to are reported the Semitics disturbances in Russia, particularly in 1881-1882, in 1903, in 1905 in the Odessa, Kiev, Chisinau. **Klier J.**, *Pogrom* // **Shelton D.** (ed.), *Genocide and Crimes against Humanity*, London Macmillan, 2004, p. 812-815. Also crime against the humanity is the "Night of Crystals" (Kristallnacht) of 9^{is} -10^{is} November 1938.

The legal conception of “Genocide” was applied at the Trial of Nuremberg and of Tokyo and had to do with a particular kind of war crime which had been almost unimportant up to then and as it was exactly stated in the first legally recorded act of it: the systematic extermination of some inferior nations in Europe by the Nazis. This crime which was legally stated as genocide had racism as a beginning and constituted its logical and fatal consequence when such a nation became able to develop literately, as happened in Germany.

The practice and the whole idea of genocide were based on the following arbitrary maxims: “hierarchy of cultures, that is to say that there are some superior and some inferior cultures and that only one of them can climb up to the top.

There could have been a problem with the trial since without a law in force there would be no punishment. Since the term “genocide” didn’t exist in those times, the punishment and the persecution would be in a question. The penal Law, in order to assure the fair treatment for the accused, couldn’t have a retrospective effect. It was declared that there was no punishment for murder in all the legal frameworks. After all, some of the committed crimes were so cruel that nobody could have imagined a control mechanism in advance, in order to make laws for them.

The “Genocide” is the most serious crime according to the International Law for which there had been no prescription. Whoever commits genocide does not just exterminate a group for what they have done but for what they are. The genocide can be executed by a series of murders of groups, of all or almost all members of a race or by its systematic decline (with various means) until its gradual obliteration. We have to mention here that the general meeting of the UN¹ ratified the resolution 50/192, which examined the systematic practicing of rapes during the armed fights constitute war crimes and that under specific circumstances they constitute a crime against humanity and an act of genocide as it is defined in the treaty related to the prevention and punishment of the crime of genocide”².

Turkey itself took part in the treaty for the Civil rights on 15th September 2003, where the article 6 protects the right to live, the article 20 prohibits the encouragement of race hatred and violence, the article 26 prohibits the discrimination and the article 27 guarantees the rights of minorities. A series of prohibitory measures against national, religious, language, moral, historic or other Kinds of tradition are included in the violent means used to commit the crime of genocide, because these cause a differentiation or distortion of the group with the consequent loss of national and racial characteristics. However, the rendering of the term for a concrete organized act implicates subjective criteria and, recently, has caused divergence of views.

¹ The Economic and Social Council is one of the main organs of the United Nations. It can ‘...make or cause introductions on the international issues in the areas of economy, social matters, spirit culture and education, public health and other relevant and can make recommendations on these issues in the General Council...’ (art. 62 of the chart of the United Nations) and it ‘forms committees’ (art. 68) among which is the committee for human rights. The committee for human rights was created by the Economical and Social Council in 1946. It conducts studies, prepares recommendations and works on programmes of international organs that concern the human rights. It also takes up special duties that are entrusted to it by the General Council or the Economical and Social Council. It is composed by its countries-members that are elected by the council for three years, the committee calls yearly meetings of a duration of five to six weeks. **Attarian V.**, *The Armenian Genocide in United Nations*, Athens, 2001 (in Greek).

² **Power S.**, *op. cit.*, p. 6.

The detestation and abhorrence caused by the systematically organized Nazi effort to exterminate the Jews, the Gypsies, the Slavs and other groups before and during World War II push the international community – the general meeting of the United Nations – to officially characterize genocide as a crime punished on the basis of international law. This pushed the Armenians to make their first demands for their holocaust despite the problems, the circumstances and the Turkish reactions.

On 8th August 1945 the allies agreed on establishing an International Military

Court which would judge the war criminals and on the principles considered, the basis of the articles of the United Nations concerning human rights and their basic matters (genocide, war crimes).

The term Genocide was the main indictment at the trial of Nuremberg. The international court martial of Nuremberg was set up with the agreement of the four powers which was signed on 8th April 1945 in London. In these laws there are acts which should be considered crimes against humanity. The term genocide is used for the first time on 18th October 1945 in a claimant of universal range: the indictment against German war criminals who were judged in front of the court of Nuremberg. The act of accusation against German war criminals reports that “*they occupied themselves with willful and systematic genocide that is the extermination of racial and national groups among the civilians of particular occupied regions, in order to exterminate particular races or orders of population and national, racial or religious groups*”¹.

A special treaty, which confirmed the general meeting of the United Nations prescribed that the perpetrators of such a crime (either state or military organ and government officials or even citizens) must be personally and individually considered responsible for this crime and must be judged by courts of the country where the crimes had been committed or by the international court.

The court of Nuremberg, with its resolution, emphasized on the principles below²:

- Each person, who commits crimes according to the International Court, is responsible for these actions and the punishment.
- For actions that no punishment is provided for in the International law, the individual is not released from his responsibility according to the international law.
- The action committed by a person, who constitutes crime if it was committed as state command or by an official of the government does not release him from international court responsibility.
- The action committed by individuals under government command or under Head Authorities does not release him from international law responsibilities as well as from moral responsibility.
- Each person accused of committing a crime according to international law deserves a fair trial based on the facts and on the international law.

¹ **Kiratzopoulos V.**, The Unwritten Genocide. The Pogrom against the Greeks of Constantinople, Athens Tsoukatou, 2006, p. 99 (in Greek).

² Tribunal Militaire International de Nuremberg, Procès des grands criminels de guerre, Nuremberg, p. 46. Επίσης **Ginsburgs G. – Kudriavtsev V.** (eds), op. cit. Also see **Stinger R.**, The Trial of Nuremberg, Athens, 1960 (in Greek).

- The sentenced crimes which are punished according to the international law are¹:

a) Crimes against Peace

1. Planning, preparing, initiation or instigation of offensive war in violation of the international treaties, agreements or guarantees.

2. Taking part in a mutual plan or conspiracy for committing the crimes mentioned in the first paragraph.

b) Crimes of War

Defiance's of international war laws and ethics in which we include but we do not fix: assassin nations, maltreatment and violent transportation of civilians to war camps for compulsory community service, murders or maltreatment of war prisoners, executions of prisoners, sacks and unjustified destruction of cities and villages or destructions that are not necessary for military reasons.

c) Crimes against Humanity

Murders, extermination, enslavement, exile and other cruel actions committed against urban populations, deportations for political, racial or religious reasons in connection with any other crime that falls within the competence of the court, in defiance of the law, or not, of the country where they were committed either in times of peace or war.

- Taking part in committing “crimes against peace”, “war crimes”, “crimes against humanity” as it is stated in the 6th principle, is a crime according to international law.

The general meeting of the United Nations, since its first session in 1946 has been occupied with the matter entitled: “The prevention and control of the crime called genocide” forcing the social and financial council to undertake consideration in new of the preparation of the blueprint. This blueprint of treaty is ready two years later according to a strenuous procedure that caused the intervention, apart from the social and financial council, of the Human Rights Committee, of a particular committee and an experts council, a member of which was professor Lemkin.

The UN voted at the general meeting 12/09/1948 (No Decision 260-III-A)² which came into force on 12th January 1951, the treaty for the prevention and punishment of the crime of genocide, which consists of 19 articles, while in its introduction the following are mentioned: “Recognizing that in all historic periods genocide has caused great humane losses” “For its prevention, international co-operation is needed”.

According to the treaty, the term “Genocide” is given by the articles as follows:

Article 2

Genocide is whichever of the following actions committed with the intention to completely or partly destroy a national, ethnic, racial or religious group because of being so

- 2.1. homicide of members of the group
- 2.2. causing severe physical or mental disorder to members of the group

¹ Kiratzopoulos V., op. cit., p. 100.

² Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, N 1021, vol. 78, 1951, p. 228. It is worth mentioning that many countries that had colonies declared in writing their oppositions, that were partially accepted, and agreed about the matters of the genocide with holdbacks.

- 2.3. implementation of such life conditions that lead to their complete or partial destruction
- 2.4. implementation of measures which aim at preventing birth inside the group
- 2.5. violent transportation of children from the group to another

Additionally, in the following articles of the treaty the following are mentioned:

Article 3

“The criminal actions below are to be punished:

- a) genocide
- b) conspiracy aiming at genocide
- c) direct or indirect instigation of committing genocide
- d) attempt to commit genocide
- e) taking part in genocide

Article 4

Individuals who conspire and act the above in article 3, no matter if they have acted with constitutionality, under public command or individually are to be punished.

Article 6

The individuals who are responsible for genocide actions or any other action as mentioned in article 3 must be tried in the country where the crime has been committed or in some international penal court which will be recognized by the contracting parties”¹.

Genocide, according to the Convention, has to do with a crime which, by violent means most of the times, aims at the systematic extermination of a whole race or part of it in a particular place. It is a primary crime, which has no connection with war battles. It is the destruction of a nation or of a national group; it is a coordinated plan of several activities that tend to destroy the substantial foundations of life of these national groups, in order to exterminate these groups.

Genocide in this age is among the “crimes against Humanity” which, according to article 6c of the “Articles” of the court of Nuremberg have to do with a series of particular severe offenses, committed “in relevance” or “in continuity” to crimes against peace or war crimes².

The relation between “crimes against Humanity” and the war grimes or crimes against peace fades away in the treaty for the prevention and the control of the crime of genocide, which was unanimously adopted by the general meeting of United Nations on 9th December 1948. There, the genocide is to be sentenced as an autonomous “crime of the law of Nations” either committed during peace or during war (article 1).

According to article II of the treaty, whose strict phrasing is contrary to the vagueness of the previous one, any of the actions below, which is committed with the intention to destroy, completely or partly, a national, ethnic, racial or religious group is considered to be genocide:

- a) murder of group members,

¹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, No 1021, vol. 78, 1951, p. 228.

² **Kuper L.**, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century, London, 1981, **Fein H.**, Accounting the Genocide, New York, 1979.

- b) severe damage of the physical or mental integrity of members of the group
- c) intentional instigation of the group in such conditions of life that cause the partial or complete destruction of it
- d) measures that aim at preventing birth inside the group
- e) violent transfers of children from one group to another.

The recitation is considered restrictive, which is a fact that excludes the possibility for other acts apart from a-e to be taken into account for the establishment of the crime of genocide.

According to article III, the “the following acts will be punished: 1) genocide, 2) agreement on committing genocide, 3) immediate or public encouragement to commit the crime of genocide, 4) attempt of genocide, 5) cooperation to commit genocide”¹.

According to article 5 “The persons who have committed genocide or any of the other acts mentioned in article 3, will be punished no matter if they are members of the government, civil seventy or individuals”. Concerning this point, the authority belongs primarily to State Courts in the place where the crime was committed.

The definitions of genocide are different in terms of the aspiring aims of each analyst focus on the important central role of the state, contrary to the UN definition where any report to the participation of the state in the genocide was excluded. The definitions differ regarding their nature and the kind of acts that are considered to constitute genocide. The most exclusive interpretation has as a pattern the Holocaust where the perpetrator intention was the complete extermination of the victim and the result of it the destruction of the biological base essential for the maintenance of the community. Other definitions are wider and offer a basis for analyzing the massive destruction of racial or religious groups but make the distinction between the genocide and what we could call pogrom or even group slaughter.

The definition of the crime of genocide that the UN support is wide enough to include the genocides of the colonialism the extermination indigenous groups, the destruction of foreign groups which were given the role of the hostage by the host communities, the great scale of slaughtering which were the result of the fight for self-determination secession or gaining power, as well as the holocaust and the genocides committed during wars. The definitions of genocide also include, apart from the UN definition, the premeditated and centrally organized crime committed by the state aiming at the extermination of a racial, national or religious group, the structural and systematic destruction of one of the groups above by the bureaucratic state mechanism, the massive fluttery which is generally committed by the state and whose main purpose is mainly the extermination of a particular group of the social structure and to genocide wholly regards the systematic of a national, racial or religious group.

According to the International declaration of the Rights of Nations (Algiers, 4th July 1976) and the permanent court of nation the genocide holds a central position. The crime of Genocide is the most severe in fringe up on the rights or nations; There is no crime as sessions as a premeditated state policy which upon at systematic extermination of a nation because of its special national identity. The first article of the declaration of Algiers states that: “Each nation has the right to exist”. The second

¹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, No 1021, vol. 78, 1951.

article clarifies: “Each nation has the right to be respected in terms of its national and cultural identity”. The article 3 points out: “Each nation has the right to maintain the peaceful possession of its own land and return to it in care of its deportation”¹.

The exact definition with which we could characterize the slaughter of Armenians by the Turks shouldn't cause difficulties apart from the extreme case where an exact equation of this genocide with the Holocaust would be requested.

However the slaughters committed by the Turks against the Christian populations of the Ottoman state are often compared with the holocaust. Writers referred the idea that in the 20th century a new procedure of genocide has been created, the one committed in cold blood as a result of the arbitrary decisions made by the authorities of despotic political systems, where contemporary technology and organization are used. The examples he reported were the genocide of the Armenian people and of the Jews in Europe. Arlen and Fein agreed and Fein included the stutter of the Gypsies of the Europe in the category of premeditated genocides, where as Melson characterizes the extermination of the Armenian people in 1915 and the Jews during World War II as methodical contemporary genocides².

The testimony of the USA ambassadors Morgenthau and Horton³ are of great importance in order to substantiate the genocide of the Christian populations in the Ottoman state, where as the narrations of the survivors and the wiping of geographical and historic presence of Christian populations from their country are the proof, that the crime of genocide has been committed⁴. There has been a systematic procedure of

¹ Permanent Court of Populations. The Crime of Silence. The Armenian Genocide. Athens, 1988 (in Greek).

² **Melson R.**, A Theoretical Inquiry into the Armenian Genocide, New York, 1983.

³ **Morgenthau H.**, The Secrets of Bosphorus, Athens, 1989, **Horton G.**, About Turkey, Athens, 1992 and of the same, The plague of Asia, Athens, 1993. The direct testimony of Morgenthau concerning the matter of the intention is included in the following lines: “When the Turkish authorities gave the order to apply the measure of dislocations they did nothing less than sentence to death an entire nation. The Turks responsible had a full conscience of that fact and didn't try at all to hide it when they discussed with me” (p. 308-309).

⁴ See the request from the head of the Armenian church to the USA, Great Britain and Soviet Union, the gesture from the Armenian Committee to the founding council of the United Nations (San Francisco), the memo of the Armenian organizations in 1947. All these called upon the Treaty of Sevres. See **Attarian V.**, op. cit. Also see **Hovanissian R.**, The Armenian Genocide in Perspective, New Brunswick, 1986. It must also be noted that the Armenian gestures to the United Nations overlooked the conversations that took place about a study of the committee of war crimes. It was a confidential document titled ‘Information about the human rights, that occur from the trials of war criminals’, a document that was written after the demand of the United Nations and was addressed to the Committee of Human Rights. The study placed in a historic perspective the evolution of the right concerning the war crimes and the crimes against humanity and included in the beginning, in a chapter the ‘evolutions during World war A’, a chapter about the massacres of the Armenians in Turkey. The Committee of human rights during the second conference on December 1947, with president F. D. Roosevelt dealt with this document. They made a subcommittee that had the work of giving its recommendations, after studying it (and at the same time study other issues related to human rights). The subcommittee estimating this work to be ‘important’ to the committee of war crimes, recommends its publication (and also the publishing of an additional document on the existing trial against war criminals). The committee of human rights examines it during its 43rd meeting (December 17th 1947) and its report sums up the recommendations of the subcommittee. After the taking up of a tropology – after the court decisions that were used in order to prepare this report – approves it, with ten votes pro and four absent, and delivers it, along with its report about the meeting, in the Economical and Social Council. This Council in a meeting of its 6th convocation

slaughter which stunted by the disarmament and the massive killing of the Greeks, the Armenians and the Assyrians who had been enlisted the Turkish army, extermination of leaders, arrests and slaughters of the physically able may. The banishment of women and old-sick or unable men and children was to follow. However, the conditions, under which this banishment was carried out, were so cruel that the people who finally arrived at their destination were few. As a result the banishments initiate a new means of extermination. These banishments were expanded to the whole country and their application was carefully planned from one region to the other. The representatives of the central government and the branch of the committee “Union and Development” were coordinating the operation. In some regions, the civilians were slaughtered immediately and bluntly. In other, the transfer of civilians looked like a time banishment and there were some possibilities to be rescued only if somebody embraced the Islam. However, the general form of slaughtering and banishment as well as the systematic elimination from their country are the evidence of the existence of intention for the genocide.

The representatives of the central government and the branch of the committee “Union and Development” (Young Turks) and after them Mustafa Kemal were coordinating the operation.

In some regions the civilians were slaughtered immediately and bluntly. In other, the transfer of civilians looks like a time banishment and there where some possibilities of rescuing only if somebody embraced the Islam. However, the general form of slaughtering and banishment as well as the systematic elimination from their country are the evidence of the existence of intention for the genocide.

(from February 2nd to March 11th 1948) examines the Committee’s report (February 5th) and, with the lack of antilogous, signs the recommendations in the report and the positive estimations of the part involved. Long after the meeting of the Council (on July 1948), the Turkish representatives in the United Nations make a gesture, protesting against the document of the Committee for war crimes and demand the erase of the chapter on the massacres against the Armenians. The reasons are put in two levels:

- 1) The report must be only about the evolutions after World War II.
- 2) The chapter that we speak of is written by a member of the committee for war crimes that is of a Polish origin, ‘which obviously has taken orders from the Soviet government’.

It is revealed that the Polish law expert M. Litawski that has contributed in the writing of the report, is not at all a member of the committee for war crimes, but is a member of the group of experts that work for it and is highly estimated for his abilities. The argumentation of his alleged relation with Russia is obviously made up for the occasion. Besides, the report has been signed after its examination from the Committee for human rights (December 14th 1947) and there is no official question about its alteration or its new examination. On that basis, the Turkish representatives seem to point out that if they wish to bring the case in front of the Economical and Social Council, they face the danger by interfering to bring up again an issue that they want to be forgotten. The chapter that was judged moreover does nothing else but repeat already known documents. During the seventh meeting of the Economical and Social Council (July 19th-August 28th 1948) the Turkish representatives don’t officially interfere in that issue, after the discussion on the report for human rights (August 25th), when it would be possible for the matter to be in the daily discussion programme. See **Attarian V.**, op. cit., p. 61-62.

3. *The Genocide through Time*

In the course of the time and due to the developments that occurred in the meantime, after the trial of Nuremberg, the legal approach of the concept of genocide had to be broadened because of the following matters:

- a) The legislative regulation which was intended for the sentence of the Nazis, Germany couldn't cover some facts universally. In particular, the colonial wars which convulsed exclusively the third world countries after the World War II would often arouse accusations of "Genocide" against the colonialists although several problems of international politics or the objectionable indifference of the international public opinion blocked the creation of a legal action similar to that of Nuremberg.
- b) The registration in 1948 didn't cover the protection of groups living in countries such as the USSR, Yugoslavia and Turkey.
- c) The legal explanation of the concept of genocide was in the range of prevention but in that in sentence. The new environment that had been created after the cold war needed prevention mechanisms in order to avoid committing massive crimes.

The first gap, which had already been discovered since the trial of Nuremberg, was that the extermination of the "target group" was not immediate but it was committed in the course of time. As a result, after Nuremberg (and Korea), the matter of duration of genocide was introduced as well as the definition of the suffering group. For example in democratic regimes the opposition is a group which is in an unfavorable position in relation to the government. However, this does not make it a "target group", whereas in totalitarian regimes, the opposition, despite being persecuted in various ways, it doesn't mean that it is a group prospective for genocide. In the course of time the group became equal to the national, ethnic, racial and religious group.

Except for the two matters mentioned above which were dealt with after Nuremberg, there was another one introduced the matter of numbers and losses that compose the crime of genocide.

The subcommittee against discrimination measures and minority protection, which was established in 1947¹ and depended on the committee for human rights and consisted of experts taking part as individuals and not as representatives of their countries posed some questions concerning the genocide in 1967. In particular, in the face of taking additional measures in the treaty for genocide (prevention measures, sufficient international legal justice, connection to "Apartheid"), the subcommittee decides to keep this matter in the agenda and ask the definition of a special sponsor who will take up the composition of a relative study.

¹ The subcommittee was created from the committee in 1947, during its first meeting. Its function is as follows: a) has been charged with the uptakes of studies, especially in the light of world declaration of the human rights and the statement compositions in the committee, relevant to the cause against the meters of discrimination of every kind, and the protection of racial, religious and lingual minorities. b) has been relieved of any other functionality that could be trusted to it, by the economical and social meeting or the committee of the human rights. The members of the subcommittee, 26 in number, were elected by the committee in 3 year command. **Attarian V.**, op. cit., p. 56.

After the agreement with the committee and the financial and social council, in the 24th meeting in 1971, an expert was appointed who had to deal with this study. The special sponsor N. Ruhashyankiko (Rwanda) shows a first composition in the 25th meeting in 1972. A part from the matters of method, the preamble outlines the origin of the concept of genocide and its shaping in the frame of the UN, focusing on the fact that “the treaty for genocide hasn’t been an obstacle to prevent committing this crime.

Furthermore, in order to show that Genocide is not a new phenomenon, he quotes about ten examples in paragraph 8 of the composition without any other markings some if which were very old (such as extermination of newborn Jews by Pharaoh and the massacre of St. Bartholomew). During the discussion that followed the presentation of the composition, many members declared that they would prefer examples based on factual historical data to be presented. After all, the subcommittee makes the decision with which asks from the expert to continue his study. Then, he presents an interim proposal at the 26th meeting in 1973, which is dedicated to the analysis of the concept of genocide in the treaty of 1948. The first part is again a historic caused the extermination of humane groups: war, colonialism, racism, religious fanaticism. After paragraph 28 and 29, where the inquisition and slaughter of St. Bartholomew are quoted, in paragraph 30 the composition marks the following:

“During contemporary times, we can highlight the existence of a quite wide documentation of the slaughtering of the Armenians, which we can characterize as the “first genocide of the 20th century”¹, whereas a footnote at the end of the page gives some bibliography. The composition, despite the Turkish reactions, constitutes a special development of the matter of genocide and especially of the genocides that were carried out by the Ottoman state².

¹ E/CN.sub.2/L.583 dd/25 juin 1973.

² During the conversation on 18 and 19 September many members come back on the above mentioned paragraph, to ask, either to erase, or to complete from another point of view, either to remain as is. Similar views are expressed for the paragraphs 28 and 29. At the end of the conversation, the special introducer concludes to the point that the proposal has as a purpose to eliminate the paragraphs 28,29,30 does not stand from the majority and is therefore rejected. A conclusion is voted with all votes, which asks him to continue his work taking under consideration these expressed views. After this Summit of the subcommittee the report provokes a procedure totally unusual. The committee of human rights in the 30th meeting (21 February-8 March 1974) deals with the last intermediate proposal and discusses it in the absence of its editor (the practice imposes that the committee investigates only the final introduction). On 6 March, after the investigation of the report of the meeting of the subcommittee, the Turk representative interferes, in order to judge paragraph 30 of the document, demands its elimination under the pretences that it is based on the “myth” of the Armenian genocide and develops afterwards the Turkish views on this matter. With different alternates, the point of view of the Turk representative is being supported from the delegations of Pakistan, Italy, France, Tunisia, Nigeria, the USA, Austria, Iran and Romania. Most of them dedicate whole interventions to the huge report of the subcommittee for this matter. The representative of Ecuador also asks the elimination of other historical reference and only the representatives to Soviet Union, The Netherlands, The UK and Belarus discuss the other points of the report of the meeting of the subcommittee. The president concludes this conversation by stating, wish that was also stated by other representatives, amongst with the Indian, that the point of views that were expressed will be transported to the special introducer. After the 28th meeting (9 September 1975), the special introducer N. Ruhashyankiko presents his last two intermediate reports, without mentioning the conversations of the committee on March of 1974. While they are discussing over the essence of the reports the members of the subcommittee take, in majority, a stand for the historic chapter and the independence of the special introducer. Many amongst them are expressed in different ways to the maintaining of paragraph 30 (Great

C. The Genocide after the Cold War

After the Cold War the prevention of genocide was stressed and not only its sentence, which, a posteriori, was just of moral importance since the crimes had been committed and there had been victims¹. As a result, although the genocide is a great offence, the competent international organs and especially the treaty for the genocide and the clauses of its appliance, were obviously inactive. The 20th century and particularly the end of it, was marked by reappearing of this scourge-a fact equally alarming with the impunity that had benefited the responsible states or leaders (former Yugoslavia, Rwanda)².

The General Meeting founded the position of High Commissioner of the UN for Human Rights in 1993, who “exercises his duties in the Framework of the Map of the United Nations, the International Declaration of Human Rights and other international organs for Human Rights”. The Security Council founded an international court in the same year “with the purpose to put individuals, who are considered responsible for serious violations of the international humanistic law committed at the grounds of former Yugoslavia” (the court came into operation in 1994) on trial. Additional it was emphasized that rapes under specific circumstances could constitute a crime of genocide.

Furthermore, it decided to found an international Penal court in 1994 “with the duty to trial individuals who are considered responsible for acts of genocide or other serious violation of the international humanistic law committed at the grounds of Rwanda”.

The UN has elaborated a framework of international organs and constitutes the source of international law concerning the Human Rights. Its organs and especially the Human Rights Committee have at their disposal many clauses and procedures of applying them, in order to prevent the violation of human rights, to reveal them, to evaluate their importance to take measures to stop them and finally, to put the responsible on trial. However many times, interests and state priorities do not allow the truth to shine. As a result, since there was a Turkish reaction against the interventions of the Armenians³.

Additionally, the issue of ethnic cleansing was pointed out with the war at former Yugoslavia⁴. By ethnic cleansing, we mean the isolation of a particular region by a

Britain, Nigeria, Soviet Union, Mexico, Australia). Some others propose to take into consideration the Turkish point of view, in order to avoid new tensions (Tunisia, Egypt, Pakistan, Iraq). The representative of Turkey, country-observatory, repeats the criticisms that have been foretold against paragraph 30, while the representative of the committee of churches for national affairs insists on the significance of a report in the Armenian genocide. **Attarian V.**, op. cit., p. 78.

¹ **Totten S., Charny I., Parsons W.**, Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views, New York, 1997.

² **Horowitz I.**, Taking Lives. Genocide and State Power, New Brunswick, 1980, p. 39.

³ **Chiang H.**, Non Governmental Organizations and the United Nations, Identity, Role and Function, New York, 1981.

⁴ ICTY procedure, Carla Del Ponte releases Background paper on Sexual Violence Investigation and prosecution, The Hague 8 December 1999.

national group without leaving traces¹. The UN² accepted the abhorrent policy of ethnic cleansing as plan of genocide.

The measures of applying ethnic-cleansing are the following:

1. *Government and bureaucratic* (interventions to the legal, elected authorities, discriminations of humanistic goods and rights).
2. *Other non violent measures* (guided negative reports to the media, public address of citizens by their national status, nameless threats against the life of the members of the suffering group).
3. *Terrorist measures* (systematic isolated acts, rapes, robberies massive transfers of members of the suffering group, which are carried out by security forces, go unpunished or are punished symbolically)³.
4. *Military Measures* (assassinations of leaders of the suffering group, politicians, officials, journalists teachers, grabbing of hostages and using them as shield)⁴.

The measures of ethnic cleansing do not have to be applied all at once in a particular region but partly as this policy directs⁵. The application of particular decisions is either short-term or long term, according to the national social classes of the region, in order that the acts of ethno cleansing not to be understood by external factors⁶. Ethnic cleansing is considered to be genocide and there was a special court for the crimes in Former Yugoslavia to punish the ones responsible. In 1948, G.H. Stanton, a professor at Yale University, after the end of the cold war, presented and analyzed the eight phases of genocide as follows:

1) factionalism 2) stigmatizing or symbolism 3) dehumanization 4) organization 5) polarization 6) preparation 7) extermination 8) disclaiming responsibility⁷.

Professor Stanton claims that, according to reports of UN and the non-governmental organizations, the genocide could have been prevented until its fourth phase. He posed another issue as well; It is important to put emphasis not only on who committed the crime but also on whom organized it, because it is considered to be genocide even if the individuals who committed the crimes followed commands or had a relationship with government functionaries, who haven't expensed their views in public. The accusation is extended if there is a para military interference for the committing of the crime.

During the preparation of the genocide the victims are separated from the mass, secret situations are prepared, the would-be victims are aimed and become targets. Properties are confiscated, the movements are limited by creating blocked places,

¹ On 2 August 2001, the International Court of Crimes for former Yugoslavia it decided that the makes in the Semprenitsa of Bosnia - Herzegovina they constituted Genocide.

² UN (47/121- 18/12/1992, 9).

³ **Cipolat U.** The Punishment of Rape under International Humanitarian Law: how to Deal with Perpetrators in the Yugoslav Context, Yale Law School, 1996.

⁴ **Kiratzopoulos V.**, op. cit., p. 44.

⁵ Two basic weaknesses of ICTY it is that it cannot judge affairs for crimes that were committed before the 1 July 2002 and his jurisdiction of is additional that of courts of countries that have ratified the Treaty of Rome. **Kiratzopoulos V.**, op. cit., p. 99.

⁶ **Kuper L.**, op. cit., **Ternon Y.**, L'État criminel. Les génocides au XXe siècle, Paris, 1995.

⁷ **Stanton G.H.**, The Eight Stages of Genocide, Yale, 1998.

camps are created and house arrest imposed. It is the phase when the foreign powers must intervene in order to avoid outrages, to help organize self-defense and if the UN and the foreign powers cannot prevent the genocide, then the seventh, phase of the genocide begins.

Then, state and paramilitary powers are used, groups which will support the Genocide whereas the last phase is of the great interest for the final outcome of the Genocide since the persecutor, creates massive graves, wipes out elements and terrifies the witnesses, denies that there has been a crime committed, blocks any research until the final destruction of any elements. The persecutors and the mastermind are left un-punished, they declare inability to find those guilty and arrest them and point to the victims as the main responsible for the genocide.

4. *Conclusions*

The international crime of Genocide opposes responsibilities not only on the state which committed it, but also to the whole international community:

- a) For not recognizing a situation created by global crime as legal
- b) For not helping the performance of an international crime to maintain the illegal situation and¹
- c) To help other countries with the application of the obligations above. That is, it imposes on the international community the obligation not to recognize an illegal situation as a result of Genocide².

A universal struggle to ask for and point out the truth will find a lot of nations agreed. In order not to repeat the crimes, the responsible and the reasons that led them have to be found out. The truth must be sought and presented to the international public opinion, which knows how to judge and sentence without self-interest. Nowadays, when other nations suffer genocides from racist states, it is time for the first step to be taken to recognize the Armenian genocide. On the other hand, the contemporary Turkish state has to answer for the Armenian Genocide, without making propaganda and pleads inconsistency as a state in order to be exculpated from the charge. This state, as the creation of Mustafa Kemal, and the Young Turks are responsible for the crime of Genocide. Each nation has the right to intensely demand from the authorities of the crimes and offences committed against it to recognize them. The greater the harm and the longer the facts were hidden, the more intense the desire for such recognition becomes.

Recognition, which is a substantial way to fight against genocide; Recognition which constitutes the confirmation of a nation's right to the respect of its existence according to the international law and the historic truth.

¹ **Shaw M.** // International Law, New York, 2002, p. 481, it marks that the violation of international obligation gives reason for a requirement for the repair.

² **Lauterpacht H.**, Recognition // International Law, Cambridge, 1947, p. 20, **Bassiouni C.**, Crimes against Humanity in International Criminal Law, Martinus Nijhof, Dordrecht, 1992, **Shelton D.** (ed.), Encyclopaedia of Genocide and Crimes against Humanity, MacMillan reference, 2004, **Francillon J.**, Aspects juridiques des crimes contre l'humanité // L'actualité du génocide des Arméniens, Edipol, 1999, p. 397-404.

**Թեոֆանիս Մալկիդիս – Յեղասպանությունը որպես հանցանք և
Հայոց ցեղասպանությունը**

Հոդվածում վերլուծվում է ցեղասպանության հարցը՝ սկսած եզրույթի առաջին հիշատակումից՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից մինչև ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանության գաղափարի ընդունումը: Հեղինակը տալիս է նաև ցեղասպանություն միջազգային եզրույթի տիպական նկարագիրը, և թե ինչով այն առնչվում հայերի դեմ ուղղված XX դարի առաջին ցեղասպանության:

Բացի այդ, հեղինակը քննարկում է Հայոց ցեղասպանությունը քաղաքական, դիվանագիտական և պատմական համատեքստում և ուսումնասիրում Հայոց ցեղասպանության և դրա միջազգայնորեն ճանաչման համար բացված նոր հեռանկարները:

Теофанис Малкидис – Геноцид как преступление и Геноцид армян

В статье анализируется вопрос геноцида с первого упоминания термина – от Первой мировой войны до принятия идеи геноцида со стороны ООН. Автор дает также типовое определение международного термина геноцид и то, каким образом он связан с первым геноцидом XX века, совершенным против армян.

Кроме этого, автор анализирует Геноцид армян в международном политическом, дипломатическом и историческом контексте и исследует новые перспективы, открывающиеся для признания Геноцида армян.

**ԱՄՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌՆՉՈՒԹՅԱՄԲ**

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, միջազգային ճանաչում, Միացյալ Նահանգներ, 252-րդ բանաձև, ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատ, հայկական հարց, նախընտրական խոստում, նախագահ

Հայ ժողովրդի պատմության ամենասև եջը Հայոց ցեղասպանությունն է Օսմանյան կայսրությունում, որը նրան պատճառել է մարդկային, տարածքային, մշակութային և նյութական անդարմանելի կորուստներ:

Ինչպես շատ երկրների, այնպես էլ ԱՄՆ-ի առաջադեմ հասարակությունը զայրույթով է ընդունել 1915 թ. հայերի կոտորածի և տեղահանության փաստը: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ի քաղաքական մոտեցումը Հայկական հարցի առնչությամբ հանգել է հետևյալին՝ ցանկանում ենք ստեղծել մեծ Հայաստան, սակայն չենք պատրաստվում դիմելու որևէ զոհողության: Այդուհանդերձ, դա չի նշանակում, թե ԱՄՆ-ը որևէ դերակատարություն չի ստանձնել այդ ժամանակ: Ավելին, նա իր բացառիկ մասնակցությունն է ունեցել Հայոց մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման գործընթացի սկզբնական շրջանում, ընդ որում՝ թե՛ պաշտոնական վավերագրերի մակարդակով ցեղասպանության փաստն արձանագրելու և դրա վերաբերյալ տեղեկատվությունն աշխարհում տարածելու և թե՛ ցեղասպանության գործընթացին միջամտելու և վերապրածների օգնություն ցույց տալու առումներով: Ելնելով ոչ միայն զուտ մարդասիրական, այլև քաղաքական ու տնտեսական շահերից՝ ԱՄՆ-ը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և Արևմտյան Հայաստանը ներառող հայկական պետականության ստեղծման խնդրին առավել հետամուտ պետություն էր, քանի դեռ ներքաղաքական ու աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների բերումով խնդիրը չէր կորցրել արդիականությունը: Բացի դրանից, ԱՄՆ-ը ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հետ միաժամանակ առիթ էր ունեցել արծարծել հայկական կոտորածների և փոխհատուցման խնդիրն արդեն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին:

ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման գործընթացի հիմնական փուլն սկսվել է 1965 թ., երբ ամերիկահայ համայնքը նշում էր Եղեռնի 50-րդ տարելիցը: Այս առիթով Կալիֆոռնիայի նահանգի Օրենսդիր ժողովն ընդունեց Ասամբլեայի թիվ 274 բանաձևը, որում նշված

եր. «50 տարի առաջ՝ 1915 թ. ապրիլի 24-ին, Թուրքական կայսրության կառավարությունը՝ իբրև Կենտրոնական դաշինքի երկրների դաշնակից, սկսել է հայ ազգի պարբերաբար բնաջնջման ծրագիրը: ... 1915-1918 թթ. ընթացքում ողջ հայության կեսն իր բնակավայրերից քշվել է դեպի Սիրիայի անապատը և սպանվել կամ աննկարագրելի սարսափներ է կրել: ... Մարդկության պատմության մեջ չի եղել ոչ մի իրադարձություն, որն այսքան հիմնովին գրավի աշխարհի ժողովուրդների սրտակցությունը, սակայն որ այսքան շուտ էլ մոռացվի»¹:

Նույն թվականին Կալիֆորնիայի նահանգապետ Էդմոնդ Բրաունը հանդես է եկել հայտարարությամբ, որում նշվում էր. «1915 թ. հայկական կոտորածի հիշատակի այս օրն աշխարհը պետք է դադար տա՝ խորհելու պատմական դասերի և դրանց համամարդկային նշանակության մասին: Ես կոչ եմ անում բոլոր կալիֆորնիացիներին միանալ մեր հայ հարևաններին և համաքաղաքացիներին՝ նշելու այն 2 մլն. հայերի մահը, ովքեր հալածանքների են ենթարկվել և դատապարտվել մահվան»²:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու գործում Կալիֆորնիա նահանգին առաջինը միացան Նյու Ջերսին և Նյու Յորքը: Նրանց կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առիթն այն հուսադրող տրամադրությունն էր, որն առաջացրել էին թուրքական գորքերի՝ Կիպրոս ներխուժելուց հետո ԱՄՆ-ում ծայր առած հակաթուրքական տրամադրվածությունը և 1975 թ. ապրիլի 9-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող Ներկայացուցիչների պալատի թիվ 148 համատեղ բանաձևը: Այսպես, 1975 թ. ապրիլի 1-ին Նյու Ջերսիի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց մի բանաձև, որում մասնավորապես նշված էր. «1975 թ. ապրիլի 24-ին նշվում է 1915-1918 թթ. պարբերաբար իրականացված ցեղասպանության 60-րդ տարելիցը, որի հետևանքով բնաջնջվել են Թուրքիայում բնակվող 1.5-2 միլիոն հայեր»³:

1975 թ. ապրիլի 24-ին Նյու Յորքի Օրենսդիր ժողովն ընդունեց Սենատի և Ասամբլեայի համատեղ բանաձև, որում դատապարտվում էր թուրքական իշխանությունների՝ հայկական ռասան բնաջնջելու փորձը⁴: 1990 թ. Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցի կապակցությամբ նախագահ Ջորջ Բուշ ավագը հանդես եկավ ուղերձով, որում 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից իրականացված քաղաքականությունն ան-

¹ State of California. The Legislative. Assembly Resolution 274. 1965. Տե՛ս նաև ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի (ՀՅԹԻ) գիտական ֆոնդեր, բաժին 25, թղթապանակ 41, փաստաթուղթ 1:

² State of California. Office of the Governor. Proclamation. Governor Edmund G. Brown. 1965. Տե՛ս նաև ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդեր, բաժին 25, թղթապանակ 41, փաստաթուղթ 4:

³ State of New Jersey. General Assembly. Assembly Resolution. April 1, 1975.

⁴ State of New York. The Legislature. Senate and Assembly Joint Resolution. April 24, 1975.

վանում էր «մարդկության դեմ հանցագործություն»¹: Թեև ցեղասպանությունը դասվում է հենց մարդկության դեմ հանցագործությունների շարքում, այնուամենայնիվ Ջորջ Բուշ ավագը չկատարեց նախընտրական իր խոստումը և ձեռնպահ մնաց ցեղասպանություն եզրույթն օգտագործելուց, ինչպես դա արել էր նախագահ Ջիմի Քարտերը 1978 թ.: Մակայն այս ամենից բացի, պետք չէ մոռանալ, որ 1981 թ. նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանն իր թիվ 4838 ուղերձում օգտագործել էր հենց «Հայոց ցեղասպանություն» ձևակերպումը²: ԱՄՆ նախագահ Բիլ Քլինթոնի պաշտոնավարության ժամանակաշրջանում, սկսած 1994 թ., Հայոց ցեղասպանության տարելիցի կապակցությամբ նախագահական ուղերձները դարձան ամենամյա: Մակայն բովանդակային առումով նրա ելույթները որևէ փոփոխություն չկրեցին: Ավելին, իր ուղերձներում Քլինթոնը սկսեց ավելի հպանցիկ անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանության թեմային՝ առավելապես իր խոսքը կենտրոնացնելով ՀՀ ապագայի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի ունեցած տեսակետի վրա և անդրադառնալով անկախ պետականության ու ազատական տնտեսություն կառուցելուն, հարևանների և մասնավորապես Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելուն, Ղարաբաղյան խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու գործում Հայաստանին սատար կանգնելու ԱՄՆ-ի պատրաստակամությանը:

Ինչևէ, հարկ է հիշել նաև այն, որ Միացյալ Նահանգներն առաջին պետությունն է, որն արդեն ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը՝ Ուրուգվայից դեռևս 14 տարի առաջ՝ 1951 թ., և Ցեղասպանության կոնվենցիայի ստորագրումից ընդամենը երեք տարի անց: ԱՄՆ-ի կառավարությունը ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանին 1951 թ. հունվարի հղած իր գրավոր հայտարարության մեջ բառացիորեն հավաստել է հետևյալը. «Քրիստոնյաների հալածանքները հռոմեացիների կողմից, հայերի ջարդերը թուրքերի կողմից, միլիոնավոր հրեաների և լեհերի ոչնչացումը նացիստների կողմից ցեղասպանություն հանցագործության ակնհայտ օրինակներ են: Այս հիմքի վրա է Միավորված ազգերի Վեհաժողովը քննության առել ցեղասպանության հարցը»³:

¹ The White House. Office of the Press Secretary. April 20, 1990.

² The White Hoes. Office of the Press Secretary. April 22, 1981. Տե՛ս նաև Public Papers of the presidents of the United States, Administration of Ronald Reagan, 1981, Washington, Government Printing Office, 1982, p. 459:

³ “The Roman persecutions of the Christians, the Turkish massacres of Armenians, the extermination of millions of Jews and Poles by the Nazis are outstanding Assembly of the crime of Genocide. This was the background when the general Assembly of the United Nations considered the problem of genocide”. International Court of Justice: pleadings, oral arguments, documents; Reservations on the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide: **Chapter IV, Human Rights**, 1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Paris, 9 December 1948 Entry into force 12 January 1951, in accordance with article XIII, Registration-12 January 1951, No. 1021, Status-Signatories: 41. Parties: 146, Text- United Nations, *Treaty Series*, vol. 78, p. 277.

Վերոշարադրյալից հստակ է, որ թուրքերի կողմից հայերի ջարդերը Միացյալ Նահանգների կառավարությունը միանշանակորեն դիտել է ցեղասպանություն հանցագործության ակնհայտ օրինակ: Ավելին, սույն հայտարարությունն անառարկելիորեն փաստում է, որ ՄԱԿ-ի Վեհաժողովը Ցեղասպանության կոնվենցիան ընդունելիս (1948 թ. դեկտեմբերի 9) ի նկատի է ունեցել նաև Հայոց ցեղասպանությունը: Նշենք նաև, որ ԱՄՆ-ի աջակցությամբ է Ռաֆայել Լեմկինի՝ ցեղասպանության կոնվենցիայի համաձայնագրի նախնական բանաձևը դրվել Գլխավոր ասամբլեայի քննարկմանը: Հիշեցնենք նաև, որ Լեմկինը առաջադրելով «ցեղասպանություն» եզրույթը, հիմք է ընդունել 1915 թ. հայերի ոչնչացումը՝ որպես հիմնարար օրինակ¹: Ցանկանում եմ մեջ բերել նրա խոսքերը. «Որոշ ընթերցողներ արդեն գլխի են ընկել, թե ես ինչ ի նկատի ունեմ, այն է, երեսուն տարի առաջ թուրքերի կողմից իրականացված գազանությունները հայերի նկատմամբ: Սակայն ոմանք կասեն, որ այդպես չեն մտածել: Ահա սա է մեր ժամանակների ողբերգությունը: Մենք չափազանց շուտ ենք մոռանում: Երեկ զոհերը «միայն» հայերն էին, այսօր «միայն» հրեաներն են, բայց նաև լեհերն ու այլ եվրոպական ժողովուրդներ: Իսկ ո՞վ կլինի վաղը»²:

Ցեղասպանության կոնվենցիան ԱՄՆ-ը վավերացրել է 1988 թ. նոյեմբերի 25-ին: Ըստ այդմ, նշյալ փաստաթուղթը, համաձայն Միացյալ Նահանգների սահմանադրության 6-րդ հոդվածի 2-րդ կետի, դարձել է երկրի օրենսդրության բաղկացուցիչ մասը (supreme Law of the Land):

Կարծում ենք, որ Միացյալ Նահանգներում նույնպես քիչ աշխատանք չի տարվել Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ճանապարհին, քան մեծ թվով այն երկրներում, որոնց անունը նշվում է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած 21 պետությունների ցանկում:

ԱՄՆ-ը, Հայաստանից և Կանադայից բացի, միակ պետությունն է, որտեղ պետական ղեկավարը ապրիլի 24-ին հանդես է գալիս ելույթով: Սկսած 1994 թվականից՝ յուրաքանչյուր տարելիցի օրը հնչում է խոշորագույն գերտերություններից մեկի նախագահի խոսքը 1915 թ. ոճրագործությունների վերաբերյալ. սա արդեն բավական խոսուն է:

Ճիշտ է, մեզ մտահոգում է այն փաստը, որ ԱՄՆ-ի նախագահության թեկնածուներն ընտրարշավի ժամանակ պարբերաբար հանդես են գալիս «Հայոց ցեղասպանություն» արտահայտությունը հստակ կիրառելու խոստումով, սակայն նախագահ դառնալուց հետո դա խոստումը մոռացության են մատնում: Հենց օրինակ Բարաք Օբաման, երբ նախագահի թեկնածու էր, այդ ժամանակ դեռևս սենատոր, հայտարարել է, որ «Հայոց ցեղասպանությունը ենթադրություն չէ, ոչ էլ անձնական կարծիք կամ տեսակետ, այն

¹ Auroon Y., The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide, New Brunswick, N.J., 2003.

² Թարգմանված է եբրայերենից. Յիվո Բլեթեր, Եբրայական գիտական ինստիտուտի ամսագիր, հ. XXVIII. համ. 2, 1948:

Միացյալ Նահանգներն է, որը հավատարմագրված է բազմաթիվ պատմական ապացույցներով: Փաստերն անհերքելի էն... որպես նախագահ ես կճանաչեմ Հայոց ցեղասպանությունը»: Սակայն իր առաջին նախագահական ելույթում խուսափեց «ցեղասպանություն» բառեզրից, բայց օգտագործեց հայերեն «Մեծ եղեռն» արտահայտությունը: Իսկ Մեջլիսում ունեցած իր ելույթում՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հատվածում, Օբաման «Չիկագո տրիբուն» թերթի թղթակցի այն հարցին, թե արդյոք իր տեսակետը փոխել է, նա իբրև նախագահ պատասխանել է. «Հարցի վերաբերյալ տեսակետներս արձանագրված են: Ես չեմ փոխել իմ տեսակետը»: Փաստորեն նախագահները հրաժարվում են կատարել խոստումները՝ ասելով, որ Թուրքիան կարևոր դեր ունի ՆԱՏՕ-ի համակարգում կամ ԱՄՆ տարածաշրջանային ռազմավարական շահերի համապատկերում: Փաստ է նաև այն, որ ԱՄՆ-ի 40-րդ նախագահ Ռեյգանի հայտարարությունը պետական ոչ մի դեկավար չի մերժել:

Այժմ դիտարկենք Կոնգրեսի մակարդակով ճանաչմանը. ԱՄՆ-ի օրենսդիր մարմինը երկու անգամ ընդունել է համապատասխան որոշումներ, որոնցում հստակորեն ամրագրված է «Հայոց ցեղասպանություն» բառակապակցությունը: 1975 թ. ապրիլի 9-ին ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի ընդունած որոշման մեջ նշված է. «1975 թ. ապրիլի 24-ը հաստատել որպես մարդու կողմից մարդու նկատմամբ դաժանության հիշատակի օր: ԱՄՆ-ի նախագահը լիազորվում է, և նրանից պահանջվում է հրապարակել հայտարարություն, որով ԱՄՆ-ի ժողովրդին կոչ կարվի այս օրը հիշել բոլոր ցեղասպանությունների գոհերին և հատկապես հայերին, որոնք ցեղասպանության են ենթարկվել 1915 թ., որի պատճառով այս օրը ոգեկոչվում է համայն աշխարհի հայերի և նրանց բարեկամների կողմից»: Ինչպես նշեցինք, 1981 թ. նախագահ Ռեյգանը հրապարակեց համապատասխան հայտարարություն, ինչը, ըստ էության, ամբողջացրեց Կոնգրեսի փաստաթղթի պահանջը: 1984 թ. սեպտեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատն ընդունեց ևս մեկ որոշում, որը հիմնականում կրկնում էր 1975 թ. փաստաթուղթը, սակայն առավել խիստ շեշտադրումներ էր կրում. «1985 թվականից ապրիլի 24-ը հաստատել որպես մարդու կողմից մարդու նկատմամբ դաժանության հիշատակի ազգային օր»: Այսպիսով, հարկ է նշել, որ ամերիկյան Կոնգրեսը ևս Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող օրենսդիրների թվում է: Սա փաստ է: Նշենք նաև, որ ԱՄՆ-ի 50 նահանգներից 43-ը տարբեր ժամանակներում ընդունել են Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ:

Չպետք է մոռանանք նաև ԱՄՆ-ի հայկական լոբբիստական կազմակերպությունների աշխատանքները և Ներկայացուցիչների պալատի հայկական հարցերով հանձնախմբի անդամների ակտիվ ջանքերը, որոնց շնորհիվ 2010 թ. մարտի 4-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովում քվեարկության դրվեց հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության 252-րդ բանաձևը, որն ընդունվեց

46 հոգուց բաղկացած հանձնաժողովի 23 կողմ և 22 դեմ քվեների հարաբերակցությամբ (մեկ անդամ չներկայացավ քվեարկությանը): 252-րդ բանաձևը կոչ է անում ԱՄՆ-ի նախագահին «ապահովել, որպեսզի Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականությունը պատշաճ ըմբռնում ցուցաբերի հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանությանը՝ Միացյալ Նահանգների արձանագրություններում փաստված մարդու իրավունքների, էթնիկ գոումների և ցեղասպանության հարցերի առնչությամբ», ինչպես նաև ապրիլքսանչորսյան իր ամենամյա ուղերձում «ճշգրիտ կերպով բնորոշել մեկուկես միլիոն հայերի պարբերական և կանխամտածված բնաջնջումը որպես ցեղասպանություն»¹: Բանաձևի ծանոթագրություններում հստակ նշվում է.

«Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանությունը ծրագրվել և իրականացվել է Օսմանյան կայսրության կողմից 1915-1923 թվականներին, որի արդյունքում տեղահանվել են երկու միլիոն հայեր:

Նրանցից մեկուկես միլիոնը սպանվել է, կես միլիոն վերապրածներ վտարվել են իրենց տներից: Այս ամենի արդյունքում վերացվեց հայերի 2500 տարվա ներկայությունն իրենց պատմական հայրենիքում»: Նշենք, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի Արտաքին հարցերի հանձնաժողովը նման բովանդակությամբ բանաձևեր ընդունել է 2000, 2005 և 2007 (նույն նպատակը հետապնդող 106-րդ բանաձևը, նույն 252-րդ բանաձևը) թվականներին: Թեև այդ բանաձևերը մեծ աջակցություն էին վայելում Կոնգրեսում, Ներկայացուցիչների պալատի լիազույժար նիստում քվեարկության չեն դրվել, քանի որ թե՛ Բիլ Քլինթոնը և թե՛ Ջորջ Բուշ կրտսերը կտրականապես դեմ արտահայտվեցին բանաձևերի ընդունմանը՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը կարող են պատասխան քայլերի դիմել²: Ներկայացուցիչների պալատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ղեկավար Հովարդ Բերմանը նույնպես կողմ է քվեարկել 252-րդ բանաձևին: Պետք է նկատել, որ 252-րդ բանաձևին կողմ քվեարկած անդամներից մի քանիսը ղեկավարում են Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովները: Դոնալդ Փեյնը, օրինակ, Աֆրիկայի և համաշխարհային առողջապահության հանձնաժողովի ղեկավարն է, Էնի Ֆալեոմավաեգան (դեմոկրատ) ղեկավարում է Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան և գլոբալ բնապահպանություն հանձնաժողովը, Բրեդ Շերմանը՝ Ահաբեկչություն, չտարածում և առևտուր, Գարի Աքերմանը՝ Մերձավոր Արևելք և Հարավային Ասիա, Էլիոթ Էնգելը՝ Արևմտյան կիսագունդ ենթահանձնաժողովները: Նկատենք, որ 252-րդ բանաձևի քվեարկության ընթացքում Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի գրեթե բոլոր անդամները բացահայտ ճանաչել են հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանությունը, սակայն դեմ քվեարկած-

¹ ԱՄՆ Կոնգրեսի հանձնաժողովը հավանություն տվեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող օրինագծին, 05.03.2010 թ., <http://www.armenialiberty.org/content/article/1974951.html>

² Նույն տեղում:

ներն իրենց դիրքորոշումը պայմանավորել են ԱՄՆ-Թուրքիա ռազմավարական հարաբերություններով և այն պատճառաբանությամբ, որ բանաձևի ընդունումը կվնասի այդ հարաբերություններին, կամ ոչ պատշաճ ժամանակի ընտրությամբ՝ կապված հայ-թուրքական արձանագրությունների վավերացման գործընթացի հետ՝ Աֆղանստանում ամերիկյան զորքերը չվտանգելու առումով և այլն: Անհրաժեշտ է հստակեցնել, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության միջազգային ճանաչման վերաբերյալ բանաձևերի քվեարկումը, որպես կանոն, ակտիվանում է հատկապես ապրիլի 24-ի նախաշեմին՝ պայմանավորված Միացյալ Նահանգներում հայկական լոբբինգի ակտիվացմամբ: Մյուս կողմից, սակայն, նման բանաձևերի քվեարկությունը, իսկ արդյունքում՝ դրանց ընդունումը կամ մերժումը, էապես պայմանավորված են ոչ միայն ԱՄՆ-Թուրքիա, այլև ԱՄՆ-ՀՀ փոխհարաբերություններով: Կոնգրեսում նման քննարկումները կարևոր նախադրյալ են Սպիտակ տան վարչակազմի համար՝ ճնշումներ գործադրելու առաջին հերթին Թուրքիայի վրա:

Փաստերի համադրությունից հետևում է մեկ իրողություն. զուտ իրավական տեսանկյունից Միացյալ Նահանգները հանդես է գալիս որպես օրենսդիր և գործադիր մակարդակում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտած պետություն:

Այսպիսով.

1. Ակնհայտ է, որ ներկայումս Միացյալ Նահանգները պատրաստ է մեկ անգամ ևս «թուրքերի կողմից հայերի ջարդերը» որակել որպես ցեղասպանություն: Նպատակը ոչ թե Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն է, այլ այդ ցեղասպանության հետևանքների վերացումը: Այն է՝ հայերի բարոյական, նյութական և տարածքային իրավունքների վերականգնումը:
2. Այս պայմաններում մեզ հուզող հարցի փոխանցումը քաղաքական դաշտից իրավական դաշտ ավելի շահեկան է:
3. Ցեղասպանությունը միջազգային հանցագործություն է և որպես միջազգային իրավունքի ու միջազգային իրավունքի ոտնահարման հարց՝ ենթակա է Արդարության միջազգային դատարանի իրավասությանը: (Արդարության միջազգային դատարանի կանոնադրություն, հոդված 36.2 (բ, գ, դ); Statute of the International Court of Justice, article 36.2 (b, c, d):
4. Հայաստանը՝ որպես ՄԱԿ-ի անդամ երկիր, կարող է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի միջոցով (Միջազգային դատարանի Կանոնադրության 36-րդ հոդվածի 2 կետի «ա» և «բ» ենթակետերի հիման վրա) հավաստել Վիլսոնի իրավարար վճռի վավերականությունը և դրանով իսկ վերահաստատել իր տիտղոսը իրավարար վճռով Հայաստանին հատկացված տարածքի նկատմամբ:

Гаяне Галстян – *Позиция США относительно вопроса Геноцида армян*

Статья посвящена процессу признания и осуждения Геноцида армян со стороны США. Позиция США в данном вопросе сводится к тому, что Соединенные Штаты принимают геноцид как исторический факт и скорбят над потерей 1.5 миллиона армян, которые были истреблены или отправлены в лагеря смерти. В данном контексте официальное признание геноцида армян со стороны США имеет особую важность. Из вышеизложенного очевидно, что процесс продолжается, и США полностью признают факт Геноцида армян, поскольку это является не только задачей армянской общины этой страны, но также вопросом, требующим давнего анализа и закрепленным во внутривнутриполитической повестке дня. Геноцид армян в США давно стал внутренним пробным камнем, и правительство этой страны должно решить данную задачу, не принимая во внимание политику отрицания в этом вопросе со стороны Турции.

Gayane Galstyan – The USA Standpoint on the Armenian Genocide

The article is dedicated to the recognition and condemning process of Armenian genocide by the US. The position of US in this issue leads to a point where as a historical fact the US clearly recognizes and mourns the loss of 1.5 million Armenians who were massacred or sent to death camps. This is particularly important in the context of official recognition of the Armenian genocide in the US. According to what was mentioned above it's obvious that the process for the US to fully recognize the Armenian genocide is going on. This is not just a problem of the Armenian community in the US, but also an internal political agenda issue, that requires solution already along time. The Armenian genocide has become a touchstone in the US. The US government has to give solution to this issue without taking into account Turkey's policy of denial.

ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Բանալի բառեր – Յոհաննես Լեփսիուս, Հայկական հարց, Գերմանա-հայկական ընկերություն, հայկական բարեփոխումներ, Գերմանիա, Թուրքիա, Արևելյան հարց, «Մեսրոպ» պարբերական

XIX դարի 90-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող ողբերգական իրադարձությունները առաջացրին աշխարհի առաջադեմ մտավորականների ցատումն ու գայրույթը, որոնցից շատերը դատապարտեցին խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ թուրքական բարբարոսական քաղաքականությունը, հանդես եկան հայ այրիների ու որբերի պաշտպանությամբ:

Համիդյան քաղաքականությանն աջակցող Գերմանիայում, որտեղ հայերը համարվում էին Թուրքիայի ամբողջականությանը սպառնացող անվտանգության տարր, գտնվեցին ազնիվ մարդիկ, ազդեցիկ մտավորականներ, որոնք, հաղթահարելով պետական-քաղաքական շահերով պայմանավորված արգելքները, մարդասիրական մեծ օգնություն ցույց տվեցին տառապյալ հայ ժողովրդին: Ի տարբերություն, օրինակ, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, որտեղ բազմաթիվ հեղինակավոր անհատներ հանդես էին գալիս հայերի պաշտպանությամբ, Գերմանիայում նման գործիչների թիվը մեծ չէր: Նրանց շարքում էին Յոհաննես Լեփսիուսը, Պաուլ Ռոհրբախը, Էվալդ Շթիրը, Մարտին Ռադեն և այլք, որոնք դարձան հայ ժողովրդի ջերմ պաշտպանը: Հայերի հետ շփման և հայ ազգային ֆենոմենը ճանաչելու ընթացքում գերմանացի այդ մտավորականները, ի դեմս հայ ժողովրդի, իրենց համար հայտնաբերեցին «ամենաընդունակ եւ յառաջադեմ ցեղը ամբողջ առաջաւոր Ասիոյ մեջ»¹, որն ի վիճակի էր ստանձնել Արևելքի զարգացման գործը: Ուստի այս գործիչները գտնում էին, որ Գերմանիան պետք է սերտ հարաբերություններ հաստատի հայ ժողովրդի հետ՝ դարձնելով նրան իր գործընկերն Արևելքում: «Հայերը որպես քաղաքական և մշակութային ազդակ Արևելքում» հողվածում Պ. Ռոհրբախը գրում էր. «Գերմանիան, որպես Արևելքի մեջ առաջնակարգ կերպով շահագրգռված մի պետութիւն, պետք է ձգտի գրաւել հայերին: Որովհետեւ երկաթուղիներով ու զինուորական միսիաներով չէ, որ Գերմանիան պիտի յաջողի իր քաղաքական նպատակների մէջ: Մենք պարտաւոր ենք նույնքան մեծ կարեւորութիւն տալ նաեւ կուլտուր-բարոյական յարաբե-

¹ Տե՛ս „Mesrop”, թիվ 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 14:

րութիւնների մշակմանը Թիւրքիոյ մէջ բնակուող բոլոր ազգութիւնների հետ. եւ ոչ մէկ ազգ այս ասպարեզի վրայ մեզ կարող է այնքան օգտակար լինել, որքան Հայը»¹:

Հայտնի է, որ Գերմանիան նպատակ ուներ դառնալ աշխարհակալ տերություն և մեծ ծրագրեր ուներ՝ կապված Մերձավոր Արևելքի և Փոքր Ասիայի հետ: Գերմանիայի՝ Արևելքում իրագործվող ծավալապաշտական քաղաքականության արտահայտություններից էր Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու կառուցման նախագիծը: Այս ճանապարհին նրա առաջնային նպատակն իր ազդեցության ուժեղացումն էր Ասիական Թուրքիայում, հատկապես՝ Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Հենց այդ ենթատեքստում էր, որ նա սկսեց ակտիվ մասնակցություն ունենալ Արևելյան հարցի և նրա անբաժան մասը կազմող Հայկական հարցի խնդրում, որտեղ բախվում էին մեծ տերությունների շահերը: Այս հանգամանքը ցայտուն արտահայտվում էր նաև Գերմանիայի և ցարական Ռուսաստանի փոխհարաբերություններում: Պաշտոնական Գերմանիան, հաշվի առնելով հայերի ռուսամետ դիրքորոշումը, սկզբնապես դեմ էր Հայկական հարցի քննարկումներին՝ գտնելով, որ այն քաղաքական և ռազմավարական տեսանկյուններից կիսանգարի Գերմանիային իրականացնել իր իմպերիալիստական նկրտումները: Նույնիսկ ծրագրվում էր Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի շուրջ կես միլիոն հայ բնակչությանը քշել Հալեպ ու Միջագետք և հայերի լքյալ տարածքները բնակեցնել արաբներով², որով պողպատե պատնեշ կստեղծվեր Ռուսաստանի դեմ: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Տիմերմանն ասում էր. «Հայերով բնակեցված Հայաստանը վտանգավոր է Գերմանիայի շահերի համար, քանի որ հայերը Թուրքիայի թուլության աղբյուրն են»³: Իսկ 1913 թ. աշնանը Բեռլինում ստեղծվեց գերմանական կառավարությանն առընթեր «Գերմանա-թուրքական կոմիտե», որի նպատակը երիտթուրքական իշխանություններին աջակցելն էր և Թուրքիայում Գերմանիայի ազդեցության ուժեղացումը:

Ինչպես տեսնում ենք, գերմանական պաշտոնական դիվանագիտությունն աստիճանաբար մի կողմ էր քաշվում Հայկական հարցից և աշխատում չմիջամտել թուրքերի՝ հայկական բարենորոգումների տապալմանն ուղղված գործողություններին: Այս պայմաններում հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամները միջոցներ էին փնտրում՝ հայկական բարեփոխումները կյանքի կոչելու և ընդհանրապես հայ-գերմանական կապերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Դա առավելապես նկատելի դարձավ XX դարի երկրորդ

¹ Նույն տեղում, էջ 15:

² St u **Hofmann T.**, Armenisches Golgatha, ohne Brot, ohne Wasser, ohne Grab, Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 144, Jg. 2009/Heft 2, էջ 65:

³ **Аветян А. С.**, Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса, М., 1966, էջ 36:

տասնամյակի սկզբին Բալկանյան երկրների դեմ պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտություններից հետո, երբ վերստին մեծ տերությունների քաղաքականության օրակարգում հայտնվեց Հայկական հարցը, որի լուծումը բախտորոշ նշանակություն ուներ Օսմանյան պետության համար: Ստեղծված պայմաններում Գերմանիայի հայասիրական ուժերը փորձեցին իրենց ներդրումն ունենալ հայկական բարեփոխումների իրագործմանը խանգարող խոչընդոտների չեզոքացման գործում: Ուստի, երբ 1913 թ. սկզբին հիմնվեց Բեռլինի հայկական կոմիտեն¹, հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամները, մասնավորապես Յոհ. Լեփսիուսը, պատրաստակամությամբ համաձայնեցին նպաստել դրա գործունեությանը: Այդ գործիչները համոզված էին, որ Գերմանիան պետք է վերստին մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգ մտած Հայկական բարենորոգումների քննարկման հարցում ակտիվ դիրքորոշում ցուցաբերի: Եթե նա շահագրգռված էր իր ազդեցությունը տարածել Մերձավոր Արևելքում, ուստի պետք է նաև սերտ հարաբերություններ հաստատեր Թուրքիայի հայության հետ²: Ըստ այդմ հարկավոր էր գերմանական կառավարությանը հասկանալի դարձնել, որ հայերն ինչպես իրենց թվաքանակով, այնպես էլ մշակութային ու տնտեսական զարգացման մակարդակով շատ կարևոր տարր են Օսմանյան պետության մեջ, և որ, եթե համապատասխան բարեփոխումների միջոցով նրանց համար ստեղծվեն ապահով պայմաններ, նրանց և թուրքերի միջև ոչ միայն խաղաղ համագոյակցություն կհաստատվի, այլև նրանք նույնիսկ կարող են վճռական դեր կատարել նաև Թուրքիայի վերակենդանացման թե՛ այնտեղ, թե՛ ամբողջ Մերձավոր Արևելքում գերմանական տնտեսաքաղաքական ծրագրերն իրականացնելու հարցում³:

«Թուրքիայի ապագան» հողվածում Յոհ. Լեփսիուսը քրիստոնյաներին համարում էր Թուրքիայի արդիականացման հիմքը: Նա նշում էր, որ քրիստոնյաները, մասնավորապես հայերը, ակտիվ են տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ոլորտներում, արհեստագործությունը և առևտուրը գտնվում են նրանց ձեռքում, տիրապետում են օտար լեզուների: Հայերի ներգրավումը երկրի զարգացման հարցում բխում է Թուրքիայի շահերից: Հետևաբար, ըստ Լեփսիուսի, ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ նրա դաշնակից Գերմանիան պետք է շահագրգռված լինեին հայկական բարեփոխումների

¹ Հայկական բարեփոխումների հարցում զգալի շահագրգռվածություն էր դրսևորում Ռուսաստանը: Ուստի ինչպես 1878 թ., այս անգամ էլ Ռուսաստանը ստանձնեց նախաձեռնությունը Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների միջոցով կարգ ու կանոն և օրինականություն ստեղծելու խնդրում: Այդ նպատակով Եվրոպայի տարբեր մայրաքաղաքներում հիմնվեցին հայկական կոմիտեներ, որոնք հայոց կաթողիկոսի պատվիրակ Պոդոս Նուբար փաշայի և եվրոպացի բարեկամների օգնությամբ պետք է աշխատեին համոզել մեծ տերություններին հայկական բարեփոխումների իրականացման անհետաձգելի անհրաժեշտությունը:

² Տե՛ս **Միմոնյան Հ.**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 5, Երևան, 2013, էջ 1055:

³ Տե՛ս „Mesrop”, թիվ 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 3:

իրականացմամբ¹: Գերմանիայի կողմից հայանպաստ դիրքորոշում որդեգրելու անհրաժեշտությունը Լեփսիուսը պատճառաբանում էր նաև այն հանգամանքով, որ բարեփոխումների մերժման դեպքում Օսմանյան պետությունը հարկադրված կլիներ Հայաստանը զիջել Ռուսաստանին և այդպիսով դատապարտվել ամբողջական մասնատման², որի դեպքում Գերմանիան ևս ոչինչ չէր շահի³:

Ավելացնենք նաև, որ Լեփսիուսը մերժում էր Թուրքիայի «իսլամական մշակութային պետություն» դառնալու հնարավորությունը: Նրա կարծիքով՝ Թուրքիան կարող էր մշակութային երկիր դառնալ քրիստոնեական մշակութի զարգացման միջոցով, և այդ հարցում նույնպես կարևորագույն դերը վիճակված էր հայերին⁴:

Այսպիսով, Լեփսիուսի համոզմամբ, Օսմանյան պետության ինչպես «քաղաքական գոյության», այնպես էլ «մշակութային պետություն» դառնալու ճանապարհին վճռական դերը պատկանում էր հայերին:

Վերոնշյալ տեսակետները չէին կարող Գերմանիայի պաշտոնական շրջանների վրա ազդեցություն չգործել, մանավանդ որ Բալկանյան պատերազմի ընթացքը չարդարացրեց այն հույսերը, որ գերմանական քաղաքականությունը կապում էր պաշտոնական Թուրքիայի հետ՝ միակողմանի նպաստելով նրա քաղաքականությանը: Գերմանական կառավարությունն այժմ լավ գիտակցում էր, որ առանց բարեփոխումների և առանց թուրքական կառավարությանը պետության տարբեր ազգությունների, մանավանդ հայերի հետ հաշտեցնելու՝ Օսմանյան պետության ամբողջականության պահպանումը անհնար կլիներ: Արդեն 1913 թ. հունվարին Գերմանիայի ԱԳՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Ցիմերմանը Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմին հրահանգում էր, որ գերմանական կառավարությունը հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ կայանալիք բանակցությունների ընթացքում չպետք է չեզոք դիրքորոշում գրավեր, այլ ելնելով Թուրքիայում իր տնտեսական շահերից՝ պետք է ակտիվորեն մասնակցեր դրանց⁵:

Այս շրջանում փոխվել էր նաև գերմանական հասարակության մեջ հայ ժողովրդի մասին նախկինում գոյություն ունեցող վերին աստիճանի աննպաստ կարծիքը, և ի հայտ էին եկել հայերի տնտեսական ու մշակութային ունակություններն ավելի ճիշտ կերպով գնահատելու նշաններ: Այս գործում մեծ դերակատարություն ունեին հայ և գերմանացի ժողովուրդների մշակութային շփումները. 1894-1896 թթ. կոտորածներից հետո Հայաստանում

¹ Տե՛ս **Aschke M.**, Von den armenischen Reformen 1913 zum Völkermord an den Armeniern 1915 // Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 164, Jg. 2014/Heft 3, էջ 48:

² Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 203:

³ Տե՛ս **Aschke M.**, նշվ. աշխ., էջ 48:

⁴ Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 203:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

հիմնվել էին մեծ թվով գերմանական դպրոցներ, որբանոցներ և հիվանդանոցներ, որոնք այնտեղ տարածում էին գերմանական մշակույթը: Հայաստանում մեծ թափով առաջ էր ընթանում գերմաներենի, գերմանական գիտության ու գրականության ուսումնասիրությունը: Բազմաթիվ հայ երիտասարդներ սովորել էին գերմանական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և կապեր հաստատել գիտության և մշակույթի ոլորտի ներկայացուցիչների հետ: Հայոց լեզվի, գրականության և պատմության ուսումնասիրությունը շատ դեպքերում կատարվում էր գերմանացի գիտնականների ակտիվ աջակցությամբ¹:

Հայ և գերմանացի ժողովուրդների փոխադարձ կապերն ավելի խորացնելու և ամուր և տևական հիմքերի վրա դնելու նպատակով Յոհ. Լեփսիուսն ու նրա բարեկամները որոշեցին հիմնել Գերմանա-հայկական ընկերություն, որը պետք է նպաստեր հայ-գերմանական մերձեցմանը՝ մշակութային հողի վրա և Թուրքիայի արդիականացմանը ներսից՝ հայերի (հայկական մշակույթի զարգացման) միջոցով ու դրսից՝ գերմանական ազդեցության ուժեղացմամբ: Վերջինս դրսևորվելու էր Թուրքիայում դպրոցներ, գիտական հաստատություններ բացելով, որոնք պետք է նպաստեին այդ երկրում գերմանական մշակույթի և լեզվի ազդեցության ուժեղացմանը: Այն պատկերացումը, որ գերմանական ազդեցության ավելացումը բարեփոխված և արդիականացված Թուրքիայում, Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը և Անատոլիայի այլ երկաթուղային գծերի շահագործման միջոցով տնտեսական մեծ հնարավորությունների առաջ գալը, գերմանական տնտեսության հսկայական կապիտալ ներդրումներն այս տարածքում կլինեին գրավիչ և հեռանկարային ինչպես թուրքական պետության, այնպես էլ նրա քրիստոնյա ազգությունների անվտանգության ու զարգացման համար, մղում էր Լեփսիուսին և նրա բարեկամներին գործնական քայլեր ձեռնարկել Գերմանա-հայկական ընկերություն ստեղծելու ուղղությամբ²:

1913 թ. մարտի սկզբին Բեռլինում տեղի ունեցավ Լեփսիուսի, Ռոհրբախի և Շթիրի հանդիպումը: Նրանք պայմանավորվեցին հնարավորինս արագ իրականացնել Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը: Այդ նպատակով 1913 թ. մարտի 29-ից այս գործիչները սկսեցին հանդիպումներ ունենալ Գերմանիայում ապրող հայ արդյունաբերողների, առևտրականների, ուսանողների, մտավորականների հետ: Վերջինների թվում էին բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը և հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս Լիպարիտ Նազարյանը, որոնք քաղաքական պատճառներով հեռացել էին իրենց հայրենիքից: Բանակցություններ էր վարում նաև Բեռլինի հայկական համայնքի ղեկավար Ջեյմս Գրինֆիլդը: Վերջինիս միջոցով հաջող-

¹ Տե՛ս **Meißner A.**, Die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft: in 100 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft (Hg. Raffi Kantian), Frankfurt am Mein, 2014, էջ 105:

² Տե՛ս **Aschke M.**, նշվ. աշխ., էջ 48:

վեց կապ հաստատել նաև Հայաստանում բնակվող հայ մտավորականների հետ: Էջմիածնից Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը* ողջունում էր կազմակերպության ստեղծման գաղափարը: Նա կարողացավ նաև այլ համակիրներ գտնել Հայաստանում, և բացի դրանից նրա օգնությամբ կապ հաստատվեց նաև Ստամբուլի պատրիարքարանի հետ¹:

Մեկ ամբողջ տարի պահանջվեց ընկերության հիմնադրման ծրագիրը կյանքի կոչելու համար: Այս ընթացքում Բեռլինում բազմակողմանի աշխատանքներ էին տարվում. հայթայթվում էին ֆինանսական միջոցներ, առաջ էր տարվում սեփական մամուլի օրգան ունենալու խնդիրը: Կազմվեց նաև ստեղծվելիք կազմակերպության հիմնադրումն ազդարարող ընդարձակ կոչի նախագիծը, որը պաշտոնապես պետք է ընդունվեր կազմակերպության հիմնադիր նիստում: Չնայած փաստաթուղթը դեռ «նախագիծ» էր, բայց այն մինչև հաստատումը հրապարակվեց մամուլում՝ տարածվելով նաև հայկական պարբերականներում:

Կոչում հույս էր հայտնվում, որ դարձյալ մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգում հայտնված Հայկական հարցը կլուծվեր, կվերացվեին հիմնական խոչընդոտները, և հայ ժողովրդին կտրվեր տնտեսական և մշակութային զարգացման ավելի լայն հնարավորություն: Նշվում էր նաև, որ այս հարցում առավել մեծ շահագրգռվածություն ցուցաբերող պետությունը Գերմանիան էր, որի տնտեսական մեծ ձեռնարկումները Փոքր Ասիայում տեղի էին ունենում նաև հայաբնակ շրջաններում: Այս հանգամանքը նրան հարկատրում էր ավելի սերտ հարաբերություններ պահպանել հայ ժողովրդի հետ, «որոնք բոլոր այդ տարածքներում տնտեսական և մշակութային կյանքի վարիչներ էին»:

Կոչում նշվում էր նաև հայ և գերմանացի ժողովուրդների մշակութային շփումների մասին, և անհրաժեշտ էր համարվում ավելի խորացնել դրանք: Ուստի կոչի վերջում կարդում ենք. «Բոլոր նրանց, ովքեր գիտական, քաղաքական կամ ընդհանրապես մշակութային, մարդասիրական և կրոնական հետաքրքրություններից ելնելով, մտածում են գերմանա-հայկական կապերի ամրապնդման մասին, կոչ ենք անում մեզ հետ միավորվել «Գերմանա-հայկական ընկերության» մեջ»²:

* Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը ծնվել է Նախիջևանում 1866 թ., 1880-1888 թթ. սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, 1889 թ. օծվել սարկավագ, իսկ 1894 թ.՝ քահանա: 1895 թ. փետրվարին ստացել է վարդապետի կոչում: Գերմանիայում ուսումնառելուց հետո վերադարձել է հայրենիք: 1899 թ. նշանակվել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, խմբագրել է «Արարատ» ամսագիրը: 1907 թ. տեղափոխվել է Բաքու և աշխատել որպես գիմնազիայի ուսուցիչ: 1907 թ. նա նշանակվել է Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ:

¹ Meißner A., Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien, Band 22, Berlin, 2010, էջ 200:

² Meißner A., Die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, էջ 105:

Այս կազմակերպությունը հետապնդելու էր հետևյալ նպատակները. ա) Գերմանիայում ստեղծել արդար և անկողմնակալ կարծիք հայ ժողովրդի և հայերի շրջանում գերմանական ժողովրդի վերաբերյալ, բ) համակողմանի պատկերացում տալ համաշխարհային մշակույթում հայ ժողովրդի մատուցած ծառայությունների և հայ մշակույթի զարգացման հարցում գերմանական ժողովրդի ցուցաբերած ձգտումների վերաբերյալ, գ) օժանդակել գերմանացիների և հայերի, մասնավորապես Գերմանիայում սովորող հայ ուսանողների անձնական կապերի զարգացմանը¹:

Այդ նպատակների իրականացման ճանապարհին կարևորագույն խնդիրներից էր համարվում ընկերության պաշտոնական պարբերականի հրատարակումը երկու լեզուներով՝ հայերեն և գերմաներեն: Պարբերականը, ընկերության անդամների միջև կապ ստեղծելուց և պահպանելուց զատ, պետք է ծառայեր մի կողմից գերմանալեզու բաժնում՝ գերմանական հասարակությանը հայ ժողովրդի կյանքին, նրա «ապրումներին ու ցավերին» ճշգրտորեն ծանոթացնելու գործին, մյուս կողմից՝ հայալեզու բաժնում հայ ժողովրդին տեղեկություններ հաղորդել արևմտյան մշակույթի առաջադիմության, գիտության ու կրթության արդյունքների մասին, որոնցում Գերմանիան նշանակալից բաժին ուներ²: Որոշվեց պարբերականի գերմաներեն մասի խմբագիր նշանակել Էվալդ Շթիրին, իսկ հայերեն մասի խմբագիր դարձավ Գրինֆիլդը: Գերմանա-հայկական ընկերության անդամներին «Mesrop» («Մեսրոպ») խորագիրը կրող պարբերականը հատկացվելու էր անվճար: Առաջին փորձնական պրակի հրատարակման ժամկետ նշանակվեց 1914 թ. հուլիսի 1-ը³: Պարբերականի գերմաներեն բաժնի նյութերը լույս էին տեսնելու Բեռլինում, իսկ հայերեն բաժնինը՝ Կ. Պոլսում կամ Վիեննայում⁴: Յ. Մարկվարտի միջոցով, ով մասնակցել է ընկերության հիմնադրման նախապատրաստական աշխատանքներին, Շթիրը համագործակցության մեջ մտավ Վիեննայի Մխիթարյանների հայտնի տպարանի տնօրեն, Մխիթարյան միաբանության անդամ Ներսես Ակինյանի հետ: Համաձայնություն ձեռք բերվեց «Mesrop»-ի հայերեն բաժինը տպագրել Վիեննայի հայկական տպարանում⁵:

Կազմակերպության նպատակների իրականացման համար նախատեսվում էր կատարել մի շարք այլ աշխատանքներ, ինչպես, օրինակ, Հայաստանի իրադարձությունների վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների հաղորդում գերմանական մամուլին, արժեքավոր հայկական գործերի թարգմանություն գերմաներեն և հակառակը՝ հայոց լեզվի, հայ մշակույթի և պատմու-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

² Տե՛ս „Mesrop”, թիվ 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 5:

³ Տե՛ս **Meißner A.**, Martin Rades „Christliche Welt” und Armenien, էջ 202:

⁴ Տե՛ս **Միմոնյան Հր.**, նշվ. աշխ, էջ 1062:

⁵ Տե՛ս **Meißner A.**, նշվ. աշխ., էջ 202:

թյան ուսումնասիրության համար Գերմանիայում հայագիտական գրադարանի հիմնադրում, հայկական դպրոցներում գերմաներենի դասավանդման խրախուսում, Գերմանիայում սովորող հայ ուսանողների համար տեղեկատվական կենտրոնի հիմնադրում և գերմանական ընտանիքների հետ նրանց շփումների ընդլայնում¹:

Մինչ Բեռլինում նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում ընկերության հիմնադրման ուղղությամբ, 1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու վերաբերյալ ռուս-թուրքական համաձայնագիր: Այն նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանը բաժանել երկու նահանգի: Առաջինի մեջ մտնելու էին Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի, իսկ երկրորդի մեջ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Խարբերդի վիլայեթները: Նահանգապետների (վերատեսուչների) թեկնածություններն առաջադրելու էին եվրոպացիները, և հաստատելու էր սուլթանը: Նահանգապետների ենթակայության ներքո էին գտնվելու վարչական, դատական և ոստիկանական իշխանությունները: Հողային հարցերը պետք է վճռվեին նահանգապետի անմիջական միջամտությամբ: Նահանգներում պաշտոնական գրագրությունը կատարվելու էր տեղի ժողովուրդների լեզուներով (հայերեն, քրդերեն և թուրքերեն):

Նահանգապետներն ունենալու էին զինված ուժեր, որոնք պետք է հետևեին ներքին կարգ ու կանոնին: Հայերին արտոնվում էր զենք կրել: Նահանգների վարչական խորհուրդները կազմվելու էին հավասար թվով մահմեդականներից ու քրիստոնյաներից: Նույն սկզբունքը պետք է կիրառվեր ոստիկանական և այլ պաշտոններ բաշխելիս: Ազգային դպրոցների պահպանման ծախսերն իր վրա էր վերցնում Օսմանյան պետությունը²:

1914 թ. ապրիլի 23-ին Ավ. Իսահակյանը Ամերիկայում գտնվող Միմոն Վրացյանին Բեռլինից գրում էր. «Ես երկու ամսից ավելի է, որ Բեռլինում եմ, հայկական և գերմանական կոմիտեի գործն եմ վարում՝ քարտուղարն եմ: Եվ հրատարակելու ենք ամսաթերթ՝ հայերեն և գերմաներեն բաժիններով: Շուտով կատանաս (կոմիտեի) կոչը և ծրագիրը, որ թե թերթումդ հրատարակես և թե մեզ աշխատակցես: Շատ անվանի մարդիկ ունենք մեզ հետ, շատ հայտնի անձեր՝ ամբողջ Գերմանիայում հռչակված և ազդեցիկ: Վստահ կարելի է ասել, որ եթե հայ-գերման ընկերությունը չլիներ, այս ռեֆորմները ջուրն էին ընկել^{*}: Դա խոստովանում են թե բժ. Չավրիևը և թե (ՀՅԴ) Պոլսի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 203-204:

² Տե՛ս «Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»: Դասագիրք բուհերի համար (Մ. Ա. Կատվալյան, Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Է. Գ. Մինասյան և ուրիշներ): Պրոֆ. Հր. Ռ. Միմոնյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2012, էջ 447-448:

* 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը ստորագրվել է Գերմանահայկական ընկերության հիմնադրումից չորս ամիս առաջ: Հավանաբար նամակագիրը

բյուրոն: Մեր բարեկամ գերմանացիք համոզում էին գերման դիպլոմատներին և նրանց վրա ճնշում գործադրում, որ համաձայնվեն ռուսներին»¹:

Բարեփոխումների համաձայնագրի ստորագրումը արագացրեց Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը:

1914 թ. հունիսի 16-ին Բեռլինի ազգագրության թանգարանի դահլիճում բազմաթիվ հյուրերի ներկայությամբ պաշտոնապես բացվեց ընկերության անդրանիկ նիստը: Ժողովի բացումը կատարեց և այն ղեկավարեց Յոհ. Լեփսիուսը: Զեկուցումներով հանդես եկան Գրինֆիլդը, Ռոհրբախը: Նիստը պաշտոնապես ընդունեց ամիսներ առաջ հրապարակված կոչի նախագծի տեքստը, որով ազդարարվեց ընկերության ստեղծման մասին: Փաստաթուղթը ստորագրեցին հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներից շուրջ հարյուր անհատներ: Նրանց թվում էին ժամանակի այնպիսի ականավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Ավ. Իսահակյանը, Ներսես Ալիկնյանը, Լեհման-Հաուպտը, Ռայխսթագի անդամ Ֆրիդրիխ Նաումանը և ուրիշներ: Ընկերության նախագահ ընտրվեց Յոհ. Լեփսիուսը, նրա փոխանորդներ՝ Գրինֆիլդը և Ռոհրբախը, գործավարներ՝ Շթիրը և Իսահակյանը, գանձապահ՝ Արմենակ Հայրանյանը: Կազմակերպությունը կոչվեց «Գերմանա-հայկական ընկերություն» („Deutsch-Armenische Gesellschaft”)²:

Ընկերության հիմնադիր անդամներն էին Յոհ. Լեփսիուսը, Յ. Մարկվարտը, Մ. Ռադեն, Պ. Ռոհրբախը, քահանա Է. Շթիրը, Գրինֆիլդը, Դարբինյանը, Հայրանյանը, Մուրադյանը, Շահբազյանը³:

1914 թ. հուլիսի 1-ին գերմաներեն և հայերեն բաժիններով հրատարակվեց „Mesrop” պարբերականի առաջին և ցավոք միակ համարը^{*}: Հանդեսի հիմնադրմանը մասնակից հայ գործիչների անունից տպագրվել է հետևյալ համառոտ հաղորդումը. «Մեր օրգանը կոչեցինք «Մեսրոպ» անունով գերմանացի բարեկամների առաջարկությամբ, որովհետև այդ անունը ծանոթ է իրենց աւելի, քան մեկ ուրիշ հայկական անուն ու յետոյ՝ յոբեյանի առիթով (նկատի ունեին գրերի գյուտի 1500-ամյակը-Հ.Ս.) ուզեցինք հարգած լինել յիշատակը այն անձի, որ բացեց մեր ժողովրդի առջև լույսի ճանապարհը»⁴:

Պարբերականը պայմանականորեն բաղկացած էր երկու մասից՝ յուրաքանչյուրը 32 էջ: Դրանում զետեղված էին Պ. Ռոհրբախի („Die Armenier als

նկատի է ունեցել գերմանացի հայասերների նախորդ ամիսներին Հայկական հարցի օգտին ծավալած գործունեությունը:

¹ Տե՛ս **Միմոնյան Հր.**, նշվ. աշխ., էջ 1059:

² Տե՛ս **Meißner A.**, Martin Rades „Christliche Welt” und Armenien, էջ 204:

³ Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 208:

^{*} Պատրաստ էր նաև „Mesrop” հանդեսի երկրորդ համարը, երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Որոշ հետազոտողներ կարծում են, որ այդ նյութերը ժամանակին պահ են տրվել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությանը: Դրանք գտնելու բոլոր փնտրտուքները ապարդյուն են անցել:

⁴ „Mesrop”, թիվ 1, հուլիս, 1914, մաս երկրորդ, էջ 7:

politischer und kultureller Faktor im Orient” կամ «Հայերը որպես քաղաքական և մշակութային ազդակ Արևելքում»), Յոհ. Լեփսիուսի („Die armenischen Reformen” կամ «Հայկական բարեփոխումները») և Ջեյմս Գրինֆիլդի («Մեր գործի շուրջը») հոդվածները, գրական, հրապարակախոսական այլ նյութեր:

Ընկերության նպատակների մասին բացատրությունները տեղ են գտել Գրինֆիլդի հոդվածում: Նա կարծում էր, որ կլինեն մարդիկ, որոնք իրենց ձեռնարկը կդիտեն որպես Գերմանիայի պետական կառույցների կողմից կյանքի կոչված կազմակերպություն, որը ծառայելու է որպես գործիք միակողմանի պաշտպանելու գերմանական քաղաքական շահերը Հայաստանում և խանգարելու է Ռուսաստանի կողմից այնտեղ կիրառվող քաղաքականությանը: Թյուրիմացություններից և սխալ մեկնաբանություններից խուսափելու համար Գրինֆիլդը գրում էր. «Մեր ընկերությունը կուլտուրական նպատակների է հետևում: Բայց եթե այդ էլ չը լինէր, մենք կատարելապես գիտակցում ենք եւ մեր գերման բարեկամներից աւելի իրազեկները նույնպէս համաձայն են, որ մեր ազգի ապագան սերտ կապով կապված է Ռուսաստանի հետ եւ հայերը պիտի բարեկամական եւ անկեղծ յարաբերութեանց մէջ մնան այս պետութեան հետ: Բայց Ռուսաստանի բարեհաճ դիտաւորութիւնները մեր ազգի նկատմամբ աւելի եւս յաջողութիւն կունենան, եթէ նրանց կաջակցի Տաճկաստանում մեծ ազդեցութիւն վայելող գերման քաղաքականութիւնը: Ուրեմն հայութեան շահերը պահանջում են այս երկու մեծ պետութիւններին կատարել գործակցութիւնը մեր խնդրում եւ Հայ-գերման ընկերութիւնը ապագայում փոխարեն հակառակութեանց առիթ տալու՝ ընդհակառակը պիտի աշխատի մեղմացնել մեր շահերին վնասակար երկպառակութիւնները եւ վերացնել անհիմն կասկածները, ինչպէս որ այդ ցարդ որոշ չափով արել է Բերլինի հայկական կոմիտէն»¹:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամները հետևողական աշխատանքի շնորհիվ կարողացան կյանքի կոչել Գերմանա-հայկական ընկերություն ստեղծելու գաղափարը: Ընկերության հիմնադրումով ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ հայ և գերմանացի ժողովուրդների մշակութային կապերը խորացնելու, միմյանց պատմությունն ու մշակույթը ավելի լավ ճանաչելու և գնահատելու համար: Երկու ժողովուրդների միջև մշակութային կապերի խորացման հնարավորությունը մեծ հեռանկարներ էր բացում հայ և գերմանացի ժողովուրդների համագործակցության, հայ-գերմանական մերձեցման համար, որին ձգտում էին Գերմանիայի հայասիրական ուժերը, և որը համապատասխանում էր Գերմանիայի՝ Արևելքում հետապնդած շահերին:

¹ Նույն տեղում, էջ 6-7:

Грануш Саакян – Основание Немецко-армянского общества

Представители немецкой интеллигенции – Й. Лепсиус и его соратники, выделяющиеся проармянской деятельностью после гамидских погромов 90-х гг. XIX века, не только поддерживали связь с армянским народом, но и попытались углубить и поставить ее на более прочную и длительную почву.

В ходе общения с армянским народом, оценив и заметив его высокие интеллектуальные способности, немецкие деятели пришли к выводу, что армяне в состоянии взять на себя дело развития всего Востока. Таким образом, они призывали официальную Германию, имеющую большие интересы на Востоке, установить тесные связи с армянским народом, сделав его тем самым своим союзником на Востоке.

Эти взгляды привлекли внимание официальной Германии лишь после поражения Турции в войне против балканских стран, так как не были оправданы те надежды, которые германская политика связывала с Турцией.

В этот период Й. Лепсиус и его соратники решили основать Немецко-армянское общество, которое должно было способствовать армяно-немецкому сближению на культурной основе. После года подготовительных работ, 16 июня 1914 года, в зале Берлинского этнографического музея было официально открыто первое заседание общества, чем и было ознаменовано его открытие. Общество было названо «Немецко-армянское общество» (“Deutsch-Armenische Gesellschaft”), первым председателем которого был избран Й. Лепсиус. 1 июля 1914 года на армянском и немецком языках было опубликовано официальное периодическое издание общества – первый и единственный номер «Месропа». Общество стало мостом между армянским и немецким народом, которое попыталось открыть большие перспективы для сотрудничества двух народов и армяно-немецкого сближения.

Hranush Sahakyan – The Foundation of German-Armenian Association

In the 90s of XIX century since the period of the Hamid massacres German intellectuals Joh. Lepsius and his friends known for their support of Armenians never broke off ties with the Armenian people, but instead, tried to deepen them and put on a firm and lasting ground.

Getting in touch with Armenians and noticing and appreciating their high mental abilities and skills, the German activists had come to the conclusion that the Armenians were able to take the development of the whole East on themselves.

Therefore, they exhorted official Germany, having great interests in the East, to establish close ties with the Armenian people by making them its partner in the East. Official Germany took notice of these views after Turkey’s defeat in the war against the Balkan countries as the hopes that German policy linked with Turkey were not justified.

It was in this period that Joh. Lepsius and his friends decided to set up a German-Armenian Society to encourage a rapprochement on the cultural basis.

After a year-long preparatory works, on the 16th of June 1914, in the hall of the Berlin Ethnology Museum officially opened the company’s first session, which announced the establishment of the company. The Company was named German-Armenian Association (“Deutsch-Armenische Gesellschaft”) and Joh. Lepsius was elected the first President of it. On the 1st of July 1914, the first and the only edition of the periodical of the Association “Mesrop” was published in the Armenian and German languages. The Association became a bridge between the Armenian and German peoples in an attempt to open up great prospects for both nations.

ԱՐԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՈՒՐՁԸ
ԶԵՎԱՎՈՐՎԱԾ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – Աբաս Բագրատունի, Ատրպատական, Հայոց թագավոր, գահակալություն, նոր իրադրություն, Սայֆ ալ-Դաուլա, կարգավիճակ, տիրույթ, գավառներ, հակաթոռ թագավոր

1. Նոր իրադրության ձևավորումը

Աբաս Բագրատունին գահ է բարձրացել 929 թ., երբ բացի նրանից Հայաստանում «Հայոց թագավոր» տիտղոսով հանդես էին գալիս երկու այլ գահակալներ ևս՝ Գագիկ Արծրունին¹ և Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին²: Վերջինս տիրում էր Այրարատի մի շարք շրջանների և հանդես գալիս Բագրատունի հակաթոռ թագավորի դերում: Մյուս կողմից, դեռևս շարունակվում էին Ատրպատականի տիրակալների արշավանքները Հայաստան, որոնք Նախճավան-Դվին երթուղով հասնում էին Հայոց միջնաշխարհը՝ Բագրատունիների տոհմական տիրույթները:

934 թ. Աշոտ Շապուհյանի մահից հետո նրա տիրույթներն անցան Աբասին, որով վերջինիս հնարավորությունները բազմապատկվեցին, իսկ շուտով դադարեցին Ատրպատականի գորքերի արշավանքները: Նման իրողությունները առաջ բերին դրական լուրջ տեղաշարժեր, որոնցից լավագույնս օգտվեց Աբաս Բագրատունին:

Իբն Հաուկալը պահպանել է մի ուշագրավ տեղեկություն այն մասին, որ մինչև հիջրայի 325 թվականը (19 նոյեմբեր, 936 թ. - 7 նոյեմբեր, 937 թ.) Հայաստանին հարևան մուսուլման տիրակալները, չնայած այն բանին, որ հա-

¹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 281-282, «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց» (այսուհետ՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 545-546, 579:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 538: Ըստ մի տեղեկության՝ 916 թ. թագադրված Աշոտ Շապուհյանը թագավորել է 18 տարի. «*զԱշոտ, որդի Շապուհոյ, եղբոր Սմբատայ, կացուցանէ* (Ատրպատականի ամիր Յուսուֆը) *ի տեղոջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ (18)*»: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 501: Հմմտ. «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեօթուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 58:

յերը հարկ էին վճարում և ըստ մուսուլմանական իրավունքի՝ համարվում հովանավորյալ (զիմմի), պարբերաբար ներխուժում էին Հայաստան, գերեվարում և վնասներ պատճառում ժողովրդին: Ըստ նրա՝ **հիջրայի 325 թ. հետո վիճակը փոխվեց**¹: Թե ինչ է տեղի ունեցել այդ թվականին, խիստ կարևոր է պարզաբանել: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գտնում է, որ 937 թ. ամենանշանավոր իրադարձությունը Ատրպատականի տիրակալ Լաշքարիի (937-938) ներխուժումն էր Հայաստան և պարտությունը՝ նկատի ունենալով, որ դրանից հետո տևական ժամանակ հարևան ամիրությունների գորքերը Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ չեն ներխուժել²:

Ամենայն հավանականությամբ, նշված իրադարձությունը կապված է Ատրպատականում նոր իրավիճակի ձևավորման հետ, երբ Լաշքարիի Վասպուրականում պարտվել էր³, իսկ երկրամասին աստիճանաբար տիրում էր Դայասամ իբն Իբրահիմը (938-941), որը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Գագիկ Արծրունու հետ, զբաղված սեփական խնդիրներով՝ չէր խոչըվում Հայաստանի անդորրը⁴: Փաստորեն, Լաշքարիի վախճանից հետո մի քանի տարի Հայաստանը խաղաղ զարգացման հնարավորություն է ստացել, ինչն արձանագրել է Իբն Հաուկալը:

2. Արաս թագավորի կշռի աստիճանական աճը Հայաստանի շուրջ ձևավորված նոր իրադրության պայմաններում

Արասի գահակալության՝ 938-942 թթ. շրջափուլի մի շարք կարևոր մանրամասներ լուսաբանելու համար շահեկան է Հայաստանի շուրջ 930-ական թթ. վերջին տեղի ունեցող իրադարձությունների և Հայոց թագավորության վրա դրանց ուղղակի ներգործության քննությունը:

Լաշքարիի պարտությունից հետո Ատրպատականի գորքի արշավանքները դադարեցին, բայց միևնույն ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքում սկսեց հզորանալ Համդանյանների ամիրությունը՝ սերտ առնչությունների մեջ մտնելով Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանների հետ: Հիջրայի 323 թ. (935 թ.) Հասան իբն Աբու ալ-Հայջա ալ-Համդանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի ապագա տիրակալը, որը հետագայում կոչվեց Նասիր ալ-Դաուլա, խալիֆի վեզիր Իբն Մուկլայի գորքի կողմից հարձակման ենթարկվեց և

¹ Տե՛ս **Ibn Haukal**, Liber imaginis terrae, “Bibliotheca geographorum arabicorum”, pars II, “Opus geographicum”, Leiden, 1967, p. 343:

² Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 631, ծանոթ. 1:

³ Տե՛ս **Miskawayh**, Tajārib al-umam wa ta’āqib al-himam, ց. 5, Beirut, 2003, ց. 223-224; **Ibn al-Athīr**, Al-Kāmil fī al-tārīkh, ց. 7, Beirut, 1987, ց. 140-141:

⁴ Տե՛ս **Miskawayh**, նշվ. աշխ., էջ 165-166:

ապաստանեց Անձևացյաց գավառում [բիլադ (երկիր) ալ-Ջավազան]¹: Ըստ Իբն Ջաֆիրի՝ այդ ժամանակ նրան հպատակվեցին «Հայաստանի թագավորները»²: 936 թ. (հիջրայի 324 թ.), երբ Նասիր ալ-Դաուլան խալիֆի կողմից նշանակվեց Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ, ստիպված եղավ պատերազմել Արզնի իշխան Ալի իբն Ջաֆար Դայլամցու դեմ: Վերջինս դիմեց «Հայոց թագավոր Իբն Թուռնիկին»՝ օգնության խնդրանքով³: Ալի իբն Ջաֆարը պարտություն կրեց Նասիր ալ-Դաուլայի կրտսեր եղբոր՝ Դիար Բաքրի կառավարիչ Ալի իբն Աբու ալ-Հայջա ալ-Համդանիի (հետագայում՝ Սայֆ ալ-Դաուլա կոչվածի) կողմից: Վերջինս այնուհետև ներխուժեց Տարոն: Թե ինչ է կատարվել Տարոնում այդ ժամանակ, հայտնի չէր⁴:

Ըստ Իբն Ջաֆիրի՝ 939 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան արշավում է դեպի Կարնո քաղաք: Վերջինիս մոտակայքում էր գտնվում Հավճիչ (Հաֆջիջ) քաղաքը: Տեղեկանալով Սայֆ ալ-Դաուլայի զորքի մոտեցմանը՝ բյուզանդացիները քանդում են քաղաքը և նահանջում, որից հետո Սայֆ ալ-Դաուլան վերադառնում է Արզն ու ձմեռում այնտեղ⁵:

Սայֆ ալ-Դաուլայի 939 թ. արշավանքը հիշատակում է նաև Ասողիկը. «**Եւ յՅԶԸ թուականին** (338 թ.՝ ապրիլ, 939 թ. - ապրիլ, 940 թ.) **Համտուն** (իմա Համդանյան – Ա. Ե.) **ի Կողոնիա եմուտ զարաւք բազմաւք եւ անդրէն դարձաւ**»⁶: Ցավոք, նա չի հիշատակում, թե Հայաստանում ինչ է տեղի ունեցել:

Հիջրայի 328 թ. (18 հոկտեմբեր, 939 թ. - 5 հոկտեմբեր, 940 թ.) Սայֆ ալ-Դաուլան դարձյալ մտնում է Հայաստան: Այդ մասին հիշատակում են Իբն Ջաֆիրը և Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին: Ըստ Իբն Ջաֆիրի՝ Սայֆ ալ-Դաուլան Խլաթում հանդիպել է «Հայաստանի և Վրաստանի թագավորին», որին պատիվներ է մատուցել, բայց նրանից վերցրել է որոշ բերդեր: Բացի «Հայաստանի և Վրաստանի թագավորից», նրան հպատակվել են Հայաստանի մի քանի իշխաններ: Խլաթից Սայֆ ալ-Դաուլայի զորքը շարժվեց Տարոնի իշխան Իբն Թոռնիկի (Իբն Թուռնիկ) երկիրը, զրավեց Մուշը և ավերեց տեղի եկեղեցին⁷:

Ըստ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի՝ 940 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան մտնում է Հայաստան և Դատվանում (Թայտուանա) իր մոտ կանչում Դերենիկի որդի Գագիկին (Իբն Ջաջիկ իբն ալ-Դայրանի), Խլաթ (Խիլատ), Արծկե (Դատ ալ-

¹ Տե՛ս **Miskawayh**, նշվ. աշխ., էջ 185:

² Տե՛ս **Ibn Zāfir**, Akhbār al-duwal al-munqati‘a, Irbid, 1999, ց. 1, շ. 56.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63: Տե՛ս նաև «Recueil des textes relatifs à l’émir Sayf al-Daula le Hamdanide», avec annotations, éditée par M. Canard, “Bibliotheca Arabica”, VIII, Paris, 1934, p. 71:

⁴ Տե՛ս **Canard M.**, Les H’amdanides et l’Arménie // «Annales de l’Institut d’Etudes Orientales», Alger, 1948, VII, p. 84-85:

⁵ Տե՛ս **Ibn Zāfir**, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁶ Տե՛ս **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Երևան, 2011, էջ 754:

⁷ Տե՛ս **Ibn Zāfir**, նշվ. աշխ., էջ 63:

Ջաուզ), Արճեշ (Արջիշ) և Բերկրի (Բարքարի) քաղաքների ամիր Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահման Աբու ալ-Մուիզզին, Մանազկերտի (Մանազշիրդ), Դաշթ ալ-Վարքի¹ և Հարքի (ալ-Հարք) ամիր Աբդ ալ-Համիդին, ինչպես նաև Հայաստանի իշխանաց իշխան (բատրիկ ալ-բատարիկա) Գրիգորի որդի Աշոտին (Աշուտ իբն Ջարջուր): Նա Գագիկ Արծրունուց ստացել է Շահրան և ալ-Համիդ ամրոցները²՝ շրջակա ավաններով ու տարածքներով, Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահմանից՝ Բաղեշ (Բաղլիս կամ Բիթլիս) քաղաքը՝ շրջակայքով, իսկ Աշոտից՝ Սասուն (ալ-Սանասունա) երկիրը՝ Կողբ (Կուլբ) և Մուլայման ամրոցներով³:

Երկու տեղեկությունների համադրությունը հնարավորություն է ընձեռում պարզաբանելու կարևոր իրողություններ: Մասնավորապես, Սայֆ ալ-Դաուլան ներխուժել է Հայաստան, կանգ առել Բզնունյաց ծովի ափին՝ Խլաթում կամ Դատվանում և հարակից երկրամասերում իշխողների հպատակության խոստումն ընդունելուց հետո նրանցից ստացել բերդեր ու տարածքներ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, գտնվում էին Հայաստանի հարավ-արևմուտքում և զբաղեցնում էին ռազմավարական կարևոր դիրք, ինչպես, օրինակ՝ Բիթլիսը և Սասունը:

Նշտությամբ ճշգրտվում է վերոհիշյալ տեղեկություններում նշված հայ իշխողներից յուրաքանչյուրի ինքնությունը: Իբն Ջաջիկ իբն ալ-Դայրանի անվան ներքո պետք է հասկանալ ոչ թե Գագիկ Արծրունու որդի Դերենիկին⁴, այլ հենց Գագիկ Արծրունուն, քանի որ նույն այդ դեպքերին անդրադարձած Իբն Ջաֆիրը հիշում է հենց նրան՝ «Հայաստանի և Վրաստանի թագավոր» տիտղոսով⁵: Իսկ Աշուտ իբն Ջարջուրը (Գրիգորի որդի Աշոտը) և Իբն Թոռնիկը (Թոռնիկի որդին), փաստորեն, համապատասխանաբար Աղձնիքի հյուսիսային գավառների (Սանասունք, Սալնո ձոր, Երխեթք,

¹ Տեղորոշելը դժվար է, բայց ակնհայտ է, որ դրա նույնացումն այսպես կոչված Վարազդաշտին (տե՛ս **Խալաթեանց Բ.**, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 42; **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 77) սխալ է:

² Փորձ է կատարվել ալ-Համիդը նույնացնելու Ամյուկ բերդին (տե՛ս **Markwart J.**, Südarmenien und die Tigrissquellen, Wien, 1930, S. 460), որն անհավանական է: Ամենայն հավանակալությամբ, նշված ամրոցները գտնվում էին Գագիկ Արծրունու տերության հարավարևմտյան մասում և խլվել էին թուլացած Ջուրարիկների ամիրությունից: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 154:

³ Տե՛ս «Recueil des textes relatifs à l'émir Sayf al-Daoula le Hamdanide», p. 76-78: Անունների ու անվանումների նույնացումները՝ ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 152-153:

⁴ Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Երևան, 1969, էջ 114:

⁵ Մ. Կանարը կարծում է, որ այդտեղ խոսքը Աբաս թագավորի մասին է (տե՛ս **Canard M.**, նշվ. աշխ., էջ 89-90), բայց իրականում «Հայոց և Վրաց թագավոր» տիտղոսը կրում էր Գագիկ Արծրունին: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 153:

Գզեղիս և այլն) և Տարոնի իշխաններն էին¹, որոնցից առաջինը գրկվեց Սասունից, իսկ երկրորդը՝ Մուշ քաղաքից:

Տեսնում ենք, որ Հայաստանի հարավարևմտյան և արևմտյան շրջաններին առնչվող այդ հույժ կարևոր իրադարձություններին Աբաս թագավորը չի մասնակցել: Խնդիրն այն է, որ Սասունի կորուստը հյուծեց Տարոնի իշխանությունը՝ դուռ բանալով Բյուզանդիայի կողմից այն կլանելու համար, իսկ Գագիկ Արծրունու, Տարոնի իշխան Աշոտի, այլ իշխանների և արաբ ամիրների հպատակվելը Դիար Բաքրի տիրակալին հղի էր մեծ վտանգով Հայոց թագավորության ապագայի տեսանկյունից: Աբասի չեզոքության պատճառը, թերևս, այն էր, որ Սայֆ ալ-Դաուլայի արշավանքների թատերաբեմից Բագրատունյաց տիրույթները բավականին հեռու էին գտնվում, իսկ Հայոց թագավորը դեռևս այն վիճակում չէր, որ փորձեր միջամտել այդ ժամանակների Մերձավոր Արևելքի ամենանշանավոր գորավարներից մեկի՝ Սայֆ ալ-Դաուլայի գործերին: Վերջինիս **940 թ. ներխուժումը Հայաստան ծանր հարված հասցրեց Գագիկ Արծրունու հզորությանը, որը ստիպված եղավ Դիար Բաքրի տիրակալին զիջելու ամրոցներ և դրանց շրջակա տարածքները: Ուստի՝ չնայած նշված դեպքերին Աբասի չմասնակցելու**

¹ Իբն Թոռնիկի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ: Ն. Ադոնցը, դժվարանալով ճշգրտել Իբն Թոռնիկի ով լինելը, սկզբում առաջարկում է նրան նույնացնել Գրիգորի որդի Բագրատի (Կոստանդին Օիրանաճնի հիշատակած Պանգրատը) հետ, սակայն, ի վերջո, բավարարվում է արձանագրելով, որ եղել է Իբն Թոռնիկ անունով իշխան: Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 2012, էջ 291: Ըստ Գ. Գրիգորյանի, որը հետևում է Յո. Մարկվարտին (տե՛ս **Markwart J.**, *Südarmerien und die Tigrisquellen*, S. 463), Իբն Թոռնիկը նույնանուն է Գրիգորի որդի Աշոտի հետ (տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 144-145), թեև այդպես էլ չի բացատրում, թե ինչպե՛ս կարող էր Գրիգորի որդին [արաբերեն՝ Իբն Ջարջուր (Գրիգոր)] դառնալ Թոռնիկի որդի՝ Իբն Թոռնիկ:

Մեր հետազոտություններից մեկում ցույց ենք տվել, որ X դ. սկզբին Տարոնի ընդարձակ իշխանությունը բաժանված էր երկու մասի՝ հարավային (ընդգրկում էր Տուրուբերանի գավառներից՝ Տարոնի հարավային մասը, Ասպակունյաց ձորն ու Խույթը, Աղձնիքի գավառներից՝ Սանասունքը, Սալնո ձորը, Երխեթքն ու Գզեղիսը, Շոփքի գավառներից՝ Բալահովիտն ու Պաղնատունը ամբողջությամբ և Հաշտյանքի հարավային մասը) և հյուսիսային (ընդգրկում էր Տուրուբերանի գավառներից Տարոնի հյուսիսային, Հարքի արևմտյան և Արշամունիքի հարավային հատվածները, Բարձր Հայքի գավառներից՝ Մուգուրի արևելյան, Եկեղյացի արևելյան ու հարավային հատվածներն ու Մանանաղին, ինչպես նաև Շոփքի գավառներից՝ Խորձյանն ու Հաշտյանքի հյուսիսային հատվածը): Առաջինում իշխում էր Կոստանդին Օիրանաճնի աշխատությունից հայտնի Գրիգոր-Գրիկորիկը (տե՛ս **Կոստանդին Օիրանաճնի**, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 4-5), իսկ երկրորդում՝ նրա եղբայր Ապոգանենը, որի որդին Թոռնիկն էր: Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում և X դ. սկզբին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (ԲԵՀ), 2009, թիվ 1, էջ 82-85: Իրականում, հենց այս Թոռնիկի որդին է, որ հիշատակվում է Իբն Ջաֆիրի կողմից: Ինչ վերաբերում է Աշոտ իբն Գրիգորին, սպա նա Գրիգոր-Գրիկորիկի որդին էր:

հանգամանքին, դրանք, ըստ էության, հոգուտ նրա էին տեղի ունենում, քանի որ թուլացնում էին Հայոց երկրորդ թագավորի դիրքերը:

Այս շրջանում, օգտագործելով նշված բարենպաստ պայմանները, Աբասն աստիճանաբար հզորանում է և նույնիսկ սկսում միջամտել Այսրկովկասում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին: Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միջավայրում նրա գլխավոր գործընկերը նրա աներ¹, Վրաց իշխան Գուրգենն էր: Աբասի օգնությամբ մինչև 941 թ. Գուրգենը լայն գործունեություն էր իրականացնում Այսրկովկասում՝ հաջողությամբ հետ մղելով Աբխազաց թագավորության գրոհները, սահմանափակելով Կղարջքի տերերի գործունեությունը և տարածելով քաղկեդոնականությունը Աղվանից թագավորությունում²: Աբխազաց թագավորը Գուրգենի դեմ պայքարելու համար սկսում է հովանավորել Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկաս իշխանին (մահ՝ 939 թ.), որին ամուսնացնում է իր քրոջ հետ: Հակամարտությունն ավարտվեց մոտ 935 թ. Գուրգենի հաղթանակով, որը գրավեց Արտանուջը, բայց հարկ համարեց Աշոտին զիջել Աճարայի մի մասը և Ղվել բերդը³: Հետագայում Գուրգենը ետ խլեց զիջածը, իսկ Աշոտ Կիսկասը, զրկված տիրույթներից, հեռացավ Աբխազաց թագավորություն⁴:

Դատելով այն իրողությունից, որ Գուրգենը պարտության մատնեց Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկաս իշխանին, զգալիորեն փոխվել էր ուժերի հարաբերակցությունն Այսրկովկասում: Հայոց թագավորի աջակցությունը վայելող Գուրգենից եկող վտանգի դեմ միավորվել էին Աբխազաց թագավորն ու Արտանուջի իշխանը, որն իր կնիքը թողեց նաև Գուրգենի մահից (941 թ.) հետո տեղի ունեցող դեպքերի վրա: Ուստի, պատահական չէ, որ շուտով Աբաս թագավորին հարկ եղավ պատերազմելու Աբխազաց թագավորության և Կղարջքի միացյալ ուժերի դեմ⁵:

Փաստերը վկայում են, որ արդեն 940-ական թթ. սկզբի դրությամբ Աբասը զգալիորեն ամրապնդել էր իր դիրքերը: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի թղթերում պահպանված հույժ կարևոր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ **այդ ժամանակ Աբասը կարողացել էր առնվազն հավասար կարգավիճակ ձեռք բերել Գագիկ Արծրունու հետ**, որ, ինչպես տեսանք, արաբագիր սկզբնաղբյուրում հանդես է գալիս, որպես «Հայաստանի և Վրաստանի

¹ Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Երկաթը «*առ ինքն կոչէ զեղբայր իւր զԱբաս, գոր իշխան իշխանաց էր կացուցեալ, և զիշխանն Վրաց Գուրգէն գնորուն աներ*»: Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 544:

² Մանրամասնորեն տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը: Մաս երկրորդ. Համավրացական թագավորության ինքնուրույն պատմական հեռանկարի ուրվագծերը // «ՎԷՄ», 2013, թիվ 2, էջ 50-56:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Օիրանաձին**, էջ 19, էջ 237, ծանոթ. 7: Տե՛ս նաև **Toumanoff C.**, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century // “Le Museon”, 74, 1961, p. 26.

⁴ Տե՛ս **Կոստանդին Օիրանաձին**, էջ 19:

⁵ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 749:

թագավոր», իսկ Բյուզանդիայի արքունիքի կողմից ճանաչվում որպես գերակա՝ «**[Մեծ Հայքի] իշխանաց իշխան**»¹: Կաթողիկոսը գրում է, որ ինքը դիմել է «ի շրջանիս Հայոց ՅՂ (941-942 թթ.) բաղադրութեանն՝ **յաւուրս արի եւ քաջատոհմիկ հզարացն երկոցունց ինքնակայացն Հայոց թագաւորացն քրիստոսապսակեալ տեառնն Գագկայ Արծրունոյ Հայոց թագաւորի եւ տեառնն Աբասայ Բագրատունոյ խաղաղասիրի եւ հեզահամբոյր հզարի եւ մեծի Հայոց արքայի**»²: Մինչ այդ նրա համար առաջին տեղում Գագիկ Արծրունին էր: Հայոց Արևելից կողմերի եկեղեցական խնդիրներից մեկի առիթով Անանիա Մոկացին գրում է, որ «**կամաւք հաւանութեամբ եւ զեղեցկասաղիք խորհրդովք մեծին եւ բարեացապարտն Գագկայ Հայոց թագաւորի**, նախ գրեաք հրովարտակ պատճէն ի յաշխարհն Աղուանից»³: Այնուհետև, Գագիկի մահը ներկայացնելիս նա գրում է, որ «եբարձ զպսակն աւճոյ մերում, զփառսն եկեղեցոյ եւ զպարծանս քրիստոնէից, զարի եւ զհզար, զծովահանճար իմաստիւք զտէր **Գագիկ Հայոց թագաւոր**»⁴: Հետագայում, թեև կաթողիկոսն այնպես է ներկայացնում, թե Գագիկ Արծրունուն հաջորդած Գրիգոր Դերենիկն ամեն ինչով՝ թե՛ հանճարով և թե՛ հզորությամբ նման էր հորը, այդուհանդերձ նրա տեսադաշտում գերիշխող դիրք է զբաղեցնում Աբաս Բագրատունին, որին նա դիմում է քաղկեդոնականությունն արմատախիլ անելու խնդրանքով⁵: Մի փոքր անց Անանիա Մոկացին Գրիգոր Դերենիկին կոչում է «**Վասպուրականի թագավոր**»՝ նրա կողքին հիշատակելով «**Հայոց թագավոր**» Աբասին⁶:

Փաստորեն, արդեն 940-ական թթ. սկզբին Աբասին հաջողվել է ոչ միայն բարձրացնել սեփական հեղինակությունը, այլև կայունացնել երկրի ներքին իրավիճակը և դերակատարություն ձեռք բերել հարևան երկրների քաղաքական ճակատագրում: Դրան նպաստել է նաև այն, որ, ինչպես տեսանք, հավասարակշիռ հարաբերություններ են հաստատվել Գագիկ Արծրունու հետ, որի դարաշրջանը մոտենում էր ավարտին:

¹ Տե՛ս **Կոստանդին Օրբանաձին**, էջ 151:

² «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապատամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն» (այսուհետ՝ **Անանիա Մոկացի**), «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 256:

³ Նույն տեղում, էջ 257:

⁴ Նույն տեղում, էջ 258:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 260:

3. Բագրատունյաց տիրույթների ամբողջականության վերականգնումը

Աբաս թագավորի օրոք Բագրատունիների թագավորության սահմանների վերաբերյալ պահպանվել է սահմանափակ նյութ, որի պայմաններում արքունի տիրույթների ընդգրկած տարածքները և Հայոց թագավորության սահմաններն ընդհանրապես հստակեցնելը խիստ դժվարանում է:

Հարկ է ի սկզբանե փաստել, որ նշված տիրույթների սահմանների ու ընդգրկման առումով Աբասի գահակալության առաջին շրջանը բաժանվում է երկու ենթափուլի՝ մինչև հակաթոռ Հայոց թագավոր Աշոտ Շապուհյանի մահը և դրանից հետո, երբ նրա տիրույթներն Արշարունիքում և Ճակատքում անցան Աբասին: Փաստորեն, 934 թ. տեղի ունեցած այդ իրադարձությամբ, ի վերջո, գրեթե լիովին վերականգնվեց Բագրատունյաց տոհմական տիրույթների ամբողջականությունը, որ խաթարվել էր Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո:

Աղբյուրներում պահպանված համապատասխան նյութը վերաբերում է Աբասի գահակալության առաջին շրջանի հենց երկրորդ ենթափուլին (935-942): Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «**Բագրատունիքն իշխելին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ** (իմա՝ Գեղամա կամ Գեղարքունյաց ծով – *Ս. Ե.*) **և մինչ ի յՈւխտիսն** (իմա՝ Ուղթիքը կամ Ուղթիսը Տայքում – *Ս. Ե.*) **և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրականի սահմանն և մինչ ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման. և Սինիք կտրեալ էր ի նոցանն**»¹: Այդ տեղեկության ժամանակաշրջանային ընդգրկման անորոշությունը հաղթահարվում է հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում նույն այդ հիշատակության հստակ թվագրմամբ: Ըստ դրա՝ հիշատակությունը վերաբերում է Սմբատ Ա-ի մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանին՝ մինչև Բագրատունիների նոր թագավորությունների ի հայտ գալը², այսինքն, մասնավորապես, Աբասի գահակալությանը:

Փաստորեն, այս շրջանում Աբասի տիրապետությունն ընդգրկում էր հիմնականում Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի տարածքը, ինչպես նաև Տայքի (արևելյան հատվածը՝ մինչև Ուղթիք-Օրթի), Գուգարքի (Արտահանից մինչև Աղստն գետի հովիտը՝ բացառությամբ որոշ հյուսիսային հատվածների), Ուտիքի (հյուսիսարևմտյան հատվածը՝ Աղստնի հովտից մինչև Գարդման) և Սյունիքի (հյուսիսային հատվածը՝ Գեղարքունիքը և Սոթքը³) որոշ գավառներ, այսինքն՝ գլխավորապես Բագրատունիների տոհմական և

¹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 300:

² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 384:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Երևան, 1966, էջ 60-61:

արքունի տիրույթները և հարակից երկրամասերը՝ տարածվելով մինչև Կարնո քաղաք և Ուլթիք արևմուտքում, Գարդման և Գեղարքունյաց ծով՝ արևելքում, Չորագետ (Կուր գետին միախառնվելու տեղում)՝ հյուսիսում և Վասպուրականի թագավորություն՝ հարավում¹:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Աբասը տիրում էր նաև Տուրուբերանի մի շարք գավառների: Հայտնի է, որ դեռևս Սմբատ Ա թագավորի օրոք Տուրուբերանում ընդարձակ տարածքների տիրող կայսիկներից հարքունիս էին գրավվել Մարդադի, Կորո ձոր (Կորի), Հարք և Աղիովիտ գավառները, Ապահունիքի մեծ մասը, ինչպես նաև Արճեշ, Արծկե և Խլաթ քաղաքները²: Խնդրո առարկա շրջանում հայկական սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների սղության պատճառով դժվար է հստակություն սահմանել այդ գավառների հետագա պատկանելիության հարցում: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Ապահունիք, Կորո ձոր և Հարք գավառները, ինչպես նաև Խլաթ, Արճեշ և Բերկրի քաղաքները գտնվում էին Սմբատ Ա-ի «գերիշխանության և տիրապետության ներքո», բայց նրա սպանությունից հետո ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին³: Դատելով 939-940 թթ. վերաբերող բերյալ նյութից՝ այդ գավառները և քաղաքները շարունակում էին գտնվել ինքնուրույն վճակում, թեև Կոստանդին Ծիրանածինը գրում է, թե բյուզանդական զորավար Հովհաննես Կուրկուասի կողմից այդ գավառներն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո նրանց տերերը ստիպված եղան ենթարկվել Ռոմանոս Ա կայսրին (920-944) և հարկ վճարել նրան⁴: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Հովհաննես Կուրկուասի 931 թ. արշավանքի մասին է⁵, երբ Գագիկ Արծրունու հորդորով բյուզանդական բանակը ներխուժեց Հայաստան, ավերեց Բերկրին ու Խլաթը, կոտորեց ու գերեվարեց հազարավոր արաբների⁶: Հայտնի է, որ այդ ուղղությամբ Բագրատունյաց տիրույթների մաս էր կազմում Բագրևանդը, որտեղ տեղակայված արաբական գնդերը ոչնչացրել էր Աշոտ Երկաթը (914-

¹ Բագրատունիների տիրույթների մասին մանրամասնորեն տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Բագրատունիների տիրույթների ձևավորումը և արքունի տիրույթներն Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք, «Տարեգիրք» ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի պատմագիտական հանդես, Բ, Երևան, 2010, էջ 87-105:

² Տե՛ս «Պատմութիւն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 159-161: Հմտ. **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 10-11: Տե՛ս նաև **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը 885-908 թթ. (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 107-111:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 10-11, 13:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10-11:

⁵ Տե՛ս **Դանիելյան Է.**, Մանագկերտը բյուզանդա-արաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես – X դար) // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1977, թիվ 1, էջ 161-172:

⁶ Տե՛ս **Ibn al-Athīr**, 7, էջ 69-70:

929)¹: Հայտնի է նաև Մարդադի գավառի ճակատագիրը, որը նույնանում է Արիստակես Լաստիվերցու հիշատակած Ադորիին: Այնտեղ, ըստ պատմիչի՝ գտնվում էր Հավճիչ ամրոցը Մուրց գետի միջին հոսանքի ավազանում²: Վերնում տեսանք, որ Սայֆ ալ-Դաուլայի 939 թ. արշավանքի ժամանակ Հավճիչը գտնվում էր բյուզանդացիների ձեռքում, որոնք այն ավերեցին ու նահանջեցին: Դա ցույց է տալիս, որ Մարդադին աստիճանաբար անցնում էր բյուզանդական տիրապետության ոլորտը: Ինչ վերաբերում է Մարդադիի, Ապահունիքի, Հարքի և Բագրևանդի միջև ընկած Տուրուբերանի հյուսիսարևելյան գավառներին՝ Դասնավորքին, Տվարածատափին, Դալառին և Վարաժնունիքին, ապա դրանք, անկասկած, մաս էին կազմում Բագրատունյաց տիրույթներին, քանի որ Կոստանդին Ծիրանածնի կողմից հստակորեն ներկայացված՝ արաբական ամիրայությունների սահմաններում ընդգրկված գավառների մեջ հիշատակված չեն: Դրանք հետագայում, ինչպես կտեսնենք, նաև Բագրատունյաց տիրույթների արևմտյան գավառների տարածքում ստեղծված Կարսի թագավորության մեջ չէին մտնում, ուստի՝ կարելի է եզրակացնել, որ շարունակում էին մաս կազմել Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության տիրույթների: Թեև Մարդադիի օրինակով պարզ է, որ դրանք ևս արդեն ընդգրկվում էին Բյուզանդիայի հետաքրքրությունների շրջանակում:

Բագրատունյաց տիրույթների սահմանները հյուսիսում ընդգրկում էին Տփղիսից ոչ հեռու գտնվող Շամշուլդե ամրոցը: Այն պատկանել էր Սմբատ Ա-ին (891-914), որի կողմից ամրոցի ու շրջակայքի վերակառուցում նշանակած Գնթունիները ապստամբել էին Աշոտ Երկաթի դեմ: Վերջինս նրանց պարտության մատնեց, և միայն Վասակ Գնթունուն հաջողվեց մի խումբ զինվորներով փրկվել ու ապաստանել Շամշուլդեում³: Վասակ Գնթունու հաջորդ քայլը եղավ Շամշուլդեն Վրաց իշխան Գուրգենին հանձնելը և նրա տիրույթներում գտնվող Կրուստ ամրոցը տեղափոխվելը⁴: Սակայն Շամշուլդե մեկնած Գուրգենին չհաջողվեց տիրանալ ամրոցին, քանի որ պահապանները հրաժարվեցին հանձնվել և հրավիրեցին Աշոտ Երկաթին: Վերջինս բանակով Շամշուլդե հասավ այն ժամանակ, երբ Գուրգենի զորքն արդեն ներխուժել էր քաղաք: Աշոտ Երկաթին հայտնեցին, որ ամրոցի պահապանները հանուն նրա են կռվում Գուրգենի դեմ, և նա պահանջեց իր առջև բացել ամրոցի դարպասները: Այնուհետև Աշոտ Երկաթի բանակը գերի վերցրեց Գուրգենի զորքը: Նրա բոլոր զինվորների թթերը և կանյոններն Աշոտ Երկաթի հրամանով կտրեցին, իսկ հետո կուրացրեցին: **«Եւ այնուհետեւ ապա հիւսիսական**

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 508:

² «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցույ», աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 106:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 539-540:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 552:

ազգքն այնոքիկ ընդ ձեռամբ նորա (իմա՝ Աշոտ Երկաթի – *Ս. Ե.*) նուաճեալ հնազանդէին ի ծառայութիւն, եւ ըստ աջողակ այցելութեանն Աստուծոյ երթալով երթայր եւ զաւրանայր»¹: Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, 920 թ.: Դրանից հետո, ստեղծված իրավիճակը պահպանվեց նաև Աբասի օրոք:

Աբասի տիրությունները տարածվում էին մինչև Կուր գետը Ձորագետի և Ադստևի շրջանում: Նման կարծիքը հիմնավորվում է իրողությամբ, որ Աբխազաց Բեր իշխանը Հայոց թագավորություն ներխուժելու համար «Խաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացուցնել կամելով զաշխարհս Հայոց»²: Նրա դեմ արշավելիս Աբասի զորքը շարժվում է դեպի հյուսիս ու բանակում Կուր գետի ափին³:

Այս փուլում Բագրատունիների տիրապետության սահմանները ճշգրտելու համար ունենք այլ կարևոր կովան ևս՝ այդ սահմաններն Աբասի գահակալությունից հետո՝ հաշվի առնելով նաև դրանցում ստեղծված Բագրատունիների նոր թագավորությունների (Լոռու և Կարսի) ընդգրկած տարածքները: Վերջիններիս սահմաններում ընդգրկված էին Բագրատունիների՝ Այրարատի և Գուգարքի տիրություններից ընդարձակ երկրամասեր, որոնք նախկինում մաս էին կազմում, անկասկած, Աբասի տիրությունների և նրանից էլ փոխանցվել էին Աշոտ Գ-ին (953-977): Կարսի թագավորության մեջ էին մտնում Այրարատի Վանանդ, Աբեղյանք, Հավնունիք, Գաբեղյանք, Արշարունիք գավառները և Բասեն գավառի արևելյան հատվածը⁴: Լոռու թագավորության սահմանների մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Սանահինի վանքի «Հիշատակարանը» («Քէթօռուկ»), ըստ որի՝ հայոց 428 թվականին (979-980) Սմբատ Բ թագավորը (977-989) հատուկ հրովարտակով տվել է «վիճակ եւ երկիրս զայս Սանահնիս զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին եւ զՆերքին, մինչ ի լեառն Բագում, յայսկոյս եւ յալլնկոյս, մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս Տփիս[ե]լաց եւ Վրաց, եւ ի սահմանս Նիզ գաւառի եւ մինչեւ ի սահմանս Կայենոյ, եւ զսահմանս Ծաղկոցաց, մինչ ի սահմանս Տան Շիրակայ»⁵: «Տաշրաց երկրի», որը նույնանում է 981 թ. հիմնադրված Լոռու թագավորությանը⁶, սահման-

¹ Նույն տեղում, էջ 553:

² Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 749:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 749-750:

⁴ Տե՛ս **Еремян С.**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1971, թիվ 3, էջ 4; **Մաթևոսյան Ռ.**, Վանանդը Բագրատունյաց ոստանի մարզ (X դ. առաջին կես) // «ԼՀԳ», 1979, թիվ 4, էջ 79-84:

⁵ «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քէթօռուկը)», էջ 67-68:

⁶ Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիւանեցոյ պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 56; «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71: Թվականի ճշգրտումը տե՛ս **Շահնագարյան Ա.**, Տաշիր-

ներն այնքան հստակ են ներկայացված, որ բացահայտում են այդ երկրում ընդգրկված՝ Այրարատի ծայր հյուսիսարևելյան հատվածը (Նիգ գավառի հյուսիսային հատվածը՝ «հայսկոյս Բագումը» և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Վարաժնունիք գավառի հյուսիսային մասը՝ մինչև Ծաղկոցաց-Ծաղկունյաց լեռները) և Գուգարքի ողջ արևելյան հատվածը՝ Կանգարքից մինչև Շամշուղե ամրոցը հյուսիսում և Կայան բերդը համանուն գավառակով՝ արևելքում, որը տարածվում էր Աղստև գետի հովտում¹: Ասվածին համահունչ է Վարդան վարդապետի այն հաղորդումը, որ Սմբատ Բ-ի եղբայր Գուրգենը «**ժառանգե զՏաշիր Սևորդուվքն Ձորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծոն, զԽորխոռունիք՝ որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի և Խոռակերտ, և զԲագունիք՝ որ է Բագկերտ ի գաւառն Տաշրայ**»²:

Հայաստանի՝ այդ շրջանի վարչաքաղաքական իրավիճակին առնչվող կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Կոստանդին Ծիրանածինը, որը, խոսելով այն մասին, թե կայսրությունը նամակներ էր ուղարկում Հայաստանի մի շարք իշխանների, տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Գագիկ Արծրունին «**իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել**»³, այսինքն՝ նշված տեղեկությունը վերաբերում է 929-943 թթ. պատմաշրջանի իրողություններին, երբ Աշոտ Երկաթի մահից հետո Գագիկ Արծրունին որոշ ժամանակ Հայաստանում ճանաչվել էր որպես գերակա: Հայաստանում հիշատակված են մի շարք «իշխանություններ»՝ Մեծ Հայքի (կենտրոնական իշխանություն), Վասպուրականի, Կոգովիտի, Տարոնի, Մուկքի, Անձևացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի և Սևորդյաց⁴: Եթե այս տեղեկության լույսով փորձենք քարտեզագրել Աբասի տիրությունների սահմանները (դրանցից բացառելով առանձին հիշատակվող գավառների տարածքները), ապա դրանք գրեթե ամբողջությամբ կհամապատասխանեն Ստեփանոս Օրբելյանի նշած սահմաններին: Իսկ որ Կոստանդին Ծիրանածին տեղեկությունը մեծ մասամբ համապատասխանում է իրականությանը, հիմնավորվում է նրանով, որ այդ շրջանում Խաչենի, Փառխոսի, Գոռոզվա, բուն Սյունյաց և Կապանի (Բաղաց) իշխանու-

Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը // «ՊԲՀ», 2009, թիվ 2-3, էջ 224-233:

¹ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը // «ԼՀԳ», 1972, թիվ 2, էջ 53-62:

² Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», ի Վենետիկ-ի Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 90: Անանուն ժամանակագրություններից մեկում Լոռու թագավորության սահմանների մասին ասված է. «*Գուրգէն* (Լոռու առաջին թագավորը-Ա.Ե.) *տիրէ Գոգարացւոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խառայ մինչև ի դուռն Տիխեսաց*: «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 501: Ակնհայտ է, որ սույն՝ խիստ ընդհանրական նկարագրությունը համապատասխանում է Մանահնի հիշատակարանի հաղորդած տվյալներին:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 151:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

թյունների մասին հիշատակում է նաև Հայոց կաթողիկոս Անանիա Սոկացին¹:

Փաստորեն, իր գահակալության խնդրո առարկա փուլում Աբասին հաջողվեց վերամիավորել Բագրատունյաց երբեմնի ընդարձակ տիրույթների մեծագույն մասը: Ավատատիրական դարաշրջանի տրամաբանությամբ դա հանգեցրեց Աբասի դերի կտրուկ աճին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, քանի որ նման ընդարձակ ավատական տիրույթների՝ հարուստ մարդկային ու տնտեսական ներուժով, տարածաշրջանում որևէ այլ մեկը չէր տիրապետում: Ուստի կարելի է արձանագրել շատ կարևոր մի գործընթաց: Մեփական տիրույթների ընդարձակմանը զուգընթաց աճել են Աբասի թե՛ հեղինակությունը և թե՛ հնարավորությունները, որոնք, ի վերջո, բերել են Բագրատունի գահակալի՝ Հայաստանում գերագահ դիրքի հասնելուն նրա գահակալության արդեն հաջորդ փուլում:

**Арман Егиазарян – *Подъем Абаса Багратуни в условиях
новой обстановки вокруг Армении***

Согласно арабскому автору Ибн Хаукалю до 325 года хиджры (19 ноябрь, 936 г. - 7 ноябрь, 937 г.) войска соседствующих с Арменией эмиратов периодически вторгались в пределы страны, убивали и грабили ее жителей, но после 325 года все изменилось. По всей вероятности, это связано с тем, что после 937 года в течении длительного времени враждующий с Армянским царством эмират Атропатены прекратил свои набеги в Армению.

Царь Армении Абас воспользовался этим и сумел восстановить территориальную целостность феодальных владений Багратуниев, в основе чего он стал главенствующим правителем во всей Армении.

Arman Yeghiazaryan – *Rising of Abas Bagratuni in the New Situation around Armenia*

According to Arab author Ibn Haukal till 325, year of hijra (November 19, 936 - November 7, 937) troops of emirates neighbouring Armenia were periodically invading the country, killing and robbing its population, but after 325, year of hijra everything changed. Probably this is related to the fact that after 937 feuding with the Armenian kingdom for a long time emirate of Atropatene stopped its raids to Armenia.

Armenian King Abas took advantage of that and was able to restore the territorial integrity of feudal domains of Bagratunies, as a result of which he became a dominant ruler throughout Armenia.

¹ Տե՛ս Անանիա Սոկացի, էջ 258, 261, 267, 269-273:

**ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ «ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»
ԵՐԿԻ ՄԻ ԱՆՀԱՅՏ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Բանալի քառեր – Երեմիա Քյոմուրճյան, Կ. Պոլիս, աղբյուրագիտություն, պատմագրություն, օրագրություն, հիշատակարան, բնագրագիտություն, ձեռագիր

Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկի համակողմանի ուսումնասիրությունը կայուն հանգրվան կարող է դառնալ XVII դարի «նոր վերելքի» շրջանի հայ պատմագրության զարգացումն ու առանձնահատկությունները առմիշտ սահմանելու համար: Այս ճանապարհին լուծելիք առաջին խնդիրներից մեկը «Օրագրության» աղբյուրագիտական հենքը ճշտորոշելն է: Նման մի փորձ անելու առիթ մեզ ընձեռեց հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հերթական անգամ պրպտելը, որի նպատակը սկզբում ամեննին «Օրագրութիւնը» չէր: Ինչևէ, Յեյլի համալսարանի Բայնեկե գրադարանում (The Beinecke Rare Book and Manuscript Library) պահվող մի հայերեն Հայսմավուրքի (Z107.008) հիշատակարանի առաջին իսկ տողերն ընթերցելիս մեզ համար ակնհայտ դարձավ դրա կապը Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկի հետ: Հիշատակարանը գրի է առնվել 1648 թ. Կ. Պոլսի Սուրբ Սարգիս Զորավար եկեղեցում Քրիստոսատուր գրչի ձեռքով (ստացողներ՝ Հովհաննես և Խաչատուր երեցներ): Դատելով Երեմիա Չելեպիի կենսագրության մեր ունեցած տվյալներից՝ նրա մուտքը Կ. Պոլսի բոլոր հայկական եկեղեցիներ առանձնապես խոչընդոտների չէր հանդիպում, բայց դրանց թվում նրան հատկապես հոգեհարազատ էր այս Սուրբ Սարգիս Զորավար եկեղեցին, որը նա անվանում էր «եկեղեցի մեր»¹. Երեմիայի հայրը՝ Մարտիրոս Քյոմուրճյանը, այստեղ է մատուցել քահանայական իր ծառայությունը: Հայ եկեղեցու հոգևոր աստիճանակարգում իր առաջին ու միակ քայլը Երեմիա Քյոմուրճյանը արել է դարձյալ այս եկեղեցում՝ ստանալով դպրական տվչություն²: Այսպիսով, այն ուղին, որով այս հիշատակարանը կարող էր անցնել Երեմիա Քյոմուրճյանի ձեռքը, բավական կանխատեսելի է: Քանի որ Օսմանյան կայսրության արտաքին ու ներքին քաղաքական անցքերի մասին հիշատակությունները մշտապես եղել են Երեմիա Քյոմուրճյանի երկերի առանցքային կողմերից մեկը, և «Օրագրութիւնը» ևս բացառություն չի կազ-

¹ Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քեօմիւրճեանի, հրատ.՝ Մեսրոպ արքեպ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ 6, 24 (այսուհետև՝ «Օրագրութիւն»):

² Նոյն տեղում, էջ 6:

մել, հիշատակարանում տեղ գտած բավական ընդարձակ վկայությունները, որ վերաբերում են 1648 թ. կայսրությունում ենիչերիների պատրաստած պալատական հեղաշրջմանը, լիովին տեղավորվում են այս երկի կառուցվածքային և թեմատիկ սահմաններում, ինչը, բնականաբար, Քյոմուրճյանի համար եղել է դրանք իր աշխատանքում օգտագործելու շարժառիթը: Արդ, 1648 թ. հիշատակարանի և «Օրագրության» սերտ առնչությունը փաստող բնագրային մի երկու համադրություն կատարենք.

1648 թ. հիշատակարան

Օրագրություն

...ի մետասան յաւուրց Յունիս ամսոյ, յաւուր կիրակէի, յետ մտանելոյ արեգականն, զի հանդերձեալ էր ժամ նսեմութեան, եղև յանկարծակի ճայթուն մեծ եւ ահագին, թընդին առեալ յերկիր շարժեցաւ, եւ դողալով սարսեալ երերաց քաղաքս ամենայն, զի նաւք ի վերայ ծովուն, առ յիրեարս հարեալ մնացին, եւ սաստիկ բախմանէ յետս եկեալ խաղային, զի հագիւ դադարեցաւ սաստիկ պատիժ պատուհասին: Իսկ ողորմածն եւ մարդասէրն Աստուած, իւր անբաւ մարդասիրութեամբն, խնայեաց զզինս կաթուածոյ սուրբ յարեանն իւրոյ, եւ վերստին շնորհեաց զանցանս մեղականացս¹:

[1648] Յունիսի ամսոյ ԺԱ յաւուր Կիրակէի յետ մտանելոյ արեգականն ի մուտս՝ եղև յանկարծակի ճայթուն մեծ և ահագին, զի թնդին առեալ երկիր շարժեցաւ և դողալով սարսեալ երերաց քաղաքս ամենայն, և նաւք ի վերայ ծովուն առ իրեարս հարեալ մնային և ի սաստիկ բախմանէ յետս եկեալ խաղային. զի երեք անգամ մի ի վերայ միոյ շարժեաց և հագիւ դադարեցաւ սաստիկ պատիժ պատուհասին, հայեցեալ ամենողորմ Ստեղծողն յողբ և ի ճիշ տղայոց անմեղաց և միանգամայն ամենայն սեռի²:

1648 թ. հիշատակարան

Օրագրություն

Եւ իբրև այս այսպէս պատրաստեցան յերկոցունց կողմանց ի պատերազմ, ճակատ առ ճակատ, յայնժամ յարեան ի վերայ միմեանց. իսպահին եւ յեկիչարին, գագանացեալ զօրութեամբ: Քաջքն՝ խիզախէին,

Եւ կացին յերկուց կողմանց ճակատ առ ճակատ և յարեան ի վերայ միմեանց գագանացեալ զօրութեամբ. քաջքն խիզախէին, արիացեալքն գոչէին, սուսերքն փայլփայլէին և սաղաւարտքն շողշողային և ի բազմա-

¹ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, by A.K. Sanjian, Berkeley-Los Angeles-London, 1976, p. 160-161.

² «Օրագրություն», էջ 1:

արիացեալքն՝ գոչէին, թանձրամիտքն՝ յիմարէին, եւ վատասիրտքն՝ լքանէին: Սուսերքն՝ փայլփայլէին, եւ սաղավարդքն շողշողային, եւ ի բազմախուռ նիզակացն, որպէս հրաձգութիւնք եռային յերկնից, ի փայլմանէ պատենագէն վառելոցն, ընդ ճառագայթից՝ արեգական միացեալ սոսոսային, որ եւ կոբկոբմունք վահանաւորաց, եւ ճայթճայթմունք լարիցն՝ ի լսելիս մարդկան իւլացուցանէին: Եւ աստ էր տեսանել զաղէտ եւ տագնապ մեծի կորստեան նոցա. զի որպէս փայտք՝ հարեալք ի փայտահարաց ի մէջ մայրաց եղեալք ի գետնի. այսպէս եւ նոքայ հարեալք ի միմեանց բազմահար հարուածք. եւ անկեալ ի գետնի դիաթաւալ խաղային ի մէջ ճապաղի արեանց: Ոմանց սկաւառակն յերկուս հերձեալ ըղեղատոյզ սատակեցան, եւ ոմանց կլափն ներքին ընդ կոկորդեան ի բաց եղան, եւ ոմանց ընդ միջուսն յերկուս բաժանեալ հերձաւ. եւ ոմանք գլխահատք կորեան. եւ այլք բազումք կիսամահք լեալք, ոտնոտ եւ ձեռնատ, քընթատ եւ ակընջատ, անկեալ ի գետնի տքային եւ հեծային, մինչ զի սպառուած շնչոյն՝ կսկծալի հեծեծանօք զհոգիս իւրեանց դառնագին արձակէին: Վասն որոյ լի եղեւ արեամբ եւ դիակամբք շրջապատ եւ սրահ լայնատարած ճամուն, ներկեցաւ երկիր յարենէ նոցա: Սայլք եւ սանդուխք, սիւնք եւ խարիսխք՝ ի միագոյն լեալ կարմրացան՝ որպէս ծով արեան. եւ զօրքն ըսպահոցն փախստական լեալ

խուռ նիզակացն եւ ի փայլմանէ պատենագէն վառելոցն՝ ընդ ճառագայթից արեգականն սոսոսային: Եւ աստ էր տեսանել զաղէտ եւ զտագնապ կորստեան նոցա, զի որպէս փայտք հարեալք ի փայտահարաց, այնպէս՝ հարեալք ի միմեանց բազմահար հարուածովք՝ անկեալ ի գետնի դիաթաւալ խաղային ի մէջ ճապաղի արեանց: Եւ ոմանք ի փախուստ դառնային եւ ոչ ժամանէին ի տեղի թաքստեան, այլ հասեալքն գնոսա ոչնչացուցանէին. ոմանց սկաւառակն յերկուս հերձեալ ըղեղատոյզ սատակէին, ոմանք յերկուս հերձեալ եւ ոմանք գլխահատք, ոմանք կիսամահք լեալ ոտնատ եւ ձեռնատ, քընթատ եւ ակընջատ տքային եւ հեծային եւ կսկծանօք զհոգիս իւրեանց արձակէին, եւ լի լինէր արեամբ եւ դիակամբք շրջապատ եւ սրահ ճամուն եւ ի միջի նորա եւ յելսն մնարային փախուցելոց զօրաց սպահոց². եւ բազումք հալածեցան եւ գէշք նոցին ընդ նսեմանալ երեկոյին կառաքարձք տարեալ ընկեցան ի ծով, եւ յայնմհետէ ուղիղ ոչ կարէին հայել յերեսս միմեանց, ուր որ հանդիպէին³:

¹ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, p. 163-164.

² Թուրք. sipahi, օսմանյան հեծյալ զինվոր. բառը ունի նաև գորք իմաստը:

³ «Օրագրութիւն», էջ 5-6:

հալածեցան: Որ եւ գէշք նոցա՝ ընդ նսեմանալ յերեկոյեան՝ կառաբարձք տարեալ ընկեցան ի ծով: Որ էր ժամանակս աշնանային, եւ շնչաբերութեան հարաւային հողմոյն, որ եւ անկեալ ի ներքոյ ահագին ծովուս, խառնէր եւ խախալէր, ճոճայր ծովն մեծ եւ սաջէր, ծաւալէր եւ ծփծփայր: Եւ ի սաստիկ հարմանէ յալեացն ի բաց ոստաւ գէշք նոցա, առ ափս ծովուն, իբրեւ կուտակս ձկանց երեւէին, որպէս ուռկանաւ ըմբռնեալ յորսակցաց մարդկան¹:

Բնագրային համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Օրագրության» մեջ վերոնշյալ հիշատակարանի տվյալները ոչ թե սոսկ օգտագործված են կամ բնագիր են մտել որոշակի մշակված սկզբունքներով, այլ բառացիորեն տեղափոխվել են 1648 թվականի շարադրանք: Բացառություն են թերևս հիշատակարանում տեղ գտած նյութը Քյոմուրճյանի կողմից համառոտելու կամ ոչ էական հավելումներ անելու դեպքերը, որոնք, սակայն, շատ բան չեն փոխում: Այնտեղ, որտեղ Երեմիան շեղվել է իր սկզբնաղբյուրից, ավելի ընդարձակել հաղորդած տեղեկույթի շրջանակները, այնուամենայնիվ մինչև վերջ չի ձերբազատվել հիշատակարանի ազդեցությունից, ինչի վկայությունն են, օրինակ, ստորև արված ընդգծումները, որ, կարծում ենք, պատահական համընկնումներ չեն.

1648 թ. հիշատակարան

...Վառեալք եւ սպառագինեալք, եկեալ ժամանեցին ի մեծանիստ եւ լայնատարած տեղին, որ կոչի Յէնկի ճամի, զոր ի վերոյ գրեցաք, **յորում կայացեալ կայ տեղին յայն՝ արձանս եռակ, որ եւ մինն ի նոցանէ եռակահիւս ձուլածութեամբ ձեւս վիշապայ ունի ընդ յինքեանս¹:**

Օրագրութիւն

Եւ եկեալ խունն ամբոխիս հասին ի ժամադրեալ տեղիսն՝ լայնատարած և մեծասարաս աղօթարանն իւրեանց, որ կոչի Եէնկի ճամի²՝ ի կողմս արևելից շինեալ Սուլթան յԱհմէտէ հօրեն Իպրահիմի, որ է հանդէպ պալատի թագաւորին. **յորում սրահի կայացեալ կայ ի Յու-**

¹ Նույն տեղում, էջ 163:

² Պետք չէ շփոթել Ստամբուլի Նոր կոչված մզկիթի հետ (թուրք. Yeni Cami կամ Valide Sultan Camii), որ կառուցվել է 1597-1665 թթ. և տեղակայված է Սուլթանահմեդ հրապարակից (նույն ինքը՝ Կոստանդնուպոլսի ձիթնաբարանը (թուրք. At Meydanı) դուրս՝ ծովեզերքին

նաց՝ ի տեղի ձիւնթաց ասպարհի-
սին այն արձանս եռակ. մինն բարձր
քարահիւս շինեալ, որ երկայնութիւն
ունի իբր մարդաչափս եօթանց¹. և
երկրորդն խոնարհ քան զնա քար և
փերթ կանգնեալ ի վերայ չորից ոտից
քարանց շինեալ ի Թեոդոսէ². և եր-
րորդն ի նոցանէ է պղնձի եռակահիւս
ձուլածութեամբ, եռ գլխեան ի ձև
վիշապաց ունի ընդ ինքեան³: Ասեն
վասն սորա՝ թէ տըլըսմ⁴ է յաղագս
օձից, զի մի բազմացի ի քաղաքս և
կամ թունաւորեացի⁵:

Թերևս միակ ուշադրության արժանի առանձնահատկությունը, որ
կարելի է նշել այս երկու գործն իրար կապող ուղու մասին, այն է, որ, մեր

Ոսկեդջուրի վրա գցված Գալաթա կամրջի հարավային ծայրին: Ինչպես ցույց է տալիս հարա-
կից հուշարձանների նկարագրությունը, որին անդրադարձել ենք ստորև, խոսքը Մուլթան
Ահմեդ մզկիթի մասին է, որ 1609-1616 թթ. կառուցել է Իբրահիմ I-ի հայրը՝ Ահմեդ I-ը (1603-
1617): Եվրոպացիները սրան տվել են նաև Կասյույտ մզկիթ անունը: Հիշատակված «Եհնկի
ճամի» անվանաձևը, հավանաբար, պետք է բացատրել շինության նորակառույց լինելու հան-
գամանքով, սակայն այն հետագայում քաղաքացիություն չի ստացել, քանի որ մեր բոլոր փոր-
ձերը՝ գտնելու թուրքերեն գեթ մեկ հիշատակություն այս անվամբ, հաջողություն չունեցան:

¹ Կոստանդինի (իմա՝ բյուզանդական կայսր Կոստանդին VII (913-945) կոթողն է, սկզբնական երկարությունը եղել է 32 մ, ներկայումս՝ 21 մ:

² Թեոդորոսի կամ Եգիպտական կոթողն է՝ եգիպտական Թութոս III փարավոնի հաղ-
թական արշավանքներից մեկին նվիրված այս կոթողը IV դարում բյուզանդական կայսր Թեո-
դորոս I Մեծի (379-395) հրամանով տեղափոխվել է Կ. Պոլիս և մինչ օրս հանգրվանում է այն-
տեղ:

³ Ք. ա. 479 թ. Պլատեայի մոտ հույներից պարսիկների պարտությունը խորհրդանշող
հանրահայտ բրոնզաձուլ Օձաձև սյունն է, որ Դելփիքից Կ. Պոլիս է բերվել Կոստանդին I
Մեծի (306-337) հրամանով: Հետաքրքրական է, որ կոթողը ձուլվել է պարտված պարսից
զինվորների վահաններից:

⁴ Խոսքը թալիսմանի մասին է (հուն.՝ τέλεσμα):

⁵ «Օրագրություն», էջ 4: Այս հատվածը տեղ է գտել Երեմիա Քյոմուրճյանի մեկ ուրիշ՝
«Ստամպոլյ պատմություն» երկի մեջ ևս.

«Ի ձախս երեւի մեզ դէմ՝ ճամին մեծ, որ Ահմէտ սուլթան,

Որ է վեց մինարէիւք հայի սա ընդ գաւիթն Աթ մէյտան:

Ուր կայ արձանն եգափերթ՝ գոր կանգնեաց Մեծ Թեոդոսն այն,

Հէլէն եւ լաթին գրովք՝ եւ զիտնոց դրոշմանըշան:

Ուր զպըղընձէ եռահիւսն եռագլուխք վիշապք բաց բերան,

Տըլ ըսմ լէօն սօֆօսի՝ սակ օձից որ աստ չերևան,

Այլ ի վայրէ քարահիւս բարձրագոյն քան զայն որ ասացան,

Որք սողան ելնուն ի ծայրն՝ թագաւորք պաղշիշ նոցա տան», **Երեմիա Չիլէպի Քեօմուր-
ճեան**, Ստամպոլյ պատմություն, հրատ. եւ ծանօթ.՝ Վ. Թորգոմեան, Վիեննա, 1913, էջ 10:

համոզմամբ, 1648 թ. վերաբերող այս շարադրանքը Երեմիա Քյոմուրճյանը «Օրագրութիւն» է մտցրել հետագայում՝ պայմանավորված այդ երկի թեմատիկ ընդգրկման ծավալմամբ: «Օրագրութիւնը» ներառում է 1648-1662 թթ. պատմություն (բացակայում են միայն 1651 թ. անցքերը), 1648 թ. Երեմիա Քյոմուրճյանը եղել է 11 տարեկան, չենք կարծում, որ այս տարիքում նա ծրագրել էր գրել մի այնպիսի ծավալուն երկ, ինչպիսին «Օրագրութիւնն» է: Ավելի վաղ մենք առաջ էինք քաշել այն տեսակետը, որ սկսած 1649 թ.՝ նա այս գործը շարադրել է իբրև օրագիր՝ ներկայացուցչական մի պատվիրակության՝ դեպի Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացության հանգամանքները հընթացս գրառելու նպատակով, սա էլ, ըստ էության, եղել է այս գործի շարադրման նրա նախնական շարժառիթը¹:

Քանի որ սկզբնաղբյուրից օգտվելու Քյոմուրճյանի ունեցած գործիքակազմը, ինչպես վերը արդեն տեսանք, բավական աղքատիկ է, և նյութի հետ հարաբերվելու հեղինակի կիրառած միակ էական հնարքը օգտագործված սկզբնաղբյուրի անունն անտեսելն է, կարելի էր այլևս չխոսել 1648 թ. այս հիշատակարանի և Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկի միջև եղած աղբյուրագիտական աղերսների մասին: Սակայն մեր ուշադրությունը գրավել է մի հարց նա՝ այս երկու սկզբնաղբյուրի ժամանակագրական համակարգում տեղ գտած շեղումները: Օսմանյան կայսրության պատմական անցքերը ժամանակագրական անճշտություններով են տրված թե՛ հիշատակարանում և թե՛ Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկում²: Մի կողմից՝ այս երևույթը պայմանավորված էր, կարծում ենք, նրանով, որ հայկական սկզբնաղբյուրները մասը չէին օսմանյան պաշտոնական պատմագրության. ներկայացվող հեղինակները դեպքերին ականջալուր ու ականատես չէին, ուստի հաճախ չէին կարող օրվա և ժամի ճշգրտությամբ ներկայացնել

¹ Տակավին անձանոթ լինելով այս հիշատակարանին՝ «Օրագրության» 1648 թ. ներկայացնող շարադրանքի ոճական և այլ տարբերությունները նկատելով, այս հատվածի՝ հետագայի ընդմիջարկություն լինելու մասին տեսակետը մենք առաջ ենք քաշել ավելի վաղ, տե՛ս **Այվազյան Գ.**, Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկը (աղբյուրագիտական դիտարկումներ), Հայոց պատմության հարցեր, 15, Երևան, 2014, էջ 91-92: Այժմ դա փաստվում է նաև այս հիշատակարանի տվյալներով:

² Այս աշխատանքի շրջանակներում մենք ուշադրություն ենք դարձրել մասնավորապես օսմանյան վեզիրների կառավարման թվականների վերաբերյալ «Օրագրության» հաղորդած տվյալներին: «Օրագրության» ժամանակագրական ընդգրկումը համեմատական է օսմանյան 16 վեզիրի կառավարման շրջաններին, բացառությամբ երկու վեզիրի, որոնք իշխել են 1651 թ. միջոցին («Օրագրության» մեջ 1651 թ. շարադրանքը բացակայում է), մնացածների նշանակման կամ պաշտոնանկման հանգամանքները մեծ կամ փոքր չափով տեղ են գտել սկզբնաղբյուրի շարադրանքում: Առանց բացառության բոլոր հիշատակված վեզիրների պաշտոնավարության ժամանակագրական սահմանները Երեմիա Քյոմուրճյանի կողմից ներկայացված են մի քանի օրվա տարբերությամբ և չեն համընկնում մերօրյա պատմագիտության սահմանած ժամանակագրական տախտակների տվյալներին:

իրադարձությունները¹: Մյուս կողմից՝ հանդիպող սխալները երբեմն արդյունք են ժամանակագրության հարցում հեղինակների ցուցաբերած որոշակի անփութության ու անուշադրության²:

1648 թ. հիշատակարան

Իսկ ահագին հրաշա այս, գուշակումն եղեւ արտաբերելի իրիս այս, զի ի գրաւել քառակ տասանց եւ եւթից, յաւուրց Յուլսի ամսոյ եւ յաւուրս ուրբաթու ի մէջ գիշերի, դղըրդեցաւ քաղաքս: Եւ ըստ մարդկան ի մի վայր գումարեցան. ուլամայք եւ սուլամայք, մեծամեծք եւ իշխանք, զօրք եւ զինաւորք, ամենեքեան խորհուրդ առին ի միասին եւ խորհեցան սակս սպանման թագաւորին: Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն, վերացաւ աղմուկ մեծ, եւ խռովութիւն յոյժ: Յայնժամ հրամայեցին փակել դրունք քաղաքիս, եւ եղին պահապանս ի վերայ նոցա մեծաւ զգուշութեամբ պահել, որպէս ոչ էր հնար յումեք անցանել ի դրանցն, եւ կամ հանել զմեռեալս եւ տանել առ ի թաղումն: Եւ ի նոյն վայրի ըստ իւրեանց կամացն՝ կարգեցին նախարար եւ դատաւոր ի

Օրագրութիւն

Իսկ ահագին հրաշա այս գուշակումն եղև արտաբերելի իրիս այս. զի ի գրաւել աւուրց ԽԷ-ից, յուլիս ամսոյ ԻԷ յաւուր² Զշի (ուրբաթ-Գ. Ա.) (27 յուլիս) ի մէջ գիշերի դղրդեցաւ քաղաքս և ըստ մարդկան ի մի վայր գումարեցան՝ ուլամայք և սուլամայք³, մեծամեծք և իշխանք, զօրք և զինաւորք խորհուրդ առին ի միասին սակս սպանման թագաւորին, առեալ ֆէթվայ⁴ ի մօլնայէն, որ ասեն մուհտի⁵՝ Աբդոսահիմ⁶ անուն: Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն բարձրացաւ աղմուկ և խռովութիւն յոյժ: Յայնժամ հրամայեցին փակել զդրունս քաղաքիս և եղին պահապանս մեծաւ զգուշութեամբ պահել, որպէս ոչ էր հնար ումեք անցանել ի դրանցն կամ հանել զմեռեալ և տանել ի թաղումն: Յայնժամ ըստ կամաց իւրեանց մեծամեծք եէնկիչերոնցն կարգեցին զօրագլուխ, նախարար և

¹ Նոյն բանը չի կարելի ասել հայկական միջավայրում ծավալված դեպքերի շարադրանքի մասին. Երեմիա Քյումուրճյանը, լինելով իր օրերի պոլսահայ կյանքի անցուդարձի կիզակետում, հնարավորություն ուներ առավել հավաստի ժամանակագրական տվյալներ հաղորդելու, ինչը և հիմնականում արել է:

² «Եւ այս եղև յաւուրս յամսոյ հոկտեմբերի Ժ եւ Է (17): Եւ անցեալ ի մէջ աւուրս Կ եւ Ը (68 – Գ. Ա.), ի մահուանէ թագաւորին մինչեւ ցայս վայր», A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, p. 164: Երեմիա Քյումուրճյանը նույնությամբ կրկնում է այս վկայությունը (տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 5): Սուլթան Իբրահիմ I-ը մահկանացուն կնքել է 1648 թ. օգոստոսի 18-ին, ուրեմն հոկտեմբերի 17-ին չէր կարող լրանալ նրա մահվան 68-րդ օրը: Եթե ընդունենք անգամ, որ երկու հեղինակն իրենց հաշվարկը կատարել են իբրև մեկնակետ ընդունելով Իբրահիմի մահվան իրենց հիշատակած օրը՝ օգոստոսի 8-ը, ապա ակնհայտ է դառնում, որ առանց մեր օգնության նրանք ակամայից կասկածի տակ են դնում իրենց հաղորդած ժամանակագրական տվյալների արժանահավատությունը, քանի որ ամենապարզ հաշվարկով՝ օգոստոսի 8-ից հոկտեմբերի 17-ն ընկած օրերի ընդհանուր թիվը 68 չէ:

միջի իւրեանց: Եւ առաքեցին առ թագաւորն, որսալ բան ինչ ի բերանոյ նորա, եւ տալ հաւանութիւն ըստ կամաց նոցա: Եւ վասն յերկիւղի բամիցն՝ ընկալաւ զնա թագաւորն եւ մեծարեաց. եւ ղլաթեալ՝ առ տեղիս իւր առաքեաց: Եւ յայնմ աւուր դադարեցան ի խռովութենէ, եւ ոչ մի ինչ վնաս եղել ի մարդկանէ¹:

դատաւոր ի միջի իւրեանց և եղին վեզիր զՍօֆի Մեհմէտ փաշան⁷, որ էր տէֆթերտար⁸, և տէֆթերտար արարին (պարսպ), և եէնկիչեր աղասի⁹, զՍուրատ աղան¹⁰, և զայլ մեծամեծսն մինչև ցփոքունս: Եւ առաքեցին առ թագաւորն որսալ բան ինչ ի բերանոյ նորա, որպէս թէ հաւան իցէ արարմանց նոցա: Եւ վասն երկիւղի նոցա ընկալաւ զնսա թագաւորն և ղլաթեալ առ տեղիս իւրեանց առաքեաց և դադարեցան յայնժամ ի խռովութենէ¹¹:

¹ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, p. 161.

² Այստեղ որոշակի վրիպում կա. Երեմիա Քրիմուրճյանը, նույնությամբ Քրիստոսատուր գրչին հետևելով հանդերձ, ինչպես տեսնում ենք, վճռել է նրա հաղորդած վկայությունների հիման վրա որոշ ճշտումներ կատարել, բայց, փաստորեն, իր հաշվարկներում սխալվել է: Իր բնագրում փորձելով տալ ամսաթիվը՝ նախընթացում հիշատակված հունիսի 11-ից նա հաշվել է այդ 47 օրը և ստացել հուլիսի 27-ը, սակայն 1648 թ. հուլիսի 27-ը եղել է ոչ թե ուրբաթ օր, ինչպես նշում են երկու հեղինակները, այլ հինգշաբթի (շաբաթվա օրերը որոշել ենք՝ ըստ «հաւերժական» օրացույցի, տե՛ս **Քրուտեան Գ.**, Օրացոյց Հայոց, Էջմիածին, 1997, էջ 518): Մետրոպ արք. Նշանյանը, որ «Օրագրության» բնագիրը պատրաստելիս Քրիմուրճյանի հիշատակած շաբաթվա օրերի համապատասխան ամսաթիվերը ներկայացրել է ճշգրտությամբ, ըստ էության, վստահելով Երեմիային, այս անգամ զերծ է մնացել տոմարագիտական հաշվումներից և բավարարվել է միայն փակագծերում Քրիմուրճյանի վկայությանը համարժեք (27 Յուլիս) նշումը անելով: Այս շփոթը, կարծում ենք, առաջացել է, քանի որ Քրիմուրճյանը, ի տարբերություն Քրիստոսատուր գրչի, իր հաշվարկը կատարելիս 47 օրվա մեջ ներառել է նաև հունիսի 11-ը: Խոսքը իրականում 1648 թ. հուլիսի 28-ի մասին է, որն էլ ուրբաթ օր է եղել:

³ Խոսքը օրենսգետների մասին է:

⁴ Թուրք. fetva, մուֆթիի արձակած որոշումը:

⁵ Թուրք. müftü, մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորական, իրավաբան-կրոնագետ և Ղուրանի մեկնաբան, որը սովորաբար գլխավոր դատավորի դեր է կատարում դավանաբանական-իրավական գործերի քննության ժամանակ: Այստեղ պետք է հասկանալ բոլոր մուֆթիներից գլխավորին՝ Մեծ մուֆթիին՝ օսմանյան Շեյխու ուլ Իսլամին, որի պարտականությունն էր պետական միջոցառումներին տալ օրենքի ուժ և հետևել, որ դրանք բխեն իսլամի ոգուց:

⁶ Օսմանյան Շեյխու ուլ Իսլամ Հաջի Աբդուռահիմն է (1647-1649) (թուրք. Hacı Abdürrahim Efendi), որ ֆեթվա արձակեց սկզբում՝ Իբրահիմ սուլթանի գահընկեցության, ապա սպանության վերաբերյալ, տե՛ս **Esra Yakut**, Şeyhülislamlik: yenileşme döneminde devlet ve din, İstanbul, 2005, s. 34:

⁷ Օսմանյան Մեծ վեզիր Սոֆու Մեհմեդ կամ Մլկի Մեհմեդ փաշան է (թուրք. Sofu Mehmet Paşa կամ Mevlevi Mehmed Paşa), պաշտոնավարել է՝ 1648 թ. օգոստոսի 7-1649 թ. մայիսի 21:

⁸ Թուրք. defterdar կամ başdefterdar, ֆինանսների նախարար:

⁹ Թուրք. yeniçeri ağası, ենիչերիական զորքի հրամանատար:

¹⁰ Սուրադ փաշան (թուրք. Kara Dev Murad) այս պաշտոնը ստանձնում է 1648 թ. դեկտեմբերից:

¹¹ «Օրագրություն», էջ 1-2:

Եւ յետ մետասան ատուրց, առեալ ընդ իւրեանս դահիճ եւ ընթացան ի բանդն. մուծին դահիճն առ նա: Եւ գնացեալ դահիճն մարտեաւ ընդ նմա. եւ իբրեւ ոչ կարաց յաղթել՝ յայնժամ բուռն յարեալ ի յերանացն եւ ճմլեալ նուաղեցոյց, եւ մեծաւ աղաղակաւ ընկեց ի գետնի: Զի այսպէս դառն եւ սաստիկ մահուամբ խեղդամահ լեալ սպանաւ¹:

Եւ յօգոստոսի Ը յաւուր Գշի (երեքշաբթի– Գ. Ա.)² առեալ ընդ իւրեանս զՂարայ Ալի դահիճն և վաղվաղակի ընթացան ի բանտն, և մարտեաւ դահիճն և իբրև ոչ կարեր յաղթել, յերանացն բուռն հարեալ և ճմլեալ նվաղեցոյց ընկեցեալ ի գետնի և այսպէս դառն և սաստիկ մահուամբ խեղդամահ լեալ սպանաւ³:

Ամփոփենք. Երեմիա Քյումուրճյանի «Օրագրութիւն» երկի 1648 թ. շարադրանքը ամբողջովին հիմնված է նույն թվականին Կ. Պոլսում, Քրիստոսատուր գրչի ձեռքով գրված և այժմ Յեյլի համալսարանի Բայնեկե գրադարանում պահվող Հայամավուրքի (Z107.008) հիշատակարանի վրա: «Օրագրութան» մեջ հիշատակագիր վկայությունների կիրարկումը հետագայի ընդմիջարկություն է: Երկու սկզբնաղբյուրում օսմանյան պատմությանը վերաբերող ժամանակագրական տվյալները ներկայացված են չնչին անճշտություններով, ուստի դրանք պետք է օգտագործել զգուշությամբ և ստուգելուց հետո միայն⁴:

¹ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, p. 163.

² Այստեղ արդեն Երեմիա Քյումուրճյանը չի վրիպել. բացարձակապես վերացարկվելով վերը քննարկած իր հաշվարկներից՝ այս դեպքում նա Քրիստոսատուրի հիշատակած «յաւուր շաբաթու»-ից (1648 թ. հուլիսի 29-ից) հաշվել է 11 օր և ստացել 1648 թ. օգոստոսի 8-ը, որը եղել է երեքշաբթի: Սակայն Իբրահիմ սուլթանին այս օրը ոչ թե սպանել են, այլ ձերբակալել: Այս և մնացած մյուս դեպքերում օսմանյան պատմությանը աղերսվող բոլոր ժամանակագրական տվյալները ներկայացրել ենք՝ հիմք ընդունելով Ի. Հաքը Ուզունչարշըրլի առաջարկած թվականները, տե՛ս **Hakkı Uzuncarsılı İ.**, Osmanlı Tarihi III, Cilt 1, Kısım: II, Ankara, 1998:

³ «Օրագրութիւն», էջ 4:

⁴ Հոդվածի առնչությամբ օգտակար խորհուրդների համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Մատենադարանի աշխատակից, բ.գ.դ. Գոհար Մուրադյանին և ԵՊՀ պրոֆ., պ.գ.դ. Հայրապետ Մարգարյանին:

**Гаяне Айвазян – Об одном неизвестном источнике
«Дневника» Еремии Челеповича Кемурчяна**

Содержание "Дневника" Еремии Кемурчяна 1648-го года полностью основано на памятнике Месяцеслова (Z107.008), написанном Крისტосатуром в том же году в Константинополе, который в настоящее время хранится в библиотеке редких книг и рукописей Бейнеке Йельского университета. Свидетельства взятые из памятника были вставлены в текст "Дневника" в дальнейшем. При изучении обоих источников, нужно принять во внимание тот факт, что хронологические данные касающиеся истории Османской империи имеют незначительные расхождения.

**Gayane Ayvazyan – On an Unknown Source of
Jeremia Chelebi Qyomurtchyan's "Diary"**

The content of Yeremia Qyomurtchyan's "Diary" of 1648 is based entirely on the colophon of Menologium (Z107.008) written by Qristosatur in the same year in Constantinople, which is now kept in the Beinecke Library at Yale University. Pieces of evidence taken from the colophon have been inserted in "Diary" in future. While studying both sources, it is necessary to take into account that the chronological data relating to the history of the Ottoman Empire have minor divergences.

ԿԵՌԼԱՅԻ ՍՈՂՈՄՈՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՄՈՒՏՔԻ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Բանալի բառեր – միջնադարյան քանդակ, արտաքին հարդարանք, գաղթօջախ, Կեռլա, եկեղեցի, Գրիգոր Լուսավորիչ, Հովհաննես Նեփոմուք, ճարտարապետական շինություն, զարդատարր

XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում ջալալիների ասպատակություններից, իսկ Պարսկահայաստանում շահ Աբբաս I-ի բռնագաղթներից խուսափած հայերն ապաստանել են Ռումինիայի հյուսիսային (Մոլդովա) և հարավային (Վալախիա) քաղաքներում: XVII դ. II կեսին Լեհաստանի հայերի բռնի կաթովիկացման հետևանքով Ռումինիայում են ապաստանել նաև շատ լեհահայեր: XVII դ. Ռումինիա գաղթած հայերի զգալի մասը հաստատվել է նաև երկրի արևմտյան մասում՝ Տրանսիլվանիայում¹:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում (XVI դ. II կես – XVIII դ. I կես) Ռումինիայի մի շարք քաղաքներում Բուխարեստում (1581-1629 թթ. և 1638 թ.), Եդիսաբեթպոլում (Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ, 1711 թ. և Սբ. Երրորդություն), Յասիում (1616 թ., Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ), Ջորջովում (1733 թ. Սբ. Աստվածածին), Սեպվիզում (Սբ. Երրորդություն) գործել են բազմաթիվ եկեղեցիներ²: Եկեղեցիների այս շարքը ռումինահայ համայնքի բեղուն գործունեության ապացույցն է, ընդ որում, հայերը կենտրոնացել են ոչ թե մի քաղաքում, այլ գաղթօջախներ են հիմնել գրեթե ողջ Ռումինիայում:

Տրանսիլվանիայում հայերը կառուցեցին երկու քաղաք՝ Կեռլա (1700 թ.) և Տումապրվեն (1733 թ.): Կեռլան (Հայաքաղաք, լատիներեն՝ Արմենոպոլիս) տեղադրված է Մարթինուզին բերդից հյուսիս: Գետի ծանծաղուտի այդ հատվածը տեղացիներն անվանում են «կեռլա», որը ծագում է սլավոնական «կիելվա» բառից և նշանակում է «փոքր խորություն ունեցող տեղ», «ծանծաղուտ»³: Քաղաքը կառուցվել է հատակագծի համաձայն, որն արել է հայազգի ճարտարապետ Ալեքսիսը (Ալեքսանյան), ով եպիսկոպոսի հրավերով եկել էր Հռոմից:

¹ Տե՛ս **Բաղդասարյան Մ.**, Հայ սփյուռքի հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 440-441:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 443-447:

³ Տե՛ս **Կազումլիչ Ն.**, Հայրաքաղաք Կեռլայի պատմության էջերեն // Հայ մշակույթն ու արվեստը Կեռլային մեջ, Պուքրեշ, 2002, էջ 32:

Կեռլա քաղաքը կառուցապատվեց աշխարհիկ և հոգևոր շինություններով, ընդ որում քաղաքի ամենահին մասը հարավային հատվածն է, որտեղ կառուցված են առաջին շենքերը և սրբատեղին՝ Սողոմոն եկեղեցին, որն իր անվանումն ստացել է հիմնադրի՝ Սիմա Սողոմոնի անունից: Եկեղեցու կառուցումը սկսվում է 1723 թ.¹:

Հետաքրքրական է, որ եկեղեցու ներսում կա մի որմնանկար, որը պատկերում է իշխանական հագուստով երկու տղամարդկանց ու կանանց: Աջակողմյան տղամարդը եկեղեցու մոդելը ցույց է տալիս իր առջևի տղամարդուն: Ներքևում կա արձանագրություն հետևյալ բովանդակությամբ. Սողոմոն և Աստվածատուր Շիմայանները կառուցեցին այս եկեղեցին 1723 թ., և նորոգվել է 1751, 1797, 1811, 1899 թթ.: Փաստորեն եկեղեցու կառուցումը իրականացվել է երկու կտիտորների (եկեղեցու պատվիրատուներ) կողմից, սակայն այն կոչվել է ավագի անունով: Ինչպես երևում է որմնանկարում, եկեղեցու մոդելը պահող տղամարդը տարեց է, իսկ մյուսը՝ երիտասարդ:

Ուշադրության արժանի է, որ եկեղեցու արևմտյան ճակատին նշված է եկեղեցու շինարարության տարին՝ 1724 թ.: Ամենայն հավանականությամբ եկեղեցու կառուցման աշխատանքներն ավարտվել են այդ թվականին:

Եկեղեցու քանդակային հորինվածքները տեղադրված են գլխավոր մուտքի աջ և ձախ կողմերում: Դեպի վեր ձգվելով՝ արևմտյան շքամուտքը աշտարակաձև կառույցի տեսք է ստանում, որն ունի երեք կիսակլոր պատուհան: Առաջին և երկրորդ պատուհանների միջև տեղադրված է վերը նշված արձանագրությունը: Երրորդ պատուհանից վերև ժամացույց է, իսկ ամենավերին հատվածում շինությունը պսակված է խաչով (նկ. 1):

Քանդակները տեղադրված են մուտքի կողմերում որմնասյուների արված հատուկ պատվանդանի վրա: Երկու կերպարներն էլ կանգնած են նույն դիրքով, և կրում են հոգևորականի միատեսակ հագուստ: Քանդակները միմյանցից տարբերվում են միայն դեմքի մշակումով և գլխանոցով: Ժամանակի ընթացքում քանդակները բավականին մաշվել են, և ֆիգուրների որոշ հատվածներ բացակայում են (նկ. 2): Մասնավորապես հնարավոր չէ կռահել, թե հոգևորականների ձեռքերին ինչ կա, որը, հնարավորություն կընձեռեր պարզել, թե ովքեր են քանդակված: Աջակողմյան ֆիգուրը գլխանոցով է, ունի դեմքի արտահայտիչ մշակում՝ խոշոր աչքեր և կարճ մորուք: Հոգևորականը ծալքազարդ թիկնոցով է, որը իջնելով ուսերին, մինչև արմունկները ծածկում է թևերը: Թիկնոցի եզրերը առջևում միմյանց միանում են խոշոր ճարմանդով: Հագուստը երկտակ է: Առաջինը ամբողջությամբ ծածկում է ոտքերը, իսկ մյուսը հասնում է ծնկներին: Հագուստի վրա իջնում է փորուրարը: Առավել մանրագնին քննելու պարագայում հոգևորականի գլխանոցի

¹ Տե՛ս **Սապրու Ն.**, «Արմենպոլիս» կամ Կեռլա Պարոքքո // Հայ մշակույթն ու արվեստը Կեռլային մեջ, էջ 103:

վրա նկատվում են ելուստներ, որոնք կարծես հուշում են թանկարժեք քարերի առկայությունը գլխանոցի վրա: Ակնհայտ է նաև կետագարդերի և բուսագարդերի առկայությունը: Առավել ուշագրավ են լայն բացված աչքերը, որոնք նայում են վեր՝ երկինք: Դիմագծերի լարվածությունն ու աչքերի արտահայտությունը վկայում են դիմում առ Աստված:

Քարի մակերեսի ընդհանուր քայքայվածությունը խանգարում է մանրակրկիտ վերծանելու առանձին դետալների: Ամենայն հավանականությամբ մակերեսի մաշվածության պատճառը կավի խառնուրդի առկայությունն է, քանի որ XVIII դ. առաջին երեք տասնամյակում կավային խառնուրդը շատ էր օգտագործվում շինարարությունում, իսկ տները շարվում էին գետաքարերով: XVIII դ. առաջին կեսին Կեռլայում և նրա շրջակա քաղաքներում կար քարամշակման ընդամենը մեկ արհեստանոց¹: Եթե նկատի ունենանք, որ եկեղեցու կառուցումն ավարտվել է 1724 թ., ապա ակներև է, որ քարի մշակումը դեռ այնքան մեծ տարածում չուներ Կեռլայի ճարտարապետության մեջ:

Հոգևորականի թիկնոցի եզրերը զարդարված են երկրաչափական զարդատարրերով: Հագուստի փորուրարն ավարտվում է ծոպերով, իսկ վրան պատկերված են խաչեր, սակայն առավել աչքի է ընկնում հագուստի փեշի հարդարանքը, որն ունի ասեղնագործ մշակում՝ զարդարված բուսական տարրերով: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ հագուստն ավարտվում է ժանյակագարդով: Ջարդատարրերի նման առատությունը և նուրբ համադրությունը պատահական չէ: XVII-XVIII դդ. Կեռլայում զարգացում է ապրել մանածագործությունը: Ջարդարանքը համընկնում է ժամանակի հոգևորականների հագուստի հարդարանքին: Քանդակագործը ռեալիստական մոտեցում է ցուցաբերել հոգևորականի կերպարը կերտելիս:

Չախակողմյան ֆիգուրը աջակողմյան հոգևորականի կրկնությունն է: Մասնավորապես՝ մարմնի դիրքը և հագուստի մշակումը: Այս քանդակն առավել եղծված է, քան վերոհիշյալ օրինակը, և հնարավոր չէ ասել՝ հագուստների զարդատարրերը համընկնում են, թե ոչ (նկ. 3): Չախակողմյան հոգևորականի հագուստի վերին և ստորին եզրերը զարդարված են կետիկազարդով: Հոգևորականի գլուխը թեքված է աջ, աչքերը նայում են վեր: Դուրս ցցված այտոսկրերը, հյուծված դեմքը խոսում են սակավպետության մասին: Առավել լավ են պահպանվել քիթը, բերանը և երկար մորուքը: Նրա դեմքն առավել արտահայտիչ է, թեև նույնպես նայում է վեր, սակայն հայացքը ոչ թե խնդրանք է արտահայտում, այլ պահանջ (նկ. 3):

Քննության ենթարկելով այս երկու քանդակները՝ հարց է ծագում, թե ում է պատկերել քանդակագործը: Նիքոլաե Մապրուն նշում է. «Կեռլայի ճարտարապետական-զարդային քանդակագործության ընտրանին բազմազան

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104:

Է՝ ընդգրկելով վարդյակներ, զինանշանային արձանագրություններ, հովիվներու բարձրաքանդակ գլուխներ, թուրք մարտիկներու կիսանդրիներ, ատլանտներ, Տիրամոր կամ Սուրբ Հովհաննես Նեփոմուքի, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պատկերները»¹: Հաշվի առնելով պատկերագրական առանձնահատկությունները՝ հանգում ենք այն մտքին, որ Սողոմոն եկեղեցու գլխավոր մուտքի երկու քանդակներից մեկում պատկերված է Հովհաննես Նեփոմուքը, իսկ մյուսում՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը: Սա ամբողջովին համընկնում է քրիստոնեական խորհրդաբանությանը, քանի որ ներկայացված են կաթոլիկ և առաքելական սրբեր: 1684 թ. Տրանսիլվանիայի հայերն ընկել էին կաթոլիկացման հոսանքի մեջ: Թեև սկզբում հայերը դիմադրություն են ցույց տվել, բայց, այնուամենայնիվ, 1690 թ. հայերի կաթոլիկացումն ավարտված էր²: Փաստորեն Սողոմոն եկեղեցին ի սկզբանե կաթոլիկ է եղել և առաքելական ու կաթոլիկ սրբերի պատկերումը երկու կրոնների համերաշխության գրավականն է: Մյուս հարցը հետևյալն է. ինչո՞ւ են հատկապես Հովհաննես Նեփոմուքին քանդակել Գրիգոր Լուսավորչի կողքին: Նեփոմուքի կենսագրության ուսումնասիրությունը լույս է սփռում այս խնդրին:

Չեխ հոգևորական Հովհաննես Նեփոմուքը 1389 թ. նշանակվում է արքեպիսկոպոսի գլխավոր փոխանորդ: Սակայն չեխ թագավոր Վացլավ IV-ի հետ կոնֆլիկտի պատճառով ձերբակալվում է և նետվում բանտ: Նեփոմուքը մահանում է բանտում սովից ու տանջանքներից: Նրա մարմինը, դնելով պարկի մեջ, գցում են գետը: XV դ. Նեփոմուքը դասվում է սրբերի շարքը³: Փաստորեն Նեփոմուքի կյանքի պատմությունը նման է Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրությանը, եթե նկատի ունենանք, որ նա ևս արքայի՝ Տրդատ Մեծի կողմից նետվել է բանտ, ուր տանջանքների է ենթարկվել: Թերևս այս նմանությունն է պատճառը, որ հենց Հովհաննես Նեփոմուքին են պատկերել Գրիգոր Լուսավորչի կողքին, ընդ որում Հովհաննես Նեփոմուքի պատկերմանը առաջին անգամ հանդիպում ենք ուշ միջնադարյան հայ արվեստում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը XVI-XVIII դդ. լայն տարածում էր գտել: Գրիգոր Լուսավորչի պատկերներ կան Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան արտաքին հարդարանքում, Խոր Վիրապի արևելյան պատին, Լիվոռնոյի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում և այդ դարաշրջանի այլ հուշարձաններում:

Սողոմոն եկեղեցու մուտքին Հովհաննես Նեփոմուքի քանդակը առաջին հերթին ընդհանրություններ ունի Չեխիայի Վելկա Դոբրա բնակավայրում գտնվող Հովհաննես Նեփոմուքի 1793 թ. քանդակի հետ: Վերջինս նույնպես արված է պատվանդանի վրա: Սողոմոն եկեղեցու օրինակի հետ առնչվում են հատկապես մորուքի մշակումն ու հագուստի մոդելավորումը, որը նույն-

¹ Նույն տեղում, էջ 108:

² Տե՛ս **Կազոտովիչ Ն.**, նշվ աշխ., էջ 41:

³ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BD_%D0%9D%D0%B5%D0%BF 29.01.15թ.

պես երկտակ է, իսկ երկրորդ փեշի եզրերը նախշագարդված են: Այս երկու քանդակներն արվել են XVIII դ. և մոտեցման նույնականությունը պայմանավորված է դարաշրջանի՝ բարոկկոյի արվեստի ոգով, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը ենթարկվել է արվեստի ընդհանուր բնութագրին: Նիքոլաե Սապրուն կարծում է, որ XVII դ. երկրորդ կեսից նոր էջ է բացվում տրանսիլվանյան կերպարվեստի մեջ: Այն ուրվագծվում է քաղաքային բարոկկո ոճով, որը հայերի կողմից ընդունվեց խոր ընկալումով¹:

Սողոմոն եկեղեցու մուտքի հարդարանքը եթե դիտարկենք Կեռլա քաղաքի ճարտարապետության ենթատեքստում, ապա նկատում ենք, որ աշխարհիկ և հոգևոր շինություններն ունեն հարդարման միևնույն սկզբունքը: Եթե աշխարհիկ շենքերի մուտքի երկու կողմերում սյան վրա կանգնեցված են ասլանտներ, ապա եկեղեցու պարագայում հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ են: Աշխարհիկ ճարտարապետության զարգացումը և առհասարակ աշխարհիկ մտածողությունն իր կնիքն է թողնում նաև հոգևոր շինությունների վրա: Նիքոլաե Սապրուն համեմատում է Սողոմոն եկեղեցու արտաքին հարդարանքը Կեռլա քաղաքի տների հետ և ցույց տալիս զուգահեռները²: Դա ևս ապացուցում է մեր տեսակետը:

Ամփոփելով Կեռլայի Սողոմոն եկեղեցու մուտքի հարդարանքը՝ նշենք, որ Հովհաննես Նեփոմուքի և Գրիգոր Լուսավորչի քանդակներն առանձնահատուկ են նախևառաջ իրենց չափերով: Մարդահասակ այս հորինվածքները ոչ թե պատկերաքանդակներ են, որոնք հատուկ են ճարտարապետությանը, այլ գրեթե կլոր քանդակներ, որոնք իբրև սրբերի արձաններ կարող են հանդես գալ ճարտարապետական շինությունից անկախ: Հավելենք նաև, որ Հովհաննես Նեփոմուքին և Գրիգոր Լուսավորչին քանդակագործը ներկայացրել է ոչ թե սրբերի, այլ ժամանակի հոգևորականներին հատկանշական կերպարով: Նրանք ունեն դիմանկարային առանձնահատկություն, քանի որ քանդակագործը «ռեալիստական» մոտեցում է ցուցաբերել սրբերի կերպարները կերտելիս:

¹ Տե՛ս Սապրու Ն., նշվ. աշխ., էջ 100:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

Լիլիտ Կարապետյան – Դիզայն մուտքի արмянական եկեղեցի Սոլոմոն Գերլե

В этой статье освещается армянское культурное наследие в Румынском городе Герле. Мы попытались объединить в одно целое разбросанные материалы. Основная цель статьи – внешний дизайн церкви Соломон, а также иконографические особенности. Мы попытаемся ответить на вопрос кто изображен с двух сторон входа в церковь. По нашему исследованию – это скульптуры Иоганна Непомука и Григора Просветителя, на основе политической обстановки, биографической параллели этих святых, и также иконографических особенностей, которые представлены в статье.

Lilit Karapetyan – Entrance Decoration of Solomon Church in Kerla

This article clarifies Armenian cultural heritage in Kerla of Romania. We try to collect diffused materials. Especially the article investigates the entrance decoration of Solomon Armenian Church in Kerla. Indicates iconographic features and tries to reveal who are sculptured on both sides of Solomon Church. In our opinion, these are Iohann Nepomuk and St. Gregory the Illuminator . The first we take into account political aspect, biographical parallels, which are submitted in the article and the second iconographic peculiarities.

Հուսանկարներ

Նկ. 1 Կերլայի Սողոմոն եկեղեցի

Նկ. 2 Հովհաննես Նեփոմուք

Նկ. 3 Գրիգոր Լուսավորիչ

**ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ 1921-1945 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Ներսես Մելիք-Թանգյան, Ռեզա շահ Փեհլիկի, իրանահայ համայնք, իրանահայ թեմեր, ինքնավարության մարմիններ, շահական ֆարմաններ, ազգային դպրոցներ, «իրանացման» քաղաքականություն

Հանձինս գոյություն ունեցող թեմերի՝ իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակի հիմքը կրոնակեղեցական ինքնավարությունն էր: Սկսած տակավին XI դարից, երբ Պարսկաստանում հիմնադրվեցին հայկական առաջին բնակավայրերը, ինքնավարության այդ ձևը դարձավ համայնքին հատուկ¹: Այդ պահից համայնքում ստեղծվեցին ինքնավարության սեփական մարմիններ՝ թեմական առաջնորդարաններ, որոնք XX դարից սկսեցին գործել թեմական կամ համայնական խորհուրդների ձևով:

Իրանահայ համայնքի թեմերը, ինչպես հայկական մյուս համայնքները, ըստ դարավոր սովորության իրավունքի և հնագույն եկեղեցական կանոնների, միշտ ենթարկվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը²:

Հռոմկլան, իսկ այնուհետև Էջմիածինը, թեմերի և նվիրակությունների շրջաններ էին ուղարկում իրենց ներկայացուցիչներին՝ թեմական առաջնորդներին: Համայնքի իրավական կարգավիճակն ամրապնդված էր շահական մի շարք ֆարմաններով (հրովարտակներով) և այլ փաստաթղթերով: Ելնելով երկրի ներքին և արտաքին դրությունից՝ իրանական իշխանությունները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հաշվի էին նստում համայնքի ինքնավարության մարմինների հետ, արձագանքում նրանց խնդիրներին ու միջնորդություններին: Դրանով իսկ ճանաչվել է համայնքի փաստական գոյությունը:

¹ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը // «ՌԲՀ», 1969, թիվ 1, էջ 171: Նույն հեղինակն իրանահայ համայնքի պատմությանը նվիրված իր աշխատությունում ինքնավարության այդ ձևի՝ գաղութում երևան գալու սկիզբը համարում է V դարը, երբ Զարեհավանում (այժմյան Սալմաստ) ստեղծվեց հայկական առաջին բնակավայրը: Տե՛ս նաև **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2007, էջ 147:

² XII դարի սկզբից մինչև XV դարի 40-ական թթ.՝ Կիլիկիայի հայկական պետության անկումը, թեմերը ենթարկվում էին Հռոմկլային, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր կաթողիկոսությունը: 1441 թ., երբ կաթողիկոսական աթոռը կրկին հաստատվեց Էջմիածնում, Իրանի տարածքում գտնվող թեմերը ենթարկվեցին նրան:

Իրանի շահերի քաղաքականությունը համայնքի նկատմամբ միշտ եղել է երկրի կառավարող շրջանների շահերին համապատասխան և փոխվել ներքին ու արտաքին իրադրության համեմատ: Այդ պատճառով էլ միշտ չէ, որ կայուն է եղել իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակը: Մինչև 1940-ական թթ. համայնքը բաժանված էր երկու թեմի՝ Թավրիզի (Ստրպատականի) և Իրանահնդկաստանի, որոնց կենտրոնները համապատասխանաբար Թավրիզն ու Նոր Ջուղան էին: 1944 թ. Իրանահնդկաստանի թեմի մեջ մտնող բնակավայրերի մի մասից կազմվեց Թեհրանի թեմը, որի կենտրոնը Թեհրանն էր:

XX դարի սկզբին մշակվեցին թեմական կանոնադրություններ, հիմնվեցին ընտրովի թեմական խորհուրդներ¹, որի հետևանքով թեմական առաջնորդների իշխանությունը մասամբ սահմանափակվեց²: Ըստ կանոնադրությունների՝ ստեղծվեցին թեմական պատգամավորական ժողովներ: Ընտրովի այդ մարմինները որոշակի հաջորդականությամբ նորացվում էին: Դրանք դարձան թեմերի յուրահատուկ գերագույն օրենսդիր մարմիններ և իրավունք ունեին ընտրել թեմական խորհուրդներ, որոնք հանդես էին գալիս իբրև թեմերի գերագույն գործադիր մարմիններ:

Թեմական խորհուրդները բաղկացած էին աշխարհիկ անձերից: Խորհրդի նախագահը թեմական առաջնորդն էր: Նրա կրոնական հարցերի գծով տեղակալը խորհրդի նիստերին մասնակցելու ուներ լիազորություն, իսկ թեմական առաջնորդի բացակայության դեպքում՝ փոխարինելու վերջինիս:

Ի դեմս գործակալությունների՝ թեմական իշխանություններն ունեին իրենց ներկայացուցչությունը նահանգներում: Գործակալության նախագահն էր տեղի քահանան, որը տվյալ դեպքում կոչվում էր գործակալ: Թեմական առաջնորդներն ընտրվում էին թեմական խորհուրդների կողմից, որը հաստատում էր կաթողիկոսը: Իրանական պետությունը ճանաչում էր թեմական կանոնադրությունները, իսկ թեմական առաջնորդների ընտրությանն ու հաստատմանը չէր միջամտում³:

Թեմերի կառուցվածքներում առկա էին կանոնադրական և կազմակերպական բնույթի տարբերություններ: Իրանահայ ամենահին՝ Թավրիզի թեմը միավորում էր հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայ ազգաբնակչությանը: Մինչև 1833 թ. այն կոչվում էր Ստրպատականի թեմ, որի կենտրոնը Մակուի Ս. Թադեոսի վանքն էր⁴: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով

¹ Տե՛ս **Փահլևանյան Հ.**, Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989, էջ 88:

² XI դարից սկսած՝ թեմական առաջնորդներն իրենց ձեռքն էին վերցրել համայնքի սնօրինությունը:

³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 148:

⁴ Ս. Թադեոս առաքյալի վանքը, որը հայտնի է որպես Ս. Թադեի վանք, գտնվում է Իրանի Մակու գավառամասի Չալդորան դաշտի Ղարաքիլիսե գյուղում:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո Ատրպատականի թեմի կենտրոնը տեղափոխվեց Թավրիզ, քանզի Ս. Թադեոսի վանքը գտնվում էր ռուս-պարսկական սահմանի մոտ: 1833 թ. այն վերանվանվեց Թավրիզի թեմ, որն ավանդաբար անվանում են նաև Ատրպատականի թեմ: Ազգային առաջնորդարանը Թավրիզ փոխադրվելուց հետո մինչև 1936 թ. գտնվում էր Ղալա (Բերդաթաղ) թաղամասի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու բակում: Հետագայում այն տեղափոխվեց Հայոց ազգային կենտրոնական դպրոցի շենքը, որը գտնվում է Թավրիզի հարավային Շարիաթի պողոտայում¹:

Թավրիզի թեմի ներկայացուցչական բարձրագույն մարմինը՝ պատգամավորական ժողովը, ընտրվում էր չորս տարին մեկ անգամ և բաղկացած էր 17 անդամից: Այն նախագահում էր թեմական առաջնորդը կամ կրոնական հարցերի գծով նրա տեղակալը, ով օժտված էր խորհրդակցական ձայնի իրավունքով: Պատգամավորական ժողովի ընտրած թեմական խորհուրդը բաղկացած էր յոթ անդամից: Խորհրդի յոթերորդ անդամը նախագահն էր, որը թեմակալ առաջնորդն էր (կամ կրոնական հարցերի գծով նրա տեղակալը) և ուներ վճռական ձայնի իրավունք:

1912-1948 թթ. Թավրիզի թեմակալ առաջնորդն էր Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, ով զգալի դեր է խաղացել իրանահայ համայնքի կյանքում: Նշենք, որ նա ոչ միայն հոգևոր, այլև հասարակական-քաղաքական գործչին բնորոշ գործունեություն իրականացրեց և իր հնարավորությունների սահմաններում արեց առավելագույնը՝ ի նպաստ հայ ժողովրդի ու իր հայրենիքի: Նա փորձում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել նաև Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, սակայն վերջինս՝ հանձին Պարսկաստանում Հայաստանի հյուպատոսի, միշտ խույս է տվել նրա առաջարկած օգնությունից և անգամ Պարսկաստանի կառավարությունից պաշտոնապես պահանջել, որ հայոց առաջնորդը «չխառնվի հայոց գործերին»²:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Մելիք-Թանգյանին համարում էր թշնամի (այն է՝ դաշնակցական), ով զենք ու սննդամթերք էր մատակարարել Սյունիքում մարտնչող Նժդեհին և ստանձնել փետրվարյան ապրստամբության պարտությունից հետո Պարսկաստան անցած հայ տարագիրների խնամքի գործը: Ամեն ինչ արվում էր, որպեսզի Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդին վերադարձնեին Էջմիածին, ուր հեշտությամբ հաշվեհարդար կտեսնեին նրա հետ: Այդ նպատակով 1921 թ. ամռանը Պարսկաստան են գործուղվում Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովի անդամ Հայկ Ղազարյանը և ժողկոմխորհի կողմից նշանակված կոմիսար

¹ Տե՛ս <http://www.housk.net/hy/armenians/armenian-church>

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 89, թ. 21:

Գր. Վարդանյանը¹: Նրանք այցելում են թեմի առաջնորդարան, անգամ ճաշում առաջնորդի հետ, սակայն վերջինս, չենթարկվելով նրանց ահաբեկումներին ու հորդորներին, հրաժարվում է վերադառնալ Էջմիածին:

Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը պարբերաբար բանավոր ու գրավոր նախազգուշացումներ էր ստանում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունից՝ Ներսես Մելիք-Թանգյանին ուղղված, և ի վերջո տեղի տալով իշխանությունների պահանջին, իր կամքին հակառակ՝ 1923 թ. նոյեմբերի 1-ի թիվ 336 հայրապետական կոնդակով Ներսես արքեպիսկոպոսին ազատում է Ատրպատականի թեմական առաջնորդի պաշտոնից և հրավիրում Ս. Էջմիածին:

Ներսես Մելիք-Թանգյանը, 1923 թ. դեկտեմբերի 30-ին Ատրպատականի հայոց թեմական պատգամավորական ժողովի 11-րդ նիստում հոտնկայս ընթերցելով հայրապետական սրբատառ կոնդակը, հայտնում է ժողովին, որ ենթարկվելով Վեհափառի հրահանգին՝ ներկայացնում է իր հրաժարականն և հեռանում ժողովից²:

Թեմական ժողովը քննության է ենթարկում հրաժարականի հարցը՝ կետ առ կետ նշելով այն բոլոր ծառայությունները, որ թեմակալը մատուցել էր Ատրպատականի հայությանն ու եկեղեցուն: Մասնավորապես նշվում էր, որ նա անբասիր ծառայել էր համայն ժողովրդին, ազգային մարմիններին և մանավանդ Ատրպատականի պատգամավորական ժողովին՝ մի քանի անգամ ստանալով վերջինիս վստահության քվեն, որ Պարսկաստանի քաղաքական պայմաններում տեղական իշխանությունների հետ նրա սերտ ու բարեկամական հարաբերությունները բխում են հայ ժողովրդի շահերից, և վերջապես կարևորվում էր երկարամյա պաշտոնավարության շնորհիվ տեղական կարիքներին ու պայմաններին նրա քաջատեղյակ լինելը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ պատգամավորական ժողովը, օգտվելով Ատրպատականի թեմական սահմանադրության ընձեռած իրավունքից³, որոշել է միաձայն մերժել թեմակալ առաջնորդի հրաժարականը և վերահաստատել նրան նույն պաշտոնում⁴:

Հարկ է նշել, որ իրանական իշխանություններն իրենց հերթին ճնշում էին գործադրում թեմական առաջնորդի վրա՝ պահանջելով իրանական հպատակություն ընդունել, «դադարեցնել հարաբերություններն Էջմիածնի հետ, օտար երկրի հետ և թույլ չտալ օտարներին միջամտել իրանահայերի

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 517, թ. 13:

³ Ըստ 1903 թ. հաստատված Ատրպատականի թեմական սահմանադրության թիվ 30 և 35 հոդվածների՝ թեմական առաջնորդի ընտրությունը, հրաժարականի պահանջումը կամ մերժումը վերապահված էին թեմական պատգամավորական ժողովին:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 517, թ. 13 և շրջ.:

եկեղեցական գործերին»¹: Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանին հեռացրեց պաշտոնից 1929 թ. օգոստոսի 15-ի՝ իրանական կառավարությանն ուղղված ուղերձով: Սակայն իրանական իշխանությունները շարունակում էին նրան թեմակալ ճանաչել²:

Ընդհուպ մինչև 1930-ական թվականները Թավրիզի թեմը կարևոր դեր է ունեցել իրանահայության կյանքում: Սակայն աստիճանաբար այն կորցրել է իր գլխավոր դերակատարությունը, որը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո անցել է նոր թեմի կենտրոն Թեհրանին:

XVII դարի սկզբին՝ Սպահանի շրջակայքում հայերի բնակություն հաստատելու առաջին տարիներին, ստեղծվեց Նոր Ջուղայի թեմը: XVIII-XIX դարերում իրանահայ բնակչության մի մասի՝ Հնդկաստան, ինչպես նաև Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի երկրներ տեղափոխվելու պատճառով թեմն անվանափոխվեց Իրանահնդկաստանի, որի կենտրոնը թեմակալ առաջնորդի աթոռանիստ՝ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքն էր³:

1909 թ. թեմը մշակեց իր կանոնադրությունը:

1920-ական թվականների սկզբին աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների կողմնակիցների միջև բախումները հանգեցրին դրանց սահմանազատմանը: Դրանց հետևանքով իր գոյությունը դադարեցրած առաջնորդական խորհրդի⁴ փոխարեն 1922 թ. Նոր Ջուղայում ընտրվեց կրոնական խորհուրդ, որի անդամները կրկին ընտրվում էին տեղական քահանաներից⁵: 1923 թ. ստեղծվեց Նոր Ջուղայի համայնական խորհուրդը: Դրանով ավարտվեց հոգևոր իշխանության և համայնքային կազմակերպությունների լիակատար տարանջատումը: Հարկ է նշել, որ իշխանությունը շարունակում էր մնալ թեմակալ առաջնորդի ձեռքում: Վերջինիս նախագահությամբ համայնական և կրոնական խորհուրդները վարում էին Նոր Ջուղայի և նրա ենթակայության ներքո գտնվող գավառների գործերը⁶:

1920-1922 թթ. թեմի առաջնորդն էր Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանը (նա այդ թեմը գլխավորել էր նաև նախկինում՝ 1902-1912 թթ.)⁷: Նրանից հետո թեմը գլխավորեց եպիսկոպոս Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսիս-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4120, թ. 1 շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4120, թ. 1 շրջ.:

³ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, էջ 49:

⁴ Առաջնորդական խորհուրդը հիմնվել էր XIX դարի 90-ական թթ.: Այդ մարմինը որոշ չափով փոխարինում էր թեմական խորհրդին, քանզի կրոնաեկեղեցական հարցերի քննությունից գատ՝ իրավասու էր կարգավորել Նոր Ջուղայի և մերձակա գավառների հայ բնակչության միջև ծագած վեճերը և դատական որոշումներ կայացնել: Խորհրդի անդամներին նշանակում էր թեմակալ առաջնորդը:

⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», Երկրորդ տարի, Թեհրան, 1929, էջ 17:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

յանը (1926-1930 թթ.)¹: 1930 թվականից մինչև 1945 թ. թեմակալի պաշտոնը Նոր Ջուղայում թափուր էր: Իսկ 1945 թ. Մայր Աթոռ Մ. Էջմիածինն այստեղ ուղարկեց եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանին, ով պաշտոնավարեց մինչև 1949 թ.:

Թեմական առաջնորդի բացակայության ժամանակ թեմական խորհրդի գործառույթները ձևականորեն կատարում էր Նոր Ջուղայի համայնական խորհուրդը, սակայն վերջինիս չէին ենթարկվում շրջանի բնակավայրերից և ոչ մեկը, նույնիսկ՝ Փերիան և Չհարմհալը²: Նոր Ջուղայի հետ նրանց կայն ուներ միայն կրոնաեկեղեցական բնույթ՝ ի դեմս կրոնական խորհրդի: Նոր Ջուղայում կար նաև դպրոցական հոգաբարձություն, որն ընտրվում էր համայնական խորհրդի կողմից: Համայնական և կրոնական խորհուրդները ևս ընտրովի մարմիններ էին: Առաջինն ընտրվում էր համայնական, իսկ երկրորդը՝ կրոնական ժողովի կողմից:

Կազմակերպական միասնական կառուցվածքի բացակայության պատճառով Իրանահնդկաստանի թեմի յուրաքանչյուր բնակավայր ինքնավարության իր մարմիններն ուներ: Եթե Նոր Ջուղայում դրանք էին համայնական ժողովը և համայնական խորհուրդը, ապա Ահվազում համայնքի գործերը վարում էր համայնական վարչությունը³: Աբադանում եկեղեցական ու դպրոցական հարցերով զբաղվող հոգաբարձությունն էր հանդես գալիս իբրև հասարակական մարմին⁴: Ռաշտում համայնական խորհրդի գործառույթները կատարում էր Մ. Ա. Հորդանանյան ազգային երկսեռ դպրոցի հոգաբարձությունը⁵: Նույնպիսի իրավունքներով էին օժտված նաև Համադանի, Փեհլիի⁶ և այլ քաղաքների դպրոցական հոգաբարձությունները:

Իրադարձությունների զարգացման ընթացքը հանգեցրեց տրամաբանորեն անխուսափելի իրողության. 1944 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Թեհրանի թեմը, որն իրանահայ համայնքի ամենաերիտասարդն ամենամեծն է: Ըստ Թեհրանի հայոց թեմի առաջնորդարանի արխիվային փաստաթղթերի՝ դեռևս 1928 թ. որոշվել էր մինչ այդ Իրանահնդկաստանի թեմի մաս կազմող Թեհրանն առանձին թեմ հռչակել⁷: Սակայն ծրագիրը կյանքի կոչվեց ավելի ուշ:

¹ Այլ տվյալով՝ Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսիսյանը պաշտոնավարել է 1922-1931 թ.: Տե՛ս Բրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, գլխ. խմբ. Հովհ. Այվազյան, Երևան, 2002, էջ 1012:

² Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 151:

³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», Առաջին տարի, Թեհրան, Փարոս, 1927, էջ 92:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81, 84:

⁷ Տե՛ս <http://www.tehranprelacy.com/index.php/news-events/34-news/57-history>

Ստորև փորձենք հանգամանորեն ներկայացնել բոլոր այն նախադրյալները, որոնք խթան հանդիսացան նոր թեմի կազմավորման համար:

Թեհրանի հայ ազգաբնակչության թվական աճը (համաձայն պետական վիճակագրության՝ մինչև նոր թեմի ստեղծումը Թեհրանում ապրում էր մոտավորապես 25 հազար հայ), ըստ կանոնադրության, իրավունք էր տալիս Թեհրանի հայ հասարակությանը ստեղծել իր առանձին թեմը: Այնտեղ էին գտնվում մեջլիսը (պառլամենտը) և երկրի մյուս հաստատությունները: Թեհրանում էր որոշվում Իրանի¹ փոքրամասնություն կազմող ազգերին վերաբերող բոլոր իրավական հարցերն ու խնդիրները²:

Իրանահայերի հասարակական ու մշակութային հիմնական ներուժի՝ Թեհրանում կենտրոնանալը ևս կարևոր նախադրյալ էր Թեհրանի թեմի ստեղծման համար: Ճիշտ է, թեմի ստեղծումը պաշտոնապես հապաղեց, բայց հարկ է նշել, որ Թեհրանն արդեն իսկ խիստ կարևոր դեր էր խաղում համայնքի կյանքում: Այն ուներ իր մարմինները՝ ընդհանուր ժողով, համայնական վարչություն³ (ազգային խորհուրդ) և վերստուգիչ հանձնաժողով, որոնք կատարում էին թեմական մարմիններին բնորոշ գործառույթներ⁴:

1926 թ. տեղի ունեցավ Թեհրանի ինքնավարության մարմինների ընտրությունը: Երկու տարով ընտրվեցին հետևյալ երեք մարմինները՝ ներկայացուցչական մարմինը՝ բաղկացած 12 անդամից, համայնական վարչությունը՝ 7 անդամից և հոգաբարձությունը՝ կազմված 5 հիմնական և 2 փոխարինող անդամներից⁵:

1940-ական թվականների սկզբներին Հայ հեղափոխական դաշնակցության ղեկավար գործիչները փորձեցին Թեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ, սակայն Էջմիածինը չճանաչեց այն⁶: Սակայն այդ փաստը ինքնին վկայում էր նոր թեմի ստեղծման անհրաժեշտության մասին, ուստի Թեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնությունն այս անգամ իր վրա վերցրեց Ս. Էջմիածինը: Այդ նպատակով Ամենայն հայոց հայրապետության ազգընտիր տեղակալի պատվիրակ Աշոտ Աբրահամյանն ուղարկվեց Իրան: Զբաղվելով հարցի ուսումնասիրությամբ՝ պատվիրակն իր հերթին դրական գնահատեց Թեհրանն ու շրջակայքն Իրանահնդկաստանի թեմից զատելու և ինքնուրույն թեմ ստեղծելու իրողությունը⁷:

¹ 1935 թվականից երկիրը պաշտոնապես կոչվեց Իրան:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4197, թ. 2 շրջ.-3:

³ Գործադիր մարմին հանդիսացող համայնական վարչությունն ուներ դեռևս 1912 թ. ընդունված իր կանոնադրությունը:

⁴ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 173:

⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 112-113:

⁶ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁷ Տե՛ս «Վերածնունդ», 12 նոյեմբերի 1944, թիվ 251 (1093):

Էջմիածինը, ընդառաջելով Թեհրանի հայության բուռն ցանկությանը, պատվիրակի միջոցով նոր թեմի ստեղծմանը տվեց իր հավանությունը: Այդ նպատակով կազմվեց Թեհրանի թեմի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքներն իրականացնող հանձնաժողով, որի կազմի ու գործունեության մասին պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում հայ մամուլը¹: Հանձնաժողովի առաջնային աշխատանքն առաջնորդարանի կառուցումն էր: Այդ գործի իրականացման համար անհրաժեշտ նյութական միջոցներ հայթայթելու նպատակով հանձնաժողովը 1944 թ. հունիսի 5-ի իր նիստում որոշեց ձեռնարկել ընդհանուր հանգանակություն²:

Հանձնաժողովը, հավատարիմ մնալով հայ եկեղեցու կանոնական հիմունքներին, մշակեց Թեհրանի նորաստեղծ թեմի կանոնադրության նախագիծը³: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն այն հաստատեց 1945 թ. սկզբին: Սակայն թեմական կանոնադրությունն ուժի մեջ մտավ որպես ժամանակավոր կանոնադրություն, քանզի Էջմիածնում այդ ժամանակ նախապատրաստվում էր հայ եկեղեցու նոր կանոնադրության նախագիծ⁴:

Թեհրանի թեմի պաշտոնական հոշակումից հետո 1945 թ. հունվարին Ս. Էջմիածինը որպես թեմական առաջնորդ Թեհրան ուղարկեց Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանին, որը, սակայն, պաշտոնավարեց մինչև հունիս և փոխադրվեց Նոր Ջուղա՝ որպես Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Հատկանշական է, որ 1945 թ. հուլիսի 1-ին Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանը ձեռնադրվեց եպիսկոպոս⁵: Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ռուբեն Դրամբյանը (1945-1948 թթ.):

Նկատի ունենալով այն փաստը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Իրանի իշխանությունները չէին հաստատում թեմակալների պաշտոնում Էջմիածնի առաջադրած թեկնածությունները⁶, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, ինչպես նաև Վ. Կոստանյանին ու Ռ. Դրամբյանին թեմական առաջնորդի պաշտոնում հաստատելը պետք է դիտել բացառություն:

Մեսրոպ Մագիստրոսն Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ դարձավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Ռեզա շահ Փեհլևիի միջև կայացած համաձայնության արդյունքում: Ռեզա շահի կառավարման առաջին տարիներին նման միջոցառումը միանգամայն թույլատրելի էր: Սակայն 1930 թ. հոկտեմ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Թեհրանի թեմի կազմավորումից երեք տարի հետո միայն կյանքի կոչվեց թեմական խորհուրդը: Վերջինիս և Հայ կանանց եկեղեցասեր միության միջոցներով Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում կառուցվեց փոքրիկ շենք, որը ծառայելու էր որպես առաջնորդարան:

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4200, թ. 1:

⁴ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 174:

⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 465, ց. 4, գ. 1, թ. 30:

⁶ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 175:

բերին եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանն իր կամքին հակառակ Սպահանից ուղարկվեց Փեհլիս¹: Այդ քայլը հետապնդում էր Իրանի սահմաններից նրան վտարելու նպատակ:

Իրանական կառավարության համար արդարացված քայլ էր նաև Էջմիածնի կողմից Իրան ուղարկված Վ. Կոստանյանի և Ռ. Դրամբյանի թեկնածությունների հաստատումը պատմական համապատասխան ժամանակահատվածներում:

Ստորև փորձենք քննության ենթարկել իրանահայերի ընտանեկան և ժառանգական իրավունքների հիմնախնդիրները:

Մինչև 1930-ական թվականներն ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, այդ թվում նաև նրանց ընտանեկան-ժառանգական իրավունքները, Իրանի օրենսդրության մեջ չեն արտացոլվել: Քանի որ հայերի իրավունքներն օրենսդրական կարգով սահմանված չէին, իրանական դատավորները հաճախ հրաժարվում էին քննել նրանց գործերը: Դրանք քննելու դեպքում անգամ Իրանի կրոնական ունեցվածքային իրավունքը հավասար մոտեցում չէր ցուցաբերում մուսուլմանների ու քրիստոնյաների նկատմամբ: Օրինակ՝ քրիստոնյայի վկայությունը մուսուլմանի դեմ անվավեր էր, տուրքերը գանձվում էին ոչ թե մուսուլմանից, այլ քրիստոնյայից և այլն: Այդ իսկ պատճառով քրիստոնյաներն իրանական դատարաններում դատավիճելու հնարավորություն չունեին²:

Դատարանակազմության օրենքի բարեփոխումից հետո³ հայերի, ինչպես նաև ազգային մյուս փոքրամասնությունների իրավունքներն իրենց արտահայտությունը գտան երկրում գործող օրենսդրության մեջ: 1933 թ. հունիսի 22-ին մեջլիսը հաստատեց ոչ շիաների (սունիներ, քրիստոնյաներ, զրադաշտականներ, հրեաներ և այլն) ընտանեկան հարցերի վերաբերյալ օրենսդրական նախագիծը, համաձայն որի՝ ամուսնության կամ ապահարգանի դեպքում երկրի դատական մարմինները գործը պետք է քննեն ըստ ամուսնու կրոնական պատկանելության, իսկ կտակի կամ ժառանգության դեպքում՝ ըստ հանգուցյալի կրոնական դավանանքի: Որդեգրման հարցը պետք է քննարկվեր որդեգրող հոր կամ մոր կրոնական պատկանելությունից ելնելով⁴:

1935 թ. Իրանի արդարադատության նախարարության առաջարկությամբ հայկական համայնքի թեմական և ազգային մարմինները կազմեցին 74 հոդվածից բաղկացած «Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական օրենքների ժողովածու»: 1937 թ. մայիսի 21-ին այն հաստատվեց Ամենայն

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4120, թ. 1 շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ. 44:

³ Դատարանակազմության օրենքը հրատարակվել է 1928 թ., իսկ լրացումներն ու փոփոխությունները արվել են 1936 թ.:

⁴ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 152:

Հայոց Կաթողիկոսի կողմից, այնուհետև թարգմանվեց պարսկերեն ու հանձնվեց Իրանի արդարադատության նախարարությանը:

Համայնքի օրենքների ժողովածուն ուղեցույց փաստաթուղթ դարձավ իրանահայերի դատական գործերի քննության համար: Սակայն ժողովածուի երևան գալուց որոշ ժամանակ անց դատական պրակտիկայում մի շարք հակասություններ ի հայտ եկան սույն ժողովածուի և 1933 թ. հունիսի 22-ին ընդունված օրենքի միջև: Երկրի դատարանները հայերի գործերը քննում էին այդ օրենքով սահմանված միայն հինգ դեպքերում՝ ամուսնության, ապահարգանի, կտակի, ժառանգության և որդեգրման: Որոշակի դժվարություններ էին ծագում ընտանեկան-ժառանգական բնույթի այնպիսի հարցերի քննության ժամանակ, որոնք չկային այդ օրենքում, բայց նախատեսված էին համայնքի օրենքների ժողովածուով:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1950-ական թվականները, ի տարբերություն արտասահմանի հայկական շատ համայնքների, Իրանի հայկական համայնքի թեմերն ընտանեկան-ժառանգական (հատկապես՝ ամուսնության և ապահարգանի) հարցերի վերաբերյալ տեղական եկեղեցական և ազգային խորհուրդների որոշումները ներկայացնում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Վեհափառի հաստատմանը: Դա իրանահայերի՝ իրենց մայր հայրենիքի հետ ունեցած դարավոր կապի վկայությունն էր:

Իրանում հայկական ազգային դպրոցների գոյության իրավական երաշխիքը հաստատված էր իրանական շահերի մի շարք ֆարմաններով և փաստաթղթերով: XIX դ. 30-ական թվականներից մինչև 1936 թ. հայկական աշխարհիկ հանրակրթական դպրոցներն օգտվում էին ներքին ինքնավարության իրավունքից, որն արտահայտվում էր հետևյալում՝ հայկական դպրոցներն առաջնորդվում էին սեփական ուսումնական ծրագրերով, իսկ ուսուցման հիմնական լեզուն հայերենն էր: Դպրոցները կառուցվում ու պահպանվում էին ծխականների միջոցներով և համայնքի սեփականությունն էին՝ ի դեմս տեղական թեմական մարմինների: Դպրոցները ղեկավարվում էին թեմական կամ համայնական խորհուրդների ընտրած հոգաբարձությունների կողմից:

Իրանի սահմանադրությամբ երաշխավորվում էր ազգային դպրոցների գոյությունը, թեև՝ սահմանափակ ձևով: Այսպես՝ «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 19-րդ հոդվածում նշվում էր ժողովրդական միջոցներով դպրոցներ հիմնադրելու մասին¹: Սակայն 1936 թ. Ռեզա շահի իրագործած պետության «իրանացման» քաղաքականության հետևանքով ինչպես հայկական, այնպես էլ ազգային այլ փոքրամասնությունների դպրոցները կառավարության կարգադրությամբ փակվեցին: Հայերին ըստ կրոնական մերձավորության հատկանիշի «իրանացնելու» համար հիմքեր չունենալով (դա

¹ Ст' u Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, М., 1956, с. 189:

կիրառվեց աղբբեջանցիների, քրդերի, արաբների և մուսուլման այլ ազգերի նկատմամբ)՝ երկրի իշխանություններն ընտրեցին համայնքն ազգային դպրոցներ ունենալու իրավունքից զրկելու ուղին:

1941 թ. Ռեզա շահը հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ որդու՝ Մոհամմադ Ռեզա Փեհլևի: Ազգային դպրոցների վերաբացման հնարավորություն ստեղծվեց:

Դպրոցների վերաբացման պատճառը երկրում ստեղծված դրական տեղաշարժերն էին, որոնց ճնշման ներքո կառավարությունը հարկադրված էր վերացնել ազգային դպրոցների արգելքը: Սակայն հայկական դպրոցների վերականգնումը ձևականորեն իրականացվեց Թավրիզի թեմակալ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի՝ Իրանի նոր շահին հղած միջնորդության շնորհիվ:

1941 թ. նոյեմբերի 7-ին կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին հղած նամակում Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանն այդ առիթով գրում է. «Ազգի ներկայացուցիչների հետ միասին այցելեցինք վարչապետին, ներքին գործոց նախարարին, կրթական նախարարին և ապա ներկայացանք թագավորին... Հրամայեցին դպրոցները յետ տալ և նախկին ձևով հայերեն, կրօն և (այլ – Ա. Հ.) առարկաներ դասավանդել պարսկերենի հետ գուզընթաց»¹:

Պատմական գրականության մեջ Իրանում հայկական դպրոցների վերաբացման սկիզբը տրված է տարբեր թվականներով²: Ըստ երևույթին պատճառն այն էր, որ ազգային դպրոցների վրա դրված արգելքը հանելուց հետո ոչ բոլոր հայկական դպրոցները կարողացան անմիջապես մտնել բնականոն հունի մեջ: Թեհրանի դպրոցներին դա հաջողվեց 1941-1944 թթ., Աբադանի Ադաբ դպրոցն իր գործունեությունը վերսկսեց 1943 թ., Թավրիզի Արամյան դպրոցը՝ 1944 թ. և այլն³:

Վերականգնելով իրանահայ համայնքի իրավունքներն ազգային դպրոցների նկատմամբ՝ Իրանի կառավարությունը միաժամանակ դպրոցներում պարտադիր կարգով մտցրեց Իրանի լուսավորության նախարարության տարրական դպրոցների ծրագիրը, ըստ որի՝ հայկական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն դարձավ պարսկերենը: Այլ կերպ ասած՝ հայկական դպրոցները «հայկական» էին միայն աշակերտների կազմով, իսկ տնօրենները և ուսուցիչների մեծ մասը պարսիկներ էին⁴: Հայկական դպրոց-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4183, թ. 5 շրջ.:

² Տե՛ս Հայ սփյուռք հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 252, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 451, **Բայբուրդյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 89 և այլն: Միայն 1943 թ. թույլատրվեց վերաբացել հայկական դպրոցները: Տե՛ս **Փահլևանյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 110 և այլն:

³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանի հայկական դպրոցները // «ԼՀԳ», 1966, թիվ 10, էջ 72:

⁴ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջեր 89-90:

ներում ծրագրից դուրս թույլատրված էր միայն հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը: Այդ երկու առարկաները դասվեցին ոչ պարտադիր առարկաների շարքը:

Փաստորեն, Ներսես Մելիք-Թանգյանին տված հավաստիացումներն ու խոստումները՝ պարսկերենի հետ զուգահեռ՝ հայոց լեզու, կրոն և այլ առարկաներ դասավանդելու թույլտվության վերաբերյալ, չէին համապատասխանում իրականությանը. թույլատրվում էր դասավանդել միմիայն հայոց լեզու ու կրոն, այն էլ՝ ուսումնական ծրագրից դուրս:

Իրանի հայ ազգաբնակչությունն իրանական մեջլիսում երկու պատգամավոր ունենալու իրավունք էր ստացել¹: Հայերի, ինչպես նաև ազգային մյուս փոքրամասնությունների պատգամավորների գործունեությունը, ի տարբերություն մեջլիսի մյուս պատգամավորների, սահմանափակված էր համայնքին վերաբերող հարցերի շրջանակով: Մյուս հարցերում հայ պատգամավորների դերն իրանական մեջլիսում ձևական բնույթ էր կրում: 1922 թ. չորրորդ գումարման մեջլիսում իրանահայերը հյուսիսային և հարավային շրջաններից ընտրեցին մեկական պատգամավոր²:

Հատկանշական է, որ 1927 թ. հարավային շրջանի իրանահայերի կողմից մեջլիսի պատգամավոր ընտրվեց Հովհաննես խան Մասեհյանը³: Սակայն նրա պաշտոնավարության ժամկետը կարճ տևեց. նույն թվականին Ռեզա շահ Փեհլևի կողմից Հովհաննես խան Մասեհյանը նշանակվեց Անգլիայում Իրանի դեսպան:

Մասեհյանի առաջարկով մեջլիսն ընդունեց օրինագծեր՝ պետական արժույթի և ազգային փոքրամասնությունների կենցաղային-մշակութային ինքնավար իրավունքների մասին, ինչպես նաև՝ այլ օրինագծեր⁴:

Չնայած մեջլիսում հայերի ներկայացուցչության ձևական բնույթին՝ այդ իրավունքը նրանց որոշ հնարավորություն էր ընձեռում անհրաժեշտության դեպքում իրենց շահերը այնտեղ պաշտպանելու: Օրինակ՝ հայերի պատգամավորներն օգտվում էին հայ բնակչության դիմումներն ու բողոքները քննարկելու, պետական ու վարչական մարմինների առաջ միջնորդելու,

¹ Մեջլիսում հայերի երկու պատգամավոր ունենալու հարցը քննարկվել էր դեռևս առաջին գումարման մեջլիսում, նորից արծարծվել ընտրական օրենքի մշակման ընթացքում, ապա երկրորդ գումարման մեջլիսում: 1909 թ. երկրորդ գումարման մեջլիսի ընդունած ընտրական իրավունքի համապատասխան հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր 50 հազար հոգուց ընտրվում էր մեկ պատգամավոր: Չնայած ընտրական իրավունքն ընդունելու տարում Իրանի հայ ազգաբնակչության թվական տվյալն իրավունք էր տալիս մեջլիսում երկու պատգամավոր ունենալ, այդ օրինական իրավունքն անտեսվեց: Միայն 1915 թ. այն վերանայվեց, և իրանահայերը մեջլիսում երկրորդ պատգամավորն ունենալու իրավունք ստացան:

² Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 179:

³ Տե՛ս «Ալիք», 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 31:

⁴ Տե՛ս «Վերածնունդ», 28 մարտի 1932, թիվ 7 (96):

համայնքի օրենքները երկրի օրենքների հետ համապատասխանեցնելու նախաձեռնության և այլ իրավունքներից: Համայնքի թեմական մարմինները երկրի նախարարությունների, գերատեսչությունների և շահական պալատի հետ հաղորդակցվում էին այդ պատգամավորների միջոցով:

Երկրում գոյություն ունեցող տարբեր ցենզերի (գրագիտություն, նստակեցություն, ունեցվածք և այլն) պատճառով իրանահայ աշխատավորների մեծ մասը զրկված էր մեջլիսի պատգամավորների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից: Դրա իրավունքն ունեին միայն 20 տարին լրացած, տվյալ ընտրատարածքում վեց ամսից ոչ պակաս բնակվող և հարկերը վճարած քաղաքացիները: Միևնույն ժամանակ կարևոր է նշել, որ, ի տարբերություն երկրի հիմնական մուսուլման բնակչության, հայ կանայք միշտ օգտվել են ընտրական իրավունքից¹:

Անդրադառնալով իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակին՝ հարկ է անպայման նկատի ունենալ իրանական օրենսդրության առանձնահատկությունը, որն իրավական երաշխիքների հետ մեկտեղ իրանահայերի իրավունքների որոշակի սահմանափակումներ էր հարուցում: Եթե «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 8-րդ հոդվածը բոլոր իրանցիներին, առանց սեռի ու դավանանքի խտրականության, օրենքի առաջ հավասար էր համարում, ապա 58-րդ հոդվածում նշվում էր. «Ոչ ոք չի կարող նշանակվել նախարար, եթե չի հանդիսանում մուսուլման, ծագումով իրանցի կամ իրանահպատակ»²:

Իսկ «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 20-րդ և 21-րդ հոդվածներն իրանահայերին զգալի չափով զրկում էին միությունների, ժողովների և մամուլի ազատությունը երաշխավորող իրավունքներից³: 1920-1930-ական թվականներին հայկական գրեթե բոլոր կուսակցություններն ու կազմակերպությունները զրկվեցին ազատ գործելու հնարավորությունից:

Նշելով բոլոր այս սահմանափակումները՝ չենք կարող դրանցում ազգային բնույթից գատ՝ չնկատել քաղաքական տարրեր: Անշուշտ, Իրանի օրենսդրությունը հետապնդում էր ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ իրանահայերի քաղաքական զարգացումը խաթարող նպատակ:

Հայտնի իրողություն է, որ Ռեզա շահի կառավարման շրջանը նշանավորվեց բարեփոխումների քաղաքականությամբ: Սակայն Ռեզա շահի՝ իշխող դասակարգի շահերը շոշափող բարեփոխումների անցկացման եղանակը մի շարք դեպքերում հակաժողովրդական բնույթ էր կրում: Այդ բարեփոխումների քաղաքականության հետևանքով փակվեցին հայկական դպրոցները, մի շարք կազմակերպություններ դադարեցրին իրենց գործունեու-

¹ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 180:

² Տե՛ս Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, с. 188, 194.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 189-190:

թյունը, հայկական մի շարք թերթերի ու ամսագրերի լույսընծայումն արգելվեց:

1941 թվականից հետո ռեզաշահյան քաղաքականության հետևանքները զգալի չափով վերացվեցին. վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, տարբեր կազմակերպություններ վերականգնեցին իրենց գործունեությունը, լույս ընծայվեցին մի շարք նոր թերթեր և պարբերականներ:

**Астхик Акоюн – *Органы самоуправления и правовой статус
Иранской армянской общины за 1921-1945 годы***

Основой правового статуса Иранской армянской общины является религиозно-церковное самоуправление в лице существующих епархий. Иранская армянская община имела свои органы самоуправления. Правовой статус общины укреплялся Шахскими манифестами и другими документами. В разные исторические периоды, исходя из внешнего и внутреннего положения страны, иранские власти считались с органами самоуправления армянской общины, отзывались на их ходатайства и прошения. Этим и признавалось фактическое существование общины.

Политика иранских шахов по отношению к общине всегда исходила из интересов руководящих кругов страны и была переменной, в соответствии с внутренним и внешним положением страны. В связи с этим, правовой статус иранской армянской общины не всегда был устойчивым.

Все эти события освещены в этой статье, охватывая период с 1921 по 1945 годы.

**Astghik Hakobyan – *Autonomous Bodies and Legal Status of Iranian-Armenian
Community (1921-1945s)***

The base of the legal status of the Iranian-Armenian community was the religious-ecclesiastical autonomy due to the resisting perishes. Iranian-Armenian community had its own autonomous bodies. The legal state of the community was strengthened with series of Shah rescripts and other documents. Based on the country's internal and external situation Iranian authorities reckoned with autonomous bodies of the community, responding to their issues and motions in different historical periods. Thereby was stated de facto existence of this community.

The policy of benefits of Iranian community was always appropriate with the benefits of the ruling circles of the country and changed appropriately with the internal and external situation.

For that reason, the legal status of the Iranian-Armenian community was not always steady. The coverage of this reality including the period of 1921-1945 found place in this article.

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻՑ (1950-1970-ական թթ.)

Բանալի բառեր – Բուլղարիա, ազգային փոքրամասնություն, արտագաղթ, սփյուռք, բուլղարահայ, ԱՆՉԱ, ԱՄՆ, հայ համայնք

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Բուլղարիայում տեղի ունեցան քաղաքական ու տնտեսական արմատական փոփոխություններ, որոնք անմիջականորեն ազդեցին նաև այստեղ բնակվող հայության վրա: Կոմունիստական համակարգի հաստատումը բացասական նշանակություն ունեցավ հայ համայնքի կենսագործունեության վրա, որի հետևանքով նրա մի շարք կառույցներ դադարեցին լիարժեքորեն կամ առհասարակ գործել: Դա հանգեցրեց հազարավոր հայերի արտագաղթին՝ սկզբնական շրջանում առավելաբար դեպի Հարավային Ամերիկա, իսկ 1950-ական թթ. վերջից՝ ԱՄՆ, ուր տեղափոխվեց Բուլղարիան լքող հայության հիմնական մասը:

1944-1946 թթ. Բուլղարիայում բնակվող հայերի թվաքանակի վերաբերյալ կան իրարամերժ տվյալներ՝ 20 հազարից¹ մինչև 35 հազար²: Ընդ որում, 35 հազար թիվը հավաստող սկզբնաղբյուրները մոտավոր են նույնիսկ տեղաբաշխման տվյալներում³: Այսպես, ըստ ՀԽՍՀ արտգործժողկոմատի քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի 1945 թ. տեղեկանքի՝ Բուլղարիայի հայերի թիվը հասնում էր 35 հազարի, որից 9 հազարը Պլովդիվում էր, 5 հազարը՝ Վառնայում, 4 հազարը՝ Սոֆիայում, 4 հազարը՝ Բուրգասում, 4 հազարը՝

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 10, թ. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 89, թ. 22, նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 1, գ. 20, թ. 5, նույն տեղում, գ. 51, թ. 26, նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 82, թ. 6: 1946 թ. Բուլղարիայից հայրենադարձվեցին 4383 հոգի, տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 241:

³ Ըստ որոշ տվյալների՝ Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին Բուլղարիայի հայ համայնքը բաղկացած էր 25-27 հազար հոգուց, սակայն պատերազմի ժամանակ Ռումինիայի առանձին տարածքներ միացվեցին Բուլղարիային, Հունաստանի հայերի մի մասը եկավ Բուլղարիա, որի շնորհիվ համայնքը կրկին ստվարացավ՝ հասնելով 32-35 հազարի (տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, Երևան, 1995, էջ 35): 1940 թ. Պազարջիկը, ինչպես նաև Սիլիստրան, անցան Բուլղարիայի իշխանության տակ, որից հետո տեղի հայերի մի մասը տեղափոխվեց Ռումինիա: Պազարջիկի հայերի մի մասը 1946 թ. հայրենադարձվեց, իսկ մնացածների զգալի մասը տեղափոխվեց Սոֆիա և Վառնա: 1979 թ. այստեղ ապրում էր 40-50 հայ ընտանիք: Եթե 1954 թ. այստեղի դպրոցում կար ընդամենը 17 աշակերտ, ապա վեց տարի անց արդեն այն դադարել էր գործել (տե՛ս **Գալփագեան Յ.**, Ռումանահայ գաղութը, Երուսաղեմ, 1979, էջ 30-31, 153):

Ռուսերում, 2 հազարը՝ Շումենում, 2 հազարը՝ Սլիվենում, 2 հազարը՝ Հասկովոյում, 2 հազարը՝ Յամբոլում, 500-ը՝ Հարմանլիում, 500-ը՝ Կիրջալիում և շուրջ 1000-ը՝ գյուղական բնակավայրերում¹:

Մինչդեռ, ըստ 1945 թ. Բուլղարիայի հայկական ազգային փոքրամասնության ժամանակավոր կոմիտեի անցկացրած մարդահամարի, այստեղ կային 25-26 հազար հայեր, որոնցից շուրջ 4 հազարը՝ Սոֆիայում, 6825-ը՝ Պլովդիվում, 3477-ը՝ Վառնայում, 1627-ը՝ Բուրգասում, 972-ը՝ Հասկովոյում, 784-ը՝ Շումենում, 783-ը՝ Սլիվենում և այլն: Զբաղվածության առումով, ըստ նույն սկզբնաղբյուրի, 4373 հայեր արհեստավորներ էին, 2847-ը՝ բանվորներ (հիմնականում մանածագործական արդյունաբերության, նաև շինարարության և այլ ոլորտներում), 1042-ը՝ առևտրականներ, 280-ը՝ գյուղատնտեսության ոլորտի աշխատողներ, 315-ը՝ բժիշկներ, փաստաբաններ և այլն²: 20 հազար հայերից (չհաշված Սոֆիան) մոտ 14 հազարը բուլղարահպատակ էր, իսկ 6 հազարը նանսենյան անձնագիր ուներ³:

Հայերի դրությունը Բուլղարիայում էապես փոխվեց 1946 թ., երբ երկրում հաստատվեց ամբողջատիրական վարչակարգ: Չնայած սկզբում Սո. Շահումյանի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցի ստեղծմանը՝ աստիճանաբար ազգային ճնշումները սաստկացան: Կասեցվեց հայկական կառույցների գործունեությունը, ստեղծվեց միակ թույլատրված «Երևան» միությունը, որին 1953 թ. ի վեր իշխանությունները արգելեցին զբաղվել համայնքի վարչատնտեսական և կրթական հարցերով՝ դրանք դարձնելով պետության մենաշնորհը: Դպրոցներն անցան պետության ենթակայության տակ և սկսեցին ղեկավարվել միասնական պետական ծրագրով, իսկ «Երևան» կազմակերպությունը վերափոխվեց «Երևան-մշակութային միության»: Պահպանվեց եկեղեցական թեմը, որը, սակայն, կարող էր զբաղվել միայն հոգևոր գործերով⁴:

Կոմունիստական վարչակարգի հաստատումը ոչ միայն կանխորոշեց տեղի հայերի զգալի մասի գաղթը, այլև ընդհանրապես անհնարին դարձրեց էթնիկ փոքրամասնությունների բնականոն ազգամշակութային գործունեությունը⁵: Սկսվեց իրականացվել ոչ միայն հայերի, այլև թուրքերի, հրեաների և ուրիշ ազգային փոքրամասնությունների ձուլման քաղաքականությունը⁶: Արդյունքում վերջիններս ևս դիմեցին արտագաղթի: Միայն 1949-1951 թթ.

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 55, թ. 3:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 83, թ. 3-4:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

⁴ Տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 248:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Է.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005, էջ 495:

⁶ Տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, էջ 35:

շուրջ 150 հազար թուրքեր տեղափոխվեցին Թուրքիա, դա շարունակվեց նաև 1960-1970-ական թթ.: 1940-ական թթ. վերջում և 1950-ական թթ. սկզբում շուրջ 32 հազար հրեաներ տեղափոխվեցին Իսրայել, մոտ 4 հազար չեխեր ու սլովակներ և 5 հազար ռուսներ ևս լքեցին Բուլղարիան¹: Ընդհանուր առմամբ 1946-1955 թթ. Բուլղարիան լքեց ավելի քան 200 հազար մարդ: Գաղթողների թիվն էապես նվազեց 1956-1965 (հատկապես 1961-1965 թթ.) և կրկին աճեց 1966-1980 թթ.²:

Հետաքրքրական է 1985-1991 թթ. Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Կարլեն Դավաթյանի նկատառումը. Բուլղարիայի օրինակով դիտելի է մի օրինաչափություն, որն առանց բացառության գործել է սոցիալիստական վարչակարգ հռչակած բոլոր երկրներում՝ ԽՍՀՄ-ում, Արևելյան Եվրոպայի պետություններում, նույնիսկ Սիրիայում, Եթովպիայում և այլուր: Իր ազգային պետության տարածքից դուրս գտնվող ազգաբնակչությունը, ուրիշ «սոցիալիստական» համակարգում կազմելով ազգային փոքրամասնություն, ենթակա էր արագ ուժացման: Հարկադիր ասիմիլյացիան պետական քաղաքականության մակարդակի էր բարձրացված, և առաջին հարվածը ուղղվում էր փոքրամասնության կրթական համակարգին³:

Բուլղարահայության գաղթը բացատրվում էր վերոնշյալ քաղաքական հանգամանքով, որին զումարվում էր տնտեսական ծանր դրությունը⁴: Արտագաղթի պատճառներից կարելի է առանձնացնել դաշնակցականների նկատմամբ բռնաճնշումները, դրանք ՀՅԴ համակիրներից և անկուսակցականներից շատերին մղում էին գաղթելու դեպի «ազատ աշխարհ»: Կարևոր էր նաև հեռանկարի և ապագայի խնդիրը, որը շատերը ցանկանում էին տեսնել ժողովրդավարական երկրներում⁵:

Խորհրդահայ պատմագրությունը, սակայն, անտեսում էր Բուլղարիայում կոմունիստական կարգերի հաստատման բացասական նշանակությունը հայկական համայնքի համար, ընդհակառակը՝ համարում էր, որ դա նպաստել է վերջիններիս զարգացմանը: Այսպես՝ Ջ. Ղասաբյանը գրում է. «Բուլղարահայ գաղութի համար ստեղծվեցին բոլոր հնարավորություններն աննախընթաց զարգացման համար»⁶: ՌԱԿ առաջնորդներից Անդրանիկ Անդրեասյանը համերաշխում է այս տեսակետին՝ Բուլղարիայի և Ռումի-

¹ Տե՛ս **Mintchev V.**, External Migration and External Migration Policies in Bulgaria // South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, 1999, n° 3, p. 126:

² Տե՛ս **Markova E.**, Optimising migration effects: A perspective from Bulgaria // A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe, edited by R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panfıru, Amsterdam, 2010, p. 211:

³ Տե՛ս **Դավաթյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 249:

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», 1951, թիվ 1, էջ 96: Տե՛ս նաև «Հայրենիք» լրագիրը՝ 6.X.1971, էջ 3:

⁵ Տե՛ս «Հայրենիք», 17.I.1985, էջ 2:

⁶ **Ղասաբյան Ջ.**, Հայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից, Երևան, 1978, էջ 81:

նիայի հայ համայնքների մասին գրելով. «Ամենէն բարեբախտ պայմաններով նպաստուած համայնքներն են բովանդակ սփիւռքի մէջ: Որովհետեւ անոնք ամբողջապէս ապահով են հիւրընկալ իշխանութեանց կողմէ ճնշումի եւ հալածանքի որեւէ վտանգէ, իբրեւ «համայնավար գործակալ» կամ «ծպտուած ուղեկից» զրպարտութեան դէմ»¹: Եվ անհայտ է մնում, թե ինչու չօգտվելով այս աննախադեպ հնարավորություններից՝ բազմաթիվ բուլղարահայեր ընտրեցին գաղթի ճանապարհը:

1950-ական թթ. սկզբից բուլղարահայերը սկսեցին արտագաղթել՝ սկզբնական շրջանում առավելաբար Հարավային Ամերիկա: Միայն 1952-1953 թթ. Բուլղարիայից և Ռումինիայից Արգենտինա տեղափոխվեցին շուրջ հազար հայեր²: 1950-ական թթ. որոշ թվով բուլղարահայեր փոխադրվեցին Վենեսուելա³:

Ծանր կացության մէջ հայտնված բուլղարահայերի՝ դեպի այլ ավելի բարենպաստ երկրներ տեղափոխման խնդիրը 1950-ական թթ. կեսերից ստանձնեց ԱՆՉԱ-ն (ANCHA, American National Committee to Aid Homeless Armenians), որին այս խնդրում ամեն կերպ սատարում էր ՆՅԴ-ն⁴:

1956 թ. վերջից բուլղարահայերը, ելքի վիզա ստանալով, սկսեցին մեկնել Լիբանան: Ինչպէս և Ռումինիայում իշխանությունների կողմից դրա թույլատրման համար ընդունելի տարբերակը ընտանիքի միավորման պատճառն էր⁵, իսկ որոշ դեպքերում բուլղարահայերն ու ռումինահայերը Լիբանան էին գնում զբոսաշրջիկի կարգավիճակով⁶: Մեկնելու ցանկություն ունեցողները հաճախ մերժվում էին, բուլղարահայերը չունեին ազատ տեղաշարժի հնարավորություն, հակառակ պարագայում արտագաղթը էապէս ավելի մեծ ծավալներ կստանար:

Նորեկները ժամանում էին Բեյրութ՝ իրենց հետ չունենալով գրեթէ ոչինչ, ուստի ապավինում էին հարազատների, իսկ նրանց բացակայության պարագայում՝ տեղի հայ համայնքի օգնությանը, որն աջակցում էր նրանց աշխատանք գտնելու հարցում: Բեյրութը գաղթողների համար տարանցիկ կետ էր դեպի մշտական բնակության նոր վայր ճանապարհին, որի նախընտրելի տարբերակը ԱՄՆ-ն էր⁷: Այնուամենայնիվ, բուլղարահայերի և ռումինահայերի մի մասը մնում էր Լիբանանում, ինչը (այլ մերձակա գաղութներից

¹ **Անդրէասեան Ա.**, Մփիւռքը եւ հայրենիքը (Տպաւորութիւններ եւ դատումներ), Պէյրութ, 1962, էջ 44-46:

² Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 100:

³ Տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 282:

⁴ Տե՛ս «Ազդակ», 23.VIII.1969, էջ 3:

⁵ Տե՛ս **Zadoian H.**, Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012, p. 67:

⁶ Տե՛ս «Արարատ», 23.VIII.1969, էջ 2:

⁷ Տե՛ս **Zadoian H.**, նշվ. աշխ., էջ 68:

ներհոսքի հետ միասին), ըստ Ս. Վարժապետյանի, կարևոր նշանակություն էր ունենում այստեղից արտագաղթին հակակշռելու առումով¹:

1957 թ. ԱՆՉԱ-ի փոխնախագահ Սուրեն Սարոյանը, գալով Բեյրութ, հանդիպեց փախստականների հետ և մշակեց մի ընթացակարգ, որը հետագայում պիտի ծառայեր տասնյակ հազարավոր գաղթողներին: Փախստականի կարգավիճակ ունեցող բուլղարահայերի ու ռումինահայերի՝ Լիբանանից ԱՄՆ ճանապարհածախսը հաճախ օգնում էին հոգալ մի շարք միջազգային կազմակերպություններ, ինչպիսիք էին՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, Համաշխարհային եկեղեցական ծառայությունը, Եվրոպական միգրացիայի միջկառավարական կոմիտեն և այլն: Նրանց հետ բոլոր պայմանավորվածությունները իրականացնում էր ԱՆՉԱ-ն: Նորեկներին անհրաժեշտ էր ԱՄՆ-ում ունենալ երաշխավորներ, մինչդեռ քչերն այնտեղ ազգականներ կամ ընկերներ ունեին, ուստի այդ գործն էլ բաժին էր հասնում ԱՆՉԱ-ին և նրա կամավորներին: Սկսած 1973 թ.՝ Բուլղարիայից և Ռումինիայից ԱՄՆ հայերը սկսեցին տեղափոխվել ոչ միայն Բեյրութով, այլև Իտալիայով, որի պարագայում նրանց օժանդակում էր նաև «Տոլստոյ» հիմնադրամը²:

Ըստ «Ձարթօնք» թերթի՝ Բուլղարիայից և Ռումինիայից արտագաղթը օրինակ էր ծառայում Մերձավոր Արևելքի գաղութների համար. «Շարժումը, որ սկսած էր Պուլկարիայեն եւ Ռումանիայեն, վարակեց վերջին տարիներուն արաբական կարգ մը երկիրներ եւս, ինչպէս Եգիպտոս, Սուրիա, ապա Լիբանան»³: Իսկ «Ազդակ» թերթը մեղադրում էր ՀԽՍՀ-ին անգործության մեջ. «Պեյրութի Անչան կարելիութեան սահմաններուն մէջ օգնեց Ռումանիայեն ու Պուլկարիայեն ձերբագատելու համար անհուն գոհողութիւններ ստանձնող հայրենակիցներու տեղափոխութեան և ազատ երկիրներ հաստատուելուն: Համայնավար վարչաձեւի ենթակայ այդ երկիրներու հայերը ինչո՞ւ կուզէին դուրս գալ այնքան տարիներու իրենց երկրորդ հայրենիքէն: Ինչո՞ւ Հայաստանի կառավարութիւնը տէր չդարձաւ անոնց»⁴:

Ելնելով այս վիճակից՝ 1965 թ. բուլղարահայ Հովհաննես Աճեմյանը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանին առաջարկում էր առաջին հերթին Բուլղարիայից ու Ռումինիայից կազմակերպել հայրենադարձություն. «Անբնական է մանաւանդ, որ ներգաղթի համար փակին դռները մեր առջև, երբ մենք հոս ազգային տեսակետէ դիմանալու այլևս կռուաններ չունենք, մինչ ամէն օժանդակութիւն կ'ընձեռնուի ձուլման վտանգի անմիջական ենթակայ չեղող

¹ Տե՛ս «Արարատ», 20.III.1971, էջ 3:

² Տե՛ս **Zadoian H.**, Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012, p. 69-71, 74:

³ «Ձարթօնք», 31.VIII.1969, էջ 2:

⁴ «Ազդակ», 19.IX.1972, էջ 4:

գաղութներու հայրենադարձութիւնը ապահովելու: Ինչո՞ւ զարմանալ ուրեմն որ այս պայմաններուն տակ Պուլկարիա և Ռումանիա բնակող մեր ազգակիցները կը հարկադրուին զանգուածօրէն լքել այդ երկիրները և կրկին գաղթականի ցուպը ձեռքներին առած կուղղուին դէպի օտար հորիզոններ (Լիբանան, Ա.Մ.Ն., Քանադա), որպէսզի իրենց ազգային գոյութիւնը, որ հազիւ փրկած էին թրքական բռնակալութեան ճիրաններէն, քիչ ևս քարշ տան...»¹: Մինչդեռ բուլղարահայերի հայրենադարձությունը ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարության նույն թվականի տեղեկանքում համարվում էր աննպատակահարմար²: Սա բացատրվում էր խորհրդահայ ղեկավարության պաշտոնական մոտեցմամբ բուլղարահայ համայնքի հանդէպ, որը համարվում էր Սփյուռքի ամենաբարենպաստներից մեկը: 1962-1982 թթ. Բուլղարիայից հայրենադարձվեց ընդամենը 10 հոգի³: Իրականում, փաստորէն, սառը պատերազմի պայմաններում հազարավոր բուլղարահայեր լքեցին սոցիալիստական ճամբարը՝ նախընտրելով հաստատվել հակառակ բևեռում:

Այսպիսով՝ 1950-1970-ական թթ. բուլղարահայերը գաղթեցին Արգենտինա, Վենեսուէլա, Կանադա, Ավստրալիա⁴, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ, բայց ամենամեծ թվով՝ ԱՄՆ: Սակավաթիվ բուլղարահայեր տեղափոխվեցին Ավստրիա⁵, Մարոկկո⁶, Նոր Զելանդիա⁷, Շվեդիա, Դանիա և Նորվեգիա⁸: Դժվար է նշել Բուլղարիայից արտագաղթած հայերի հստակ թվաքանակը: Այն ըստ Չ. Ղասաբյանի՝ հասնում էր երկու հազարի⁹, սակայն մեր կարծիքով՝ արտագաղթածների թիվն իրականում ավելի շատ է եղել:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 5-6:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 101, թ. 1:

³ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 301:

⁴ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 87, **Tchilingirian H.**, The Forgotten Diaspora: Bulgarian-Armenians after the end of Communism // Armenian International Magazine (AIM), vol. 12, issue 3, April 2001, p. 35:

⁵ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, Ամէնուն տարեգիրքը 1966, ԺԳ. տարի, Պէյրուք, 1966, էջ 393:

⁶ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 391:

⁷ Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 325:

⁸ Տե՛ս **Բախչինյան Ա.**, Հայությունը սկանդինավյան երկրներում. Հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2010, էջ 208, 215, 220:

⁹ Տե՛ս **Ղասաբյան Չ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), Երևան, 1986, էջ 235:

Արտագաղթի հետևանքները Բուլղարիայի հայ համայնքում

1960-ական թթ. կեսերին, ըստ Բուլղարիայում գործող «Երևան» կազմակերպության Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին տրամադրած տեղեկությունների, Բուլղարիայում բնակվում էին 24 հազար հայեր՝ հետևյալ տեղաբաշխմամբ. Սոֆիա՝ 4500 հոգի, Պլովդիվ՝ 6000, Վանա՝ 3500, Ռուսե՝ 1900, Բուրգաս՝ 1300, Հասկովո՝ 617, Սլիվեն՝ 428, Շումեն՝ 550, Թուրուխին՝ 390, Յամբոլ՝ 296, Ստարա Ջագորա՝ 250, Պագարջիկ՝ 250, Սիլիստրա՝ 220, Այաոս՝ 106¹, Պլենե՝ 100: Բացի այդ. «Փոքրաթիվ հայ գաղութներ կան ցրված մյուս քաղաքներու մեջ, ինչպես Կազանլըք, Լոմ, Սվիշտով, Հարմանլը, Նովա Ջագորա և այլն և շատ փոքր թիվ մը ցրված գյուղերը»²: Բուլղարիայի դպրոցներում հայոց լեզու սովորող հայ աշակերտների թիվն ըստ նույն աղբյուրի հասնում էր 1138-ի³: Ըստ Բուլղարիայում ԽՍՀՄ դեսպանի 1962 թ. տեղեկանքի՝ այդ երկրում բնակվող հայերի մեծ մասը հենց Բուլղարիայի, շուրջ 100-ը՝ ԽՍՀՄ-ի, իսկ ընդամենը մի քանիսը Թուրքիայի և Իրանի քաղաքացիներ էին⁴:

Բուլղարիայի մի շարք քաղաքներում գործում էին հայկական դպրոցներ. 1960-1961 ուսումնական տարում Բուլղարիայում հայկական ութամյա վարժարաններ էին գործում հետևյալ քաղաքներում՝ Պլովդիվ (582 աշակերտ), Սոֆիա (190 աշակերտ), Ռուսե (300 աշակերտ): Քառամյա վարժարաններ կային Բուրգասում (110 աշակերտ), Սլիվենում (48 աշակերտ), Հասկովոյում (23 աշակերտ), Կոլարովգրադում (22 աշակերտ)⁵: Սակայն 1961 թ. բոլոր դպրոցները, բացի Պլովդիվից, փակվեցին. «1961 թուին հակառակ գաղութիս բուռն բողոքներուն հաշուիյարդարի ենթարկեցին հայ դպրոցները, բացի Փլովտիվի վարժարանէն, որը սակայն լոկ անուանապէս հայկական է, քանի որ հոն բոլոր առարկաները պուկարերէն լեզուով կը դասաւանդուին: Այս կերպով գաղութիս գոյութիւնը վտանգող ասհաւոր հարուած մը ստացանք, որ ամլութեան կը դատապարտէ նոր սերունդը հայ մեծացնելու համար թափուած ջանքերը»⁶:

¹ Ըստ Բուլղարիայից ստացված տեղեկությունների՝ 1966 թ. այս քաղաքում բնակվում էր 30 հայ ընտանիք (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 308, թ. 33):

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 266, թ. 25:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 320, թ. 1:

⁵ 1959-1960 թթ. հայկական դպրոցներ ունեին նաև Ստարա-Ջագորա, Պագարջիկ, Տուրուխին և Յամբոլ քաղաքները: Աշակերտների թիվը 20-ից նվազելու պատճառով այդ դպրոցները միացվեցին տեղի բուլղարական դպրոցներին՝ պահպանելով մայրենի լեզվի, Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը (շաբաթական 2-ից 6 ժամ) հայ աշակերտների համար (տե՛ս **Գասպարյան Ս.**, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երևան, 1962, էջ 189):

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 3 շրջ.:

Բուլղարիայի հայերի թիվը ըստ տարբեր սկզբնաղբյուրների՝ 1950-1990 թթ. հիմնականում հաշվվում էր 25 հազար՝ երբեմն տատանվելով 15-24 հազարի միջև.

1950 թ.	25 հազ. ¹	1965 թ.	25 հազ. ²	1980 թ.	27 հազ. ³
1955 թ.	21 հազ. ⁴	1966 թ.	25 հազ. ⁵	1984 թ.	25 հազ. ⁶
1956 թ.	24 հազ. ⁷	1967 թ.	23 հազ. ⁸	1985 թ.	25 հազ. ⁹
1960-ական թթ. սկիզբ	25 հազ. ¹⁰	1968 թ.	25 հազ. ¹¹	1980-ական թթ. կեսեր	20 հազ. ¹²
1964 թ.	24 հազ. ¹³	1972 թ.	25 հազ. ¹⁴	1990 թ.	15 հազ. ¹⁵

Սոցիալիստական կարգերի հաստատումից հետո փոխվեց համայնքի զբաղվածությունը: Բուլղարահայ համայնքը գլխավորապես բաղկացած էր բանվորներից և մտավորականներից (արտադրության տարբեր ճյուղերի մասնագետներ, ծառայողներ, բժիշկներ, արվեստագետներ և այլն), միայն աննշան մասն էր զբաղվում հողագործությամբ¹⁶: Եթե նախկինում գերակշիռ մասը զբաղվում էր առևտրով ու արհեստներով, ապա 1980-ական 20 հազար

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1950, թիվ 6, էջ 109:

² Տե՛ս **Խաթանասեան Ե.**, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965, էջ 28: Իսկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 24 հազար, տե՛ս «Հայրենիք», 27.I.1965, էջ 3:

³ Տե՛ս **Համազասպյան Վ.**, Սովետական Հայաստանը և Սփյուռքը, Երևան, 1980, էջ 19:

⁴ Տե՛ս «Զարթոնք», 30.VI.1955, էջ 2:

⁵ Տե՛ս «Մասիս», 18.XII.1966, էջ 5; **Տեմիրճեան Վ.**, Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, Անթիլիաս, 1980, էջ 502:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 13, թ. 2-3:

⁷ Տե՛ս «Զարթոնք», 9.XII.1956, էջ 2: Նույնը տե՛ս «Արարատ», 13.XII.1956, էջ 2: Ըստ այլ աղբյուրի՝ 25 հազար (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1956, թիվ 12, էջ 27):

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 24.I.1967, էջ 2:

⁹ Տե՛ս **Ռուկանյան Ա.**, Սփյուռքահայության թվական կազմը, «ԼՀԳ», 1985, թիվ 9, էջ 48:

¹⁰ **Խուրշուրյան Լ.**, Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Էտապում, Երևան, 1964, էջ 21:

¹¹ Տե՛ս «Արարատ», 10.IX.1968, էջ 3:

¹² Տե՛ս **Ղասաբյան Զ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), էջ 251:

¹³ Տե՛ս «Զարթոնք», 5.XII.1964, էջ 2; «Սովետական Հայաստան», 1964, թիվ 7, էջ 30:

¹⁴ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 890: Ըստ ՀԽՍՀ արտգործ մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի 1975 թ. տեղեկանքի՝ Բուլղարիայում ապրում էին 24 հազար հայեր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 573, թ. 1):

¹⁵ Տե՛ս **Ավագյան Գ.**, Հայաստանը և հայերն աշխարհում, Երևան, 1993, էջ 144: Ըստ այլ աղբյուրի՝ 20-22 հազար, տե՛ս «Սփիւռք», 1990, թիվ 11, էջ 11: 2001 թ. դրությամբ Բուլղարիայում մնացել էին 12 հազար հայեր, բայց ընդհանուր հայերի թիվը 40-50 հազար էր, մեծ մասը 1990-ական թթ. Հայաստանից գաղթածներն էին (տե՛ս **Tchilingirian H.**, նշվ. աշխ., էջ 32):

¹⁶ Տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, էջ 35:

20 հազար հայերից շուրջ 1500-ը ունեին բարձրագույն կրթություն և գիտության ու արդյունաբերության ասպարեզում գրավում էին ակնառու դիրքեր: Ութ հազար հայեր պետական հաստատությունների, գործարանների, արհեստանոցների աշխատողներ էին, 1100-ը՝ բուլղարական կոմունիստական կուսակցության անդամներ¹:

Հ. Աճեմյանը Վ. Համազասպյանին է ներկայացնում բուլղարահայության ծանրագույն վիճակը, որը բուլղարական պետական քաղաքականության հետևանք էր. «Հայ եկեղեցին մասամբ մը հոս չէզոքացուած է և ալ դադրած է ձգողական ուժ մը ներկայացնելէ: ...հայ հանրային հասարակական կազմակերպութիւնները այլևս իրենց գոյութիւնը կորսընցուցած են: Կը մնայ միմիայն «Երևան» մշակութային միութիւնը, որուն գործունէութիւնը սակայն սահմանափակուած է, քանի որ անոր կողքին չէ կարելի ստեղծել նախապէս գոյութիւն ունեցող մարզական և այլ կազմակերպութիւններ, որոնք պիտի կարենային մեր մատաղ սերունդը ներգրաւել ու ազգային-հայրենասիրական զգացումներ զարգացնել իր մէջ»²:

Եթէ ամբողջ Բուլղարիայի հայության թիվը հաճախ ներկայացվում էր մոտավոր հաշվարկներով, ապա 1966-1976 թթ. ըստ բնակավայրերի թվաքանակի փոփոխությունը հնարավորություն է տալիս ավելի հստակ ընկալել արտագաղթը, ինչին, սակայն, խանգարում են ներքոշարադրյալ որոշ բնակավայրերի պարագայում կիրառված հնացած տվյալները և մոտավոր գնահատականները.

	1966 ³	1971 ⁴	1976 ⁵
Պլովդիվ	6000	5000	5500
Սոֆիա	4000	4000	4000
Վառնա	3500	3800	3200
Ռուսե	1880	1800	1700
Բուրգաս	1450	1300	1100
Հասկովո	800	-	680
Սլիվեն	700	-	465
Շումեն	600	-	490

¹ Տե՛ս **Կապուտիկյան Ս.**, Գույներ նույն խճանկարից, Երևան, 1989, էջ 109:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 3 շրջ.:

³ Տե՛ս «Մասիս», 18.XII.1966, էջ 5:

⁴ Մոտ 7 հազար հայեր էլ բնակվում էին Հասկովո, Յամբոլ, Սլիվեն, Պագարջիկ, Տոլբուխին և այլ քաղաքներում (տե՛ս **Ղասաբյան Ջ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), էջ 235):

⁵ Մյուս տեղերում հայերի թիվը հետևյալն էր. Տոլբուխին՝ 200, Ստարա Ջագորա՝ 350, Պագարջիկ՝ 200, Սլիխտրա՝ 180, Այաոս՝ 100, Քրճալի՝ 70 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 197, թ. 10):

«Երևան» կազմակերպության կենտրոնական վարչության նախագահ, Բուլղարիայի խորհրդարանի անդամ Տիրան Բարիկյանը շատ ավելի լավատես էր համայնքի ապագայի հարցում: Դատելով 1988 թ. նրա հնչեցրած հայտարարությունից՝ համայնքը ամենևին անկում չէր ապրում. «Եվ ես չեմ կրնա համաձայն ըլլալ որոշ շրջանակներու մեջ գոյություն ունեցող այն մտայնությանը, թե բուլղարահայ գաղութը հոգեվարք կապրի, ընդհակառակը, կրնամ վստահաբար ըսել, թե երթալով ան առավել կծաղկի, կլեցվի հայկականությամբ, ազգային որակներով ու հոգեբանությամբ»¹: Այսինքն՝ համայնքի ղեկավարությունը ևս, ինչպես խորհրդահայ իշխող շրջանակները, չէր ընդունում բուլղարահայ համայնքում առկա բացասական իրողությունները (ազգային կյանքի կազմակերպման դժվարությունները, արտագաղթը և այլն):

Բուլղարահայերը ԱՄՆ-ում

1962 թ. փորձելով որոշել ԱՄՆ եկած ռումինահայերի և բուլղարահայերի հստակ թվաքանակը՝ Կ. Գևորգյանն այն հասցնում էր 700-ի՝ դրա մեջ ներառելով նաև այդ տարի Բուլղարիայից ԱՄՆ գաղթողների հավանական թիվը²: Բուլղարահայերի թիվը մեծ էր հատկապես Լոս Անջելեսում: Եթե 1964 թ. Հոլիվուդի հայերի մեծ մասը պարսկահայեր և ռումինահայեր էին³, ապա 1970 թ. իրանահայեր, ռումինահայեր և բուլղարահայեր⁴: Չնայած դրան՝ 1981 թ. Կալիֆորնիայում անցկացված հարցման արդյունքում պարզվեց, որ ԱՄՆ գաղթած հայերի շրջանում Արևելյան Եվրոպայից գաղթած հայերը կազմում են ընդամենը 2 տոկոս, մինչդեռ 31 տոկոսը՝ Լիբանանից, 20 տոկոսը՝ Իրանից և այլն⁵: Արդեն 2007 թ. կատարված հետազոտության տվյալներով թե՛ Ռումինիայից և թե՛ Բուլղարիայից ԱՄՆ եկած հայերի թիվը տեղի հայ համայնքի մեկ տոկոսից պակաս էր⁶: Իսկ ըստ 2010 թ. մարդահամարի՝ Լոս Անջելեսի հայերից 490-ն այստեղ էին եկել Բուլղարիայից⁷:

¹ «Հայրենիքի ձայն», 27.I.1988, էջ 7:

² Տե՛ս **Գևորգյան Կ.**, Ամենուն տարեգիրքը 1963, Ժ. տարի, Պէյրուք, 1962, էջ 586:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», 7.VIII.1964, էջ 3:

⁴ Տե՛ս «Մասիս», 15.XI.1970, էջ 5:

⁵ Տե՛ս **Takooshian H.**, Armenian Immigration to the United States from the Middle East // Journal of Armenian Studies, vol. 3, n° 1-2, 1986-1987, p. 153:

⁶ Տե՛ս Tourism Market Research on the Armenian-American Diaspora Community, February 2007, p. 8. http://www.armeniapedia.org/images/c/c1/Armenian_American_Diaspora_Survey_Report.pdf

⁷ Տե՛ս **Գոսազեան Ժ.**, Լոս Անձելըսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը, Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, իմբ. Ռ. Կարապետյան, Երևան, 2014, էջ 126:

Բուլղարահայերի և ռումինահայերի փոխադրման գործում, բացի ԱՆՉԱ-ից և ՀՕՄ-ից, կարևոր դեր ուներ նաև ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակը, որը հոգաց տեղափոխման ծախսերը՝ ԱՆՉԱ-ի կողմից ապագայում մաս առ մաս վճարելու պայմանով¹: Հատկապես Լոս Անջելեսում 1960-ական թթ. ԱՆՉԱ-ի միջոցով ժամանած գաղթականները սկզբնական շրջանում բնակվում էին այդ կազմակերպության անդամների և աջակիցների բնակարաններում²: 1965 թ. ԱՄՆ ժամանածների ընդունելության մասին կարողում ենք. «Բազմաթիւ հայրենակիցներ, որոնք Նյու Եորքը հաստատուած են վերջին մէկ-երկու տարիներու ընթացքին, եկած էին հանդիպելու իրենց բարեկամներուն, զանոնք հիւրասիրելու համար իրենց համեստ բնակարաններուն մէջ, խնայելով պանդոկի յաւելեալ ծախքերը»³:

Նորեկները ինտեգրվում էին բավականին արագ և սկսում աջակցել իրենցից հետո եկածներին. «Անչա»յի ներկայացուցիչները, ու նախապես եկած ընտանիքներ, իրենց կարելին կընեն նորեկները հիւրասիրելու եւ անոնց բնակարան ու գործ հայթայթելու համար: Ու քանի մը ամիսներ յետոյ, մեծագոյն մասը այդ երեկուան գաղթականներուն, կը դառնան ինքնաբաւ եւ զոհունակ՝ կուգան դիմաւորելու իրենց նորեկ հայրենակիցներն ու բարեկամները»⁴:

ԱՄՆ եկած բուլղարահայերը և ռումինահայերը կազմակերպում էին զանազան միջոցառումներ⁵: Ընդհանրապես հատկանշական է բուլղարահայերի համագործակցությունը ռումինահայերի հետ⁶:

Բուլղարահայերի գործունեությունը ստացավ նաև համակարգված ձևաչափ. Լոս Անջելեսում ստեղծվեց բուլղարահայ հայրենակցական միություն: Դա ընդգծում է այն, որ այստեղից նշանակալի թվով հայեր են եկել, որոնք պահպանել են ենթակենսակից ինքնության տարրեր, քանի որ բացի նրանցից Լոս Անջելեսում գործում են միայն իրանահայ, իրաքահայ, պոլսահայ, ռումինահայ և հունահայ հայրենակցական միություններ (նկատի ունենք Սփյուռքի ելքի այլ երկրները, քանի որ կան նաև դասական հայրենակցական միություններ՝ միավորող Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի հայերին)⁷:

¹ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, Ամենուն տարեգիրքը 1963, Ժ. տարի, էջ 586:

² Տե՛ս «Հայրենիք», 3.VIII.1961, էջ 3:

³ Նույն տեղում, 25.VIII.1965, էջ 1:

⁴ Նույն տեղում, 7.XI.1963, էջ 2:

⁵ Օրինակ ամենամյա պարահանդեսներ, տե՛ս «Ազգակ», 23.V.1963, էջ 3:

⁶ 1987 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի՝ ԱՄՆ և Կանադա հովվապետական այցի շրջանակներում Նյու Յորքի «Հայկ և Ալիս Գավուքճյան» սրահում հանդիպմանը մասնակցում էին ոչ միայն ռումինահայերը, այլև բուլղարահայերը (մոտ հազար հոգի) (տե՛ս «Էջմիածին», 1988, թիվ 1-3, էջ 54):

⁷ Տե՛ս **Գոսազեան Ժ.**, նշվ. աշխ., էջ 145:

Այսպիսով՝ 1950-ական թթ. սկսած՝ հազարավոր բուլղարահայեր արտագաղթեցին Արևմուտքի մի շարք երկրներ: Այս երևույթը բազում զուգահեռներ ունեւո ռուսինահայերի գաղթի հետ, քանի որ կազմակերպվում էր միաժամանակ և նույն կառույցի միջոցով: Չնայած բուլղարահայերի մի մասը տեղափոխվեց Հարավային Ամերիկա, եվրոպական տարբեր պետություններ, Կանադա, Ավստրալիա, սակայն նրանց մեծ մասը հաստատվեց ԱՄՆում: Այստեղ ռուսինահայերի, Մերձավոր Արևելքի և այլ տարածաշրջաններից եկած հայերի հետ նրանք մասնակից դարձան հայ համայնքի բնականոն կենսագործունեությանը:

Тигран Ганалаян – Эмиграция армян из Болгарии (1950-1970 гг.)

После установления в Болгарии коммунистического режима, проводимая руководством страны политика привела к эмиграции национальных меньшинств, в том числе и армян. Если в первой половине 1950-х гг. армяне главным образом иммигрировали в Южную Америку, то со временем главным направлением эмиграционного потока стали США. Тысячи болгарских армян покинули Болгарию. Основным организатором переезда армян был комитет АНЧА (АНЧА – American National Committee to Aid Homeless Armenians). Большинство болгарских армян обосновались в США, в частности в Лос Анджелесе. Здесь они вместе с армянскими эмигрантами из других стран диаспоры, стали налаживать качественную жизнь местной общины. Между тем положение армянской общины, оставшейся в Болгарии, продолжало ухудшаться из-за национальной и экономической политики, а также продолжающейся эмиграции. Вследствие прекращения функционирования армянских организаций и закрытия армянских школ, вопрос сохранения национальной идентичности столкнулся с множеством трудностей. Существенные шаги по их преодолению стали возможны лишь после падения коммунистического режима.

Tigran Ghanalanyan – Emigration of Armenians from Bulgaria (1950-1970s)

The national policy of the Communist regime established in Bulgaria led to the emigration of the local ethnic minorities, including Armenians. If in the first half of the 1950s Armenians primarily emigrated to South America, gradually the USA became their main destination. Thousands of Bulgarian Armenians left Bulgaria. The transportation of Armenians was basically carried out by ANCHA (American National Committee to Aid Homeless Armenians). A large number of Bulgarian Armenians settled in the USA, particularly in Los Angeles. Here along with the diasporan Armenians arrived from other countries they got involved in managing the regular activity of the local Armenian community. In contrary, the stance of the Armenian community which stayed in Bulgaria deteriorated due to the national and economic policy as well as the subsequent emigration. As a result of the closure of the Armenian organizations and later also the schools the issue of preservation of the Armenian national identity faced a number of obstacles. Considerable steps towards overcoming those problems became possible to carry out only after the collapse of the Communist regime.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆԻՆ ԿԵՄԻՆ

Բանալի բառեր – ծնելիություն, մահացություն, ընտանիքի միջին մեծության գործակից, ժանտախտ, սով, բռնագաղթ

Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում XVII դարում աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորված էին ռազմաքաղաքական իրադրության թելադրությամբ. մասնավորապես թուրք-պարսկական հերթական պատերազմի ժամանակ (1604 թ.) Սեֆյան շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629) կազմակերպեց հայ բնակչության՝ նախադեպը չունեցող բռնագաղթ, իսկ XVI դարի վերջին տարիներից մինչև XVII դարի առաջին տասնամյակի ավարտը Հայաստանը և հարևան Փոքր Ասիան փոթորկվել էին ջալալիական շարժումներով¹: Քննարկվող ժամանակահատվածում ժողովրդագրական գործընթացների անբաժան գործոններ էին սովը, համաճարակները և մեծածավալ միգրացիան (բռնագաղթեր, գերեվարումներ և արտագաղթ), որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում բնակչության ծնելիության և մահացության գործակիցների վրա:

XVII դարի սկզբին Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: 1586 թ. սկսած՝ տեղ են գտել զանգվածային արտագաղթերի դեպքեր Արևելյան Հայաստանից, որտեղ մելիքական տները և բնակչությունը չեն հարմարվել օսմանյան հարկային վարչամեքենային²: Այս միտումը շարունակվել է նաև 1601-1603 թթ.: Նախիջևանի Խառցն գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի 1602 թ. հիշատակարանում ուշագրավ տեղեկություն կա այն մասին, որ «մեծ մայրաքաղաք գեղն ճահուկի» բնակչությունը, չդիմանալով օսմանյան իշխանությունների հալածանքներին, «ելեալ փախան ի բնակչացն իւրեանց»³:

¹ Հաշվի առնելով այս գործընթացների պատճառով 1606-1609 թթ. բռնկված սովի ժողովրդագրական հետևանքների ծավալները՝ այդ շրջանի ժողովրդագրական և էթնոժողովրդագրական քնությունը թողնում ենք հետագային:

² Տե՛ս Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ (այսուհետ՝ Առաքել Դավրիժեցի), Վաղարշապատ, 1896, գլ. Գ, էջ 15-16:

³ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, հիշ. թիվ 78, էջ 66:

Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ հաճախակի էին հայերի զանգվածային գերեվարումների դեպքերը: XVII դարի սկզբին Կոստանդնուպոլսի շուկաներից մեկում Սիմեոն Լեհացին ականատես է եղել քրիստոնյա պատանի գերիների զանգվածային վաճառքի¹: Հաճախ են հիշատակվում հայ խոջաների, եկեղեցու և համայնքների կողմից գերիների փրկագնման դեպքերը. օրինակ՝ 1534 թ. խոջաները փրկագնել են նախիջևանցի մի ունիթորի, XVII դարի սկզբին՝ Օգոստինոս Բաջեցին՝ մի խումբ նախիջևանցի ունիթորների, 1620-1630-ական թթ.՝ Կարինի հայ մաքսապետ Սանոս Չելեպին՝ շուրջ հազար մարդու (ըստ Հակոբ Կարնեցու), 1630 թ. Մովսես կաթողիկոսը՝ 3-4 հազար մարդու Երևանից, Թավրիզից և այլ բնակավայրերից: Ա. Խառատյանը կարծում է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին գերիներին փրկագնելու քաղաքականություն էր մշակել. օրինակ՝ 1638 թ. Արարատյան դաշտից և Երևանից գերվածներին հաջողվել է վերադարձնել Էրզրումի հայ վաճառականների օգնությամբ², իսկ Մովսես Գ Տաթևացուն (1629-1632) հաջորդած Փիլիպոս Ա Աղբակեցին (1633-1655) 1650 թ. շահ Արաա Բ-ից (1642-1666) փրկագնել է մի խումբ հայերի³:

Ռազմաքաղաքական իրադրությամբ պայմանավորված գործընթացների կողքին նկատելի են նաև մի քանի նոր միտումներ: XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացներին բնութագրական էր հետաքրքիր առանձնահատկություն՝ վանականների թվի կտրուկ աճ, ինչը պայմանավորված էր Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեության ակտիվացմամբ, վանքերի վերաշինմամբ և նոր վանքերի հիմնմամբ: Ձեռագրերի հիշատակարաններում, մանր ժամանակագրություններում և անգամ թուրք հեղինակների աշխատանքներում քանիցս հանդիպում ենք այս կամ այն վանական կենտրոնում հոգևորականների թվի հիշատակմանը. Ս. Էջմիածնում՝ ավելի քան 500 հոգևորականներ, Սշո Ս. Կարապետ վանքում՝ 300, Վարազավանքում՝ ավելի քան 300, Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում՝ ավելի քան 200 (և մոտ 300 ճգնավոր դերձակներ), Տաթևի վանքում՝ ավելի քան 100, Լիմ անապատում՝ 60-70, Հովհաննավանքում՝ 60⁴: Տարբեր

¹ Տե՛ս Սիմեոն դարի Լեհացույ Ուղեգրություն. տարեգրություն եւ յիշատակարանք, հրատ.՝ Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 18-20:

² Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 331-334:

³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. I, հրովարտակներ, պ. II (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 39:

⁴ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 296, 356, 358: Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, թարգմ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 121, 170, 257, 259: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, թիվ 276, էջ 187-189, թիվ 298, էջ 199, թիվ 693, էջ 478-479, թիվ 773, էջ 523, թիվ 1189, էջ 811: **Ոսկեան Հ.,**

բնակավայրերում հիշատակվում են բազմաթիվ հոգևորականներ, օրինակ՝ Բաղեշում՝ 11¹, Ագուլխում՝ 10², Խիզանում՝ ավելի քան 10³, Ղարամուրատում (Գանձակի Ձեզամի գավառ)՝ 7⁴: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Փիլիպոս Աղբակեցին ձեռնադրել է ավելի քան 400 կուսակրոն հոգևորականներ⁵: Ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչի կամ ստացողի ընտանիքի անդամների թվարկումից շատ հաճախ պարզ է դառնում, որ նույն գերդաստանի մի քանի սերունդներում եղել են մի շարք հոգևորականներ: Այսպես, Մշո Եղիազարու (Առաքելոց) վանքում գրված Սաղմոսարանի 1636 թ. հիշատակարանում 3 սերունդում ներկայացված են 4 հոգևորականներ⁶: Մյունյաց Աջանան գավառի Եղինկյան գյուղում 1615 թ. գրված «Վարք Հարանց»-ի հիշատակարանում գրիչ Մինաս քահանան հիշատակում է քահանա հորը և քահանա եղբորը⁷: Դիզակի Թադասեռ գյուղում նորոգված Ավետարանի 1634 թ. հիշատակարանում թվարկված են Հովհաննես Եպիսկոպոսին արյունակից 4 եպիսկոպոսներ, 2 արեղաներ և 2 քահանաներ⁸: 1630-1660-ական թթ. վանական կյանքի աշխուժացմանը զուգահեռ աննախադեպ տարածում է ստացել նաև կուսակրոն կանանց թվի աճը. հատկապես աչքի էին ընկնում Երնջակ գավառի Շոռթի, Առինջի, Վարանդայի Ավետարանոց գյուղի և Ագուլխի կուսանոցները⁹:

XVII դարի առաջին կեսին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ժողովրդագրական գործընթացներին առնչվող տեղեկություններ հայթայթելիս հանդիպելով գրիչների կամ ստացողների ընտանիքների անդամների հաճախակի թվարկմանը՝ մենք որոշեցինք դրանց միջոցով հաշվարկել տվյալ ժամանակաշրջանում ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը (ընտանիքի անդամների միջին թիվը): Հաշվի ենք առել միայն այն հիշատակարանները, որոնք գրվել են բուն Հայաստանում և ունեն ձեռագրի ընդօրինակման վայրի հստակ տեղորոշում: Տվյալների դուրսբերման համար ընթերցել ենք շուրջ 3000 հիշատակարաններ, որոնցից դուրս ենք բերել շատ թեքիչ կանոնավոր թվարկմամբ մոտ 650 ընտանիքների վերաբերյալ տվյալներ: Այս գործում ոչ նպաստավոր գործոն է որոշ դեպքերում իզական սեռի

Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ. մաս, Վիեննա, 1947, էջ 978: **Զարարիա Քանաքեղի,** Պատմություն, աշխ.՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, հ. II, էջ 188:

¹ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 808, էջ 603-606:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 624, էջ 423-432:

³ Նույն տեղում, թիվ 214, էջ 146-148:

⁴ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 459, էջ 362-368:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 359:

⁶ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 946, էջ 640:

⁷ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 701, էջ 543:

⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 829, էջ 557:

⁹ Տե՛ս **Սկրտչյան Հ.**, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները կանանց մենաստանների և կուսակրոն կանանց վերաբերյալ, «Էջմիածին», 2013, թիվ Բ, էջ 89-101:

ներկայացուցիչների ոչ կանոնավոր թվարկումը կամ ընդհանրապես բացակայությունը¹. օրինակ՝ Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում պարզապես գրված է՝ «և ամենայն դասերքն իւր», «և հանգուցեալ կանայքն իւր»²: Երբեմն թվարկման մեջ չեն նշվում ոչ միայն իգական սեռի հարազատները, այլև անգամ արական սեռի ներկայացուցիչները, օրինակ՝ Դիզակի Քամալեցիք գյուղում ծաղկված Ավետարանի 1639 թ. հիշատակարանում ծաղկող Ավետիսը հիշատակում է ծնողներին և «եղբայրքն իմ և քրւերքն իմ»³: Թվարկվող տվյալներն ի մի բերելուց հետո ստացել ենք ընտանիքի միջին մեծության 6.2 գործակիցը⁴: Հաշվի առնելով իգական սեռի ներկայացուցիչների թվարկման ժամանակ թույլ տրված հաճախակի բացթողումները (մեր կողմից ուսումնասիրված հիշատակարաններից ավելի քան 80 ընտանիքների պարագայում, այսինքն՝ 12,3 % դեպքերում) կարծում ենք, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը ճիշտ կլինի 12,3 %-ով (եթե անորոշ գրված «քրւերք» կամ «դասերք» ձևակերպումների պարագայում իգական սեռի ներկայացուցիչների թիվը նվազագույն հնարավորն ենք դիտարկում՝ 2) ավելի բարձր համարել, այսինքն՝ 7: Փաստորեն, միանշանակ ճիշտ է վարվել Ա. Մելքոնյանը, որ շահ Աբասի բռնագաղթի վերաբերյալ ընտանիքների թվի հիշատակումները բազմապատկել է իր կողմից 19-րդ դարի սկզբին Էրզրումի նահանգի համար հաշվարկած 7-8 գործակցով⁵ ընդունելով, որ XVII դարի սկզբին գործակիցը նույնը պետք է լիներ: Հաշվարկները կատարելիս ուշադրություն ենք դարձրել, որ ընտանիքների անդամների միջին թիվն առանձնապես մեծ էր Վանա լճի ավազանում, Էրզրումի նահանգում, Արցախում, Արարատյան կուսակալության մեջ մտնող Կոտայքում և մի քանի այլ շրջաններում (միջինը՝ 7.5-8): Գործակիցը տասնամյակներով հաշվարկելիս

¹ Տե՛ս օրինակ՝ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 21, էջ 20-21:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 164, էջ 115:

³ Նույն տեղում, թիվ 1125, էջ 768-769:

⁴ Հաշվարկի տվյալների հիմքը (ընտանիքի անդամների թվարկումը) տե՛ս՝ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 22, 25, 32, 43, 59, 60, 64, 66, 67, 70, 71, 78, 80, 81, 82, 83, 92, 95, 100, 105, 108, 144, 160, 163, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 180, 193, 208, 209, 218, 224, 230, 231, 237, 240, 254, 259, 272, 318, 321, 333, 353, 355, 364, 365, 366, 371, 378, 386, 395, 445, 459, 464, 478, 508, 533, 537, 606, 608, 611, 612, 614, 660, 665, 683, 690, 694, 718, 719, 724, 729, 731, 764, 791, 797, 798, 808, 815, 844, 851, 861, 863, 872, 894, 931, 932, 944, 951, 969, 980, 982, 987, հ. Բ, թիվ 1, 19, 29, 31, 49, 54, 64, 65, 66, 96, 158, 159, 164, 190, 204, 214, 267, 277, 290, 293, 311, 314, 318, 320, 335, 340, 353, 367, 368, 372, 378, 380, 381, 383, 435, 446, 485, 504, 505, 515, 549, 554, 561, 563, 581, 592, 603, 626, 628, 645, 654, 665, 685, 690, 692, 702, 733, 820, 823, 824, 825, 827, 835, 846, 861, 864, 874, 901, 911, 917, 923, 935, 946, 959, 960, 965, 967, 968, 972, 1004, 1018, 1028, 1030, 1077, 1081, 1083, 1085, 1090, 1097, 1098, 1117, 1121, 1140, 1150, 1155, 1178, 1187, 1188, 1189, 1195, 1207, հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, թիվ 22, 33, 61, 75, 83, 107, 115, 151, 166, 173, 175, 249, 298, 301, 303, 313, 315, 316, 329, 338, 358, 384, 421, 428, 442, 446, 463, 484, 485, 492, 495, 523, 524, 542, 554, 560, 575, 606, 618, 625, 630, 634, 637, 642, 652 և այլն:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, գ. II, Երևան, 2014, էջ 629:

ամենաբարձրը ստացել ենք 1601-1610 թթ.՝ 6,5, թեև մահվան մասին դեպքերի ամենաշատը հանդիպել ենք հենց այս տասնամյակում: Կարծում ենք, որ ընտանիքի անդամների թվի մեծությունը պայմանավորված է 16-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներում ծնվածների թվով: 1611-1620 թթ. գործակիցը նվազում է 8,3 %-ով, 1621-1630 թթ.՝ ևս 4,1 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ 1604 թ. բռնագաղթի և 1606-1609 թթ. սովի հետևանքով բնակչության բացարձակ թվի նվազմամբ, հետևաբար և ավելի քիչ թվով մարդկանցից ծնվածների թվով: Ժողովրդագրական «պայթյուն» է գրանցվում հաջորդ տասնամյակում՝ 1631-1640 թթ., երբ ընտանիքի անդամների միջին թիվն աճել է մոտ 8 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ նախորդող մեկ և կես տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանում հայերի վերաբնակեցման՝ Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությամբ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ջալալիական շարժումների հաղթահարմամբ և մի շարք այլ գործոններով, որոնք առանձին ուսումնասիրության առարկա են: Մեր հաշվարկների համաձայն՝ 1641-1650 թթ. գրեթե պահպանվել է նախորդ տասնամյակի պատկերը՝ չնչին (2,4 %) նվազմամբ:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը հաշվարկելիս դիտարկել ենք միայն ամուսիններին և իրենց զավակներին: Միաժամանակ կարծում ենք, որ Լ. Սահակյանը¹ և տարբեր այլ ուսումնասիրողներ ճիշտ են վարվում ծխերի (տների) միջին մեծության գործակիցը շատ ավելի բարձր, օրինակ՝ 10 դիտարկելով, քանի որ, ինչպես նկատել է Մ. Կարապետյանը Ի. Շոպենի վիճակագրության ուսումնասիրությունից², տների և ընտանիքների համաժամանակյա վիճակագրության ժամանակ առաջինի մեջ ավելի շատ մարդիկ էին մտնում: Սա, իհարկե, բացատրվում է նահապետական ընտանիքով, այսինքն՝ մեկ ծխի մեջ կարող էին լինել տատիկն ու պապիկը կամ էլ ամուսինների մի քանի որդիների ընտանիքները: Սա, ինչպես և եվրոպական շատ երկրներում, երբեմն հետապնդում էր նաև վճարելիք որոշ հարկերի չափը նվազեցնելու նպատակ³: Չարիա Քանաքեոցու տեղեկությունը՝ Կարբի գյուղաքաղաքում մեկ տանը

¹ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, էջ 60-63:

² Մ. Կարապետյանը Ի. Շոպենի վիճակագրության մեջ նկատել է, որ Ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո Երևանի 1730 տներում 2751 ընտանիք կար (տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., ՊԲՀ, 1986, թիվ 2, էջ 103, իսկ նրա օգտագործած վիճակագրությունը տե՛ս **Шопен И.**, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852, с. 468, 543-546): Փաստորեն, XIX դարի 2-րդ քառորդի սկզբին 1 տանը բաժին էր ընկնում միջինը 1.59 ընտանիք:

³ Տե՛ս **Hollingswoth T.**, Historical Demography, London: Cambridge University Press, 1976, էջ 90-91:

30, իսկ Պետրոս Պետիկի հաղորդումը՝ Նախիջևանի Ապարաներ գյուղում՝ 20-25 (առնվազն՝ 5) անհատի մասին¹, ևս հաստատում են մեկ տան՝ մեկ ընտանիքից զգալիորեն մեծ լինելու հանգամանքը: Նման պարագայում կարծում ենք, որ ճիշտ է սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «ընտանիք» և «ծուխ» («տուն») հասկացությունների դեպքում միջին գործակից համարել համապատասխանաբար 7 և 10:

Ընտանիքների անդամների թվարկումից ակնհայտ է, որ բարձր է եղել մահացության գործակիցը հատկապես կանանց և երեխաների շրջանում: Բալու քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում ներկայացված են ձեռագրի ստացող Աղաջանի հանգուցյալ 2 կանայք և ողջ կինը²: Այսօրինակ հիշատակումներից հստակ երևում է կանանց շրջանում մահացության բարձր գործակիցը, որը պայմանավորված էր ծննդաբերությունների ժամանակ մահացությամբ:

Կյանքի միջին տևողության վիճակագրություն կազմելու համար բավարար տվյալներ չունենք, քանի որ հազվադեպ են հանդիպում մահվան տարիքի հիշատակումները: Այդ եզակի օրինակներից մեկում՝ Որոտանի Գետաթաղ գյուղում ընդօրինակված Շարակնոցի 1639 թ. հիշատակարանում ձեռագրի գրիչ Ավետը հիշատակում է 3-ամյա հասակում վախճանված 2 եղբայրներին, 12 տարեկանում վախճանված քեռուն, ինչպես նաև ձեռագրի ստացող Մինաս քահանայի՝ 15 տարեկանում վախճանված եղբորը³: Հազվադեպ է հիշատակվում նաև մահվան պատճառը: 1619 թ. Կեցնա Եղեգիս գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Մարտիրոս գրիչը հաղորդում է, որ Ավետարանի պատվիրատու Հովհաննեսի որդի Կարապետը «տարածամ փոխեցաւ առ Քրիստոս»⁴. մահվան պատճառը ժանտախտն էր: Հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Հակոբ Կարնեցին: Նրա հավաստմամբ՝ իր հոր՝ Գևորգի հայրն ու մայրը 4 զավակ են ունեցել: Գևորգը ծնվել է 1583 թ. և մահացել 1655 թ.՝ ապրելով 72 տարի: Գևորգի ամուսնանալուց հետո՝ 1606 թ., վրա է հասել սովը, և նրա մայրն ու երկու եղբայրները մահացել են: Ունեցել է 7 երեխա (5 որդի և 2 աղջիկ), որոնցից 3-ը մանկահասակ մահացել են: Ավագ որդի Մելքոնը մահացել է հորը գրեթե զուգահեռ՝ 42 տարեկանում, աղիքների հիվանդությունից⁵: Փաստորեն, Հակոբ Կարնեցու՝ իր ընտանիքին վերաբերող տվյալներից երևում են սովի, հիվանդությունների և մանկամահացությունների ազդեցությունը կյանքի միջին տևողության վրա, ինչպես նաև դրանց շրջանցման պարագայում 70 տարեկանի շեմը հաղթա-

¹ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 103:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 160, էջ 112-113:

³ Նույն տեղում, հ. Բ, թիվ 1121, էջ 765:

⁴ Նույն տեղում, թիվ 29, էջ 18:

⁵ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 242-243, 246, 247, 248, 249:

հարելու հավանականությունը ուշմիջնադարյան Հայաստանում:

XVII դարի հենց սկզբից ժողովրդագրական գործընթացներում իրենց անբաժան տեղն ունեին պատերազմական գործողություններին ուղեկցող սովն ու ժանտախտը: Խիզան քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1601 թ. հիշատակարանում ասվում է. «...յոյժ տղութին է հացի և այլ ամենայն իրաց: Եւ է [տա]րածամ մահ ի [տեղ]իս...»¹: Այսօրինակ հիշատակումները բազմաթիվ են շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթին և ջալալիական շարժմանը հաջորդող տարիներին՝ 1606-1609 թթ., որոնց կանդրադառնանք մեկ այլ հոդվածում: Բազմաթիվ են մահտարածամի դեպքերը նաև հաջորդող տասնամյակներին: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է, որ 1618 թ. «մահ անկաւ, հարիւր և քառասուն տղայ մեռաւ ի Գումիշխանէն ի մէկ օրն»²: Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության (XVII դար) համաձայն՝ սա սաստիկ մարդամահ էր Գյումուշխանէի համար, «որ փոքր քաղաք մի է՝ երեք հարիւր տուն»³: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1621 թ. «յոյժ մահ է անկեր Արզրում և շրջակա բոլորքն»⁴: Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ 1621 թ. «մահ տարածեցաւ յարևելից մինչև ի մուտս արևու, անասելի և անպատմելի, մինչ զի փոս հատեալ Ի (20), Լ (30), Խ (40), Ծ (50) մարդ ի ներս լնուին և որոց ոչ գոյր տեարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց»⁵: Ժանտախտի դեպքեր արձանագրվել են նաև 1623 թ.⁶: 1623 թ. Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Հովհաննես քահանան հաղորդում է, որ Եզիպտոսից և Ստամբուլից սաստիկ մահտարածամը 2 տարվա ընթացքում հասել է Հալեպ, Ուռհա, Ամիդ, Բաղեշ, Վան, Խիզան և մոտակա գավառներ՝ օրական մինչև 100 կյանք խլելով (երբեմն՝ մեկ տնից միանգամից 2-3 մեռյալ)⁷: Տեղեկությունը հաստատում է նաև Ավնդանց գյուղի Կիրակոս քահանան՝ 2 շաբաթվա մեջ օրական 8-10 մահ արձանագրելով (ընդ որում՝ զոհվել է նաև գրչի Ստեփանոս որդին, և կարճ ժամանակ անց ծնվել է հաջորդ որդին՝ Մովսեսը)⁸: 1624 թ. Ավնդանց գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի պատվիրատու Կարապետ Մոկացին ներկայացնում է շահ Աբասի բռնագաղթից հետո ստեղծված իրավիճակը բռնագաղթյալների մի մասի մահը, համատարած սովը, մարդակեր գայլերի տարածումը, տարածամ մահը, որը, ըստ նրա, սկսել է «Լատինացւոց աշխարհից» ու տարածվել մինչև Պարսկաստան:

¹ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 32, էջ 34:

² **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 637: Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 268, 283:

³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 394:

⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 240:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 356:

⁶ Նույն տեղում, էջ 520:

⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 164, էջ 115:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 214, էջ 148: Հմմտ. թիվ 881, էջ 597-598, հիշ. թիվ 937, էջ 635, թիվ 1071, էջ 725:

Այդուհանդերձ, ըստ նրա, մահտարածամի գլխավոր պատճառը 1601 թվից չդադարող պատերազմներն էին¹:

1630-ական թթ. առաջին կեսին ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին Միջագետքում՝ օսմանյան ռազմերթերի ժամանակ մեծ նեղություններ պատճառելով Ամիդի (Դիարբեքի) հայությանը, որ ստիպված էր լինում ոչ միայն լրացուցիչ հարկային և աշխատանքային պարտավորություններ ստանձնել, այլև գորքին ապահովել պարենմթերքով և կացարան տրամադրել: Ամիդում ընդօրինակված Աստվածաշնչի 1635 թ. հիշատակարանում Մինաս գրիչը հաղորդում է, որ «տարածեաց յաշխարհս Միջագետաց մահ տարածամ, ի քաղաք և ի գեղ, ևս առաւել ի քաղաքս Համիթ», և վեզիր Մահմադ փաշայի գորքերի դուրսբերումից (մարտի 28) հետո մահտարածամը մեծ ծավալներ է ընդունել. ապրիլին վախճանվել են քաղաքի հայ հոգևորականներից Առաքել աբեղան և Հովհաննէս քահանան ու նրա կինը, իսկ հունիսին համաճարակն ավելի է սաստկացել՝ խլելով գրչի աշակերտի՝ Մաֆար դպիրի կյանքը, և միայն հուլիսի 5-ին՝ Վարդավառին, համաճարակը նահանջել է²: Հատկանշական է, որ Ամիդում 1635 թ. գրված հիշատակարանում խոսվում է մահտարածամի ժամանակ ոչ միայն մահացության ավելացում, այլև ընտանիքներ կազմելու և ծնելիության մակարդակի նվազում:

Պատերազմից հետո ևս հիշատակվում են մահտարածամի մի քանի դեպքեր: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1643 թ. օգոստոսին Էրզրումում «մահ անկաւ», իսկ 1644 թ. ևս «տղայամահն եղև»³: Վերջին հիշատակումը խոսում է համաճարակների՝ նախևառաջ մանուկների և պատանիների կյանքի համար վտանգավորության բարձր աստիճանի մասին: Եվ իսկապես, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչներն իրենց կամ ստացողների ընտանիքի անդամներին թվարկելիս շատ հաճախ հիշատակում են «տղայ» հասակում վախճանված եղբորը, քրոջը կամ զավակին: Հատկանշական է, որ մահտարածամի մասին տեղեկություններում հեղինակները, որոշ բացառություններով, մատնանշում են համաճարակի՝ արևմուտքից ներթափանցելու մասին:

Ի մի բերելով տվյալները՝ շատ դժվար է գնահատել ժանտախտից զոհվածների հանրագումարը Հայաստանում XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսին, քանի որ վիճակագրական տվյալները խիստ սահմանափակ են:

Սովի և ժանտախտի պատճառած վնասներին հաճախ զումարվել է նաև մորեխների պոպուլյացիայի ակտիվացումը, ինչպես օրինակ՝ 1608 թ. Վանում⁴:

Պատերազմական գործողությունների, սովի ու համաճարակների

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

² Նույն տեղում, թիվ 881, էջ 597-599:

³ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 242, հ. 2, էջ 395:

⁴ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 365, էջ 300-301:

ուղղակի և անուղղակի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների, մասնավորապես՝ մահացության գործակցի աճի վրա ակնհայտ է ոչ միայն ձեռագրերի հիշատակարանների, այլև XVII դարի առաջին կեսի թվակիր տապանաքարերի և խաչքար-մահարձանների ուսումնասիրությունից: Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (ՀՀ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակ-Գարդմանում) հաշվարկել ենք XVII դարի առաջին կեսի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող ավելի քան 130 տապանագրեր ու խաչքար-մահարձանների վիմագրեր՝ մոտ 150 հանգուցյալների տվյալներով¹: Մեր հաշվարկով դրանց ավելի քան մեկ երրորդը (38,2 %-ը) վերաբերում է դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածին, երբ տեղի են ունեցել շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթը և 1606-1609 թթ. Մեծ սովը²:

Ժողովրդագրական գործընթացների վրա շարունակել են իրենց բացասական ազդեցությունը թողնել նաև բնական աղետները: 1636 թ. Սոխորդ գյուղը «վերուստ ի վայր իջաւ», և 1637 թ. բաղիշեցի մահտեսի Սիմոնը սողանքից տուժած գյուղի կարիքների համար աղբյուրը ևս իջեցրեց գյուղ³: Աղետալի են եղել հատկապես երկրաշարժերը: Զգալի արհավիրքներ է պատճառել 1646 թ. ապրիլի 2-ին Վանում տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժը, երբ շատերը մնացել են փլատակների տակ⁴: Առաքել Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ զոհվել են հազարավոր մարդիկ, ավերվել են Վան քաղաքը, բազմաթիվ գյուղեր (Քարափոս, Նորագեղ և այլն), քաղաքի 4 եկեղեցիները և բոլոր մզկիթները (բացառությամբ մեկի): Ըստ նրա՝ Վանի գավառում փլուզվել են 15 վանքեր (այդ թվում՝ Վարագավանքը), որոնցից միայն 3-ն են

¹ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 68, 73-74, 76, 117, 122, 135, պր. III, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 19, 32, 43-44, 46, 47, 63, 65, 184, 200-202, պր. IV, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 15, 16-17, 28-29, 31-37, 42, 47-48, 105-106, 111-112, 129, 137-141, 144-145, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 202-203, 206-207, 236-239, 244-247, 254-259, 269-275, 281-283, 285, 298-301, 312, 319-325, 329-332, 340, 342, 347-348, 351-352, 356-359, 361, 362, 369-371, 379, պր. V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 18, 57, 94, 95, 98, 103-104, 147, 162-164, 172, 173, 179, 185-186, 193, 195, 233-237, 240, 244-246, 248, 250, 253-254, 255, 257-264, 265, 268, 272-274, պր. VI, էջ 30, 55, պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 35, 103, 105, 106, 221, 223, 271, 275, 296-297, 320-321, 392, 421, 444-445, 448, 449, 457: Ազգագրական հանդես, գ. Ե, Թիֆլիս, 1899, թ. 1, էջ 262-263: ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Լոռու մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում թիվ 49-Ս, 29.01.2004 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=37965>):

² Կարծում ենք, որ 1606-1609 թթ. սովը պետք է անվանել «Մեծ սով», քանի որ իր տարածքային ընդգրկման սահմաններով, մարդկային զոհերի քանակով և տևողությամբ այն աննախադեպ էր:

³ **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 643:

⁴ Նույն տեղում, էջ 644: Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 161, 355, հ. 2, էջ 483: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, թիվ 363, էջ 218:

այնուհետև վերականգնվել: Բոլոր գյուղերի եկեղեցիները ևս փլուզվել են: Բազմաթիվ աղբյուրներ ցամաքել են, որի պատճառով տեղի է ունեցել բերդաշինական համակարգի և տարաբնակեցման (բնակավայրերի) վերաբաշխում, օրինակ՝ Եղնաբերդի և Ներքին Փագախ գյուղի բերդը և գյուղը տեղափոխեցին Ղասրիկ (Խասրիկ): Ավան գյուղի աղբյուրները նույնպես ցամաքեցին: Վանքերի վերաշինման գործում ակտիվորեն ներգրավված են եղել Վանի խոջաներն ու չելեպիները՝ խոջա Ախիջանը, խոջա Ամրխանը, Մարխաս չալապին, խոջա Դիլանչին, խոջա Հովհաննեսը և այլք¹: Երկրաշարժի ավերիչ հետևանքների մասին ականատես Կարապետ Վանեցի գրիչը «Յայսմաուրք»-ի 1647 թ. հիշատակարանում հայտնում է 40 եկեղեցիների փլուզման և բազմաթիվ զոհերի մասին, ինչպես նաև հաղորդում, որ ողջ մնացածները «գրոհ տուեալ ելին ի քաղաքէն, քանզի ոչ դադարէր երկիրն ի շարժմանէն», իսկ Վանի Նորագյուղ գյուղը հիմնովին փլուզվել էր՝ խլելով 6-7 մարդու կյանք, ընդ որում՝ վերաշինումն էլ 2 տարի է տևել²:

Բնակլիմայական երևույթները ևս երբեմն ազդեցություն են ունեցել ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ հանդիպում են բնակլիմայական երևույթների մասին հիշատակություններ: Մի ճառընտիրի 1615 թ. հիշատակարանում ասվում է, որ օգոստոսի 10-ին «գետ մի վազեց», իսկ ձմռանը ձյուն չեկավ³: Երկու դեպքում էլ տեղումների բաշխումն իրենց սեզոնի համար բնորոշ չեն եղել, ուստի կարող էին բացասաբար ազդել մշակաբույսերի վեգետացիայի և գյուղմթերքի ստացման վրա: Մեկ այլ օրինակ ևս. Ղարաջալու գյուղում (Ուրմիայի մոտ) ոմն Պետրոս երեց 1631 թ. մի բնական աղետ է նկարագրում. «...պատուհաս երեկ ի վերայ աշխարհիս՝ ձուռն եկաւ մեծ Զատկի Կանաչ կիրակին, և ամենայն պտղաբերքն չորացան, և ապայ Աստուած ողորմած էր՝ կէս մի կանաչեցաւ, և կէս մի անցաւ մինչև ի տակն չորացաւ»⁴: Մեկ այլ հիշատակարանում Մկրտիչ երեցը հաղորդում է, որ 1633 թ. Բաբերդում աղբյուրները ցամաքել էին, ճորոխ գետից էին քաղաքի ջուրը վերցնում, սակայն հաջորդ տարին խիստ ջրառատ է եղել «աղբիւր չեղած տեղացն ջուր բոխէր»⁵: Վերջինիս նմանությամբ 1640-1648 թթ. Էվլիյա Չելեբին խոսում է «Չարշամբա բազարի անանցանելի գետի», այսինքն՝ Կըզըլ-Իրմաքի մասին, որն ավերում է Թոքաթը, այնուհետև ոռոգում Ամասիայի հողերը⁶: Հետաքրքրականն այն է, որ ներկա-

¹ Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԼԷ, էջ 489-494:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, թիվ 397, էջ 240-241:

³ ՏԵ՝ Ա Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 713, էջ 549:

⁴ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 603, էջ 412-413:

⁵ Նույն տեղում, թիվ 833, էջ 559:

⁶ Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 38: 1653 թ. հուլիսին Թոխաթում մեծ ջրհեղեղ է եղել, որն ավերածությունների և զոհերի պատճառ է դարձել (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 161):

յումս Թոխաթում հուլիսյան տեղումները միջինը 11,5 մմ են¹, ինչի պարագայում ջրհեղեղի հավանականությունը խիստ նվազ է: XVII դարի 2-րդ քառորդից սկսած տեղումների առատությամբ պետք է բացատրել միգրացիոն ալիքների ուղղումը դեպի պատմական Փոքր Հայքի տարածք:

Այսպիսով, XVII դարի առաջին կեսին մեծ է եղել պատերազմական իրադրության ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Հաճախակի են կրկնվել բնակչության գերեվարումներն ու բռնագաղթերը, սովը և համաճարակները: Այդ իսկ պատճառով բարձր է եղել մահացության գործակիցը, իսկ հայկական ընտանիքի ավանդական կառուցվածքի պահպանումն ապահովել է նաև ծնելիության բարձր մակարդակը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում ժողովրդագրական գործընթացների վրա ամենաէական ազդեցությամբ առանձնանում են շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթը և ջալալիական շարժումները, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա հրապարակումներում:

Микаэл Малхасян – Тенденции и особенности демографических процессов в Армении в первой половине XVII в.

Турецко-персидские войны в первой половине XVII в. отрицательно повлияли на демографические процессы в Армении. Армянское население часто подвергалось массовым депортациям со стороны воюющих сторон, а из-за непрекращающихся войн голод и чума были одними из главных причин высокой смертности. Несмотря на высокий уровень смертности, сохранялся также высокий уровень рождаемости. Опираясь на данные армянских рукописей, мы пришли к тому выводу, что среднее число членов армянской семьи (считая только супруг и их детей) в первой половине XVII века было 7, а среднее число жителей одного дома – как минимум 10. Это привело нас к выводу, что после массовых депортаций (как например, в 1604 г.) нужда в обработке больших сельскохозяйственных земель способствовала росту рождаемости, и численность местного населения быстро восстанавливалась.

Mikayel Malkhasyan – The Trends and Features of the Demographic Processes in Armenia in the First Half of the 17th Century

The Ottoman-Persian wars in the first half of the 17th century had a negative impact on the demographic processes in Armenia. The Armenian population faced massive deportations by fighting sides, and as a result of ongoing wars famine and plague were among the main reasons for high mortality. Despite the high mortality rate, the fertility rate was high, too. Based on the data from the Armenian manuscripts, we concluded that the average number of members of an Armenian family (counting only spouses and their children) in the first half of the 17th century was 7, and the average number of people living in a house – at least 10. These calculations lead us to a conclusion that after massive deportations (for example, in 1604) the need of cultivating vast agricultural territories helped to have much higher fertility rate, and the native population could reach the previous figures in a short period of time.

¹ Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=TOKAT>, հասանելի էր՝ 28.01.2016:

**ՃԱԿԱՏԱԳՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒՄԸ
ՕՐՀԱՆ ՓԱՍՏՈՒՔԻ «ԿԱՐՄԻՐ ՄԱԶԵՐՈՎ ԿԻՆԸ» ՎԵՊՈՒՄ**

Բանայի բառեր – պոստմոդեռնիզմ, թուրքական գրականություն, ճակատագրապաշտություն, առասպել, ինքնության փնտրտուք

Հայրեր-որդիներ կամ վարպետներ-աշակերտներ/աշկերտներ հարաբերությունների թեմատիկան արևելյան գրականության մեջ բավական տարածում ունի և առավելապես հանդիպում է դրա կրոնական երանգավորում ունեցող տարբերակը՝ Ուսուցիչ (մյուրշիդ) և աշակերտ (մյուրիդ) կապը: Թուրք հայտնի գրող, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Օրհան Փամուքը (ծնվ. 1952 թ.) ևս իր տարբեր վեպերում արծարծում է այդ թեմատիկան՝ փորձելով դա նաև դիտարկել որպես կատարելության ձգտելու ու հասնելու խնդիր: Լինելով պոստմոդեռնիստ հեղինակ և թուրքական գրականության մեջ զարգացնելով այդ ուղղության տարբեր սկզբունքներ՝ Փամուքը իր ստեղծագործությունների հիմքում միշտ դնում է փնտրտուքի գաղափարը, որը շատ հաճախ կոնկրետանում է հերոսի ինքնության, սեփական Ես-ի փնտրտուքի շուրջ: Փամուքի մյուս կարևոր առանձնահատկությունը Արևելքի ու Արևմուտքի կամ Թուրքիայի և Եվրոպայի բախման խնդիրն է, որը նույնպես իր տարբեր վեպերում պատկերում է եվրոպական ու արևելյան ինքնությունների բախման համատեքստում: Հեղինակը առաջ է քաշում նաև այն հարցը, թե ինչպես պետք է գոյակցեն եվրոպական ու թուրքական ինքնությունները, կամ ինչպես ինտեգրվելով Եվրոպային՝ չկորցնել ինքնությունը: Փամուքի համար այս թեմայի պատասխանը, ըստ էության, չկա, և նրա համար կարևորը մտածելն ու բանավեճն է¹, կամ մեր ընկալմամբ՝ փնտրտուքը: Պոստմոդեռնիստական ստեղծագործություններում որոշակիորեն արծարծվում է նաև ճակատագրապաշտության (Ֆատալիզմի) թեման, իսկ Փամուքի պարագայում դա կրկին ներկայացվում է Ես-ի փնտրտուքի, այդ ճանապարհին ապրած ինքնության խառնաշփոթի, երբեմն՝ կորստի համապատկերում: Իր տարբեր վեպերում Փամուքը ակնարկում կամ հպանցիկ անդրադառնում է նաև որոշ առասպելների, ասքերի և էպիկական պատումների՝ դրանով մի կողմից կիրառելով ինտերտեքստայնության, իսկ մյուս կողմից այլաբանության տարրեր:

¹ Տե՛ս **Чижова Е.**, Аллаху принадлежит и Восток, и Запад..., «Вопросы литературы», 2010, № 3, с. 17.

Փամուքի նոր վեպը, որը հրատարակվել է 2016 թ. սկզբին, վերնագրված է «Կարմիր մազերով կինը» և նվիրված է ճակատագրապաշտությամբ պարուրված ինքնության փնտրտուքի թեմային, սակայն այստեղ հիշյալ խնդիրը տրված է արևելյան դասական ու հանրահայտ առասպելի՝ «Ռոստամ և Ջուրապի» ու էպիկական պատումի տարրեր պարունակող արևմտյան ողբերգության՝ Սոֆոկլեսի «Էդիպ արքայի» միախառնումով և դրանցում առկա մոտիվների փոխակերպմամբ: Պոստմոդեռնիստական մեթոդների կիրառմամբ՝ բարդ սարդոստայնում են միավորված տարրեր իրողություններ, գաղափարներ և երևույթներ, սակայն երբեմն պարզ, երբեմն ենթատեքստում ու այլաբանորեն կրկին պատկերված է Արևելքի ու Արևմուտքի բախման խնդիրը: Փամուքի նոր վեպում պատահականությունների շղթան և ռեալ իրականությունը շաղկապված են միմյանց, սակայն առանցքում ունեն արևելյան առասպելի և արևմտյան ողբերգության սյուժետային հստակ գծերն ու մոտիվները: Բացի այդ, ինչպես բոլոր պոստմոդեռնիստական վեպերում, այստեղ ևս կա դեդեկտիվ ուղղվածություն. տասնամյակներ առաջ գործած մեղքը հանգիստ չի տալիս հերոսին և նրա մեջ ստեղծում ֆատալիստական տրամադրություններ ու որոշակի վախ: Որպես վեպի բնաբան ընտրված երեք մտքերից մեկն էլ մեջբերում է հենց «Էդիպ արքա»-յից. «Շատ վաղուց գործված մեղքի հետքերը ինչպե՞ս կարող ենք գտնել»: Վեպում իրականը և առասպելականը հետզհետե միախառնվում են իրար և գլխավոր հերոսը, ըստ էության, դառնում է առասպելի գերի, ապրում դրա օրենքներով և ի վերջո ունենում համանման վախճան, որին կարծես թե գիտակցված գնում է իր ամբողջ կյանքում:

«Կարմիր մազերով կինը» վեպի մեծ մասը պատմվում է գլխավոր հերոսի կողմից, առաջին դեմքով. դասական սյուժետային գիծը և գրեթե ռեալիստական նկարագրությունները ընդհատվում են պոստմոդեռնիստական հնարքով, երբ հերոսը պատմում է իր ամբողջ կյանքը՝ ընդհուպ մինչև մահը: Այսինքն՝ մետաֆիկցիոն տարբերակով մահացածը պատմում է վեպի հիմնական սյուժեն և նկարագրում անգամ իր մահը: Ի դեպ, այդ հնարքը առավել շեշտված հանդիպում ենք Փամուքի նախորդ գրքերից մեկում՝ «Իմ անունը Կարմիր է» վեպում, երբ գլուխներից մեկը պատմում է մահացածը: «Կարմիր մազերով կինը» վեպի գլխավոր հերոսը մի պատանի է՝ Ջեմ անունով, ով իր պատմությունը սկսում է փամուքյան դասական մտքով կամ գաղափարով. «Իրականում ուզում էի գրող դառնալ, սակայն այն դեպքերից հետո, որոնց մասին պատմելու եմ, դարձա երկրաբան-ինժեներ»¹: Ինչպես դիպուկ նկատել է թուրք գրականագետ Ֆեթիհ Դեմիրը. «Փամուքի բոլոր վեպերում

¹ **Pamuk O.**, Kırmızı Saçlı Kadın, İstanbul, 2016, s. 9. Այսուհետ այս գրքից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ՝ նշելով միայն էջը:

կան, ավելին՝ վեպերը լի են գրականությամբ զբաղվող, գրող հերոսներով¹: Հենց սկզբից պատմողը, ով նաև գլխավոր հերոսն է, երկխոսության մեջ է մտնում ընթերցողի հետ և, միննույն ժամանակ, հետևելով պոստմոդերնիստական որոշ իրողությունների՝ նկատում է, որ այն պատմությունը, որը պատրաստվում է պատմել, դեռ չի ավարտվել, և թող ընթերցողները այդպես չկարծեն (էջ 9): Օրհան Փամուքը, խոսելով նորագույն շրջանի վեպի, գրողի և հերոսների հարաբերությունների մասին, կարծիք է հայտնում, որ ժամանակակից հեղինակը ձգտում է պատկերել ոչ թե հերոսի տեսանկյունը և մոտեցումները, այլ այն, ինչ կա նրա մտքում: Եվ զգալով, թե ինչ բարդ է ըմբռնել աշխարհի և դեպքերի էությունն ու տրամաբանությունը՝ «Հեղինակը որոշում է, որ ինքը սահմանափակ է և իրեն հետ է քաշում ու վեպը գրեթե հանձնում է հերոսին»²: Այս պոստմոդերնիստական ընկալման մեջ որոշակի դեր է վերապահված նաև ընթերցողին, ով երբեմն դառնում է այդ ստեղծագործության ոչ թե պասիվ ընթերցողը, այլ ձևավորողներից մեկը:

Վեպում դեպքերը սկսվում են մոտավորապես 1980-ականներին և շարունակվում ընդհուպ մինչև 2010-ականները: Հերոսը՝ Ջեմը, լինելով դպրոցական, արձակուրդներին աշխատում է ջրհոր փորող վարպետ Մահմութի մոտ որպես աշկերտ այն ժամանակ Ստամբուլից ոչ շատ հեռու գտնվող Օնգյորեն գյուղաքաղաքում: Կարծում ենք, որ ընտրված արհեստը՝ ջրհոր փորելը, նույնպես պոստմոդերնիստական փնտրտուքի խորհրդանիշ է պարունակում. պետք էր ճիշտ ընտրել հավանական ջրի տեղը, այնուհետ փորել և դժվարություններ հաղթահարելով՝ հասնել նպատակին, այսինքն՝ ջրին: Վեպում ներկայացվում է վարպետ-աշկերտ հարաբերությունների ձևավորման ընթացքը: Վարպետ Մահմութը ունենում է երկու առանձնահատկություն. մեկը ձգտում է լավ հարաբերություն հաստատել աշկերտի հետ և նրա հանդեպ խիստ հոգատար է, իսկ մյուսը սիրում է տարատեսակ պատմություններ պատմել, և դրանք մեծ մասամբ ուսուցողական, գաղափարական հենք պարունակող դեպքեր էին: Վեպում վարպետ-աշկերտ հարաբերությունները հավասարեցված են հայր ու որդի հարաբերություններին, և Մահմութը ասում է Ջեմին, որ վարպետ-աշկերտ հարաբերությունների գաղտնիքը հենց դրա մեջ է թաքնված (էջ 34): Ջրհոր փորելու աշխատանքները սկզբում նորմալ են ընթանում, սակայն որոշ ժամանակ անց սկսում են բարդություններ, քանի որ նախ ժայռային շերտի են հանդիպում, և բացի դրանից՝ ջուրը դեռ չեն կարողանում գտնել: Աշխատանքից հետո դեռահաս պատանի հերոսը շրջում է Օնգյորենի փողոցներում և հանդիպում շրջիկ

¹ Demir F., Orhan Pamuk'un Postmodern Bir Labirente Yazıyı Arayan Kahramanları, Turkish Studies, 2011, 6/3, p. 1812.

² Esen N., Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar, İstanbul, 3-üncü Baskı, 2012, s. 215, տե՛ս նաև, Pamuk O., Öteki Renkler, İstanbul, 1999, s. 115.

վրանային թատրոնի, որտեղ աշխատում էին ձախակողմյան քաղաքական խմբավորումների նախկին ակտիվիստներ, և այլաբանորեն փորձում է արժարժեղ իրենց դավանած գաղափարախոսության որոշ տարրեր և առաջնահերթություններ: Խաղացանկում ընդգրկված էին առասպելներից, ասքերից որոշ հատվածներ՝ գուգակցված սիրային և սուֆիական թեմաներով: Դերասանուհիներից մեկը մոտ 35 տարեկան, դուրեկան արտաքինով և կարմիր մազերով կին է լինում, ով անմիջապես գրավում է պատանի Ջեմի ուշադրությունը: Հեղինակը չի նշում կնոջ անունը, այլ ուղղակի նրա մազերի գույնը կիրառում որպես անձնանուն՝ Կարմիր մազերով կինը: Միայն ավելի ուշ՝ վեպի 67-րդ էջում է հեղինակը տալիս Կարմիր մազերով կնոջ իրական անունը՝ Գյուլջիհան, և իր այդ թաքցնելը բացատրում հետևյալ կերպ. «Հիմա էլ՝ տարիներ անց, նրա անունը անգամ ընթերցողներից ցանկանում եմ թաքցնել խանդից դրդված, սակայն պետք է իմ ամբողջ պատմությունը անկեղծորեն պատմեմ» (էջ 67): Թատերական ներկայացումներից մեկից հետո Ջեմը ծանոթանում է Կարմիր մազերով կնոջ հետ, ում բազմիցս հետևել է քաղաքի փողոցներում: Կարելի է ասել, որ վեպում կա նաև սիրային սյուժետային գիծ, որը թերևս դիպվածային է, սակայն ճակատագրական ու միննույն ժամանակ պատված տարատեսակ պատահականություններով և համընկնումներով: Սակայն նկատենք, որ Օրհան Փամուքը ավելի վաղ կարծիք էր հայտնել, որ գրականությունը պետք է հնարավորինս հեռու մնա սիրո թեմայից: Եվ հենց Փամուքի խոստովանությամբ բավական բարդ է եղել, և ինքը ջանքեր է գործադրել միտումնավոր հեռու մնալու սիրո թեմայից¹, սակայն, մեր կարծիքով, դա չի ստացվել, և նրա գրեթե բոլոր գրքերում այդ թեման կա ուղղակի կամ տողատակերում: Քննարկվող վեպում, իհարկե, պատանի հերոսին իրենից տարիքով մեծ կնոջ նկատմամբ հետաքրքրությունը առաջին հերթին բխում է սեռական ցանկություններից, սակայն գրողը հետզհետե ներկայացնում է այդ հանդիպման ոչ պատահական, այլ ընդհակառակը՝ ճակատագրական լինելը: Վեպի այդ հատվածում են առաջին անգամ առասպելային տարրերը և իրական կյանքը միահյուսվում իրար: Խոսելով Կարմիր մազերով կնոջ հետ՝ Ջեմը պատմում է իր հորից, ով ձախակողմյան գործիչ է եղել, 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո ձերբակալվել է, կտտանքների ենթարկվել (էջ 68): Հարցնելով հոր անունը՝ Կարմիր մազերով կինը ընկնում է մտքերի մեջ և առաջարկում Ջեմին մի քիչ զբոսնել ու խոսել նրա հորից: Այդ գիշեր Կարմիր մազերով կնոջը ուղեկցելով տուն՝ 16-ամյա Ջեմը առաջին անգամ և շատ պատահականորեն սեռական հարաբերություն է ունենում նրա հետ, և դա

¹ Sıkı Ecevit Y., Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İstanbul, 2011, 7, Baskı, s. 137.

տարիներ անց դառնալու էր առասպելի ոգով ապրող հերոսների կյանքում ճակատագրական:

Վեպի սյուժետային մյուս գիծը՝ ջրհոր փորելը, շարունակ ձգձգվում է, և ջուրը այդպես էլ չի գտնվում, սակայն վարպետ Մահմութը հաստատական է և հույսը չկորցնելով՝ շարունակում է աշխատել: Եվ մի օր՝ աշխատանքի ընթացքում, հողով լի դույլը պոկվում է պարանից և ընկնում 25 մետր խորությամբ ջրհորի հատակում աշխատող Մահմութի վրա: Աշկերտ Ջեմը նախ փորձում է ինչ-որ քայլեր անել, սակայն հետո հասկանում է, որ կարող են իրեն մեղադրել սպանության մեջ, և այդ դեպքում նրա բոլոր երազանքները՝ շարունակել կրթությունը, ջուրը կընկնեն: Ու հապշտապ հավաքելով իր իրերը և կարծելով, որ վարպետը մահացել է՝ արագորեն հեռանում է Օնգյորենից: Այսինքն՝ չի փորձում օգնել վարպետին, չի կանչում մարդկանց, որպեսզի ջրհորի հատակից բարձրացնեն Մահմութին և գրեթե առասպելական մոտիվով սպանում կամ լքում է իր վարպետ-հորը:

Վեպի երկրորդ մասում դեպքերը շատ ավելի արագ են պատկերված. Ջեմը ընդունվում է համալսարան երկրաբան-ինժեներ մասնագիտությամբ, հաջողություններ արձանագրում ուսման մեջ: Նա անընդհատ փորձում է մոռանալ իր գործած հանցանքը՝ վարպետին լքելը, սակայն չի կարողանում, և միշտ նրան ուղեկցում է այն հարցը, թե ինչ եղավ վարպետին, արդյո՞ք նա փրկվեց, թե՞ ոչ: Պոստմոդեռնիստական պատկերումները ավելի ընդգծված բնույթ են ստանում, երբ սյուժեի մեջ է մտնում Մոֆոկլեսի գրած «Էդիպ արքա»-ի պատմությունը՝ որպես հերոսի մտասնեռում: Համալսարանական երրորդ կուրսում նա պատահաբար հանդիպում է «Էդիպ արքա»-ի թուրքերեն թարգմանությանը և անկախ իրենից կարդում, այնպես, «կարծես ուզում էի իմ կյանքի մասին մի գաղտնիք իմանալ» (էջ 95): Համալսարանն ավարտելուց հետո Ջեմը սկսում է աշխատել անշարժ գույքի կառուցապատման ոլորտում և կարճ ժամանակում մեծ հաջողությունների հասնում: Գործուղումներից մեկի ժամանակ՝ Թեհրանում, Ջեմը տեսնում է մի նկար, որը նրան ծանոթ է թվում. «Կարծես այդ թեման գիտեի, բայց ցանկացել էի մոռանալ» (էջ 105): Պարզվում է, որ այդտեղ հայտնի Շահնամեի «Ռոստամ և Ջոհրապ» առասպելի այն մասն է պատկերված, երբ Ռոստամը, չիմանալով սպանելով իր որդի Ջոհրապին, նրան գիրկն էր առել և գուրգուրում էր վերջինիս անշնչացած մարմինը: Ահա այստեղ Փամուքը առաջ է քաշում իր նախընտրած մյուս գիծը՝ Արևելքի և Արևմուտքի բախում այս անգամ «Ռոստամ և Ջոհրապ» առասպելի ու «Էդիպ արքա» ողբերգության միջոցով: Սակայն բախումը շատ ընդգծված և սուր չէ. երկու ստեղծագործությունները ավելի շատ լրացնում են միմյանց՝ դառնալով միևնույն պատկերի տարբեր կողմերը: Դրանից հետո հերոսի՝ Ջեմի մեջ «Ռոստամ ու Ջոհրապ»-ի և «Էդիպ արքա»-ի սյուժետային գծերը, մոտիվները միահյուսվում են. հերոսը այլևս չի կարողանում ազատվել դրանց ազդեցությունից և իր կյանքի

հետագա ընթացքը պայմանավորում է դրանցով՝ հետզհետե ավելի շատ տեղ տալով ֆատալիստական տարրերին:

Դիպաշարային մի դրվագ վեպի կեսերից սկսում է զարգանալ ու ինչ-որ մի պահից՝ լրացնել հիմնական գիծը. Ջեմը, ամուսնանալով իր սիրած աղջկա՝ Այշեի հետ, կազմում է ընտանիք, սակայն չի կարողանում երեխա ունենալ: Վեպում ժամանակ առ ժամանակ հեղինակը նշում է, որ գույզը շատ է ուզում երեխա ունենալ, դիմում է տարբեր մեթոդների, արտասահմանյան բժիշկների, սակայն անօգուտ: Ջեմը և Այշեն, լինելով բավական ապահովված, մարդիկ սկսում են շրջագայել աշխարհով, սակայն այդ շրջագայություններում անգամ առասպելները ուղեկցում են նրանց: Մասնավորապես՝ լինելով համաշխարհային ճանաչում ունեցող թանգարաններում՝ նրանք հատկապես կենտրոնանում են հոր կողմից որդուն սպանող կամ հակառակը պատմող ցուցանմուշների, նկարների վրա: Օրինակ՝ մոսկովյան Տրետյակովյան պատկերասրահում Իվան Ահեդի կողմից որդուն սպանելու նկարը նրանց մեջ անմիջապես զուգահեռներ է առաջացնում Ռոստամի կողմից Ջոհրապին սպանելու առասպելի հետ (էջ 122): Հեղինակը ի ցույց է դնում Ջեմի և Այշեի երջանիկ հարաբերությունները, և չնայած որ երեխա չեն ունենում, բայց նրանք դառնում են լավ ընկերներ, ամուսիններ: Այշեն նույնպես տարվում է Ջեմին տանջող սյուժեներով և պատումներով, ու նրանք միասին են դառնում այդ առասպելների ոգով ապրողներ՝ առասպելակենտրոն անձինք: Ջեմը, որոշ ժամանակ անց ի մի բերելով իր կյանքն ու ձեռքբերումները, նկատում է. «Իմ կյանքում ի՞նչ գեղեցիկ բան կա բացի կնոջս հետ լավ ընկերական հարաբերություններից և Ջոհրապի ու Էդիպի պատմությունների հանդեպ սիրողական հետաքրքրությունից» (էջ 125):

Մասնագիտական ոլորտում հաջողությունների հասնելուց հետո՝ Ջեմը ստեղծում է իր սեփական շինարարական կազմակերպությունը և այն անվանում առասպելի հերոսի անվամբ՝ «Ջոհրապ»: Տարիներ անց էլ Ջեմի հոր թաղման ժամանակ նրան է մոտենում մի անծանոթ՝ Սըրրը անունով (այդ անունը նույնպես խորհրդանշական է, և կարելի է նմանեցնել *sir*՝ գաղտնիք բառին) և ներկայանալով որպես Օնգյորենի բնակիչ՝ դիմում է խնդրանքով ու խոսքի մեջ պատմում, որ վարպետ Մահմութը տարիներ առաջ, ի վերջո, այն ջրհորից ջուր է գտել: Այդ միջոցով Ջեմը իմանում է, որ տասնամյակներ շարունակ իրեն տանջած գաղտնիքը, թե արդյոք ջրհորն ընկած վարպետը ողջ է մնացել, թե ոչ, պարզվում է: Ավելին՝ ջուրը գտնելուց հետո այդ տարածքի տերը և պատվիրատուն Մահմութին շոպյուրեն վարձատրել է և ընկնելու պատճառով վիրավորված վարպետին հարգանքով են վերաբերվել. նա հաստատվել է Օնգյորենում, որտեղ համընդհանուր հարգանքի պայմաններում ապրել է և տարիներ հետո մահացել (էջ 137): Ահա հենց այս Սըրրը անունով մարդը, ով ծանոթ է լինում Ջեմի հորը, պատմում է, որ հոր մասին

տարածված է մի ասեկոսե, համաձայն որի՝ հայրը, ով եղել է ձախակողմյան շարժումների ակտիվ անդամ, սիրահարված է եղել այդ շարժման մասնակից գեղեցիկ մի աղջկա, ում հետ որոշ ժամանակ համատեղ ապրել են: Սակայն այդ նույն աղջկան սիրել է շարժման ղեկավար կազմից մեկ ուրիշը, և ի վերջո աղջիկը ամուսնացել է նրա հետ: Որոշ ժամանակ անց հոր սիրելիի ամուսնուն սպանում են, ու նա այս անգամ ամուսնանում է վերջինիս կրտսեր եղբոր հետ: Սակայն ամենահետաքրքրականն այն է, որ այդ կինը, պարզվում է, եղել է Օնգյորենում շրջիկ վրանային թատերական խմբի դերասանուհին՝ Կարմիր մազերով կինը՝ Գյուլջիհանը, ով հերոսի՝ Ջեմի հոր փաստացի կինն է եղել և հետո սեռական մեկանգամյա կապ է ունեցել նրա որդու հետ: Այդ գրույցից հայտնի է դառնում, որ Կարմիր մազերով կինը որդի է ունեցել, ում հետ էլ ապրում է Օնգյորենում և որդին էլ աշխատում է որպես հաշվապահ (էջ 139): Փաստորեն, առասպելական որոշակի տարրեր արդեն իրականություն էին դառնում և հերոսն ու նրա հայրը սեռական կապ են ունեցել նույն կնոջ հետ, հայրը՝ տևական, իսկ որդին՝ դիպվածային:

Դրանից հետո, կապված «Ձոհրապ» կազմակերպության գործունեությունից առաջացած դժգոհությունների հետ, Ջեմը սկսում է ստանալ տարատեսակ նամակներ, և դրանցից մեկը ուշագրավ է լինում ու մի կողմից ազդում հերոսի ներաշխարհի վրա, իսկ մյուս կողմից լրացնում առասպելական ընթացքը: Նամակում ասվում է. «Պարո՛ն Ջեմ, հարգանքներիս հավաստիքը, դու իմ հայրն ես: «Ձոհրապ» կազմակերպությունը Օնգյորենում սխալ բաներ է անում: Քեզ որպես քո որդի ուզում եմ նախագուշացնել: Եթե այս հասցեով ինձ գրես՝ ամեն ինչ կպատմեմ: Որդուցդ մի՛ վախեցիր: Էնվեր» (էջ 142): Հատկապես ուշագրավ է վերջին նախադասությունը, որը նույնպես գալիս է լրացնելու առասպելական բնույթը՝ վախենալ որդուց, ով կարող է սպանել հորը՝ ըստ առասպելի տրամաբանության: «Ձոհրապ» կազմակերպությունից դժգոհությունները վերածվում են ավելի լայնամասշտաբ բողոքի գործողությունների Օնգյորենում, և Ջեմի գործընկերներն ու աշխատակիցները նրան խորհուրդ են տալիս գնալ Օնգյորեն, գրուցել տեղի բնակիչների հետ և ցրել վատ տրամադրվածությունը: Սակայն հետաքրքիր է, որ հերոսը չի համարձակվում գնալ Օնգյորեն մի քանի պատճառներով, որոնցից մեր կարծիքով, գերակա են հետևյալ երկուսը. նախ՝ նրա ենթագիտակցության մեջ այդ վայրը, ի վերջո, հանցանքի վայր է, որտեղ նա լքել է իր վարպետին: Իսկ մյուս խնդիրը ճակատագրապաշտական դրոպապատճառներն են, ինչի մասին հերոսը խոստովանում է. «Էդիպի և Ձոհրապի պատմություններով տարիներ շարունակ տարվելը իմ սիրտը լցրել էր վախով, և դա անշուշտ ազդեցություն ուներ» (էջ 143): Դրանից հետո Ջեմի աշխատակիցը հայտնում է, որ Օնգյորենում իրոք հայտնվել է մի 26-ամյա երիտասարդ, ով պնդում է, թե նա Ջեմի որդին է, իսկ նրա մայրը դերասանուհի է՝ Կարմիր մազերով կինը, ում հետ տարիներ առաջ Ջեմը մեկանգամյա սեռական կապ է ունեցել:

Առաջարկվում է նաև կատարել ԴՆԹ թեստ, որն էլ կապացուցի այդ պնդման իսկությունը: Հեղինակը մի դետալ էլ է ավելացնում պատմությանը, որը կրկին աղերսներ ունի առասպելների հետ. նրա ենթադրյալ որդին՝ Էնվերը, հարում է ազգայնամոլ ու կրոնամոլ շրջանակներին և ասում է ձախակողմյաններին, ինչպես նաև ասում է հորը ու չարացած է կյանքի նկատմամբ (էջ 145): Այստեղ ուշագրավ է այն, որ Ջեմի հայրը, ինչպես նշվեց, եղել է ձախակողմյան, և փաստորեն թոռը ասում է իր պապի կողմնորոշումը, և դրանով բերվում է առասպելի հետ ևս մեկ համեմատական՝ ասել իր սեփական հորը կամ պապին: Ի վերջո, ԴՆԹ-ի թեստը ապացուցում է, որ Էնվերը Ջեմի որդին է և բացի դրանից՝ իրավունք է ստանում հավակնել հոր ունեցվածքից մասնաբաժնի և նաև հոր ժառանգորդը ճանաչվելուն: Այդ նորությունից հետո հերոսը ներկայացնում է իր հոգեկան ներքին ապրումները՝ կրկին դրանք կապելով առասպելներից բխող իր մտասևեռման հետ և ֆատալիստական երանգավորմամբ եզրակացնում է. «Միթե՞ տասնամյակներով Էդիպ արքայի և Ռոստամի ու Ջոհրապի պատմությունները հենց սրա համար էինք ուսումնասիրում» (էջ 147): Հետաքրքրվելով իր ապօրինի տղայով՝ Ջեմն իր համար պարզում է շատ կարևոր մի հանգամանք. Էնվերը բանաստեղծություններ է գրում, այսինքն՝ գրող է, ինչպիսին ցանկանում էր դառնալ ինքը՝ Ջեմը, սակայն որդին գրում և տպագրում է իր բանաստեղծությունները կրոնական և պահպանողական ուղղվածություն ունեցող ամսագրերում (էջ 148-149):

Ի վերջո, երկար խուսափումներից հետո Ջեմը համաձայնվում է գնալ Օնգյորեն, մասնակցել «Ջոհրապ» կազմակերպության նիստին և հանդիպել տեղի բնակչությանն ու գործընկերներին: Հանդիպումից հետո տեղի ունեցած խնջույքի ընթացքում նա հանդիպում է նաև Կարմիր մազերով կնոջը, ով նրան պատմում է 1980-ականներից հետո իր կյանքի, Ջեմից ունեցած որդու մասին: Նաև տեղեկացնում է, որ տեղի երիտասարդներից, որոնք նաև իր որդու ընկերներն են, ստեղծել է թատերական սիրողական խումբ, և ցանկանում են բեմադրել «Էդիպ արքա»-ն: Ֆատալիստական երանգավորումները վեպի վերջում էլ ավելի ցայտուն են դառնում. մասնավորապես՝ Ջեմը հայտնում է, որ իր գլխավոր և միակ ցանկությունը վարպետ Մահմուդի հետ իրենց փորած ջրհորը տեսնելն է: Կարմիր մազերով կինը առաջարկում է, որ թատերասեր երիտասարդների խմբից Սերհաթ անունով մի երիտասարդ ուղեկցի Ջեմին և ցույց տա ջրհորի տեղը: Երիտասարդի անունը ևս որոշակի այլաբանական իմաստ ունի. Սերհաթ նշանակում է սահման, եզրագիծ: Որոշ ժամանակ անց Ջեմը և Սերհաթը աննկատ դուրս են գալիս ռեստորանից և հեղինակի բնորոշմամբ՝ «սովերների, մթության և հիշողությունների միջով լուռ քայլում» (էջ 158) դեպի ջրհորը: Ճանապարհին Ջեմի ֆատալիստական և այլաբանական փնտրտույքների տրամաբանությունը շարունակվում է, ու հերոսը նկատում է. «Ես զգում էի, որ մոտենում էինք

ջրհորին, և ավարտին էր մոտենում տասնամյակներ տևած իմ փնտրտուքը» (էջ 161):

Ջրհորը գտնվում էր մի գործարանի պարսպից ներս, և մինչ Սերհաթը փնտրում է այնտեղ մուտք գործելու ճանապարհ, Ջեմին է զանգահարում կինը՝ Այշեն, և լսելով պատմությունը՝ խնդրում անմիջապես ետ դառնալ, քանի որ Սերհաթը իրականում կարող է լինել նրա ապօրինի որդին՝ Էնվերը, և որպես դրա ապացույց հավելում ամուսինների տասնամյակներով ուղեկցած մտասնեռումից մի դրվագ. «Մենք տարիներով քեզ հետ ո՞ր պատմություններն էինք կարդում» (էջ 163): Սակայն անգամ այս երկխոսության մեջ սկսում են գերիշխել արևելյան և արևմտյան առասպելների մոտիվները. Այշեն նկատում է, որ եթե այդ երիտասարդը Ջեմի որդին է, ապա նա կսպանի Ջեմին, ինչպես «արևմտյան մի խոովարար» (էջ 163), այսինքն՝ ասոցացնելով Էդիպ արքայի հետ: Սրան Ջեմը զրույցի նույն տրամաբանությամբ պատասխանում է. «Այդ ժամանակ ես էլ Ռոստամի նման ասիացի մի բռնակալ հայր կդառնամ և այդ անհարգալից զավակից շուտ ես նրան կսպանեմ» (էջ 164): Որոշ ժամանակ անց նրանք մոտենում են հին ջրհորին, միասին բացում կողպեքը և վրայի ժանգոտած ծանր կափարիչը: Հերոսը, թվում է, թե ի վերջո հասնում է իր երազանքին՝ տեսնում է տասնամյակներ առաջ իրենց փորած ջրհորը, իր հանցանքի վայրը, սակայն անմիջապես սկսվում է նախ կրոնական հողի վրա բանավեճ մինչ այդ իրեն շատ ավելի հարգալից պահող Սերհաթի հետ: Բանավեճի ընթացքում նրանք անդրադառնում են նաև մոդեռնին, ու Սերհաթը ասում է, որ ինքը մոդեռն լինելու հետ է կապում սեփական զավակից հրաժարվելու և հայրություն չանելու խնդիրը, որպեսզի այդ կերպ երեխաները մոդեռն դառնան: Այնուհետ հանկարծակի հարցնում է Ջեմին. «Դու էլ ես ինձ լքել, որպեսզի ես մոդեռն դառնամ» (էջ 167): Ահա այսպես հեղինակը բացահայտում է, որ իրականում Սերհաթը Ջեմի ապօրինի որդի Էնվերն է, ով հարցնում է Ջեմին, թե ինչու չի պատասխանել իր նամակին և շարադրում իր մտքերը ընդհանրապես հայրերի և իր ընկալումների մասին: Վերադառնալով առասպելակենտրոն թեմային՝ Էնվերը հանկարծ հարցնում է Ջեմին, թե արդյոք չի վախենում ջրհորը ընկնելուց, կամ որ ինքը Ջեմին կզցի ջրհորը: Դրա համար նա թվարկում է պատճառները. «Վարպետ Մահմութի վրեժը լուծելու համար, ինձ լքելու համար, ամուսնացած մորս խաբելու համար, տարիներ անց որդուդ նամակը անպատասխան թողնելու համար...» (էջ 170): Նաև հավելում է, որ միշտ ցանկացել է հորը կուրացնել: Երբ զրույցը էլ ավելի է թեժանում, Էնվերը քայլ է անում դեպի Ջեմը, իսկ նա, զրպանից հանելով ատրճանակը, զգուշացնում է, որ կկրակի: Դրան ի պատասխան՝ Էնվերը հարձակվում է Ջեմի վրա, նրան տապալում գետնին, ու սկսվում է հայր ու որդու կռիվը ընդ որում՝ Ռոստամի և Ջոհրապի նման. «Սկզբում Էնվերը ինձ գետնով տվեց, հետո՝ ես նրան, հետո՝ կրկին նա և

ատրճանակը վերցնելու համար ձեռքիցս բռնեց ու սկսեց հարվածել ջրհորի բետոնին...» (էջ 171):

Վեպի երրորդ մասը պատմում է Կարմիր մազերով կինը, ով նախ անդրադառնում է 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից առաջ և հետո իրենց ձախակողմյան գործունեությանը, իր սիրելիի, այսինքն՝ Ջեմի հորը: Կինը խոստովանում է, որ տարիներ հետո, երբ Օնգյորենում տեսել է Ջեմին, անմիջապես նմանեցրել է հորը և հետաքրքրվել պատանիով: Ծանոթանալուց հետո լսելով Ջեմի պատմածները՝ լիովին համոզվել է, որ նա իր սիրելիի որդին է: Կարմիր մազերով կինը նույնպես առասպելակենտրոն և ճակատագրապաշտական պահվածք է դրսևորում. «Ինչքան շատ ես կարդում, ինչքան շատ ես հավատում առասպելներին, այնքան շատ են դրանք քո գլխին գալիս» (էջ 181): Կարմիր մազերով կինը պատմում է Ջեմի սպանվելու մանրամասները՝ նշելով, որ տղան՝ Էնվերը, պատահաբար է սպանել հորը: Երկու օր հետո ջրհորի հատակից հանում են Ջեմի դին, և դատաբժշկական քննությունը պարզում է, որ նա մահացել է մինչև ջրհորը ընկնելը, սակայն մահվան մեթոդի մեջ նույնպես կա «Էդիպ արքա»-ի ողբերգության հետ զուգահեռ. Ջեմը մահացու վիրավորում է ստացել աչքից, իսկ հայտնի է, որ Էդիպ արքան վերջում կուրացնում է ինքն իրեն: Այսինքն՝ Էնվերի ցանկությունը՝ հորը կուրացնել, և ի վերջո՝ կրակելը նրա աչքին, նույնպես ֆատալիզմի տրամաբանական շարունակությունն է: Կարմիր մազերով կինը, անդրադառնալով Ջեմի սպանությանն ու իր թատերական գործունեությանը, բերում է հետևյալ զուգահեռը. տասնամյակներ առաջ իր շրջիկ թատերախմբում նա մասնակցում էր «Էդիպ արքա»-ի և «Ռոստամ ու Ջոհրապ»-ի բեմադրմանը ու որոշակի տեղում սկսում ողբալ սպանված հերոսի համար: Ճիշտ այդպես էլ տարիներ հետո ջրհորի մոտ նա ողբում է իր որդու և նրա կողմից սպանված հոր՝ Ջեմի համար և եզրակացնում. «Առասպելների և կյանքի միջև պարտադրված զուգահեռ կար» (էջ 190): Վեպի վերջում բանտում գտնվող որդուն այցելող Կարմիր մազերով կինը հայտնում է, որ Էնվերը պատրաստվում է գրել վեպ, որտեղ պատմելու է «ամեն ինչի մասին». նկատի ունի հայր-որդի հարաբերությունները, առասպելները, հայրագրկությունը և այլն: Փամուքը նաև նշում է, որպեսզի Էնվերը կարողանա գրել այդ գիրքը, պետք է «Հոր նման գրքեր կարդա, փորձի հասկանալ, թե հայրը ինչպես է մտածել երիտասարդ տարիներին, իրեն պետք է դնի նրա տեղը» (էջ 194): Այսինքն՝ կրկին պոստմոդեռնիստական ինքնության որոնման ձևը, համաձայն որի՝ եթե ուզում ես գտնել քեզ, ապա պետք է դառնաս ուրիշը:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Օրհան Փամուքի նոր վեպում պահպանված են փամուքյան և պոստմոդեռնիստական որոշ մեթոդներ ու առանձնահատկություններ, սակայն, ի համեմատություն գրողի նախորդ գրքերի, այստեղ ավելի քիչ են հանդիպում քառասյին և հաճախ արհեստա-

կան տպավորություն թողնող պատկերումները: Այս վեպում փորձ է արված ավելի շատ ճակատագրապաշտության համապատկերում ներկայացնել մի կողմից Արևելք-Արևմուտք բախումը, մյուս կողմից ինքնության փնտրտուքը և այդ պատճառով իրականն ու միջականը երբեմն բավական վարպետորեն միահյուսված են իրար: Նկատենք նաև, որ փամուքյան բարդ ոճին ծանոթ ընթերցողների համար այս վեպում այլաբանական գաղտնանշանները ավելի հեշտ ընկալելի են: Սակայն, այնուամենայնիվ, վեպը ընթերցելուց հետո մի շարք հարցականներ շարունակում են մնալ, և պոստմոդերնիստ հեղինակի ձգտումը՝ ամեն ինչ ներկայացնել ցայտուն կամ թույլ արտահայտված քառսի շրջանակներում և առիթ տալ բազմաթիվ եզրակացությունների, ստացվել է: Անգամ հայտնի չէ, թե արդյոք գրողը մեղադրում է որդուն հորը սպանելու համար, և ինչպես նկատել է թուրք գրականագետ Յըլդըզ Էջևիթը, Օրհան Փամուքի ստեղծագործություններում անորոշությունը չի շրջանցում ոչ մի ոլորտ ու անգամ «հանցագործն էլ, զոհն էլ ճիշտ են, միակ ճիշտ լուծում չկա»¹:

**Геворг Саакян - Сочетание фатализма и мифов в романе Орана Памука
«Рыжеволосая женщина»**

Проблема отцов и сыновей или учителей и учеников довольно распространена в восточной литературе, в особенности религиозная вариация отношений учителей (мюршид) и учеников (мюрид). Известный турецкий писатель, лауреат Нобелевской премии Орхан Памук, использовал эту тему в ряде своих романов, пытаясь представить его как проблему поиска и достижения совершенства. Будучи постмодернистическим автором и выступая за развитие различных компонентов этого направления, Памук использовал эту идею поиска совершенства в качестве основы его романов, которые в основном концентрируются на личности героя и поиски своего "я". В постмодернистских произведениях, тема фатализма обсуждается также в некоторой степени.

Последний роман, написанный Памуком и опубликован в 2016 году под названием "Рыжеволосая женщина" посвящена поиску своей идентичности сопровождаемая фатализмом. Тем не менее, он рассматривает тему поиска в этой работе в контексте сочетания компонентов классического и популярного восточного мифа о Ростаме и Сохраби с западной трагедией Софокла Царь Эдип, путем преобразования существующих мотивов в работах.

¹ Ecevit Y., նշվ. աշխ., էջ 165.

**Gevorg Sahakyan - *The Combination of Fatalism and Myths in Orhan Pamuk's Novel
"The Red-Haired Woman"***

The topic of the relationship between fathers and sons or master and students is widely spread in eastern literature, especially the topic's religious variation with Masters (Myurshid) and students (myurid). Famous Turkish author, Nobel Prize winner, Orhan Pamuk (born in 1952), uses this theme in a number of his novels, trying to envision it as a problem of desire and attainment of perfection. Being postmodern author and advocating for the development of a different component of this direction, Pamuk used this idea of the search for perfection as the basis of his novels, which mostly concentrates on the hero's identity and myurid. In the post-modern works, the theme of fatalism is also discussed to some extent.

The last Novel written by Pamuk and published in 2016 is entitled "The Red-Haired Woman" and is dedicated to the search of one's identity accompanied with fatalism. Nevertheless, Pamuk views the theme of the search for this work in the context of the combination of the classic and popular eastern myth of Rostam and Sohrab's components and western tragedy by Sophocles Oedipus the King, by transforming the existing motives in the works.

ՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄ ՄԱՅԱԹՆՈՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բանայի բառեր – Նահապետ Քուչակ, Սայաթ-Նովա, Արշակ Չոպանյան, Նաղաշ Հովնաթան, Պարույր Սևակ, Գևորգ Ախվերդյան, սայաթնովագիտություն, քննական-համեմատական մեթոդ, գրական ավանդույթներ, գեղարվեստական պատկեր, գրական ազդեցություն, հայ միջնադարյան տաղերգություն

Հայոց միջնադարյան տաղերգությունը, որ ռուս ականավոր բանաստեղծ, համաշխարհային պոեզիայի մեծ գիտակ Վ. Բրյուսովի իրավացի բնորոշմամբ «մեկն է մարդկային ոգու այն սքանչելի հաղթանակներից, ինչպիսիք գիտի բովանդակ աշխարհի տարեգրությունը»¹, կտակել է սքանչելի շատ էջեր, որոնց մեջ իր կայուն տեղն ունի Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը: Սայաթ-Նովայից մեզ հասած ժառանգության ուսումնասիրությունն արդեն ունի ավելի քան հարյուր վաթսուս տարվա պատմություն: Այդ ժամանակաշրջանում սայաթնովագիտությունը ստեղծել է մի պատկառագողու գրականություն², որը թեև, ճիշտ է, լեցուն է իրարամերժ կարծիքներով ու հակասություններով, ենթադրություններով ու շփոթություններով, շատ դատումներ էլ արդեն հնացած են և անընդունելի, այնուամենայնիվ վստահորեն կարող ենք ասել, որ սայաթնովագիտությունը արձանագրել է էական նվաճումներ թե՛ բանաստեղծի կենսագրության և թե՛ նրա ստեղծագործության գրականագիտական վերլուծության ասպարեզում: Այդ քննությունների մի հիմնական մասը հաճախ ունի թուուցիկ բնույթ. կա՛մ, ասենք, գրված է առաջաբանների սահմանում, բանախոսությունների ոճով, կա՛մ ընդհանուր գնահատանքի մակարդակով: Սակայն գրականագիտության պատմության մեջ քիչ չեն օրինակները, երբ անգամ ծավալով փոքր հոդվածներում երբեմն առավել բնութագրական գնահատականներ են տրվում այս կամ այն գրողին կամ որևէ ստեղծագործությանը: Հաճախ էլ կողմնակիորեն արված մի դիտողություն կամ ակնարկ, մի դատում կամ ասույթ հատուկ հնչեղություն են առնում, առանցքային դառնում տվյալ հեղինակի ստեղծագործությունը ճիշտ ընկալելու, առանձին հատկանիշներ մեկնելու կամ գնահատելու համար: Հենց այս առումով ուշագրավ են այն գնահատականները, որակումները, որոնք հայ միջնադարյան քնարերգության մեծ գիտակ Արշակ Չոպան-

¹ «Поэзия Армении», М., 1967, с. 7.

² Տե՛ս **Սևակ Ա.**, Սայաթ-Նովա, Մատենագրական ցանկ, Երևան, 1987, էջ 384-397, **Բախչինյան Հ.**, Սայաթ-Նովա, կյանքը և գործը, Երևան, 1988, էջ 341-350:

յանը տվել է Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությանը: Թեպետ նա հատուկ ուսումնասիրություն չի գրել մեծ տաղերգուի և նրա ստեղծագործության մասին*, սակայն տարբեր առիթներով, ավելի հաճախ շատ հակիրճ բնութագրումներով անդրադարձել է Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությանը, արել հետաքրքիր մի շարք նրբին դիտարկումներ, որոնք, սակայն, անհրաժեշտ ուշադրության չեն արժանացել: Սակայն հենց միայն այն փաստը, որ առաջին անգամ Ա. Չոպանյանն է Սայաթ-Նովային, Նաղաշ Հովնաթանին ու Նահապետ Քուչակին դրել համեմատության մեջ, նրանց քնարերգության մեջ մատնանշել ինչպես էական տարբերակիչ, այնպես էլ որոշ ընդհանուր հատկանիշներ, արդեն բավական է, որ նրա գնահատականները Սայաթ-Նովայի քնարերգության վերաբերյալ պատշաճ ուշադրության արժանանան:

1910 թ.՝ սայաթնովագիտության մի նոր, աննախադեպ վերելքի շրջանի հենց նախաշեմին, երբ դեռ լույս չէր տեսել Հովի. Թումանյանի «Նաղաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը» հայտնի ուսումնասիրությունը, Ա. Չոպանյանը հրատարակեց «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» գիրքը:

Գիրքը պարունակում է Նաղաշ Հովնաթանի տաղերը և Հովնաթան Հովնաթանյանի որմնանկարների և գեղանկարների լուսանկարչական վերարտադրությունները, վերջանում է Նաղաշ Հովնաթանի Հակոբ որդու ողբերգով՝ ասված հոր մահվան կապակցությամբ: Այն ունի նաև համառոտ մի առաջաբան, որտեղ Ա. Չոպանյանը գնահատում և խնամքով վեր է հանում թե՛ բանաստեղծի (Ա մաս) և թե՛ նկարչի (Բ մաս) ստեղծագործությունների արժանիքները:

Այս հատորը դարձավ Նաղաշ Հովնաթանի վերաբերյալ առաջին գիտական ուսումնասիրությունը, որի լույս տեսնելուց հետո մեր բանասիրության մեջ բանաստեղծի երգերի հրատարակության, մասամբ և ուսումնասիրության գործում սկսվեց մեծ աշխուժացում: Պարբերական մամուլում՝ թերթերում, հանդեսներում, ամսագրերում, ինչպես նաև առանձին գրքերով լույս տեսան ուսումնասիրություններ և գրախոսություններ՝ նվիրված Նաղաշ Հովնաթանի կյանքին և ստեղծագործությանը¹: Վերջիններս, ճիշտ է, թեև ունեն նյութի ավելի լայն ընդգրկում և ավելի ամբողջական են քննության տեսակետից, սակայն պետք է ասել, որ բանաստեղծի ստեղծագործության վերլուծության և գնահատման այն ընդհանուր ելակետային սկզբունքները,

* Պետք է ավստսալ, որ ականավոր բանասերն ու գրականագետը, որ բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ունի ժամանակով հեռու ու մոտիկ հայ միջնադարյան շատ հեղինակների մասին՝ սկսած Գրիգոր Նարեկացուց մինչև Նաղաշ Հովնաթան, առանձին ուսումնասիրություն կամ հոդված չի նվիրել Սայաթ-Նովային: Դժվար է ասել, թե որն է եղել «ձեռնպահ մնալու» պատճառը:

¹ Այդ մասին տե՛ս **Մկրտչյան Մ.**, Նաղաշ Հովնաթան, Երևան, 1957, էջ 14-18:

որոնք առաջադրել էր Չոպանյանը, այնուհետև հիմք ծառայեցին Ն. Հովնաթանի ժառանգության գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների համար:

Մեզ համար, սակայն, Ա. Չոպանյանի «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» գրքի առաջաբանում ուշագրավն այն է, իհարկե, որ Նաղաշ Հովնաթանի ստեղծագործության վերլուծությունը Չոպանյանը կատարել է ոչ թե ինքնամփոփ ձևով, այլ ընդհանուր արևելյան և հայ միջնադարյան բանաստեղծության տեսադաշտում անհրաժեշտ գուգահեռներով ու գուգորդումներով՝ մասնավորապես Ն. Հովնաթանի բանաստեղծությունը համեմատելով Ն. Քուչակի ու Սայաթ-Նովայի գործերի հետ:

Չնայած այդ համեմատությունները կատարվում են առաջաբանի ընդամենը մի քանի էջում, սակայն տված գնահատականները ունեն գիտական լրջություն ու խորություն և ցույց են տալիս, թե ըստ ամենայնի որքան ճիշտ է Չոպանյանը ըմբռնել ու հասկացել բանաստեղծներից յուրաքանչյուրի ստեղծագործության առանձնահատկությունները, նրանց երգերի բնավորությունը: Քննական-համեմատական այդ մեթոդով գրականագետը ուղղակի թե անուղղակի պարզում է նաև սայաթնովյան երգերի և արևելյան քնարերգության միջև եղած գեղարվեստական-տիպաբանական ընդհանրությունները, հատկապես Հովնաթանի քնարերգությանը տված գնահատականների դիրքից բացահայտում Սայաթ-Նովայի երգերի առանձին կողմեր: Երկու բանաստեղծների ստեղծագործության վրա էլ Չոպանյանը նկատում է արևելյան, մասնավորապես թուրքական ու պարսկական բանաստեղծության ազդեցությունը. «Յովնաթանի բանաստեղծութիւնը չի կրնար Քուչակին հետ բաղդատուիլ: Չունի անոր չափ ցեղային ինքնատիպութիւն: Սայաթ-Նովայի պէս՝ Յովնաթան ալ տոգորուած է պարսիկ ու թուրք բանաստեղծութեան ազդեցութեամբ. և որքան ալ խորքին մէջ հայկական շէշտն զգալի ըլլայ, իր ձևին մէջ մահմետական գեղեցկագիտութենէն շատ տարրեր կը մտնեն»¹: Ավելի քան կես դար առաջ ոչ միայն Սայաթ-Նովայի, այլև ընդհանրապես հայ աշուղական բանաստեղծության վրա արևելյան քնարերգության ազդեցության մասին խիզախել էր խոսել Գ. Ախվերդյանը. «...Մեր երգիչներն (նկատի ունի հայ աշուղներին – Վ. Ա.) չեն մնացել գուրկ ներգործութենից Օսմանցոց, Թուրքաց, մանաւանդ Պարսից, որք առաջնորդել են մեզ ճաշակումն, ու առհասարակ միշտ ունեցել են մեծ ազդեցութիւն մեր կենցաղավարութեան վրայ: Հայերէն ասած խաղերու երաժշտական եղանակներն, բանաստեղծական ձևերն, խօսքի դարձուածն միշտ պատահում են Պարսից ու Թուրքաց մէջ. սրանցմէն հաւաստեալ փոխ առած պիտի ըլի մեր աշուղն (Սայաթ-Նովան – Վ. Ա.) իր ձևերն»: Խիզախել էր, բայց բանը չէր հասցրել ավարտի. «Բայց էս կարծիքն, որն որ երեսանց ապացույցի կարօտ չէ, ստու-

¹ **Չոպանեան Ա.**, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը, Փարիզ, 1910, էջ 13:

գապէս կարօղ չենք հաստատել, մինչև որ չը քննըվին ու չը ջոգվին յատուկ Պարսից բանաստեղծներուց բանեցրած եղանակներն»¹: Իր նախորդի ձեռքով կիսաբաց թողնված դուռը համարձակվել է ծածկել (Պ. Սևակի արտահայտությունն է) Ա. Չոպանյանը, որն իր գրական-մշակութային գործունեության գրեթե բոլոր շրջաններում էլ խիստ շահագրգռություն էր ցուցաբերում Արևելքի մշակույթի նկատմամբ, մասնավորապես մեր ժողովրդի մեջ վերջինիս տարածման անհրաժեշտության հարցում: Հատկապես իր խմբագրած «Անահիտ» հանդեսի էջերում նա ձգտում էր հայ ընթերցողին ծանոթացնել պարսկական, արաբական, անգամ թուրքական գրականությանը²: Սակայն պարզ ծանոթացումով չէ, որ բավարարվել է Չոպանյանը: Այդ կերպ խնդրի չնչին մի մասը սոսկ լուծած կլինէր: Նա յուրացրել էր արևելյան մշակույթն ու բանաստեղծությունը և յուրացրել էր ոչ միայն Արևելքի վերաբերյալ հողվածային անդրադարձումներով կամ գրախոսություններով³, այլև թարգմանությունների միջոցով: Օրինակ՝ 1902 թ. «Անահիտի» 8-րդ համարում նա տպագրել է Օմար Խայամի 14 քառյակներ, որոնք ֆրանսերենից թարգմանել էր ինքը: Ավելի ուշ նա հայ ընթերցողներին է ներկայացրել ֆրանսերեն լույս տեսած «Թրքական սիրո ծաղկաքաղ» ժողովածուն՝ գրախոսելով այն և մի քանի սիրային բանաստեղծություններ իր իսկ թարգմանությամբ հրատարակելով⁴: Ընդհանրապես «Անահիտի» տարբեր տարբերակների համարներում հաճախ կարելի է հանդիպել պարսկական բանաստեղծությունից բազմաթիվ թարգմանությունների⁵, քննական ուսումնասիրությունների⁶՝ կատարված տարբեր հեղինակների կողմից: Ինքը՝ խմբագիրը, խրախուսում էր պարսիկ գրականությունից թարգմանությունները: Այս ամենը վկայում են, որ Չոպանյանը շատ լավ գիտեր անցյալի լավագույն գրական ավանդույթները, արևելյան բանաստեղծության ձևի, մասնավորապես լեզվի ու ոճի առանձնահատկությունները, թեմատիկ ընդգրկումները: Այնպես որ Նաղաշ Հովնաթանի ու Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության վրա արևելյան բանաստեղծության ձևի, ճաշակի ազդեցության մասին գնահատականները պատահական չեն: Դա է հաստատում Ա. Չոպանյանի վերոհիշյալ նույն հողվածում գրեթե համանշանակ բովանդակությամբ հաջորդ խոսքը. «Գալով տաղաչափութեան, ձեւերը գոր կը գործածէ Յովնաթան՝ նուազ փոխառիկ, աւելի ինքնատիպ և ազատ կը թուին քան Սայեթ-Նովայինները, որոնք արաբ-պարսիկ տաղաչափական բարդ ձեւերուն վրայ կաղապարուած են»⁷: Դա է

¹ **Ախվերդեան Գ.**, Սայեթ-Նովայ, Մոսկվա, 1852, էջ 9:

² Տե՛ս «Անահիտ», 1902, թիվ 8, թիւ 9-10, 1905, թիւ 3:

³ Տե՛ս «Անահիտ», 1901, թիվ 1, 1905, թիւ 3:

⁴ Տե՛ս «Անահիտ», 1905, թիվ 3:

⁵ Տե՛ս «Անահիտ», 1901, թիվ 9, թիւ 10-11, 1903, թ. 1, 4, 5, 8, 11, 12:

⁶ Տե՛ս «Անահիտ», 1904, թիվ 2, 11, 12:

⁷ **Չոպանեան Ա.**, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ..., էջ 15-16:

հաստատում նաև բանասերի՝ հետագայում նույնքան համոզվածությամբ արտահայտած նույն միտքը, որն իր բովանդակությամբ ներդաշնակորեն ներհյուսվում է ավելի վաղ ասվածին. «Թիֆլիսի տեղական հայ բարբառով շարադրած անոր (Սայաթ-Նովայի – Վ. Ա.) երգերուն մեջ, որ կը համարուին իր արտադրութեանց գեղեցկագոյնները, կը զգացուի հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան կամ ժողովրդական երգերու եւ նաեւ պարսիկ, վրացական ու թուրք քնարեգութեան ու տաղաչափութեան որոշ ազդեցութիւնը, որուն կը տիրապետէ իր անձնական հմայիչ տաղանդը»¹:

Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության համար բնորոշ այս առանձնահատկությունները հետագայում նկատել են շատերը: Օրինակ, Պարույր Սևակը իր հայտնի «Սայաթ-Նովա» մենագրության մեջ, ցույց տալով սայաթնովյան երգերի և արևելյան քնարերգության միջև եղած գեղարվեստական-տիպաբանական ընդհանրությունները, նախ բացատրում է. «Սեղմված այս եռակի կաշկանդանքների (բանաստեղծելու, երգելու, նվագելու – Վ. Ա.) մեջ՝ նա (Սայաթ-Նովան – Վ. Ա.), բնականաբար, չէր կարող խուսափել այն պատրաստի հանգերից ու մակդիրներից, համեմատություններից ու պատկերներից, որոնք, ինչպես ասում են, գտնվում էին նրա լեզվի վրա և ընկնում էին ատամների տակ: Ավելացրեք և՛ ս՛ մի կաշկանդանք, որ հեռու է երկրորդական լինելուց: Գրելու փոխարեն Սայաթ-Նովան ոչ միայն հորինում էր, այլև պարտավոր էր հորինել բանաստեղծական որոշակի չափերով և ստեղծել բանաստեղծությունների որոշակի տեսակներ, որոնցից ամենապարզը ավելի է բարդ, քան արևմտյան **ռոնդոն** ու **սոնետը**...»²: Իսկ հետո անվանի սայաթնովագետը եզրակացնում է. «Սայաթ-Նովայի վրա ընդհանուր արևելյան և մասնավորապես պարսից բանաստեղծությունը ակնառու է այնքան, որ խոսելու տեղ չի թողնում»³: Սակայն, ինչպես հասկացանք, այդ ազդեցությունը իրեն առավել զգացնել է տվել բանաստեղծական կառուցվածքի արտաքին ձևի, ավանդական դարձած ու կրկնվող պատկերային համակարգի, աշուղական բանարվեստի ոճի, չափ ու հանգի օգտագործման մեջ: Իսկ մի վճռական-ըրջադարձային կետում նա տարբերվում է իր նախորդներից. տարբերվում է ոչ միայն նրանով, որ ստեղծել է նոր ձևեր կամ մասամբ շեղվել հին ձևերից, այլև առավել տարբերվում է իր ստեղծած կենդանի, խոր ու տառապալից հուզականությամբ համակված անձնական քնարերգությամբ ու ասելիքով, որ նրան դարձրեց հենց այն բանաստեղծը, ով իր արվեստը հասցրել է բացարձակ կատարելության⁴: «Շատ աւելի սերտ կապ ցոյց կուտայ հայ աշուղական հին բանաստեղծութեան հետ քան Սայեաթ-Նովայի երգը, որ աւելի անձնական նկարագիր մը կը յայտնէ՝ մահմետական բանա-

¹ **Զօպանեան Ա.**, Հայրեններու բուրաստանը, Փարիզ, 1940, էջ 34-35:

² **Սևակ Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 128-129:

³ Նույն տեղում, էջ 195-196:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

ստեղծութենէն առնուած տաղաչափական ու հռետորական ձեւերու մէջ արտափայլող»¹, – գրում է Ա. Չոպանյանը:

Սայաթ-Նովայի՝ արևելյան բանաստեղծական արվեստից ունեցած ազդեցության մասին գրեթէ նույն միտքն է արտահայտում նրա ստեղծագործության լավագույն գիտակներից մեկ ուրիշը՝ Հ. Բախչինյանը. «Սայաթ-Նովան ստեղծագործելով աշուղական բանարվեստով, հայ քնարերգուների մէջ ամենից ավելի է գտնվել արևելյան պոեզիայի ազդեցության տակ: Սակայն նա էլ, առավելապէս արտաքին հանդերձանքով է արևելյան, մինչդեռ բովանդակային խորքով, պատկերային համակարգով, իմաստի արտահայտման եղանակներով և բուն գաղափարներով տարբեր է արևելքի բանաստեղծներից և ավելի հարազատ է արևմտյան մշակույթի ոգուն»²: Իսկ շարունակության մէջ հայտնի բանասերը գրում է. «Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունը արևելյան պոեզիայից որոշակիորէն տարբերվում է նաև իր ազգային գաղափարաբանությամբ, քրիստոնէական բարոյականության քարոզներով ու «հոգեշահ» խրատներով»³: Այս երևույթը տարբեր առիթներով նկատել ու նշել են ուսումնասիրողներից շատերը⁴:

Անշուշտ, Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության մէջ արևելյան, մասնավորապէս պարսից գրականության ազդեցության խնդիրը պահանջում է մասնագիտական առանձին խոր ու համակողմանի քննություն: Մեզ համար, սակայն, տվյալ դեպքում կարևորն այն է, որ Սայաթ-Նովայի քնարերգության համար բնորոշ այդ առանձնահատկությունը առաջիններից մեկը նկատել ու այդ մասին խոսել է Արշակ Չոպանյանը:

Ա. Չոպանյանի «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» գրքի առաջաբանը մեզ հետաքրքրող հարցերի առումով արժանի է մեծ ուշադրության նաև այն տեսակետից, որ նրանում հեղինակը, առաջին անգամ մեզանում համեմատության մէջ դնելով Նահապետ Քուչակի, Նաղաշ Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի ստեղծագործական խառնվածքները, Սայաթ-Նովայի սիրերգության ակունքներում իբրև ներշնչանքի աղբյուր հայտնաբերում է սիրո պատճառած տառապանքը⁵. «Յովնաթան չունի

¹ **Չոպանեան Ա.**, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ..., էջ 15:

² **Բախչինյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 120:

³ Նույն տեղում, էջ 121:

⁴ Տե՛ս Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ Մ. Հասրաթյանի, Երևան, 1963, էջ XXIII, **Մևակ Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 364:

⁵ Գրեթէ բոլոր սայաթնովագետները միաբերան խոսել են Սայաթ-Նովայի սիրո ողբերգական բնույթի մասին, ընդգծել այդ սիրո պատճառած տառապանքը (տե՛ս **Մևակ Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 300): Ուշագրավ է, որ առաջիններից մեկը այդ մասին գրել է նաև Հովհաննէս Թումանյանը: Բանն այն է, որ երբ լույս տեսավ Ա. Չոպանյանի «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» հատորը, հայ մտավորականներից շատերը շտապեցին իրենց դրվատանքի խոսքը հղել մեծ բանասերին (այդ մասին տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, Արշակ Չոպանյան, Երևան, 1987, էջ 196-197): Հիացական խոսքով հանդես եկավ նաև Հովհ. Թուման-

նան Քուչակին ներշնչման այլազանությիւնը, գաղափարներու նորութիւնը և ճոխութիւնը, ոճի գերագոյն սեղմութիւնը ու նրբութիւնը, զգացման ներուժութիւնը, բացատրական չքնադ գիտերը: Բայց կը հաւասարի Սայաթ-Նովային, թեպէտ և խառնուածքները տարբեր են այդ երկուքին մէջ: Սայաթ-Նովան աւելի խոր զգայնութիւն մը կը յայտնէ, ծանր ու խոհուն բան մը կայ իր ներշնչմանը մէջ, անկեղծ տառապանքի շեշտ մը կը զգացուի իր սիրերգին խորը. իր տարփատենչ սիրտը, ուր ցանկութիւնը չէ միշտ թրթռացողը, այլ մերթ մաքուր քնքուշ զգացում մը...»¹: Ամեն ինչ կարծեք թէ ճիշտ է: Սակայն Չոպանյանը մի էական կետում, այնուամենայնիվ, կարծես սխալվում է: Իգուր է նա Սայաթ-Նովայի սիրո մէջ տարփալից ցանկությանը տեղ տալիս և վերջինիս համեմատ «մաքուր քնքուշ զգացումը» տեսնում իբրև հազվադէպ մի բան, քանի որ Սայաթ-Նովան, ինչպէս գրում է Պ. Սևակը, «ունի մի ներքին ամոթխածություն, որ ամենից առաջ բնավորություն է և ապա բխում է իր ա՛յն մոգական սիրուց, որ ավելի պաշտամունք է, քան տենչանք, ու եթէ տենչանք է, ապա իսպառ զերծ է տոփանքից»²:

Աշուղ-բանաստեղծի սիրո այս յուրահատկությունը նկատել են ուսումնասիրողներից շատերը: Դեռ Սայաթ-Նովայի առաջին ուսումնասիրողը՝ Գ. Ախվերդյանն է եղել այն համոզմանը, որ Սայաթ-Նովան իրեն հեռու է պահել «մարմնամուլ զգացումներից»³: Ավելի ուշ մեկ այլ սայաթնովագետ գրեթէ նույն միտքն է հայտնել. «Մեր աշուղը (Սայաթ-Նովան – Վ. Ա.) իր սիրաբանութիւնը հոգեկան երկիւղածութեամբ օրհնած է. դարը, ժամանակակից հայկական պարկեշտութիւնը թէև իր քնարով կ'արատաւորի, սակայն ան պատկառանքի սահմանէն դուրս ելած չէ. իր տաղերը բաղդատելով ժամանակակից սիրերգու ոգւոյն հետ, Սայեաթ կոյս գուսան մը ամօթխած աշուղ մըն է: Ծայրէ ծայր կարդալով իր տաղերուն հաւաքածոն, չենք գտներ տող մը որ անպատկառ սիրաբանութեան ստուեր մը ունենայ: Ամբողջ քերթողական

յանը՝ գրելով «մի թռուցիկ թեթև հողված» (Թումանյանի արտահայտությունն է), որն առաջին անգամ տպագրվեց «Հորիզոնի»՝ 1911 թ. համարներում (թիվ 90-99), իսկ հետագայում՝ 1916 թ., մասնակի փոփոխություններով հրատարակվեց առանձին գրքույկով: Այդ հողվածում Թումանյանը համեմատում է երեք մեծ բանաստեղծների՝ Ն. Քուչակի, Ն. Հովնաթանի և Սայաթ-Նովայի սերը և իրավացիորեն եզրակացնում. «Եթէ երբեմն էլ տխուր ձայներ ունեն (Ն. Քուչակն ու Ն. Հովնաթանը – Վ. Ա.)՝ նրանք էլ մերժած հուսահատի հառաչանքները չեն, այլ սիրված բախտավորի տրտունջներն ու քմահաճույքներն են... Էստեղ առաջ է գալիս Սայաթ-Նովայի տխուր-ազնիվ դեմքը: Կանգնեցնենք նրան Նաղաշ Հովնաթանի ու Քուչակ Նահապետի զվարթ պատկերների դեմը: Ահա թե ով է դժբախտը սիրոյ մէջ և ահա թե որտեղ են մերժած սիրոյ իսկական հառաչանքն ու տառապանքը» (**Թումանեան Հովհ.**, Նաղաշ Յովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը, Թիֆլիզ, 1916, էջ 21): Ինչպէս տեսնում ենք, նույն համոզմանն է եղել և Հ. Թումանյանը:

¹ **Չոպանեան Ա.**, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ..., էջ 13:

² **Սևակ Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 130:

³ Տե՛ս **Ախվերդեան Գ.**, Սայեաթ-Նովայ, էջ թ:

խանդը անկեղծութեան կոյս մարմաջով բռնկած է»¹: Գրեթէ նույն միտքը այլ ձևակերպմամբ հայտնել է Ն. Աղբալյանը, ըստ որի՝ Մայաթ-Նովայի սերը մի զգացմունք է, «ուր փայլում է խանդաղատանքը՝ սքողելով տարփանքն ու տոփանքը»²: Ժամանակին Մ. Աբեղյանն էլ նկատել է, որ Մայաթ-Նովայի սերը «ֆիզիկական կրքի զվարճություն» չէ, «հեթանոսական սեր» չէ, «Մայաթ-Նովայի միտքը հեռու է այդ բանից, երկրավոր զգայականությունից: Եվ այդ սերն անարատ մաքուր է»³: Մայաթ-Նովայի՝ սիրուն տված գնահատականների այս նմանությունները կարելի է շարունակել՝ մտաբերելով այլ սայաթնովագետների համագործնական խոսքերը: Սակայն մեջբերվածն արդեն, կարծում ենք, բավարար է՝ համոզվելու, որ սայաթնովյան սերը իսկապես էլ վերերկրային է՝ գերծ մարմնականից, տոփական վայելքներից, նման պաշտամունքի, հարատև ինքնայրման: Հարկ եղած դեպքում ասվածը ևս մեկ անգամ փաստելու համար բոլորիս քաջածանոթ տասնյակ տողեր ու տներ կարելի է իրար հետևից շարել նաև սայաթնովյան տարբեր սիրերգերից՝ ապացուցելու, որ Մայաթ-Նովայի «Սերը կոպիտ մարմնականից գերծ է այնքան, որ թվում է, թե այդ Սիրո տերը նույնիսկ կիրք չունի»⁴: Այսքանից հետո ավելի քան տարօրինակ է, թե ինչպես է Ա. Չոպանյանը, առանց ասածը որևէ օրինակով փաստելու, կարծիք հայտնել՝ գրելով, թե Մայաթ-Նովայի սիրերգության մեջ «**ցանկութիւնը չէ միշտ թրթռացողը**, այլ մերթ մաքուր քնքուշ զգացում մը»:

Հ. Բախչինյանը, Մայաթ-Նովայի «լեզենդանման» սերը համեմատելով Լեյլի-Մեջնունի արևելյան սիրավեպի հերոս Մեջնունի «լեզենդային» սիրո հետ, մեր աշուղ-բանաստեղծին համարում է «մեջնունյան տիպի սիրահար», որը ևս ներկայանում է մեզ որպես անհուսորեն սիրահարված երգիչ⁵, և Մեջնունի սիրո բնավորությունը բնութագրելու համար վերապատմելով՝ մեջբերում ժուս հեղինակ Ի. Կրաչկովսկու միտքը. «Ինչպես նկատել է Ի. Կրաչկովսկին, մեջնունյան սիրուն բնորոշ է պլատոնականությունը կամ ուզրիտականությունը (արաբական ուզրա ցեղի անունից), ինչպես նաև միստիկականությունը»⁶: Գրքի հետագա շարադրանքում Բախչինյանը ծավալում ու պարզում է այս վերջին միտքը: «Միջնադարյան հոգևոր-միստիկական ներբողների մեջ, – գրում է նա, – առկա է նաև աստծուն երկրպագող հավատացյալի ինքնաժխտման մոտիվը, որ հիմնականում արտահայտվում է աստվածային վսեմության ու մարդկային ոչնչության հակադրությամբ: Այդ մոտիվն

¹ **Երեմեան Ս.**, Գեղեցկագիտական, «Հայ աշուղներ», Բ., «Բազմավեպ», 1903, թիվ 10, էջ 434:

² **Աղբալյան Ն.**, Ամբողջական երկեր, հ. 2, Բեյրութ, 1966, էջ 81:

³ **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 540:

⁴ **Սևակ Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 183:

⁵ Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 154-156:

⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

Էլ իր բանաստեղծական արտահայտությունն է գտել Նարեկացու մատյանում: Այն լայն տարածում է գտել նաև արևելյան միստիկական-ուֆիական քնարերգության մեջ՝ ավանդվելով սիրերգությանը: Միրահարն աստվածացնելով սիրած կնոջը և ընդգծելով նրա շուքն ու վեհությունը, հակադրել է նրան իր անարժան անձը, գետնատարած խոնարհվելով նրա առաջ»¹:

Ըստ Հ. Բախչինյանի՝ այդպիսին է նաև սայաթնովյան սերը²: Գրականագետը մեր մեծ սիրերգակի սերը նաև համեմատում է Ն. Հովնաթանի սիրերգության հետ և գտնում, որ Սայաթ-Նովայի սերը «գրեթե՝ լիովին զերծ է մարմնական կրքից, հովնաթանյան բերկրանքից և մահվան դրոշմ է կրում»³:

Արշակ Չոպանյանն էլ Սայաթ-Նովայի սիրո քնարերգության մեջ տեսնում է միստիկականություն և սիրո ազնիվ տառապանքից ծնունդ առած նրա սիրերգությունը հակադրում Հովնաթանի՝ հրճվալից կենսասիրությամբ վարակված սիրո ներշնչանքին. «Միստիքական ծալքեր ունի (Սայաթ-Նովայի սիրերգը – Վ. Ա.), ուր Աստուծոյ մռայլ ստուերը կը տիրապետէ սիրոյ վարդ ոգիին: Յովնաթանի ներշնչումը աւելի պարզ է. անոր գլխաւոր աղբիւրն է կեանքի հրճուանքը...»⁴:

Ա. Չոպանյանը նաև համեմատում է Նաղաշ Հովնաթանի ու Սայաթ-Նովայի լեզվի ու ոճի առանձնահատկությունները, անում եզրակացություններ: Մենք բավականանանք՝ քաղվածքաբար մեջ բերելով միայն այդ հատվածները, քանի որ մեծ քնարերգուների լեզվի ու ոճի հարցերը ուսումնասիրության այլ նյութ են. «Ոճը, թե՛ Յովնաթանին և թե՛ Սայեաթ-Նովային մեջ, փափուկ է և նուրբ,– ի նկատի ունենալով անշուշտ՝ լաւագոյն կտորները. Սայեաթ-Նովայինը՝ աւելի ծանր, խոր ու վեհ, Յովնաթանինը՝ աւելի թեթեւ, շնորհալի, ոստոստուն, լուսավոր»⁵: «Լեզուի տեսակետով, Յովնաթան շատ տարբեր է Սայեաթ-Նովայէն: Յովնաթանի լեզուն խառնուրդ մըն է արեւելեան և արեւմտեան հայերէնի, գրաբարի զարդերով բարդացած, հին աշուղական բանաստեղծութեան աստիճաններով ու բառերով ճոխացած. Սայեաթ-Նովայի լեզուն պարզ է, միատարր, Թիֆլիսի Հայոց տեղական բարբառն է՝ անխառն»⁶: Այստեղ, կարծում ենք, տեղին է շրջանառության դնել Ա. Չոպանյանի ևս մեկ խոսքը՝ ասված Սայաթ-Նովայի, Նաղաշ Հովնաթանի ու Ն. Քուչակի վերաբերյալ, որն ունի առավել գովասանական, ներբողական բնույթ. «Ժողովրդական կամ աշուղական բանաստեղծութեան ամենէն գեղեցիկ ու կատարեալ էջերը անոնք են զոր արտադրած են ժողովրդական

¹ Նույն տեղում, էջ 214:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 156:

³ Այստեղ, իհարկե, *գրեթե* բառը տեղիք է տալիս առարկության:

⁴ **Բախչինյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 156:

⁵ **Չոպանեան Ա.**, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ..., էջ 13:

⁶ Նույն տեղում, էջ 17:

⁶ Նույն տեղում, էջ 15:

կեանքէն, լեզուէն ու ճաշակէն ներշնչուող բայց և նոյն աստէն իրենց քերթողական բնագոյին որոշ չափով գրչական հստութիւն ու ճաշակ միացնող աշուղներ. այսպէս եղած են Սայաթ-Նովա, Նաղաշ Յովնաթան, Ղունկիանոս, Քուչակ...»¹:

Այսպիսով, քննության թիրախում ունենալով Ա. Չոպանյանի «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» գրքի առաջաբանը, մենք ձգտեցինք ցույց տալ, որ նրա հեղինակը՝ հայ միջնադարյան բանաստեղծության լավագույն գիտակներից մեկը, առաջինն է հղացել միտք գրականագիտական տարբեր հարցերի կապակցությամբ համեմատության մեջ դնելու միջնադարյան մեր մեծ քնարերգուներից երեքի՝ Ն. Քուչակի, Ն. Հովնաթանի ու Սայաթ-Նովայի ստեղծագործական առանձնահատկությունները, նրանց քնարերգության մեջ տեսել ու մատնանշել ինչպէս էական տարբերակիչ, այնպէս էլ որոշ ընդհանուր հատկանիշներ: Մեր հողվածի նպատակից ելնելով՝ մենք, անշուշտ, առանցքում ունեցանք Ա. Չոպանյանի հատկապէս այն գնահատականները, որոնք ուղղակիորեն կամ հիշյալ բանաստեղծների, մասնավորապէս Ն. Հովնաթանի ստեղծագործությանը տված որակումների միջնորդությամբ կամ գուգորդությամբ վերաբերում էին Սայաթ-Նովային: Թերևս առաջին անգամ հրապարակ հանելով ու շրջանառության մեջ դնելով չոպանյանական այդ մտքերը՝ ցույց տվեցինք, որ դրանք հիմնականում ճիշտ են բնութագրում Սայաթ-Նովայի քնարերգության մի շարք կողմեր, մասնավորապէս պարզում են նրա երգերի և արևելյան քնարերգության միջև եղած գեղարվեստական-տիպաբանական ընդհանրություններն ու երևան հանում սիրո բնավորության առանձին եզրեր, և, որ ոչ պակաս կարևոր է, նկատեցինք Ա. Չոպանյանի և հետագա սայաթնովագետների գնահատականներում բազմաթիվ ընդհանրություններ: Գնահատականների նմանությունները, ինչպէս տեսանք, հաճախ ակնառու են, աննշան տարբերությամբ երբեմն նույնն են նաև խոսքն ու միտքը, միայն թե շատ գնահատականներ ու մտքեր, որ շատերից առաջ արդեն արտահայտել էր Ա. Չոպանյանը, հաջորդները նրանից անկախ ներկայացրել են ավելի հիմնավոր:

Вачаган Авагян – Одно дополнение к саятноведению

В данной статье, автор, исследуя предисловие книги “Ашуг Нагаш Овнатан и художник Овнатан Овнатаян” великого знатока армянской средневековой поэзии А. Чопаняна, засвидетельствовал, что ее автор был первым в истории армянского литературоведения, кто решил сравнить творческие особенности великих армянских средневековых лириков Саят-Новы, Н. Кучака и Н. Овнатана по разным литературным аспектам. Исходя из цели данной статьи, автор обратил особое внимание на те оценки А. Чопаняна, которые непосредственно, или же посредством оценок вышеупомянутых

¹ Չոպանեան Ա., Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ ԺԷ:

поэтов данного произведения Н. Овнатана имеют отношение к Саят-Нове. Пожалуй, впервые используя чопаньяновские суждения в научных кругах, было обосновано, что они в основном правильно характеризуют разные аспекты лирики Саят-Новы. Также было доказано, что большинство этих оценок в своем содержании совпадают со мнениями последующих саятнововедов. Впрочем, последние, сами того не замечая представили суждения Чопаняна более обоснованно, с особым звучанием и обширной структурой.

Vachagan Avagyan – *An Addition to Sayat-Nova Science*

In the present article, studying the introduction of the great expert on Armenian Medieval poetry A. Chopanyan's book "Troubadour Naghash Yovnatán and Artist Yovnatán Yovnatanean", the author states that A. Chopanyan was the first in the history of Armenian literary criticism to compare the creative peculiarities of Armenian Medieval three great lyric poets N. Kuchak, N. Hovnatán and Sayat-Nova according to various literary aspects. Proceeding from the purpose of the article, the author particularly focuses on those evaluations of A. Chopanyan which directly or by means of the evaluations of the poets of the above-mentioned work of N. Hovnatán refer to Sayat-Nova. Having, perhaps, for the first time used Chopanyan's judgments in scientific circles, it was proved that they, on the whole, correctly characterize the different aspects of Sayat-Nova's lyric poetry. It has also been proved that the majority of these estimates coincide in the content with opinions of the following researchers of Sayat-Nova's works. The latter, however, without noticing it, presented the judgments of A. Chopanyan more reasonably, with special perception and extensive structure.

ДИАХРОНИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ФОНЕМ ǰ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ И Ъ В СТАРОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова – древнеармянский, старославянский, вокалическое и дифтонгическое происхождение Ъ/Ъ, фонемная и фонетическая значимость Ъ/Ъ, диахроническая типология изменений, разговорная основа литературного старославянского языка

Одним из спорных вопросов древнеармянского языка, по поводу которого в арменоведении высказывались существенно отличающиеся друг от друга мнения, является вопрос о звуковой значимости фонемы, обозначенной в алфавите Маштоца как ǰ. Согласно данным сравнительно-исторического арменоведения, ǰ в древнеармянском происходит как от дифтонгов, так и от простых гласных: гипотезу о происхождении ǰ от индоевропейского *ē, *ei, *oi и армянского сочетания ǰ+j [e+y] предложил Г. Гюбшман (ср.: արնիկս (aluēs) «лиса», греч. ἄλωπτιξ; ηῖξ «скирда», «стог», греч. τεῖχος/τοῖχος «стена»; υῖξ (>υῖρῖν) «между», «среди», санскр. madhyaḥ, старослв. *межда*, греч. μέσ(σ)ος, готск. midjis, лат. medius)¹. Для древнеармянского² ǰ праформу *ǰj предположили А. Мейе и Х. Педерсен. По их мнению, *ǰj – дальнейшее развитие индоевропейских дифтонгов *oi/*ei³. Ср.: «ǰ прежде всего происходил от формы ei, следовательно, oi должен был бы подвергнуться звуковому изменению под влиянием ei»⁴.

У арменоведов, однако, нет единого мнения о звуковом значении ǰ в грабаре. Соответственно, грабаровское ǰ считалось: 1) простым гласным⁵, 2) дифтонгом⁶, 3) дифтонгоидом⁷. Высказывалось даже четвертое мнение – «дифтонги-

¹ Гюбшман Г., Арменоведческие исследования, Ереван, 2004, с. 224-225 (на арм. яз.).

² Термины «древнеармянский» и «грабар» мы используем в различных значениях: под первым термином мы понимаем армянский язык и дописьменного, и письменного периодов – до XI в. н. э., а вторым термином обозначаем литературный армянский язык V-XI вв. н. э.

³ Meillet A., Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, p. 44, Педерсен Х., Армянский и соседние языки, Вена, 1907 (на арм. яз.), с. 106-107.

⁴ Педерсен Х., указ. соч., с. 106.

⁵ Гюбшман Г., указ. соч., 66, Meillet A., указ. соч., с. 44, Ачарян Р., Армянские письмена, Ереван, 1984, с. 575 (на арм.), Абегян М., Грамматика грабара (древнеармянского языка), Ереван, 1936, с. 9 (на арм. яз.).

⁶ Маррь Н., Грамматика древнеармянского языка, СПб., 1903, с. 16, 26-28, Джаукян Г. Б., Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982, с. 27. В виду того, что в грабаре сочетания по модели «гласный+сонорный» (ш[aw], ǰ[aw], һ[aw], ш[ay], һ[ou]) считаются дифтонгами, а ǰ [ǰ]/[eu] при этом считается дифтонгоидом, более последовательной представляется точка зрения Г. Джаукяна, согласно которой ǰ является дифтонгом, нежели точка зрения тех, кто считает ǰ дифтонгоидом.

⁷ Агаян Э. Б., Грамматика древнеармянского языка, Ереван, 1964, с. 134-140 (на арм. яз.), Туманян Э. Г., Древнеармянский язык, М., 1971, с. 51, Мурадян О. Д., Историческая грамматика армянского языка, т. I, Ереван, 1982, с. 142.

ческая гласная» (таким образом определяют также $ni[ow]$), под которым автор подразумевает дифтонгическое происхождение этих гласных¹. И это единственное, чего не отрицает никто. В основе мнений, принимающих дифтонгическую/дифтонгоидную природу t в грабаре, лежат следующие положения:

1) в древнеармянском слово не могло оканчиваться гласными $ш$ [a] и $п$ [o]. Исключениями являлись: а) глагольная форма повелительного наклонения с последним подударным слогом (ср.: $hshun$ [haso] «приведи, доведи, доставь» от $hshuniḡshúntú$ [hasuc'anem] «привести, доставить», $ḡshúntúsh$ [saneá] «извести, дай знать» от $ḡshúniḡshúntú$ [sanuc'anem] «известить, дать знать» и др.), б) ответное слово $shj́$ [ayo] «да», в) указательные местоимения (ush [sa] «это, этот», $ḡsh$ [da] «тот, та, то», $úsh$ [na] «он, она, оно», $unḡsh$ [sok'a] «эти», $unḡsh$ [soc'a] «этих», $ḡnḡsh$ [dok'a] «те», $ḡnḡsh$ [doc'a] «тех», $úḡnḡsh$ [nok'a] «они» и др.),

2) глаголы, спрягающиеся на t [e], в изъявительном наклонении 3 л. ед. ч. наст. времени также должны были бы иметь окончание j [y], как глаголы, спрягающиеся на sh [a] (ср. $*shḡshúntj$ [arkaney] «бросает, кидает», $*ḡshḡrdḡtj$ [šaržey] «двигает», как $shḡsh$ [aḡay] «мелет», $ḡúḡshúsh$ [ənt'anay] «идёт, едет»), но наличествует окончание $-t$ [ē] (ср. $shḡshúnt$ [arkanē], $ḡshḡrdḡt$ [šaržē]),

3) глаголы со спряжением на h [i] в изъявительном наклонении не имеют j [y], так как: а) h и j считаются аллофонами одной фонемы, находящимися в отношении дополнительной дистрибуции, из чего следует, что они не могут фигурировать в одной звуковой среде: ср.: $ḡnḡh$ [ordi] «сын» + sh [ak] > $ḡnḡtsh$ [ordeak] «сынок», $ḡnḡh$ [kyzi] «остров» + sh > $ḡnḡtsh$ [kyzeak] «островок», $ḡshḡnḡh$ [t'aguhí] «царица» + $-sh$ [ac'] > $ḡshḡnḡhtsh$ [taguheac'] «цариц» род.-дат. п. мн. ч. и др., где «графическим выражением» звука j является компонент t в составе дифтонга tsh ², б) на морфологическом уровне они выступают как коррелятивные фонемы, что проявляется при образовании аблатива (отложительного падежа), ср.: h $hshḡnt$ [i horē] «от отца», но $lshshntḡt$ [yasteyē] «от звезды», в) они не только не могут выступать в том же звуковом окружении, но и не могут непосредственно следовать друг за другом: контраста между ними недостаточно для формирования непосредственной последовательности, так как оба они нёбные (палатальные) звуки,

4) глаголы со спряжением на $ni[u]$ ³ в изъявительном наклонении в 3 лице ед. числа не имеют j , так как имеют сонорный l [w], то есть, с одной стороны, уже есть согласный звук, закрывающий слово, с другой – полугласные j и l также не могут непосредственно следовать друг за другом, но то обстоятельство, что в прошедшем несовершенном перед сонорным l [r], присутствует j , означает, что l [w] и j [y] являются чередующейся парой и могут замещать друг друга (ср.:

¹ **Абрамян А. А.**, Пособие по грабару (древнеармянскому языку), Ереван, 1976, с. 5 (на арм. яз.).

² Ср.: «... h и j являются субфонемами одной фонемы...» (**Агаян Э. Б.**, там же, с. 92).

³ Традиционно li произносится как простой гласный [u], но в древнеармянском он был дифтонгоидом и, следовательно, звучал как [ow].

կիզու [kizow] «сжигает» - կիզուր [kizoʊr] «сжигал», ջեռնու [jeɾnow] «теплет, нагревается» - ջեռնուր [jeɾnoʊr] «теплел, нагревался»¹. Как во флективных языках в целом, так и в грабаре, чередование звуков было активным способом слово- и формообразования.

Мы склоняемся принять первую точку зрения, согласно которой *է* в грабаре был простым гласным.

В происхождении *է* характерно, что: 1) не во всех словах *է* восходит к дифтонгу; причём *է*, восходящее к простым гласным, в некоторых словах произошел от индоевропейского *e, как в слове *աղուէ* (<աղուէ<աղուվէ<и.-е. *alōrek'ū) «лиса»², а в некоторых словах он выступает в заимствованиях из индоевропейских, напр., из иранских языков (ср.: *գէս* [gēs] «длинные волосы» <пехл. *gēs, авеста gaēsa³, *վէգ* [vēg] «спор, драка, ссора» <пехл. *vēg, Авеста vaēya «удар»⁴, *ւէգ* [tēg] «наконечник копья» <пехл. *tēy, Авеста taēya «острый конец»⁵, и не индоевропейских, например, в заимствованиях из грузинского (*ծէ* [cēs] «обряд, ритуал» <от груз. слова *ծէუհ* [cēsi]⁶, *շէթ* [šēt'] «безумный» <от груз. слова *շէթի* [šēt'i]⁷ как эквивалент долгого ē (в иранских языках) и краткого e (в грузинском); 2) *է* дифтонгического происхождения, т.е. восходящее к **է* дописьменного периода армянского (до V века) уже видоизменился в простой гласный, и именно поэтому он в алфавите Маштоца был отображен отдельным знаком⁸. В основе этого подхода, как принято в арменистике, лежит письменная

¹ Этот факт свидетельствует одновременно о том, что *ու* в грабаре был дифтонгоидом, а не простым гласным или дифтонгом, так как, если бы он был гласным или дифтонгом, от него не отделился бы один из компонентов и не чередовался бы с составной частью другого дифтонгоида. По данному вопросу мы высказывались в статье «Дифтонгические и трифтонгические образования в грабаре» (Петросян В. З., Вопросы общего и армянского языкознания, Ереван, 2015, с. 211-231 (на арм. яз.)).

² См. Ачарян Р., Этимологический корневой словарь армянского языка (далее - ЭКСАЯ), Ереван, т. I, 1971, 134-135 (на арм. яз.), а также - Гюбшман Г., Грамматика армянского языка: этимология, Ереван, 2003, с. 415 (на арм. яз.), Джаукян Г., Этимологический словарь армянского языка (далее - ЭСАЯ), Ереван, 2010, с. 39 (на арм. яз.).

³ Гюбшман Г., указ. соч., с. 127, Ачарян Р., ЭКСАЯ, т. I, с. 551, Джаукян Г. Б., История армянского языка: дописьменный период, Ереван, 1987, с. 520 (на арм. яз.).

⁴ Ачарян Р., ЭКСАЯ, т. IV, 334-335, Джаукян Г. Б., указ. соч., с. 526.

⁵ Гюбшман Г., указ. соч., с. 253, Ачарян Р., ЭКСАЯ, т. IV, 400, Джаукян Г. Б., указ. соч., с. 548. Примечательно, что вышеприведенные иранские заимствования Э. Агаян возводит к соответствующим формам авесты (Агаян Э. Б., указ. соч., с. 136), тогда как другие авторы на первое место ставят формы пехлевийского, что означает переход иран. ē > арм. է. Действительно, в армяно-иранских языковых связях большое количество занимают заимствования из пехлевийского и нового персидского, из чего следует, что армянский общался с ними теснее и подвергался влиянию этих языков больше, чем языку авесты.

А. Мейе для *ւէգ* [tēg] предложил возможно раннюю иранскую (т.е. не наследуемую) форму *taiya (отсюда же перс. формы tēy/tū) (Meillet А., указ. соч., с. 44), чья праформа и.-е. * (s)teig-«прищипоривать» (Ачарян Р., ЭКСАЯ, 1979, т. IV, с. 400).

⁶ Ачарян Р., ЭКСАЯ, 1973, т. II, с. 454.

⁷ Ачарян Р., ЭКСАЯ, 1977, т. III, с. 512-513.

⁸ Точка зрения Э. Агаяна относительно времени трансформации *է* дифтонгического происхождения, т.е. է, в простой гласный («не раньше середины пятого века») имеет характер гипотезы.

трактовка, которая из предложенных трактовок, пожалуй, самая простая, но и, с нашей точки зрения, более убедительная, чем дифтонгическая или дифтонгоидная трактовки. Если бы *č* в V веке имел звуковую значимость [*čj*], то Маштоцу ничего бы не мешало написать, например, *բերեւոյ* [berɛy], а не *բերեւ* [berɛ] «приносит», *սեւոյ* [seyɔ], а не *սեւ* [sɛɾ] «любовь», *ջեւոյ* [šeyɔ], а не *ջեւ* [šɛɾ] «поселение» и др., как написал *անսայ* [ansay] «слышит, слушает, подчиняется», *գնայ* [gɔay] «идёт, ходит», *ընթացայ* [ɛntʰanay] «проходит» или *ողբայր* [oɟbayɾ] «плакал, скорбел» и др. Если, тем не менее, было написано *č*, то это имеет одно объяснение: **в период создания письменности (а возможно, и задолго до этого) в этих словах уже не было дифтонгического звучания.**

Как А. Мейе, так и Р. Ачарян, считали *č* гласным, имеющим «закрытую» артикуляцию по сравнению с *č̄*. Р. Ачарян попытался обосновать эту точку зрения, проведя параллели с артикуляционными и позиционными различиями двух *e* современного французского языка – открытого *è* (*très* [trɛ] «много», *après* [apʁɛ] «потом», *mère* [mɛ:r] «мать», *père* [pɛ:r] «отец») и закрытого *é* (*année* [a- ne] «год», *thé* [te] «чай», *été* [e- te] «лето», *passé* [pa- sé] «прошлое»). Г. Гюбшман древнеармянское *č*, безотносительно его происхождения, всегда транскрибирует как *ē* и считает эквивалентным древнегреческому *η*¹, но, согласно Р. Ачаряну, «это не нужно воспринимать буквально, а лишь для транскрипционного различия, так как имеет скорее этимологическую значимость»², то есть только для различия (дифференциации) от *e*. Р. Ачарян не исключает, что «древнейший», то есть дописьменный армянский язык, мог иметь краткие и долгие гласные, «особенно *č* был кратким, так как соответствует индоевропейскому краткому *e*, а *č̄* был долгим, так как происходит от индоевропейских дифтонгов *ei*, *ou* (следовательно и *č̄* < *č̄j*)», но, ссылаясь на слова Г. Гюбшмана, настаивает, что в V веке у этих звуков не было дифференциации по долготе³. Но, по нашему мнению, нельзя однозначно исключить более долгое *č̄* по сравнению с *č̄* даже в период создания письменности в V веке. Так полагать нам позволяет то обстоятельство, что как в лексике, так и в грамматических формах древнеармянского языка слова и словоформы с *č̄* дифтонгического происхождения преобладали по сравнению со словами с *č̄*, восходящим к простому гласному. По сути, такова картина и в других древних индоевропейских языках: индоевропейский дифтонг в языке-наследнике, если не сохранился в том же виде, то, как правило, перешел в другой дифтонг или долгий гласный (ср.: **daiuer* «деверь» - санскр. *dēvar-*, ст.слав. *дѣверь*, лат. *lēvir* (<*dēvir*), **uoida-* «знать» - греч. (φ)*οῖδα*, санскр. *vēda* «знаю», ст.слав. *вѣмь* «знаю»). Редки случаи чередования кратких гласных (ср.: **ei-ti* «он идет» - греч. *εἶσι* «идет», лат. *it*, санскр. *ēti*, лат. *eit(i)* и др.). Что касается проблемы транслитераций из греческого в армянский, то это не являет-

тезы, и тезисы, направленные на доказательство дифтонгической природы *č̄*, никак не связаны с временным фактором (Агаян Э. Б., указ. соч., с. 134-140).

¹ Гюбшман Г., Арменоведческие исследования, с. 224-225.

² Ачарян Р., Армянские письмена, с. 575.

³ Ачарян Р., указ. соч., с. 574.

ся надежным способом решения количественной характеристики древнеармянского ζ . В этом отношении ситуация достаточно запутанная: имеются соответствия как греч. $\eta(\bar{\epsilon})$ > арм. ζ (ср.: $\delta\lambda\eta = h\eta\eta\zeta$ [hiwv̄ē] «*атом*», $\kappa\upsilon\rho\iota\alpha\kappa\acute{\eta} = \zeta\eta\eta\eta\eta\zeta$ [kiwrakē] «*воскресенье*», $\epsilon\lambda\lambda\eta\nu = h\epsilon\eta\zeta\eta$ [hellēn] «*эллин*»), так и греч. η > арм. ζ (ср.: $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\acute{\iota}\alpha = \zeta\eta\zeta\eta\zeta\eta$ [ekeves‘i] «*церковь*», $\beta\eta\mu\alpha = \zeta\eta\mu$ [bem] «*сцена*»), а также другие соответствия (ср.: $\Delta\eta\mu\acute{\eta}\tau\epsilon\rho = \zeta\eta\mu\zeta\eta\eta$ «*Деметра*», $\iota\pi\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha = \zeta\eta\zeta\eta\zeta\eta$ «*ипподром*», $\iota\delta\acute{\epsilon}\alpha = \zeta\eta\zeta\eta\zeta\eta$ «*идея, понятие*») и др.¹ То, что в грабаре не было других долгих гласных, еще недостаточное основание для исключения возможной долготы ζ , так как ни один из гласных древнеармянского (ш, п, һ, ь, р), в отличие от ζ , не имеет дифтонгического происхождения. По нашему мнению, **количественное преобладание ζ дифтонгического происхождения (ζ_2) предопределило звуковое значение фонемы, обозначенной буквой ζ , то есть сказалась своеобразная аналогия.**

Сколько бы мы ни обвиняли переводчиков и армянских толкователей грамматики Дионисия Фракийского в перекраивании грамматики древнеармянского (= грабара) по образцам древнегреческого (а это, в основном, обстоит так), тем не менее, древнеармянский был родным языком этих переводчиков, и они лучше могли чувствовать звуковую специфику этого языка, нежели мы, вооруженные современными лингвистическими знаниями. Правда, в вопросе дифференциации и характеристики фонем грабара не все их сведения достоверны, но, по нашему мнению, не доверять всем дошедшим до нас сведениям является крайностью, тем более, когда речь идет о звуковой значимости той или иной фонемы. Согласно «Грамматическому искусству» Дионисия Фракийского и «Толкованию грамматики» Давида Грамматика в древнеармянском ζ был долгим².

По нашему мнению, определенную схожесть с происхождением и фонацией древнеармянского ζ имеет старославянская фонема, обозначенная \mathcal{B} .

В старославянском \mathcal{B} также имеет двоякое происхождение: гласное и дифтонгическое. Гласное происхождение – это последующее развитие индоевропейского долгого *ē, с переходным звеном в виде общеславянского *ě (ср.: *sēmēn «семя» - ст. слав. сѣма, *dhē- «положить, поместить» - ст. слав. дѣти)³, а дифтонгическое сформировалось относительно позднее (но также в дописьменный период) – от индоевропейского *oi/*ei/*ai (ср.: *daiuer «деверь» - слав.

¹ Примеры греко-армянских транслитераций см.: Ачарян Р., указ. соч., с. 574-575, Ачарян Р., История армянского языка, Ереван, часть II, 1951, с. 13-17 (на арм. яз.).

² Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи // Адонц Н., Труды в пяти томах, т. 5, Ереван, 2008, с. 94 (на арм. яз.). Конечно, эти авторы в грабаре различают также долгий гласный, обозначаемый греческим ω, что уже является искусственным отнесением. Данные авторы к ряду гласных относят также ζ , который в армянском языкознании справедливо считается сонорным. Если бы ζ действительно был гласным, сочетания $\eta\zeta$, $\epsilon\zeta$, $\eta\zeta$ были бы полноценными дифтонгами, но нет оснований считать ζ гласным. Что касается ζ , то, как было сказано, его долгота, в первую очередь, возможна благодаря его дифтонгическому происхождению.

³ Мейе А., Общеславянский язык, М., 1951, с. 39-40, Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, с. 127, Савченко А. Н., Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, с. 82, Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 49, Широков О. С., Языковедение: введение в науку о языках, М., 2003, с. 222.

дѣверь, **uēida*/**uoida* - «знать» - ст. слав. вѣдѣ «знаю»). Для их различения первое иногда обозначают \mathcal{B}_1 , а второе - \mathcal{B}_2 ¹.

В славяноведении вопрос о звуковой природе \mathcal{B} также трактовался неоднозначно. В этом отношении особенно примечательны комментарии известных русских языковедов Ф. Ф. Фортунатова и А. М. Селищева².

Согласно Ф.Фортунатову, сопоставление соответствующего материала славянских языков не только не дает возможности сказать, что \mathcal{B} «количеством или качеством (например, если б одно из них было открытым, другое – закрытым) или тем и другим вместе» противопоставлялся *e*, но и в целом невозможно сказать, что он был вариантом *e* какого-то типа³. Ф. Фортунатов отрицает вероятность \mathcal{B} как долгого гласного \bar{e} , пользуясь теми же доводами, что и Р. Ачарян в случае с \mathcal{Z} в грабаре, а именно – в старославянском не было другого долгого гласного, следовательно, невероятно, что таким может быть \mathcal{B} . По его мнению, если бы \mathcal{B} в старославянском был бы долгим \bar{e} , то «надо было бы ждать случаев нередкого смешения одной буквы с другой», между тем как «в дошедших до нас памятниках ϵ и \mathcal{B} не смешиваются». Дополнительным доводом считается то, что «...старославянское \mathcal{B} было получено не из общеславянского долгого *e* [т.е. и.-е. * \bar{e} –В.П.], но из общеславянского сочетания *ie*, на которое распалось \bar{e} еще в общеславянском языке»⁴. По сути, Ф. Фортунатов отрицает не только возможную артикуляцию [*e*] или [\bar{e}] старославянского \mathcal{B} , но и вариант этой фонемы, произошедший от гласного.

Среди славянских языков и, в частности, в старославянском языке выделяются фонемно-фонетические наблюдения А. Селищева, с привлечением богатейшего языкового материала. Прежде чем рассматривать памятники старославянского языка, он рассматривает как языки предшествующего – праславянского (общеславянского) периода, так и существующие параллельно старославянскому языки западно-, восточно-, южнославянской групп. А. Селищев отмечает, что в *доисторический*⁵ период «все славянские языки имели долгие и краткие гласные»⁶, то есть они пока ещё сохранили индоевропейскую систему гласных. Следовательно, « \bar{e} был гласным долгим»⁷. У него было много преобразований, что было обусловлено звуковой средой. Перед согласным и в конце слова, «то есть в конце слога», « \bar{e} явился вследствие удлинения гласного *e*». Долгий \bar{e} мог произойти при смычке двух компонентов – в результате слияния кратких \bar{e} , как *ne-estъ*, *niže edīn*, которые дали *něstъ* «нет», *nižēdīn* (в составе последнего «долгий *e* после палатализованного согласного изменился на *a*) -

¹ Широков О. С., указ. соч., с. 222.

² Если Ф. Фортунатов (1848-1914) считается одним из выдающихся индоевропейцев и славяноведов своего времени, чьи идеи завоевали в Европе такое же уважение, как и идеи младограмматиков, то А. Селищев (1883-1942) преимущественно известен как один из самых авторитетных исследователей славянских языков.

³ Фортунатов Ф. Ф., Избранные труды, т. 2, М., 1957, с. 13.

⁴ Там же.

⁵ Под термином «доисторический» в славяноведении в основном подразумевают предшествующую старославянскому языковую ситуацию (до середины IX в.).

⁶ Селищев А. М., Старославянский язык, М., 1951, с. 112.

⁷ Там же, с. 125.

nižēdīn- →nižadŋn. Таково происхождение старопольского nižadēn, nižadna, -dne- «ни один, ни одна, ни одно»¹.

Долгий ē после согласных j, č, ž, š «в раннее доисторическое время у славян представлял открытое образование и передвинулся в задний ряд: ē→а. Ср. инфинитивы на ě-ti: viděti, zeleněti, tьrěti- с ě непалатального согласного и stojati, kričati, myčati, slišati, dišati- с а после палатальных j, č, ž, š»². Для определения звуковой природы ě важно учитывать чередования ě//oi, ai: ě встречается согласный в предстоящей позиции, а дифтонги – гласный в предстоящей позиции (ср.: pě-//poĭ- rěti//rojĭ, roješi,-cě-//kaj- cěna//kajati «отомстить»). А. Селищев эти явления толкует как монофтонгизацию дифтонга, иными словами, как упрощение (вокализацию)³ и приходит к выводу, что «славянское ě соответствует в одних случаях ē, в других - дифтонги oĭ, aĭ, oĭ, aĭ». Ряд перечисленных дифтонгов пополняет эĭ. В XII-XV вв. из восточнославянских языков в староукраинском и древнерусском происходит дифтонгизация первоначального ě(Ǫ) путем добавления оттеночного [i] в начале: ie или i^he (ср.: печь→пĕч→ ст. укр. піеч, др. рус. ліѣс)⁴.

Из вышесказанного автор делает вывод, что «гласный ě в последний доисторический период представлял образование гласного ä в одних группах, образование гласного ê – в других»⁵. Оставляя открытым вопрос о том, «какое образование было в более раннее доисторическое время», А.Селищев пишет: «Мы склоняемся к такому представлению: в более давнее время гласный, который изменился в ě, был гласный широкий ē (типа ä). Такого образования был некогда гласный вместо еще более давнего ē и вместо oĭ»⁶.

Представления о славянском ě(Ǫ) в доисторический период в целом перемещаются в период старославянского, ср.: «Звуковое значение старославянского Ѣ-широкий гласный переднего ряда ä с мягкостью предшествующего согласного»⁷. Согласно А. Селищеву, свидетельством этого является наличие в глаголице одного знака (а⁸) взамен двух знаков в кириллице: «Ѣ для замены ě и [ja]⁹ для замены ä и для ja (ja)». Это означает, что обе фонемы имели очень близкое звуковое значение и «составитель глаголицы ограничился одним знаком для передачи этих звуков»¹⁰.

¹ Там же, с. 126.

² Там же, с. 126-127.

³ Там же, с. 127.

⁴ Как отмечалось также издательством, «в передаче материала» А. Селищев проявил некоторую непоследовательность, представив то кириллицей, то звуковой транскрипцией, а то и «своеобразным» сочетанием и того и другого (Там же, с. 4), свидетельством чего и являются вышеприведенные примеры. Мы также, следуя примеру издательства, избегаем вмешательства в авторский текст.

⁵ Там же, с. 132.

⁶ Там же.

⁷ Там же, с. 259.

⁸ Используем вместо глаголической буквы «еда» ввиду отсутствия в нашей компьютерной раскладке соответствующего символа.

⁹ «А йотированная». Эта буква также отсутствует в наших компьютерных символах.

¹⁰ Селищев А. М., указ. соч., с. 260.

Как в случае с древнеармянским ζ , так и в старославянском, для уточнения звуковой значимости считается важным транслитерация звуковых эквивалентов из древнегреческого. Древнегреческий дифтонг $\alpha\iota$, который в этот период превратился в простой гласный, «переписчики», согласно правилу, в старославянском должны были транскрибировать как \mathcal{B} , но такая последовательность встречается не во всех случаях. Напр., в Мариинском и в Зографском кодексах $\alpha\iota$ транслитерируется и как \mathcal{B} , и как ϵ (ср.: Γαλιλαία-галилея и галил \mathcal{B} ъ, πραιτωριου – преторъ и пр \mathcal{B} торъ), в отличие от Ассеманиева и Остромирова кодексов и Саввиной книги, в которых сохранилось соответствие $\alpha\iota=\mathcal{B}$. А. Селищев «непоследовательность такой искусственной дифференциации» считает результатом «проникновения элементов живого произношения этих слов с ϵ »¹. По нашему мнению, это свидетельствует еще об одном важном явлении: *в период переводов греческих текстов, то есть в период существования старославянского языка, в разговорных вариантах живого языка произошла идентификация звуковых значимостей \mathcal{B} и ϵ* . «Люди книги», как в славяноведении принято называть знатоков письменности в древности, следовали традиционным принципам правописания, но иногда (сознательно или незнательно) нарушали некоторые принципы, уже не действующие в живом языке, причиной чего могло быть также плохое знание переписчиком правописания старославянского языка².

В отличие от Ф. Фортунатова, который, как мы заметили, в старославянском признает существование \mathcal{B} только дифтонгического происхождения, А. Селищев и другие признали также \mathcal{B} , произошедший от гласного. О происхождении \mathcal{B} (\mathcal{B}_1) от гласного есть свидетельства как в сравнительных грамматиках индоевропейских языков³, в теории языкознания⁴, так и в самой литературе по славяноведению⁵.

О фонационной природе дифтонгического \mathcal{B} (\mathcal{B}_2) старославянского языка в славяноведении взгляды расходятся: ему приписываются как дифтонгические (ср. [ie]⁶, [ea]⁷, [ēa]⁸ и дифтонгоидные[e]⁹ (согласно А. Селищеву _ «закрытый гласный») свойства, так и свойства простого гласного [ä], [e]¹⁰. Такое расхожде-

¹ Там же, с. 263.

² Труд А. М. Селищева «Старославянский язык», в частности, его I часть (введение, фонетика), замечателен богатством фактического материала. Это свидетельствует о том, что автор является большим знатоком материала, но, как заметил А. Горшков, не всегда после всестороннего анализа отдельных фактов А. Селищев приходит к нужным теоретическим выводам. Более того, «сравнительно-историческое исследование отдельных языковых явлений заслоняет старославянский язык как целостную языковую систему ...» (Горшков А. И., Старославянский язык, М., 1974, с. 81).

³ Мейе А., Введение..., с. 127, Савченко А. Н., указ. соч., с. 82, Семереньи О., указ. спч., с. 49, Красухин Г. К., Введение в индоевропейское языкознание, М., 2004, с. 64.

⁴ Широков О. С., указ. соч., с. 222.

⁵ Мейе А., Общеславянский ..., с. 39-40, Вайан А., Руководство по старославянскому языку, М., 1952.

⁶ Фортунатов Ф. Ф., указ. соч., с. 13.

⁷ Вайан А., указ. соч., с. 36.

⁸ Широков О. С., указ. соч., с. 221.

⁹ Селищев А. М., указ. соч., с. 265.

¹⁰ Там же, с. 259-268.

ние в понимании, по нашему мнению, преимущественно обусловлено данными, предоставленными языком или языковой группой, взятой в качестве основы: базирующиеся на данные южнославянских языков, в частности, на древнеболгарские¹, более склонны приписывать \mathcal{B} звуковое значение [ǎ] или близкое к нему, а базирующиеся на данные восточнославянских языков склоняются к принятию звукового значения типа [ie] или [eⁱ]. Славяноведы в общем согласны в вопросе дифтонгической природы \mathcal{B} (\mathcal{B}_2) (если, конечно, принимают его дифтонгическую природу). По определению О. Широкова, он считается «расширяющимся» дифтонгом с восходящим напряжением².

С точки зрения типологии не менее важен вопрос дистрибуции этих фонем.

\mathcal{B} в старославянском имел строгое ограничение в позиции начала слова. Наличие \mathcal{B} в этой позиции считается следствием путаницы, обусловленным влиянием глаголицы, поскольку \mathcal{A} глаголицы заменил в кириллице две графемы – \mathcal{B} и [ja], второй со значениями [ǎ] и [ja]. Из них \mathcal{B} встречается «внутри слога», а [ja] – «в начале слога»³. Например, в листках Ундольского вместо [ja] всегда употреблялся \mathcal{B} ⁴.

В древнеармянском также ограничено употребление \mathcal{L} в начальной позиции слова, по сравнению со словами, которые начинаются с других букв. По нашим подсчетам, «Новый словарь древнеармянского языка» содержит 33 слова на \mathcal{L} , а общее количество слов на \mathcal{L} вместе с дериватами не превышает 55⁵. В «Словаре габара» Р. Казаряна число слов на \mathcal{L} – 28, а с дериватами – 37⁶.

Как древнеармянский \mathcal{L} , так и старославянский \mathcal{B} имеют также морфемную значимость, осуществляют грамматическую функцию, фигурируя как показатель падежа. Так, $-\mathcal{L}$ – окончание единственного числа аблатива (отложительного падежа) (ср.: $\text{h q\text{e}n\mathcal{L}}$ [i geʏjē] «из деревни», $\text{h \text{f}n\mathcal{L}}$ [i p'ok'wē] «с младенчества», $\text{j\text{u}un\mathcal{L}}$ [yasteyē] «от звезды», $\text{j\text{h}r\mathcal{L}}$ [yiwrmē] «от него/от нее»), за исключением слов, принадлежащих к внешней флексии на l (о) и w (а). \mathcal{B} – предстает как показатель локатива (местного падежа) единственного числа существительных мужского рода, оканчивающихся на $-\text{ъ}$ и среднего рода, оканчивающихся на $-o$ (ср.: градъ – град \mathcal{B} «в городе», село – сел \mathcal{B} «в селе», другъ – дру \mathcal{B} «в друге»), а также существительных женского рода, оканчивающихся на $-a$ (ср.: жена – ж \mathcal{B} «в жене»). У существительных женского и

¹ Согласно распространенному в славяноведении мнению, основой старославянского языка были македонские говоры болгарского языка IX в., которые относились к южнославянской группе (Горшков А. И., указ. соч., с. 34-35, Вайан А., указ. соч., с. 15). Н. Толстой ограничивает этот период, считая основой старославянского южнославянский солунский диалект (Толстой Н. И., Старославянский язык // Лингвистический энциклопедический словарь (далее – ЛЭС), М., 1990, с. 491-492).

² Ср.: «Гласный \mathcal{B} также имел дифтонгический, но не сужающийся, а расширяющийся характер (отход от сильной палатализации к менее напряжённой, увеличение раствора или уменьшение подъёма: д \mathcal{B} ло произносилось как [д^{нн}ло])» (Широков О. С., указ. соч., с. 218).

³ Вайан А., указ. соч., с. 35, Горшков А. И., указ. соч., с. 90.

⁴ Селищев А. М., указ. соч., с. 260.

⁵ «Новый словарь древнеармянского языка», ч. I, Ереван, 1979, с. 758-760 (на арм. яз.). «Новый словарь древнеармянского языка» впервые был издан в 1836-1837 гг.

⁶ Казарян Р. С., Словарь древнеармянского языка, т. А., Ереван, 2000, с. 455-456 (на арм. яз.).

среднего рода с указанными основами показатель $\text{-}\mathcal{B}$ есть в двойственном числе номинатива и аккузатива (ср.: сел \mathcal{B} «два села», жен \mathcal{B} «две жены»)¹.

Вышеупомянутые характеристики древнеармянского \mathcal{L} и старославянского \mathcal{B} позволяют с помощью типологических обобщений ответить на связанные с этими двумя фонемами вопросы или хотя бы предложить достоверные гипотезы. Соответственно:

1) Если в древнеармянском вышеупомянутые процессы завершились до V века, то в старославянском они, судя по всему, растянулись на протяжении всего существования языка (IX-XII вв.) и в том или ином виде (звукоизмененном или нет) перешли в другие славянские языки. С точки зрения типологии неважно, в каком языке и когда произошли данные процессы, важно, что они в целом имели общие тенденции развития. Соответственно, как в древнеармянском есть и дифтонгический, и восходящий к простому гласному \mathcal{L} , так и в старославянском есть и дифтонгический, и восходящий к простому гласному \mathcal{B} . В обоих языках значительно преобладают \mathcal{L}/\mathcal{B} дифтонгического происхождения, то есть $\mathcal{L}_2/\mathcal{B}_2$. Но, что более важно, как для \mathcal{L}_2 дифтонгического происхождения, так и для \mathcal{B}_2 реконструируются те же индоевропейские праформы $*oi(*ai)$ и $*ei$. Восходящие к гласным $\mathcal{L}(\mathcal{L}_1)/\mathcal{B}(\mathcal{B}_1)$ по сравнению с дифтонгическими появились раньше. Если разногласия по поводу звуковой сущности древнеармянского \mathcal{L} (дифтонг или простой гласный) относятся к периоду до середины V века (а по нашему убеждению, к дописьменному периоду армянского – до 405 г., в течение которого, надо думать, \mathcal{L} превратился в простой гласный, артикуляционно противопоставившись \mathcal{L} (е), как долгий гласный – краткому), то в случае со старославянским этот период длится, по меньшей мере, до середины IX века (855/863 гг.), до создания глаголицы и кириллицы². И раньше этого говорить о звуковой сущности \mathcal{B} , естественно, затруднительно, и мнения могут иметь только характер гипотезы. Пожалуй, именно это является причиной того, что в славяноведении данный вопрос, в основном, остается открытым. В период старославянского языка приписыванию \mathcal{B} происхождение от простого гласного препятствует то, что некоторые фонемы, обозначенные письменными знаками ю, љ, а [ja], ю, љ, считаются дифтонгами³. Но, по нашему мнению, более достоверна точка зрения, согласно которой в результате закона *открытого слога* в старославянском прежние дифтонги подверглись монофтонгизации, то есть превратились в простые гласные. В частности, «дифтонги ai, āi перешли в долгое e, которое потом изменилось так же, как и исконное ē, т. е. дало ъ: **вѣдѣ** «знаю» – из $*voidai...$, **снѣгъ** из $*snoig^u os$ → из $*snaigas...$, цѣна из $*k^u oina$ → из $*kaina...$ »⁴. Следовательно, можно сказать, что вышеупомянутое ограничение скорее кажущееся, чем реально существующее. Если не в старославянский период, то

¹ Вайан А., указ. соч., с. 106-120, Горшков А. И., указ. соч., с. 125-130.

² Князевская О. А., Кириллица // ЛЭС, с. 222.

³ Вайан А., указ. соч., с. 40.

⁴ Савченко А. Н., указ. соч., с. 124-125.

встарорусский период- XV-XVIII вв.¹ – Ъ(Ъ₂) дифтонгического происхождения несомненно трансформировался в простой гласный. Доказательством можно считать случаи путаницы Ъ с е[e] и и[i], содержащиеся в древнерусских рукописях начиная с XIV в. С точки зрения типологии, что достаточно для прояснения нашей задачи: *старославянский Ъ₂ в письменный период или через некоторое время трансформировался в простой гласный.*

2) В связи с фонетическим описанием грабаровского ħ, Р. Ачарян, ссылаясь на переход древнегреческого долгого η и староанглийского двойного ee в [i], высказал мнение, что, будучи, по сравнению с ħ, более закрытым гласным, в V в. он произносился как ħ [i] или имел очень близкую ему артикуляцию². Конечно, ħ мог иметь и такое развитие, если учитывать как типологические параллели, на которые указал Ачарян, так и то обстоятельство, что в генеологии звукового качества ħ, по сути, был также i (ср.: *oi, *ai, *ei), но, по нашему мнению, помехой для принятия данной точки зрения являются следующие положения:

А) Почему в этом случае древнеармянский ħ в дальнейшем – в ашхарабаре (новоармянском) уподобился ħ [e], а не ħ [i] (ср.: գիր [gēr] – գիր [ger] «толстый», ծխ [cēs] – ծխ [ces] «обряд», շին [šēn] – շին [šēn] «поселение», հանդիս [handēs] – հանդիս [handes] «торжество», մարգարիտ [margarē] – մարգարիտ [margare] «пророк» и др.), в том случае, когда при словообразовании древний ħ трансформируется в ħ, то есть ему было свойственно превращаться в ħ [i] (ср.: գիր (գիր) – գիրանալ [giranal] «растолстеть, ожиреть», ծխ (ծխ) – ծխանալ [cisakan] «обрядовый», շին (շին) – շինանալ [šinakan] «крестьянин», հանդիս (հանդիս) – հանդիսանալ [handisawor] «торжественный» и др.). А в позиции на конце слова –ħ никогда не переходит в –ħ (ср.: բազիտ [bazē] «сокол» –բազիտան [bazeakir] «сокольник», րոպիտ [ropē] «минута» – րոպիտան [ropeakan] «минутный», մարգարիտ «пророк» – մարգարիտան [margareakan] «пророческий»). Более того, древнеармянские глаголы со спряжением на ħ в ашхарабаре (новоармянском) переходят в спряжение на ħ (ср.: բազմիմ [bazzim] «усаживаюсь» – բազմել [bazzmel] «усаживаться», ծառանիմ [sacanim] «развеваю» – ծառանել [sacanel] «развевать», նստիմ [nstim] «сажусь» – նստել [nstel] «сесть», երկնիմ [erknč'im] «боюсь» – երկնել [erknč'el] «бояться», մարտնիմ [martnč'im] «сражаюсь» – մարտնել [martnč'el] «сражаться», սսանիմ [usanim] «учусь» – սսանել [usanel] «учиться» и др.)³. По сути, с точки зрения фонемного

¹ О периодизации истории русского языка см.: **Борковский В. И., Кузнецов П. С.**, Историческая грамматика русского языка, М., 1965, с. 33, **Иванов В. В.**, Древнерусский язык // ЛЭС, с. 143.

² **Ачарян Р.**, Армянские письмена, с. 574-575.

³ Конечно, мы подразумеваем закономерности двух литературных языков: древнего литературного армянского – грабара и восточноармянского, имея в виду, что оба языка в основном сформировались на базе разговорного армянского Араратской области (читай – Араратского диалекта), а фонемная система литературного восточноармянского, по сравнению как с среднеармянским, западноармянским, так и с западноармянскими и восточноармянскими диалектами, самая близкая фонемной системе грабара (**Джаукян Г. Б.**, Среднеармянский как языковое качество // «Вестник

перехода, насколько армянскому присущ переход $\zeta(\zeta) > h$ в образовании имен (словообразовательный механизм), настолько же ему присущ переход $h > \zeta$ в образовании глаголов.

Б) Никто не сомневается, что в V в. ζ и h были самостоятельными фонемами, следовательно, они различались некими фонологическими качествами. Если эти фонемы имели очень близкую фонацию, то какого же то фонологического качества, которым они, тем не менее, отличались друг от друга. Противопоставление $\zeta \sim \zeta$ может быть обусловлено закрытой или открытой артикуляцией, как предполагал Р. Ачарян, примеры чего мы наблюдаем в современном французском (ср.: *fée* [fɛ] «фея» – *fait* [fɛ] «факт», *pré* [pre] «луг» – *prêt* [pre] «готовый»), но едва ли можно утверждать, что ζ и h противопоставлялись по свойству открытости/закрытости или что это свойство было для них различием фонологическим. Нам более убедительным кажется предположение, что в V в. противопоставление $\zeta \sim \zeta$ носило количественный характер, то есть противопоставление ζ и ζ было противопоставлением долгого и краткого вариантов одной гласной [ɛ], а не противопоставлением [ɛ] и [ɪ]. Соответственно, ζ был долгим, а ζ кратким. Это противопоставление, судя по всему, длилось несколько сотен лет (это время может приблизительно совпасть с упрощением (монофтонгизацией) индоевропейских дифтонгов в латинском, а латынь, согласно одной из точек зрения, «пришла к этому к сер. 2-го века до н.э.»¹). В период габара артикуляционное различие между ними сохранялось недолго. Причиной исчезновения отмеченного противопоставления стало, возможно, то обстоятельство, что ζ был единственным долгим гласным древнеармянского языка, то есть, не образовывал систему, и, следовательно, не оставил глубокого следа в развитии армянских фонем. В пользу нашей гипотезы свидетельствует также то обстоятельство, что, как уже отмечалось, в рукописях нередко путались ζ и ζ .

Считаем, что в основном подобный путь развития прошел и старославянский Ѣ еще в праславянский период, возможно и накануне формирования старославянского языка как письменного (VIII-IX вв.), судя по всему, Ѣ и е противопоставлялись как дифтонг/дифтонгоид и краткий гласный, а затем это противопоставление в результате упрощения дифтонгического $\text{Ѣ}(\text{Ѣ}_2)$ превратилось в количественное противопоставление долгого и краткого гласного. После этого между ними исчезло количественное различие, и произошло фонемно-фонетическое уподобление, сохранив отличие только на письме, как в случае с ζ и ζ в традиционном правописании армянского языка.

Ереванского университета», 1993, № 1, с. 14-21 (на арм. яз.). Другими словами, в диалектах встречаются как звуковые переходы $\zeta \sim (\zeta \sim)h$ (ср.: Шапин-Караисар, Зейтун, Мараш, Бейлан, Тбилиси и др.), так и переход в обратном направлении $h \sim \zeta$ (ср.: Зейтун, Мараш, Кесаб, Мегри, Карчеван, Агулис и др.) (Джаукян Г. Б., Введение в армянскую диалектологию, Ереван, 1972, с. 63-81 (на арм. яз.).

¹ Семереньи О., указ. соч., с. 52.

Վարդան Պետրոսյան – Հին հայերենի է և հին սլավոներենի ֆ հնչյունների տարածամանակյա տիպաբանությունը

Հին հայերենի է և հին սլավոներենի ֆ տառերով նշանակված հնչյունների հնչյունական արժեքների և դրանց կրած փոփոխությունների միջև կան տիպաբանական որոշակի ընդհանրություններ: Այն է. 1) երկու լեզուներում էլ այդ հնչյուններն ունեցել են երկբնույթ ծագում՝ պարզ ձայնավորական և երկբարբառային: Չայնավորական ծագման է₁/ֆ₁-ը սերում են հ.-ե. երկար *ē-ից, իսկ երկբարբառային ծագման է₂/ֆ₂-ը՝ հ.-ե. *oi, *ai, *ei երկբարբառներից. 2) երկու լեզուներում էլ գործածության բարձր հաճախականություն ունեն է₂/ֆ₂-ը. 3) երկու լեզուներում էլ է/ֆ-ն համեմատաբար քիչ է հանդիպում բառասկզբի դիրքում և, ընդհակառակը, հաճախակի է հանդիպում բառամիջում և բառավերջում: Բառասկզբի դիրքում («վանկասկզբում») խիստ սահմանափակ է հատկապես ֆ-ի կիրառությունը. 4) և՛ հայագիտության, և՛ սլավոնագիտության մեջ այդ հնչյունների հնչյունական բնույթի հարցը ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ՝ պարզ ձայնավոր, երկբարբառ, երկբարբառակերպ. մեր կարծիքով, նախքան այդ լեզուների գրի առնվելը նշված հնչյուններն առավելապես ունեցել են երկբարբառային բնույթ, սակայն գրի առնվելու նախօրյակին նրանք արդեն վերածվել էին երկար ձայնավորների, որոնք էլ ավելի ուշ վերածվել են համապատասխան կարճերի. զարգացումների այդպիսի ընթացքի մասին են վկայում ինչպես հերթագայական դրսևորումները համապատասխան լեզուներում, այնպես էլ տիպաբանական զուգահեռները ցեղակից այլ լեզուների հետ. 5) հին հայերենում V դարի սկզբներին, է-ի հնչյունական արժեքն էր [ē]. հին սլավոներենի ֆ-ն սլավոնական տարբեր լեզվախմբերում՝ հարավային, հյուսիսային և արևմտյան, ունեցել է հնչյունական տարբեր զարգացումներ. մասնավորապես՝ արևելասլավոնական լեզուներից ռուսերենի որոշ բարբառներում այն վերածվել է [ē]-ի:

Vardan Petrosyan – *The Diachronic Typology of the Old Armenian է and the Old Church Slavonic ֆ Phonemes*

The present work analyzes the Old Armenian and Old Church Slavonic phonemes that are introduced by է and ֆ graphemes, respectively. There appear to be common typological features between the phonetic values of these phonemes and the changes they have undergone. The above mentioned common features are as follows:

1. In both languages, the relevant phonemes had twofold origin – simple vocalic/monophthongal and diphthongal. The է₁/ֆ₁ sounds of simple vocalic nature originate from Indo-European long /e/ → *ē, and է₂/ֆ₂ originate from Indo-European diphthongs *oi, *ai and *ei.

2. Both in Old Armenian and in Old Church Slavonic է₂ and ֆ₂ are the more frequently used phonemes (as compared with է₁ and ֆ₁).

3. While in word-initial position է/ֆ have a relatively lower probability of occurrence, in word-medial and word-final positions the frequency of their occurrence is considerably high. In the word-initial (syllable-initial) position the use of ֆ is particularly restricted.

4. Both in Armenological and in Slavonic Studies the phonetic nature of these phonemes is interpreted in several ways – they are considered simple vowels (monophthongs), diphthongs or diphthongoids. The present study assumes that during the pre-written language establishment period է and ֆ phonemes were primarily of diphthongal nature; however, before they

became written symbols they had already evolved into long vowels, which in turn, had later been altered by their short counterparts. This hypothesis is based on the analysis of vowel shift in the languages discussed, as well as on the results of parallel typological studies of other genetically related languages.

5. In Old Armenian, at the beginning of the 5th century, the phonetic value of Է was [ē]. The Old Church Slavonic ѣ had different phonetic developments in different (South, North, East and West) Slavic language groups. In particular, in some Russian dialects belonging to East Slavic languages, ѣ has changed into [ē].

**ԲԱԶՄԱԲԱՂԱԴՐԻՉ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Բանալի բառեր – համաստրադատություն, ենթաստրադատություն, տարաստրադատություն, հանրաստրադատություն, ստորահամադատություն, համասեռ, տարասեռ, անմիջական բաղադրիչներ

Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կառուցվածքի ուսումնասիրությունը սովորաբար ավարտվում է նրա վերին եզրային միավորի՝ բարդ նախադասության քննությամբ (եթե զանց առնենք տեքստի (հենքի) մակարդակը): Որպես ելակետային կառույց ընդունվում է բարդ նախադասության երկբաղադրիչ կաղապարը. սրա բաղադրիչ մասերի միջև հնարավոր իմաստային և քերականական կապերի, դրանց դրսևորման տարբեր ձևերի հաշվառումով էլ առանձնացվում են բարդ նախադասության տարբեր տեսակներ՝ համադասական, ստորադասական, գողվածական (շաղկապավոր), շարահարական (անշաղկապ) և այլն:

Բնական է, որ հայերեն խոսքի տարբեր ոճերում լայնորեն կիրառվում են նաև երկուսից ավելի բաղադրիչ մասերից կազմված բարդ նախադասություններ, որոնք ևս չեն անտեսվել շարահյուսագիտական աշխատություններում՝ անվանվելով բազմաբարդ (Մ. Աբեղյան), բազմաբաղադրիչ (Ս. Աբրահամյան), հարաբարդ (Գ. Ջահուկյան) տերմիններով¹:

Երկբաղադրիչ և բազմաբաղադրիչ կառույցների իրացումները մասերի շարահյուսական հարաբերությունների բնույթի և դրանց դրսևորման ձևերի առումներով միմյանցից էապես չեն զանազանվում, ուստի բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասությունները հաճախ շարահյուսագիտական աշխատանքներում առանձին քննության չեն էլ արժանանում: Բազմաբաղադրիչ նախադասությունների տարբեր տեսակների առանձնացումը հիմնված է լինում բաղադրիչ մասերի միջև առկա հարաբերությունների տարբեր համակցությունների վրա: Այդ համակցություններն էլ զուգահեռվում են պարզ նախադասությունը կազմող բառերի՝ նախադասության անդամների միջև գոյություն ունեցող շարահյուսական հարաբերությունների հետ²: Սակայն

¹ Ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանը *հարաբարդ* տերմինով նշում է միայն ստորադասական կառույցները: Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 536:

² Հմմտ. **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1987, էջ 32-33:

պետք է նկատի ունենալ, որ այդպիսի զուգահեռականությունը բացարձակ չէ. բարդ կառույցներ բաղադրող նախադասությունները, իրենք արդեն իսկ օժտված լինելով առանձին կառուցվածքներով, տարբեր կարգի լրացումներ ստանալու և զուգորդման տարբերակների ավելի մեծ բազմազանություն են ենթադրում: Դրանց նկարագրությունն ու դասակարգումն էլ տեսական և ուսուցողական որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Մեր շարահյուսագիտության մեջ, ինչպես հայտնի է, բարդ նախադասության տեսական համակարգված քննությունը սկիզբ է առել Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսությունից»: Հենց այստեղ էլ «բազմաբարդ խոսքերը» հստակորեն տարաբաժանվում են երկու՝ համադասական և ստորադասական տեսակների, սրանց ներսում էլ առանձնացվում են զուգորդային տարբերակները: Ահա այդ բաժանման ամբողջական պատկերը.

«I. **Համադասությունը** (ընդգծումները բնագրում են – *Հ. Թ.*) բազմաբարդ է լինում՝

1. Երբ կազմված է լինում երկուսից ավելի պարզ անկախ խոսքերից.....:

2. Երբ համադաս խոսքերից մեկը կամ մի քանիսը կամ ամեն մեկը ինքը բարդ է, կազմված լինելով՝ ա) երկու կամ ավելի համադաս խոսքերից և բ) մի գլխավոր և մի կամ ավելի երկրորդական խոսքերից, որոնք իրենց կողմից նույնպես կարող են երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր ունենալ.....:

II. **Ստորադասությունը** բազմաբարդ է լինում՝

Ա. Երբ գլխավոր խոսքն ունի երկու և ավելի երկրորդական խոսքեր, որոնք կարող են վերաբերել

1. Գլխավոր խոսքի տարբեր մասերին....

2. Գլխավոր խոսքի միևնույն մասին, այն էլ՝

ա) Իբրև տարբեր տեսակի (իմա՝ տարբեր պաշտոններ կատարող – *Հ. Թ.*) երկրորդական խոսքեր.....:

բ) Իբրև նույն տեսակի երկրորդական խոսքեր կամ համաստորադաս խոսքեր.....:

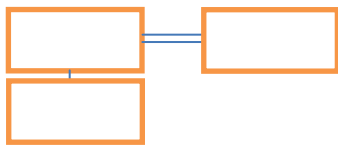
Բ. Երբ երկրորդական խոսքերն ևս իրենց կողմից, ինչպես մի գլխավոր խոսք, ունին երկրորդական խոսքեր վերևում նշված ձևերով, - երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր և այլն.....»¹:

Աբեղյանական այս սխեման (ինչպես և նրա շարահյուսագիտական շատ այլ գաղափարներ) իր հիմնական գծերով կրկնվում է հետագա հեղինակների կողմից՝ անշուշտ, որոշ մասնավորումներով կամ հավելումներով, տերմինային համապատասխան հանդերձավորմամբ:

Ակադեմիկոս Գ. Սևակն իր հեղինակած շարահյուսության դպրոցական դասագրքում հատուկ անդրադառնում է Աբեղյանի կողմից «համաստորադաս խոսքեր» անվանված նախադասություններին, սահմանում է դրանք

¹ **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 671-673:

և բերում համապատասխան օրինակներ: Բազմաբարդ խոսքերի կառուցվածքային մյուս տարբերակներին առանձին անդրադարձ չկա այս դասագրքում, սակայն «Համաստորադաս նախադասություններ» վերնագրի տակ ներկայացվում են նաև այլ բնույթի կառուցվածքներ, որոնց հեղինակային բնութագրումները սկզբունքային առումով բավական հետաքրքիր են: «Բարդ ստորադասական նախադասության մեջ,– գրում է Գ. Սևակը,– համադաս նախադասություն կարող են ունենալ ոչ միայն երկրորդական, այլև գլխավոր նախադասությունները: Գլխավոր նախադասության համադաս նախադասությունը ինքն էլ դառնում է գլխավոր, եթե երկրորդական նախադասությունը հավասարապես լրացնում է երկու գլխավոր նախադասությունների միտքը. Օրինակ՝ *Երբ զանգը տրվում է, բոլորս մտնում ենք դասարան, և դասն սկսվում է: Շատերը գիտեին, բայց ես վերջերս իմացա, որ ռադիորնդունիչների մեջ լամպերի փոխարեն օգտագործվում են կիսահաղորդիչներ*»¹: (Այս կառույցի մասին խոսք կլինի ստորև): Շարունակության մեջ Գ. Սևակը ներկայացնում է մի այլ կառույց ևս, որը, ինչպես երևում է, նախորդի տարբերակն է համարում և նրա հետ միասին էլ հատկացնում է ստորադասական տիպին: «Լինում են սակայն և այնպիսի դեպքեր, երբ գլխավոր նախադասությանը ստորադասված երկրորդական նախադասությունը բոլորովին չի վերաբերում գլխավորին համադաս նախադասությանը: Օրինակ՝ *Ես պատասխանեցի, որ կիսահաղորդիչները փոխարինում են լամպերին, և ուսուցիչը ինձ գովեց: Այստեղ որ կիսահաղորդիչները փոխարինում են լամպերին* երկրորդական նախադասությունը լրացնում է միայն *ես պատասխանեցի* նախադասության միտքը (*ի՛նչ պատասխանեցի*), բայց կապված չէ *ուսուցիչը ինձ գովեց* նախադասության հետ: Հետևաբար, թեև *ուսուցիչը ինձ գովեց* նախադասությունը համագոր է գլխավոր նախադասությանը, բայց գլխավոր չէ երկրորդական նախադասությանը, այլ միայն գերադաս է նրա համեմատությամբ»²: Սույն օրինակը կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծապատկերով.

Բերված երկու կառուցատիպերն էլ Գ. Սևակը ստորադասական է համարում և որպես ընդհանուր եզրահանգում գրում է. «Գլխավոր և

¹ Սևակ Գ., Հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 1982, էջ 111:

² Նույն տեղում, էջ 112:

երկրորդական նախադասությունների փոխադարձ հարաբերության այս տարբերությունները, ինչպես և համաստրադաս նախադասությունների առկայությունը, բարդ ստորադասական նախադասության կառուցվածքի էական փոփոխություն չեն ստեղծում, ուստի և քերականական տարբերանուններով կոչելը սխալ է:

Կա միայն բարդ ստորադասական նախադասություն՝ անկախ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների քանակից և հարաբերություններից, կան համադաս գլխավոր նախադասություններ, գլխավորին համադասվող գերադաս նախադասություններ, կան համաստրադաս երկրորդական նախադասություններ, բայց չկա բարդ համաստրադասական նախադասություն, բարդ համազերադասական նախադասություն, բարդ համաստրազերադասական նախադասություն:

Շատ ճյուղավորված և բարդ նախադասությունը կարելի է կոչել բազմաբարդ¹:

Դժվար է դպրոցական դասագրքի այս հատվածը բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասությունների շատ թե քիչ ամբողջական դասակարգում համարել. վերոբերյալ դիտարկումները, ինչպես նշեցինք, արված են համաստրադաս նախադասությունների առնչությամբ և վերաբերում են ստորադասական տիպին: Սակայն Գ. Սևակի բերած օրինակներից գոնե մեկը (*Ես պատասխանեցի, որ կիսահաղորդիչները փոխարինում են լամպերին, և ուսուցիչն ինձ գովեց*) միանշանակորեն համադասական նախադասություն է (տե՛ս գծապատկերը):

Բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասություններին անդրադարձել են նաև հետաբեռնական շրջանում բարդ նախադասության շարահյուսությունն ուսումնասիրող մյուս հեղինակները:

Այսպես, Գ. Գարեգինյանի և Մ. Աբեղյանի դասակարգումների միջև կարելի է նշել հետևյալ մասնակի անհամապատասխանությունները. ա) Գարեգինյանը գործածում է «խառը տիպ» անվանումը համադասական այն կառույցների համար, որոնց համադասվող բաղադրիչները իրենց հերթին բարդ ստորադասական նախադասություններ են և բ) ստորադասական կառույցների մեջ որպես ինքնուրույն տեսակ նշում է մեկից ավելի գլխավորներով և ընդհանուր երկրորդական(ներ)ով տարբերակը (որը, ինչպես տեսանք, նշվել է նաև Սևակի դասագրքում): Բազմաբաղադրիչ ստորադասական մյուս կառուցատիպերը անվանվում են **համաստրադասում** (երկու տիպի՝ համասեռ և անհամասեռ երկրորդականներով) և **ենթաստրադասություն** կամ **հաջորդական ստորադասություն**²:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Գարեգինյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1984, էջ 319-340:

Ա. Պապոյանը, նույնպես հետևելով Աբեղյանի դասակարգմանը, ավելի մանրամասնում է այն. համադասական կառույցը, օրինակ, ենթատեսակների է բաժանում ըստ բաղադրիչ նախադասությունների միջև առկա նույնաբնույթ (ասենք՝ միայն միավորական, միայն ներհակական և այլն) և տարբերությունների (օրինակ՝ միավորական և ներհակական և այլն) իմաստային հարաբերությունների, նաև ըստ բաղադրիչների «կառուցվածքային արտահայտության» (բաղադրիչներն առանձին պարզ նախադասություններ են կամ էլ բարդացված են ստորադասությամբ): Ստորադասական տիպի ներսում էլ նշվում են նույն տարբերակները, որոնք քննվել են Գարեգինյանի գրքում. այստեղ, սակայն, տերմինային էական նորամուծություն է կատարվում. մեկից ավելի գլխավորներով և ընդհանուր երկրորդական(ներ)ով կապակցությունը կոչվում է **հանրաստորադասություն**¹:

Բազմաբաղադրիչ նախադասությունների դասակարգման, այլև դրա տեսական հիմնավորման և առանձնացվող տեսակների գիտական տերմինավորման հարցերը ըստ պատշաճի ներկայացված են նաև ակադ. Ս. Աբրահամյանի շարահյուսագիտական աշխատություններում, առավել ամփոփ ու ամբողջական՝ շարահյուսության բուհական ձեռնարկում: Այստեղ բարդ նախադասությունները նախապես բաժանվում են **համասեռ** և **տարասեռ** տեսակների. «Համադասական և ստորադասական հարաբերությունները բարդ նախադասության կառուցվածքում կարող են հանդես գալ միայնակ և զուգորդված: Ըստ այդմ՝ բարդ նախադասությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ **համասեռ** և **տարասեռ**: Սա վերաբերում է բարդ նախադասության երկու տեսակներին՝ թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական: Հասկանալի է, որ երկբաղադրիչ բարդ նախադասությունները կարող են լինել միայն համադասական կամ ստորադասական: Ուրեմն՝ հիշյալ բաժանումը կարող է վերաբերել բազմաբաղադրիչ (երեք և ավելի բաղադրիչ ունեցող) բարդ նախադասություններին»²: Ի՞նչ սկզբունքով պետք է առաջնորդվել տարասեռ բարդ նախադասությունը համադասական կամ ստորադասական տիպին հատկացնելիս: «Այս հարցում,- գրում է Ս. Աբրահամյանը,- մեզ օգնում է նախադասության (կառույցի) **անմիջական բաղադրիչներ** հասկացությունը՝ ի տարբերություն **միջնորդավորված բաղադրիչների**»³: Վերլուծության այս եղանակը, հայտնի է, կիրառելի է լեզվական այլ մակարդակների միավորների նկատմամբ: Համեմատության համար հեղինակը վերլուծում է «անցուդարձ անել» հարադրությունը, որի անմիջական բաղադրիչները (**անցուդարձ** և **անել**) կապված են ստորադասական հարաբերությամբ, իսկ դրանք էլ իրենց հերթին վերլուծվում են (**անցուդարձ**՝ համադաս բաղադրիչ-

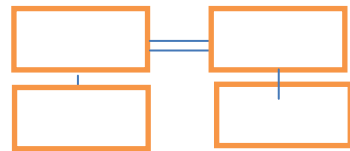
¹ Տե՛ս **Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 2003, էջ 377-406:

² **Աբրահամյան Ս.**, Հայոց լեզու: Շարահյուսություն, Երևան, 2012, էջ 106:

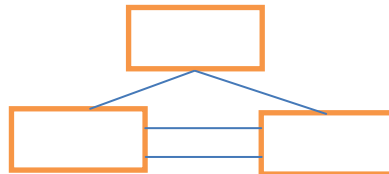
³ Նույն տեղում:

ներով կցական բարդություն, **անել՝** բայահիմքով և **-ել** ձևությամբ կազմված համադրական բայաձև): Վերլուծության երկրորդ աստիճանում ստացվող բաղադրիչները կառույցի տեսակը որոշելու հիմք չեն ծառայում. «անցուդարձ անել» հարադրության բաղադրիչների համար գերակա է ստորադասական հարաբերությունը, որով կապակցվել են դրա անմիջական բաղադրիչները (հմմտ. «հիմնակաղապար» և «ենթակաղապար» հասկացությունները Գ. Ջահուկյանի տերմինաբանությամբ):

Այսպիսով, տարասեռ բազմաբաղադրիչ կառույցները գնահատելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել անմիջական բաղադրիչների միջև առկա հարաբերությունը, որը գերակա է միջնորդավորված բաղադրիչների (ենթակաղապարային միավորների) միջև առկա հարաբերության նկատմամբ: «Արամը գնաց գյուղ, որպեսզի մի քանի օր հանգստանա, բայց նրան հետ կանչեցին, որպեսզի լուծի անհետաձգելի մի հարց» նախադասությունը ներկայացնում է տարասեռ համադասական կաղապար.

«Ես տեսա, որ նա կարդաց այդ նամակը, և նրա աչքերը խոնավացան» նախադասությունը տարասեռ ստորադասական կառույց է ներկայացնում.

«Այսպիսով,- եզրակացնում է Ս. Աբրահամյանը,- բազմաբաղադրիչ նախադասություններում տարբեր հարաբերությունների առկայությունը բնավ չի նշանակում, թե դրանք խառը նախադասություններ են: «Խառն» անվանումը ճիշտ չի արտահայտում այդ նախադասությունների կառուցվածքը: Պարզապես անհրաժեշտ է ճիշտ որոշել տարբեր հարաբերությունների ստորակարգությունը, հարաբերությունների մեջ գերադասն ու ստորադասը և նրանց զուգորդումը: Լեզվի մեջ խառը ոչինչ չկա: Ամեն ինչ օրինաչափական է:

Այս դեպքում պարզապես պետք է ճիշտ որոշել համադասության և ստորադասության ստորակարգությունը և դրանց տարբեր զուգորդումները նույն նախադասության մեջ:

Դրանք կամ ստորադասական են՝ համադասության զուգորդումով (զուգորդումներով), կամ համադասական են՝ ստորադասության զուգորդումով (զուգորդումներով):

Առաջին տեսակը կոչվում է **բարդ համաստորադասական նախադասություն** (հարաբերություն): Թերևս նույն սկզբունքով երկրորդ տեսակը կարելի է կոչել **բարդ ստորահամադասական նախադասություն** (հարաբերություն) նկարագրական ձևակերպումով՝ բարդ համադասական նախադասություն՝ ստորադասության զուգորդումով¹:

Համաստորադասական կապակցությունը այդ տերմինով հայտնի է Աբեղյանի հիշյալ գրքից սկսած, մինչդեռ **ստորահամադասություն** ձևակերպումով առաջին անգամ բնութագրվող կապակցությունը, Ս. Աբրահամյանի կարծիքով, «դեռևս կարիք ունի վերլուծման ու գնահատության»:² Բազմաբաղադրիչ ստորադասական կառույցների համար Աբրահամյանը առանձնացրել է համաստորադաս, ենթաստորադաս, տարաստորադաս (սա վերոհիշյալ հեղինակների կողմից «անհամասեռ ստորադասություն» է կոչվում), երկրորդականներով տարբերակները, որոնցից առաջինը տարասեռ ստորադասական, իսկ երկրորդն ու երրորդը համասեռ ստորադասական կառույցներ են:

Կարծում ենք՝ բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասությունների բաղադրիչ մասերի հարաբերությունները նշելու համար **համասեռ** և **տարասեռ** տերմինների՝ այս իմաստով կիրառությունը նպատակահարմար է նախ և առաջ դրանք միանշանակորեն համադասական կամ ստորադասական տիպին հատկացնելու և մասնավորապես «խառը տիպ» որակումից հրաժարվելու առումով: Այս առնչությամբ ավելորդ չենք համարում նշել, որ գործնական-ուսումնական և այլ բնույթի հրատարակություններում սակավադեպ չեն բազմաբաղադրիչ նախադասությունների անճիշտ գնահատումները: Հայոց լեզվի և գրականության պետական ավարտական և միասնական քննության «Շտեմարանում», օրինակ, «Այն, ինչ ամեն օր կար, այդ առավոտ չկար, իսկ այն, ինչ չպետք է լիներ, կար» նախադասությունը³ համարված է ստորադասական, մինչդեռ այն համադասական (տարասեռ) կառույցի նմուշ է:

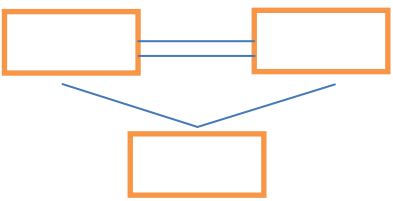
Բազմաբաղադրիչ նախադասությունների՝ ըստ անմիջական կազմիչների գնահատման տեսակետից, կարծում ենք, անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն կառույցին, որը որպես առանձին ենթատեսակ Աբեղյանը չի նշել, որի նմուշներ բերել է Գ. Սևակն իր դասագրքում: Դրան հատուկ ձևով չի անդրադարձել նաև Ս. Աբրահամյանը, սակայն հանգամանորեն քննել են Գ. Գարեգինյանը և Ա. Պապոյանը: Խոսքը վերաբերում է մեկից ավելի գերադաս նախադասություններին ստորադասվող ընդհանուր երկրորդականով (կամ

¹ **Աբրահամյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 107:

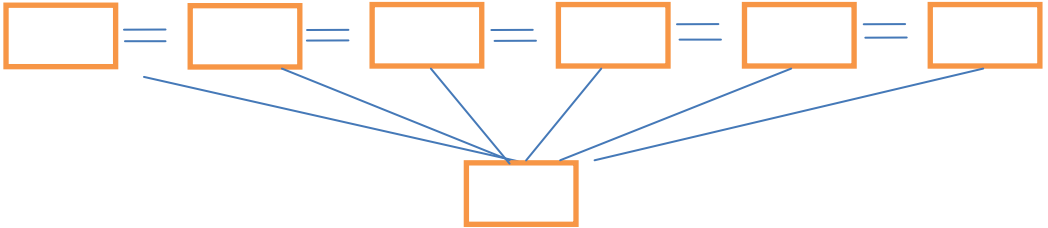
² Նույն տեղում, էջ 106:

³ «Շտեմարան», մաս 1, Երևան, 2014, էջ 87:

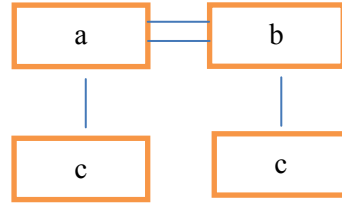
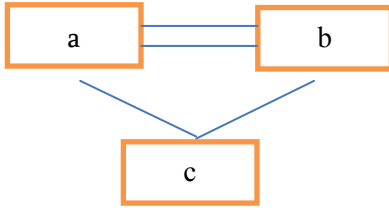
երկրորդականներով) կառույցին, որը Գ. Գարեգինյանի գրքում անվանվում է նկարագրորեն՝ «մի քանի գլխավորներով և ընդհանուր երկրորդական(ներ)ով կառույցներ», իսկ Ա. Պապոյանը բաղադրիչների այդ կարգի հարաբերությունը կոչում է «հանրաստորադասություն» տերմինով: Սրա նվազագույն կառուցվածքի գծապատկերն է՝

Սա, ինչպես պարզ երևում է, համաստորադասության «գլխիվայր» շրջված տարբերակն է, ուստի, թվում է, բաղադրիչների հարաբերությունն էլ կարելի է բնորոշել որպես «ստորահամադասություն» և հատկացնել ոչ թե ստորադասական (ինչպես որ վերը նշված գրքերում արվում է), այլ տարասեռ համադասական կառույցներին: Ահա մի օրինակ Հ. Մաթևոսյանի «Մեսրոպ»-ից. «Եթե լսող էր ունենում, մի քիչ հնարում էլ էր, երեկվա պատմածն այսօր սուտ էր համարում, հայոց պատմության սկիզբը մեկ քշում, տանում, չորս հազար տարվա խորք էր իջեցնում, մեկ ծլեցնում էր երեկվա միջից....»:

Նման կառույցները ստորադասական համարելու դեպքում բնական է, որ անմիջական բաղադրիչներ են դիտվում մի կողմից՝ համադասությամբ կապված նախադասությունները, մյուս կողմից՝ սրանց միասնաբար ստորադասված բաղադրիչ(ներ)ը: Կարծում ենք, սակայն, հնարավոր է կառույցի այլ մեկնաբանություն, այն է՝ **ընդհանուր ստորադաս բաղադրիչը առանձին-առանձին լրացնում է գերադաս համադաս բաղադրիչներին, այսինքն բազմաբաղադրիչ տարասեռ կառույցը ըստ էության երկու կամ ավելի բարդ ստորադասական նախադասությունների՝ որպես անմիջական բաղադրիչների համադասական կապակցությունից բաղադրված «խորքային» կառույցի դրսևորում է:** Այսինքն՝

Կառույցի այսպիսի մեկնաբանության հիմնավորում կարող են լինել բազմաթիվ այնպիսի օրինակները (որոնք նաև վերոհիշյալ գրքերում են վկայակոչվում), որոնցում ստորադաս բաղադրիչը միաժամանակ մեկից ավելի շարահյուսական գործառույթ է կատարում՝ տարբեր կարգի լրացական հարաբերություններ արտահայտելով գերադաս համագոր բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ: Մա թերևս կարելի է դիտարկել որպես սինկրետիզմի (միաձուլության) յուրատեսակ դրսևորում շարահյուսական մակարդակում: Ահա օրինակներ. «Լրագրողական հետաքննությունից հայտնի դարձավ, հետո իրավապահ մարմիններն էլ պարզեցին, որ հանցագործին այլ տեղ պետք է փնտրել» (ստորադաս բաղադրիչն առաջին գերադասի համար ենթակա, երկրորդի համար ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասության պաշտոն է կատարում), կամ՝ «Այնպիսի հմայիչ ձայն ուներ, այնպես ներշնչված էր իր արվեստով, այնքան հոգեթով էր երգում, որ դահլիճը քարացած լսում էր նրան» (ստորադաս բաղադրիչը առաջին գերադասի համար որոշիչ է, երկրորդի համար՝ ձևի պարագա, երրորդի համար՝ չափի պարագա): «Ես հավատում եմ, ես հաստատ գիտեմ, որ նա ազնիվ է» (հանգման խնդիր և ուղիղ խնդիր):

Մոտավորապես նույն ընթացքով է մեկնաբանում Ա. Պապոյանը Պ. Սևակից առնված հետևյալ օրինակը. «Ինչքան որ սիրտդ տա, սաղարթի՛ց խոսիր, ու վարդի՛ց խոսիր մայիսյան»: Նա գրում է. «Ունենք *Ինչքան որ սիրտդ տա* կախյալ նախադասությունը, որը լրացնում է *Սաղարթից խոսիր* գերադաս եզրին: Երկուսը միասին, առանձին վերցրած, կազմում են ստորադասական կապակցությամբ երկբաղադրիչ նախադասություն՝ *Ինչքան որ սիրտդ տա*, սաղարթից խոսիր: Բայց ընդգծված կախյալ եզրը բնագրային վկայության մեջ հավելյալ կերպով լրացնում է նաև (*Ու*) *վարդից խոսիր մայիսյան* նախադասությանը, ինչպես՝ *ինչքան որ սիրտդ տա*, *վարդից խոսիր մայիսյան*: Հեղինակային օրինակի և մեր տրոհած տարբերակների իմաստները նույնական են, որպես թե ասվեր՝ *Ինչքան որ սիրտդ տա*, *սաղարթից խոսիր*, և *ինչքան որ սիրտդ տա*, *վարդից խոսիր մայիսյան*: Սակայն միտքը ձևակերպվել է ոչ թե այսպես, ըստ որում՝ ապաշնորհ, այլ շնորհավի արտահայտությամբ, ինչպես որ է՝ բնագրում»¹: Այսպիսի ստույգ և

¹ Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 397:

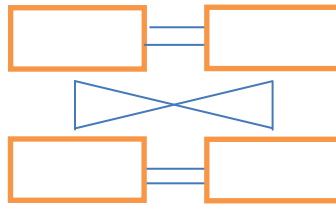
հանգամանալի վերլուծությունը, թվում է, կառույցի համադասական, ոչ թե ստորադասական բնույթի հիմնավորում կարելի է համարել:

Քննվող կառույցի այսպիսի սկզբունքային գնահատականը վերաբերում է նաև սրա այլ տարբերակային իրացումներին, ասենք՝ մեկից ավելի ընդհանուր ստորադաս եզրերով նախադասություններին, ինչպես՝

Երբ կհոգնես, կգազազես աշխարհից,

Դարձի՛ր ինձ մոտ, վերադարձի՛ր դու նորից (Տերյան):

Գծապատկերն է՝

Կարծում ենք, այս առնչությամբ ավելորդ չի լինի վկայակոչել պարզ նախադասության անդամների և բարդ նախադասության բաղադրիչների գործառական արժեքների զուգահեռականությունը, որի մասին վերևում խոսք եղավ: Այսպես, «Ճանաչում է Գրիգորին և Հակոբին» նախադասության անդամների միջև առկա է համաստորադասական (տարասեռ ստորադասական) հարաբերություն, իսկ «Ճանաչեց և խորապես ասեց մարդուն» նախադասության մեջ՝ համագոր նախադասությունների (ստորոցյալների) կապակցություն՝ «մարդուն» ընդհանուր լրացմամբ («ստորահամադասական» հարաբերություն): Այլ օրինակ. «Ցերեկը բուն քնում է, արծիվը որս է անում» համադաս նախադասությունների համար ընդհանուր անդամ է «ցերեկը» ժամանակի պարագան: Եթե սա արտահայտվի երկրորդական նախադասությամբ, ապա գերադաս նախադասությունների շարահյուսական հարաբերությունը չի փոխվի, այլ կմնա համադասական. «Երբ ցերեկ է լինում, բուն քնում է, իսկ արծիվը որս է անում»: Ընդհանուր անդամի գաղափարի կիրառման օրինակ է նաև այսպես կոչված «միավորյալ» նախադասությունների առանձնացումը:

Այսպիսով, կարծում ենք՝ նպատակահարմար կլինի շրջանառության մեջ դնել «ստորահամադասություն» տերմինը՝ դրա մի մասնավոր դրսևորում համարելով վերևում քննված՝ ընդհանուր երկրորդական(ներ)ով կառույցը:

Леонид Телян – *О классификации многосложных предложений*

В армянской синтаксической традиции, начиная с М. Абега, выделялись разные виды многосложных предложений – сочинительные, подчинительные, иногда и смешанные. В числе подчинительных обычно отмечаются конструкции с соподчинением (однородным подчинением), неоднородным //параллельным и последовательным подчинением. К подчинительному типу относят также конструкции с несколькими главными и общим(и) придаточным(и). В статье делается попытка обосновать иной подход к оценке данной конструкции, а именно отнести ее к сочинительному типу многосложных предложений.

Leonid Telyan – *On the Classification of Multi-Clause Sentences*

M. Abeghyan was the first to classify multi-clause sentences in Armenology. Subsequent researchers have mainly followed the classification of Abeghyan making some additions only. The structure with several main clauses and one common subordinate clause, which was included in the complex type, has particularly been singled out. The article is an attempt to substantiate the viewpoint of considering the mentioned structure to be compound.

**ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ԸՍՏ
ՀԱՅ ԵՎ ԻՄՊԱՆԱՑԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ**

Բանայի բառեր – զուգադրական լեզվաբանություն, հոլովական համակարգ, հոլովական հարաբերություններ, հասկացական հարաբերություններ, տարածական հարաբերություններ, նախդրային համակարգ, նախդրավոր կապակցություններ

Հայերենը հոլովների հարցում պահպանողական է և պահպանել է հոլովների զգալի քանակություն: Հայերենում հոլովը *հիմք + հոլովական վերջավորություն* կադապարով կազմվող արտահայտություն է, գոյականի՝ առարկայի վերաբերական հարաբերություններ արտահայտող քերականական փոփոխություն:

Այլ է «հոլով» հասկացության ըմբռնումն իսպաներենում, որ զուգորդվում է *բառ + նախդիր + բառ* կադապարի հետ և ներկայացնում դասական լեզուների հոլովական վերջավորությունների՝ իսպաներենում նախդիրներով փոխարինվելու վերջնական և կատարյալ պատկերը:

Ըստ հայ քերականագետների՝ «հոլով» հասկացության ըմբռնումը պահանջում է հույների հիմնած փիլիսոփայական քերականության ուսումնասիրություն, քանզի հունարենի 5 հոլովների հիման վրա ստեղծված տեսությունն է, որ ժամանակի ընթացքում հունարեն, լատինարեն քերականների ծավալուն գործունեության շնորհիվ նոր մեկնություններ է ստացել, էական դեր խաղացել հայերենի հոլովների որոշման, ճշգրիտ ըմբռնման ու որոշակի ինքնությունության ձեռքբերման գործում՝ դառնալով տարաբնույթ մեկնությունների ու վիճահարույց քննարկումների թեմա: Քերականագետների մեծ մասի տարակարծություններն առաջին հերթին վերաբերել են հոլովների վերջնական և ճշգրիտ քանակի որոշմանը, ապա՝ հոլովը բնութագրող բազմաթիվ սահմանումներին¹: Նման տարաձայնությունները հիմնականում բխել են հոլովի ձևային և իմաստային անխզելի հատկանիշների գնահատումից:

Իսպանացի քերականագետները զարգացման երկարատև ուղի անցած նախդրային համակարգի վերջնական ձևավորման գործում մեծ տեղ են տվել Ոսկեդարում (XVI–XVII դդ.) կատարված քերականական փոփոխու-

¹ Տե՛ս **Адонц Н.**, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб., 1915, с. 1-56, **Ջահուկյան Գ.**, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954:

թուններին: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ իսպանագիտության մեջ ցանկացած բնագավառում փոփոխություններ ու նորամուծություններ կատարելու համար օրինաչափ երևույթ է դիտվել դասական լեզուներում արդեն առաջադրված կանոններից օգտվելը, որն անհետևանք չի մնացել. ավանդական քերականությանը բնորոշ առանձնահատկությունները գործադրվել են իսպաներենի քերականության մեջ և տեղիք տվել բազմաթիվ փոփոխությունների ու քերականության դիրքորոշման նորովի գնահատման¹: Ինչպես ասել է Լեմանը, «Փոփոխության շարժիչը լեզվական ստեղծագործականությունն է, որ նպաստում է, որ զրուցակիցն արտահայտության խնդիրների համար նոր լուծումներ փնտրի. լեզուները փոփոխվում են, որովհետև զրուցակիցները ցանկանում են դրանք փոփոխել»²: Ռոմանական լեզուների ստեղծման ժամանակաշրջանում նախդիրը դարձել է շարահյուսական կապի արտահայտման գերիշխող միջոց և ստանձնել բառերի միջև հարաբերություններ հաստատող, հոլովների իմաստային արժեքներն արտահայտող միավորի դերը: Ինչպես ասել է Վ. Կոդուխովը, «Նախդիրները կատարում են այնպիսի ձևակազմավորական դեր, ինչպիսին թեքությունները՝ հոլովական ձևի կազմում»³:

Հայերենի հոլովների վերջնական քանակի և կատարյալ սահմանման վերաբերյալ արված դիտարկումները, իրենց ընդհանրություններով հանդերձ, հաճախ դրսևորում են նաև տարբերություններ՝ պայմանավորված քերականների անհատական դիրքորոշումներով. հինգ հոլովի կոդմանակիցներն առաջնություն են տալիս հոլովի ձևային հատկանիշներին և գտնում, որ բառերի ձևափոխության միջոցով բառերի միջև կապերն ու հարաբերությունները տարբեր կերպ են արտահայտվում⁴, մինչդեռ յոթ

¹ Հոլովական համակարգում կատարված էական փոփոխություններն են. 1) հոլովական հարացույցը կրճատվում է, 2) հոլովների կրճատման հետևանքով կատարվում է հոլովների համադրում, 3) նկատվում է հոլովների նախդրավոր կիրառման միտում, 4) հոլովների ավանդական անվանումները փոխարինվում են դասական թվականներով, 5) փոփոխվում է հոլովական հարացույցը ձևավորող օրինակների մատուցման ձևը (տպագրության ի հայտ գալը մեծապես փոխում է քերականական նկարագրության ձևը և նպաստում ուղղաձիգ հարացույցի կիրառությանը), 6) տեղի է ունենում հոլովի քերականական կարգի բովանդակության պլանի էական վերաիմաստավորում (տե՛ս **Колтунова С. В., Михайлова Е. Н.**, Типология испанских грамматик Золотого века // Вопросы филологической науки: Материалы III Международной научной конференции, ЛГУ, 2012, с. 21-26, **Михайлова Е. Н.**, Категория падежа в лингвистических концепциях эпохи Возрождения // Научные чтения Петербургского Лингвистического общества, СПб., 2008, с. 162, **Степанова Л. Г.**, Итальянская лингвистическая мысль XIV-XVI веков, СПб., 2000, с. 191, 396, **Раевская М. М.**, Испанское языковое сознание Золотого века, М., 2006, с. 304):

² **Christian L.**, Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change, *Lingua e Stile*, 1985, p. 315.

³ **Кодухов В. И.**, Введение в языкознание, М., 1979, с. 242.

⁴ Տե՛ս **Աբելյան Ս.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երկեր, Զ, Երևան, 1974, էջ 340-399, **Իշխանյան Ռ.**, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971, **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակա-

հոլովի կողմնակից լեզվաբանները, որոնք անվան ձևը և նշանակությունը չեն գատում իրարից և հիմք են ընդունում հոլովների արտահայտած հարաբերությունը, հոլովները որոշում են անվան փոփոխված ձևով արտահայտվող հարաբերությամբ, ընդգծում այն հանգամանքը, որ անկախ լեզվական պատկանելությունից՝ աշխարհի բոլոր մարդկանց բնորոշ է լեզվական տարբեր ձևերով ու տարբեր հնչյուններով միանման գաղափարներ հաղորդելը:

Հ. Թումանյանը՝ որպես յոթ հոլովի տեսության կողմնակից, հոլովները որոշել է առարկաների միջև դրսևորվող հարաբերություններով և նշել, որ «Առարկաների միջև եղած հարաբերությունները ցույց տալու համար՝ գոյականները փոփոխում են իրանց վերջավորությունները. այդ վերջավորությունները կոչվում են **հոլով** (падеж), իսկ հոլովները յոթն են»¹:

Ժամանակակից հայոց լեզվի հոլովները յոթն է համարել Ա. Մարգարյանը. «Յոթ հոլովի փոխարինումը հինգով անխուսափելիորեն աղճատում է հայերենի հոլովական համակարգի իրական պատկերը և մթագնում սեռականի ու հայցականի ինչպես քերականական, այնպես էլ իմացաբանական-ճանաչողական արժեքն ու նշանակությունը»²:

Իրենց գրքերում յոթ հոլովի տեսությունն են հավաստել նաև Հ. Դադբաշյանը³, Վ. Առաքելյանը⁴ և շատ ուրիշ քերականներ: Գրեթե բոլոր սահմանումներում հոլովը ներկայացվում է որպես քերականական կարգ՝ իր արտահայտած որոշակի իմաստով և այդ իմաստի արտահայտության համար համապատասխան լեզվին բնորոշ որոշակի ձևով, իսկ այդ սահմանումներում նկատվող տարբերությունները պայմանավորված են հոլովի քերականական և իմաստային տարբեր արժեքների շեշտադրումով:

Իսպաներենի քերականության մեջ բառահարաբերաստեղծ միավորների վերջնական և կատարյալ սահմանումը ևս բազմաթիվ տարակարծությունների տեղիք տվող խնդիրներից է: Չնայած այն հանգամանքին, որ գրեթե բոլոր ձևակերպումներում նախդիրը համարվում է երկու և ավելի միավորների միջև հարաբերություններ հաստատող միջոց, այդուհանդերձ յուրաքանչյուր քերական յուրովի է գնահատում այն՝ ձևակերպման հիմք ընդունելով տարբեր չափանիշներ⁵:

կից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967, **Շարափխանյան Պ.**, Արդի հայերենի հոլովները, «Սովետական դպրոց» // 1966, թիվ 3:

¹ **Թումանյան Հ.**, Հայոց աշխարհաբար լեզվի համառոտ ստուգաբանություն, Թիֆլիս, 1915, էջ 30:

² **Մարգարյան Ա.**, Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Երևան, 2004, էջ 118:

³ Տե՛ս **Դադբաշյան Հ.**, Արևելահայ աշխարհաբարի քերականությունը, Թիֆլիս, 1913, էջ 40-41:

⁴ Տե՛ս **Առաքելյան Վ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, էջ 11-171:

⁵ Տե՛ս **Деев М. Н.**, Предлоги современного испанского языка, М., 1973, с. 8:

Սույն հոդվածում անդրադառնում ենք միայն ժամանակակից քերականների բնորոշումներին: Նրանցից առավել նշանավորներն են (հաշվի ենք առնում կոնկրետ նախդրային համակարգի ուսումնասիրության մեջ կատարած նրանց ներդրումները) Ռ. Մեկոն, Խիլի Գայան, Կրիադո դը Վալը, Ռոկա Պոնսը, Ալֆինա Ֆրանչը և Խ. Մ. Բլեկուան, Ալարկոս Լյորախը, Էոնանդես Ալոնսոն և այլք:

Ռ. Մեկոն, իսպաներենի քերականության մեջ նախդիրը բնութագրող ամենաընդունելի ձևակերպումն ընդունելով հանդերձ, իր շարահյուսական ուսումնասիրության մեջ մի կողմից՝ կարևորում է *նախդիրի կառուցվածքային և գործառական արժեքը*, իսկ մյուս կողմից՝ *նախդիրի ձևական առանձնահատկությունը*: Եթե նախդիրի կառուցվածքային և գործառական արժեքի կարևորման դեպքում հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ նախդիրը՝ որպես արտահայտված իմաստին հաստատուն արժեք տվող բառ, չի կարող կիրառվել այլ եղանակով և գրեթե երբեք չի փոխարինվում, ապա երկրորդ դեպքում շեշտադրվում է այն փաստը, որ նախդիրը կանոնավոր ձևով նախորդում է հարաբերվող միավորին¹: Բայց այս սահմանումը քերականագետների կողմից չի ընդունվում որպես նախդիրի կատարյալ և վերջնական բնորոշում, քանզի այն թույլ չի տալիս բացահայտելու նախդիրների և շողկապների միջև եղած տարբերությունը, ինչպես՝ *Juan con su hermano – Խուանն իր եղբոր հետ* և *Juan y su hermano – Խուանն ու իր եղբայրը*: Այլ է Խ. Գայայի մոտեցումը, որ կարևորում է հարաբերվող միավորների դերը և նախդիրի՝ համապատասխան հարաբերություններում կապի հաստատման միջոց ծառայելու հիմնական գործառույթը: Այսինքն՝ մի կողմից՝ շեշտը դրվում է նախդիրների գործառական դերի վրա (նախդիրները ծառայում են իբրև նախադաս և հետադաս միավորների կապի հաստատման միջոց), իսկ մյուս կողմից՝ ցույց է տրվում նախդիրի՝ հարաբերվող միավորների նկատմամբ ունեցած հակումը. այդ միավորների հետ միասին նախդիրը ձևավորում է իմաստային ամբողջություն²: Կրիադո դը Վալը, որը նախդիրները միավորում է «կապ» անունով, գտնում է, որ նախդիրների կիրառությունն ավարտին է հասցնում քերականական կազմակերպումը՝ միահյուսելով նախադասության քիչ թե շատ էական միավորները³: Ռ. Պոնսի համար նախդիրը հիմնական բառը նրա լրացումների հետ կապող և միաժամանակ ստորադասող միավոր է⁴: Այս առումով Պոնսը հեռանում է դեռևս Սալվայի և Բելյոյի կողմից ընդունված այն դիրքորոշումից, որտեղ

¹ Տե՛ս **Seco R.**, Manual de gramática española, Madrid, 1960, p. 156:

² Տե՛ս **Gili Gaya S.**, Curso superior de sintaxis española, Barcelona, 1943, p. 246:

³ Տե՛ս **Criado de Val M.**, Gramática española y comentario de textos, Madrid, 1958:

⁴ Տե՛ս **Roca Pons J.**, Introducción a la gramática, Barcelona, 1972, p. 323-331:

շեշտը դրված էր նախդիրների ձևափոխող և մասնավորող արժեքների վրա¹: Ալարկոսը նախդիրները համարում է կախյալ միավորներ, որոնք դրվում են գոյականների, ածականների և մակբայերի կողքին²: Է. Ալոնսոն նախդիրը բնորոշում է որպես ցուցիչ կամ նախասանվանական նշույթ, որ լրացնում, սահմանազատում և ճշգրտում է հարաբերվող առաջին միավորի բովանդակությունը³: Վ. Բրյոնդալը նախդիրը սահմանում է որպես բառ, որի կիրառության հիմնական նպատակը հարաբերությունների արտահայտությունն է՝ առանց կոնկրետ առարկաների կամ իրականության երևույթների հետ անմիջական կապի: Տալով նախդիրի սահմանումը լեզվի մեջ, որտեղ նախդիրն ունի ընդամենը մեկ, առավել վերացական նշանակություն (այս գաղափարի կողմնակից է եղել նաև Մ. Լոպեսը⁴)՝ նա միաժամանակ կարևորում է ներըմբռնումը որպես այն միակ գործիքը, որը թույլ է տալիս հաստատելու այս կամ այն նախդիրի ճշգրիտ կիրառությունը⁵: Այս վերջին տեսակետը քերականագետները թերի են համարել, քանզի նախդիրի ճշգրիտ կիրառության համար անհատի ներըմբռնումը պարտադիր պայման չեն դիտել. անհատը կարող է ճիշտ կիրառել նախդիրը նաև նախդրային առանձին կառույցների առանձնահատկությունների և խնդրառության կաղապարների յուրացման միջոցով⁶: Բ. Պոտիեն տվել է խոսքի մեջ նախդիրի լավագույն ձևակերպումներից մեկը, որում նախդիրը սահմանվում է որպես երկու միավորների կապի հաստատման միջոց, կարևորվում է նախդիրի բազմաթիվ նշանակություններ ունենալու հանգամանքը (խոսքը վերաբերում է նախդիրի բոլոր կոնկրետ կիրառություններին)⁷: Դեմ դուրս գալով վերոնշյալ քերականագետներին՝ Լ. Կարետերն իր «Բանասիրական տերմինների բառարանում» նախդիրը սահմանում է որպես բառին կամ անկախ նախադասությանը նախորդող ձևույթ⁸: Այս սահմանումը նույնպես գերծ չի մնում քննադատություններից, քանզի քերականագետների մեծ մասը նախդիրն իրականում ձևույթ չի համարում և գտնում է, որ նախդիրը ձևույթ է դառնում միմիայն մակբայի արժեք ունեցող կապակցություններում, որտեղ որպես

¹ Տե՛ս **Salvá V.**, Gramática de la lengua española según ahora se habla, Madrid, 1988, p. 288, Bello A., Gramática de la lengua castellana, Caracas, 1995, p. 32-35: Տե՛ս նաև <http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=7170>:

² Տե՛ս **Alarcos Lorach E.**, Gramática de la lengua española, Madrid, 1994, p. 214:

³ Տե՛ս **Hernandez Alonso C.**, Gramática funcional del español, Madrid, 1996, p. 646:

⁴ Տե՛ս **Luisa López M.**, Problemas y métodos en el análisis de preposiciones, Madrid, 1970, p. 102:

⁵ **Brøndal V.**, Théorie des prépositions. Introduction à une sémantique rationnelle, Copenhague, 1950. Մեջբերված է ըստ՝ **Դեբե Մ. Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 3, 8:

⁶ Տե՛ս **Щерба Л. В.**, Предподавание иностранных языков в средней школе // Общие вопросы методики, М.-Л., 1947, с. 93, **Gili Gaya S.**, Curso superior de sintaxis española, Barcelona, 1961, p. 187:

⁷ **Pottier B.**, Systématique des éléments de relation. Etude de morphosyntaxe structural romane, Paris, 1962, p. 18. Մեջբերված է ըստ՝ **Դեբե Մ. Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 8:

⁸ Տե՛ս **Lázaro Carreter F.**, Diccionario de términos filológicos, Madrid, 1953, p. 82-85:

այդպիսին իրականում գոյություն չունի և երկու ինքնուրույն բառերի միջև ոչ մի կապ չի հաստատում, ինչպես՝ *a tientas* «խարխափելով», *a ciegas* «կուրորեն», *de balde / en vano* «զուր, ապարդյուն» ևն: Նախդիրը բառային իմաստն ամբողջությամբ կորցրած քերականական միավոր դիտելով՝ Լ. Կարետերը չի ընդունում, որ գրեթե բոլոր նախդիրները (ներառյալ նախդրավոր կապակցությունները) ունեն իրենց իմաստները:

Այսօր իսպաներենում նախդիրները չեն համարվում բառային իմաստից զուրկ միավորներ, և ընդունված չէ այն դիտարկումը, որ նախդիրները պատկանում են զուտ քերականական ոլորտին. ընդունելի է համարվում պարզապես այն, որ քերականական իմաստը նման կարգի բոլոր միավորների համար ընդհանրական բնույթ է կրում, մինչդեռ դրանք բոլորն էլ իրենց բառային իմաստներով տարբերվում են միմյանցից, ինչպես՝ *ir a Moscú* «մեկնել Մոսկվա», *ir de Moscú* «հեռանալ Մոսկվայից» և այլն:

Իսպաներենի ակադեմիական քերականությունը տալիս է «նախդիր» հասկացության հետևյալ ամբողջական բնութագիրը. «Նախդիրը լատինական ծագում ունեցող բառի մի տեսակ է (լատ.՝ *praepositio*), որ աչքի է ընկնում իր *անփոփոխ ձևով* (անկախ այն հանգամանքից, թե որտեղ է դրվում նախդիրը՝ գոյականից, թե բայից առաջ, այն միշտ մնում է անփոփոխ), *անշեշտ կիրառությամբ* (բացառություն է *համաձայնության* իմաստ նշանակող *según* նախդիրը) և *տարատեսակ հարաբերություններ հաստատող բնույթով* (նախդիրներում հիմնական նշանակությունների անորոշությունն ավելի ակնհայտ է, քան այլ բառերում)»¹:

Վերը նշված սահմանումների բազմազանությունը թերևս, մեր կարծիքով, ամենին չի սահանափակում նախդիրի մասին ունեցած այն ընդհանուր պատկերացումը, ըստ որի՝ սահմանափակ քանակով բնորոշվող քերականական այս միջոցը երկու միավորների միջև հարաբերության արտահայտման լավագույն ձևն է:

Այսօր հայերենի քերականության մեջ հոլովների պակասը լրացնում են *կապերը* (անգամ կարող են նրանց փոխարեն կիրառվել), որոնք, ինչպես և հոլովները, ցույց են տալիս ստորադասական հարաբերություններ, որոշում բառի պաշտոնը: Արտահայտելով նույն հարաբերությունները՝ այս երկու միջոցները ցուցաբերում են ընդամենը ոճական-նրբերանգային տարբերություն:

Իսպաներենի քերականության մեջ կապերի նման ցանկացած մակարդակի հարաբերության կոնկրետության երանգ հաղորդող լրացուցիչ միջոցները բարդ նախդիրներն ու նախդրային կապակցություններն են²: Նրանց

¹ St´u El Real Academia Española y Asociación de Academia de la Lengua Española. Nueva gramática básica de la lengua española, Barcelona, Espasa, 2011, p. 25-165: St´u նաև Definición de preposición - Qué es, Significado y Concepto <http://definicion.de/preposicion/#ixzz3Vsv33BIY>:

² St´u **Jaime Cisneros L.**, Lengua y estilo, Lima, 1959, p. 79:

առաջացումն անհրաժեշտորեն կատարվող փոփոխություն է, ինչպես ժամանակին նշել է Ռ. Կուերվոն. «Դարերի ընթացքում պարզ նախդիրներով ձևավորված բարդ նախդիրների ու նախդրային կապակցությունների լայն զարգացման և պահպանման գործընթացի մեջ պետք է տեսնել միայն լեզվի զարգացման միտում, որ թույլ է տալիս ժամանակակից իսպաներենում արտահայտելու ցանկացած մակարդակի ճշգրիտ հարաբերություն: Եվ ինչքան «բազմահարկ» են պարզ նախդիրներով ձևավորված կառույցները, այնքան ճշգրիտ և կոնկրետ են նրանցով արտահայտվող հարաբերությունները»¹:

Ստորև ներկայացնում ենք զուգադրվող լեզուների բովանդակության պլանի շրջանակներում տեղ գտած իմաստային հարաբերությունները: Հայերենի քերականության մեջ հոլովական համակարգի ըմբռնումը ենթադրում է *յոթ* հիմնական և մի շարք մասնավոր իմաստների արտահայտում, որոնց համարժեքներն իսպաներենում դուրս չեն գալիս *տարածական, ժամանակային* և *հասկացական* ոլորտներում տեղ գտած իմաստային հարաբերությունների սահմաններից: Իսպաներենի քերականության մեջ իմաստային հարաբերությունները նշանակվում են *26 պարզ նախդիրների* և նրանցով ձևավորված *բարդ նախդիրների* ու *նախդրային կապակցությունների* միջոցով²:

Հայերենի հոլովական իմաստների համարժեքներն ու տարբերություններն իսպաներենից ունեն հետևյալ ընդհանուր պատկերը.

1. «Անկախ, ներունակական հարաբերություն»³, ուղղական հոլովի գլխավոր գործառույթը, օր.՝ *Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց գրերը*: Իրացվում է մի շարք մասնավոր դրսևորումներով, որոնք են՝

- *փոխակերպված ենթակայի իմաստ*. *Դեռ լույսը չբացված՝ գորքը ներխուժեց քաղաք,*
- *ստորոգելիի իմաստ*. *Հրաշագործ մանուկ էր,*
- *որոշիչի իմաստ*. *Դատավոր Ալավերդյանն ավարտեց դատավարությունը,*
- *անվանական անդեմ նախադասության գլխավոր անդամի արտահայտած իմաստ*. *Երևան: Միրզ ու բանջարեղեն,*
- *կոչական*. *Երեխանե՛ր, դո՛ւրս եկե՛ք դասարանից ևն:*

Իսպանագիտության մեջ անկախ, ներունակական հարաբերությունը բառի ուղիղ ձևով նշանակվող իմաստների ամբողջություն է՝ որպես

¹ Cuervo R. J., Notas a la gramática de A. Bello, Madrid, 1988, p. 143.

² Sté u El Real Academia Española y Asociación de Academia de la Lengua Española. Nueva gramática básica de la lengua española. Barcelona, 2011, p. 25-165, **Bosque I. y Demonte V.**, Gramática de la lengua española, Madrid, Espasa, 1999, p. 567-700:

³ Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 399:

աշխարհի մասին ունեցած մեր պատկերացումների պարզագույն արտահայտում: Այդ իմաստներն են՝

- **ակնհայտ ենթակայի իմաստ.** *El Sol es la estrella más cercana a la Tierra «Արևը Երկիր մոլորակին ամենամոտ աստղն է»,*
- **ինքնին ենթադրվող կամ զեղչված ենթակայի իմաստ.** *Corrí hasta la casa – «Վազեցի մինչև տուն»*
- **մաքուր անվանական նշանակում.** *!Bobadas; - Հիմարություն՝ն,*
- **տարածական ընդլայնում ցույց տվող իմաստ.** *El ejército recorrió diez pises «Զորքը տասը քայլ առաջ անցավ» (հայ.՝ հայց. հոլով),*
- **ժամանակահատված ցույց տվող իմաստ.** *El padre veló toda la noche – «Հայրիկն ամբողջ գիշեր աշխատեց»,*
- **կոչական.** *Madre, dame ese libro «Մայրի՛կ, տո՛ւր ինձ այն գիրքը»,*
- **վերնագրային կամ անվանումի հարաբերություն.** *El río «Գետը»:*

2. **Պատկանելության հարաբերություն, սեռական հոլովի** գլխավոր գործառույթը, ցույց է տալիս առարկայական հասկացում, ինչպես՝ *արևի ջերմություն:* Իրացվում է մի շարք մասնավոր դրսևորումներով և արտահայտում՝

- **որոշիչի իմաստ.** *կյանքի դաս,*
- **ենթակայի իմաստ.** *Ուսուցչի բարկանալն ակնթարթ տևեց,*
- **ստորոգելիի իմաստ.** *Նա մեծ պաշտոնի էր,*
- **բաղկացության իմաստ.** *Երեխաների մի խումբ անդադար աղմկում էր,*
- **ծագման իմաստ.** *երեխայի ծնողները,*
- **ժամանակի իմաստ.** *հնադարի գրողները,*
- **ժամանակի իմաստ՝ արտահայտված կապական կապակցություններով.** *առավոտվա կողմ, արևամուտի հետ,*
- **տարածական իմաստ՝ արտահայտված կապական կապակցություններով.** *տան առաջ:*

Կապական կապակցություններով են արտահայտվում նաև վերաբերության (օր.՝ *առողջության մասին, հարազատների նկատմամբ*), նպատակի (օր.՝ *քննության նպատակով*), պատճառի (օր.՝ *ծանր հիվանդության պատճառով*), միասնության (օր.՝ *հարազատների հետ*) և փոխարինման (օր.՝ *Լավության դիմաց վատություն արեց*) իմաստները:

Իսպաներենում վերոնշյալ իմաստները (բացի ժամանակ և տարածություն ցույց տվող իմաստներից) ներկայացնում են հասկացական ոլորտը և միաժամանակ զուգադրելի եզրեր գտնում հայերենի մյուս հոլովները ներկայացնող հարաբերությունների հետ: Այսպես՝

- **ստացականության կամ պատկանելության հարաբերություն.** *el libro de Juan «Խուանի գիրքը»,*

- **որոշիչի իմաստ.** el chico **de** ojos grandes «մեծ աչքերով տղան» (հայ.՝ **գործ.** հոլով), el mes **de** noviembre «նոյեմբեր ամիսը» (հայ.՝ **ուղղ.** հոլով),
- **ստորոգելիի իմաստ.** Son **de** diferentes familias «Տարբեր ընտանիքներից են» (հայ.՝ **բաց.** հոլով),
- **մասնականության իմաստ.** los tres **de** los niños «երեխաներից երեքը» (հայ.՝ **բաց.** հոլով),
- **ծագման իմաստ.** los escritores **del** mundo «աշխարհի գրողները»,
- **կեղծ ստացականության կամ վերաբերության իմաստ.** eco **del** reloj «Ժամացույցի արձագանք»,
- **թեմայի հարաբերություն.** hablar **de** (sobre, acerca **de**) alguien «խոսել ինչ-որ մեկի մասին» կամ «ինչ-որ մեկից» (հայ.՝ **սեռ.** հոլով + **կապ** կամ **բաց.** հոլով),
- **նպատակի իմաստ.** Voy a la universidad **para** el examen «Գնում եմ համալսարան քննության» (հայ.՝ **տր.** հոլով),
- **պատճառի իմաստ.** Todo es **por** tu culpa «Ամեն ինչ քո մեղքով է (հայ.՝ **գործ.** հոլով), tiritar **de** frío «ցրտից դողալ» (հայ.՝ **բաց.** հոլով),
- **Ժամանակի իմաստ.** siglo **del** renacimiento «վերածննդի դարաշրջան», en enero «հունվարին» (հայ.՝ **տր.** հոլով), **hacia** las dos «(մոտավորապես) ժամը երկուսին» (հայ.՝ **տր.** հոլով),

3. Հանգման կամ մատուցման հարաբերություն, տրական հոլովի

գլխավոր գործառույթ: Ցույց է տալիս գործողության հանգում, անմիջական ձևով նշվում է առարկաների միջև գործող հարաբերություն, որտեղ մեկը մոտենում, տրվում, հանգում է մյուսին, ինչպես՝ *մոտենալ ծառին*: Իրացվում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումներով՝

- **մատուցման իմաստ.** *Ողջ գումարը նվիրաբերեց աղքատներին,*
- **կապի իմաստ.** *Մերվել է իր նոր ընտանիքի անդամներին,*
- **հաղորդման իմաստ.** *Ամեն քայլի համար բացատրություն է տալիս ամուսնուն,*
- **ստացականության իմաստ.** *Վթարի ենթարկված ավտոմեքենան ուրիշին էր պատկանում,*
- **տարածական իմաստ.** *նստել տանիքին,*
- **Ժամանակի իմաստ.** *լուսաբացին, հոկտեմբերին, դժվար պահերին,*
- **փոխարինման իմաստ.** *Վատ օրերին փոխարինեցին լավ օրերը,*
- **համապատասխանության իմաստ՝** *արտահայտված կապական կապակցությամբ. հագնվել և խոսել տարիքին համապատասխան,*
- **ուղղության իմաստ.** *հայացքն ուղղել պատին:*

Իսպաներենում հանգման կամ մատուցման հարաբերությունը կապվում է երկու կարևոր հիմնահարցերի հետ. մի կողմից՝ առաջ է գալիս

անուղղակի խնդրի հարցը, իսկ մյուս կողմից՝ մի շարք պարագայական լրացումների¹: Առաջին դեպքում իսպաներենը զուգադրելի եզրեր է գտնում հայերենի բուն հանգման կամ մատուցման իմաստի հետ և արտահայտում **ընդունման** (օր.՝ *Regalé flores a² mi novia* «Իմ հարսնացուին ծաղիկներ նվիրեցի» կամ **նպատակակետին հասնելու իմաստ** (օր.՝ *ir a Moscú* «մեկնել Մոսկվա», *apartarse a un lado* «մի կողմ քաշվել») (հայ.՝ **հայց.** հոլով), *cercarse a la pared* «մոտենալ պատին» (հայ.՝ **տր.** հոլով), *llegaré hasta la capital* «կհասնեմ մինչև մայրաքաղաք» (հայ.՝ **կապ + հայց.** հոլով)):

Երկրորդ դեպքում իսպանագետներն առանձնացնում են հետևյալ մասնավոր իմաստները՝

- **ստացականության իմաստ.** *Le besé la mano* «համբուրեցի նրա ձեռքը» (հայ.՝ **սեռ.** հոլով),
- **հետաքրքրության կամ հարմարավետության – անհարմարավետության իմաստ** (լրացում, որ օգուտ է ստանում կամ վնաս է կրում). *Cortó una rama de roble que le nublabá el sol* «կաղնու մի ճյուղ կտրեց, որ ծածկել էր նրան արևից»,
- **անջատման իմաստ.** *Le robaron la bicicleta a José* – Նրանից՝ Խոսեից, գողացան հեծանիվը (հայ.՝ **բաց.** հոլով),
- **արդյունավետության իմաստ** (լրացում, որ ցույց է տալիս բավարարություն, անբավարարություն, պակասություն կամ ավելցուկ). *A Kiko le falta un millón para construir la piscina* – Ջրավազանի կառուցման համար **Կիկոյին** մեկ միլիոն է պակասում,
- **փոխադարձ հարաբերության իմաստ** (լրացում, որի համար ընդունելի է այն, ինչ ցույց է տալիս բայը). *A Juan le pareció buenísima la idea de Ana* «Խուանին Աննայի գաղափարն ամենալավը թվաց»³:

¹ Իսպաներենի քերականություններում պարագայական լրացումները, ինչպես ասել է Ա. Բելյոն, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ «հավելուրդային տրականներ» (**Bello A.**, Gramática de la lengua castellana, Madrid, 1988, p. 757): Է. Ա. Լյորախը դրանք անվանել է «սահմանային տրականներ» (**Llorach E. A.**, Gramática de la lengua española, Madrid, 1994, p. 220), Ս. Ֆ. Ռամիրեսը՝ «*հետաքրքրության տրականներ*» (**Fernández S.**, Ramírez. Gramática española, Madrid, 1951, p. 193):

² *Մատուցման* իմաստի արտահայտության համար հիմնական **a** նախդիրը փոխարինվում է **para** նախդիրով, ինչպես՝ *Compré flores a (para) mi madre – Իմ մայրիկին (մայրիկիս համար) ծաղիկներ գնեցի*: Բայց խոսքը չի վերաբերում լիակատար փոխարինմանը, քանզի այս երկու նախդիրները շատ հաճախ կիրառվում են միևնույն նախադասության մեջ և արտահայտում երկու տարբեր՝ *մատուցման* և *նպատակի* իմաստներ, ինչպես՝ *La señora les dio unos bombones a los García para sus hijos – Տիկինը նրանց՝ Գարսիաներին, կոնֆետներ տվեց երեխաների համար* (հայ՝ **տր.** հոլով – **սեռ.** հոլով + **կապ**) (տե՛ս **Ordóñez G.**, Salvador. Los dativos // **Bosque I.**, **Demonte V.**, Gramática descriptiva de la lengua española, Madrid, 1999, § 30.6.3. p. 1895-1906):

³ Պարագայական լրացումների մասին մանրամասն Տե՛ս **Varó Enrique A.**, **Linares M.**, **Antonia M.**, Diccionario de lingüística moderna. Barcelona, 1997, p. 157-158, **Raimondo G.**, **Cardona**, Diccionario de lingüística, Barcelona, 1991, p. 71, **Demonte V.**, Datives in Spanish, University of Venice, Working Papers in Linguistics 4:1, 1994a, p. 73-96:

4. Ուղիղ խնդիր ձևավորող հարաբերություն, հայցական հոլովի առաջնային գործառույթ, որոշակի է դարձնում բայիմաստը, ինչպես՝ *Հուժկու հարվածով դռները ջարդեց*: Իրացվում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումներով՝

- **չափի ու քանակի իմաստ**. *Ստիպված էին մի քանի կիլոմետր ոտքով գնալ, Վերջերս գրեթե միշտ երկու ժամ ուշ է տուն գալիս,*
- **գնի կամ արժեքի իմաստ**. *Գիրքն արժե երկու հազար դրամ,*
- **ժամանակի իմաստ**. Առավոտից գիշեր աշխատում է, Ողջ ամառ հանգստացավ,
- **ժամանակի իմաստ՝ արտահայտված կապական կապակցությամբ**. *Մինչև ամուսնու վերադարձը ձայն անգամ չէր հանում,*
- **տեղի իմաստ**. Շնչակտուր հասավ **տուն**, Երկար տարիներ անց վերադարձավ **հայրենիք**:

Ժամանակակից իսպաներենի քերականություններում ուղիղ խնդրի¹ քննության համար առանձնացված են հետևյալ հստակ սահմանները՝

- **անցողական բայերով պահանջվող գոյականական լրացում**. *El lee un libro «Նա գիրք է կարդում»,*
- **անցողական բայերով պահանջվող դերանվանական լրացում**. *Mi hermana lo ha perdido «Իմ քույրը դա կորցրել է»,*
- **անվանական շարույթով ձևավորված լրացում**. *El agricultor corta las ramas del árbol «Հողագործը կտրում է ծառի ճյուղերը»:*

Հայերենի հայցական հոլովին բնորոշ մասնավոր իմաստները իսպաներենի քերականություններում կազմում են հասկացական ոլորտի բաղկացուցիչ մասերը, ինչպես՝ **չափի ու քանակի իմաստ**, օրինակ՝ *Ella tarda media hora en llegar a la oficina «Նա կես ժամ է ծախսում աշխատանքի հասնելու համար», Ni siquiera se oye alguna palabra de su boca «Նույնիսկ մի բառ չի լսվում նրա բերանից» (հայ.՝ ուղղ. հոլով), գնի ու արժեքի իմաստ*, օրինակ՝ *Ganar el premio mayor que vale dos mil euros – Շահել լավագույն մրցանակը, որ արժե երկու հազար եվրո (հայ.՝ ուղղ. հոլով):*

5. **Անջատման հարաբերություն, բացառական հոլովի գլխավոր գործառույթ**, որ արտահայտում է **ելակետի կամ սկզբնակետի, հեռացման կամ անջատման** իմաստներ, ցույց տալիս այն անձը կամ իրը, որից մի բան զատվում ու անջատվում է, ինչպես՝ **հեռանալ տնից**, **հարազատներից**: Իրացվում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումներով՝

¹ Իսպաներենի քերականություններում ուղիղ խնդրի հարցը միաժամանակ սերտորեն կապված է շնչավորի և անշունչի քերականական կարգի հետ. անշունչի դեպքում գործում է «**Օ նախդիր + գոյական**» կառույցը, ինչպես՝ *Los estudiantes vieron película «Ուսանողները ֆիլմ դիտեցին» (հայ.՝ հայց. հոլով **Օ** վերջավորությամբ = **ուղղական հոլովաձև**), շնչավորի դեպքում **Օ** նախդիրը փոխարինվում է **a** նախդիրով, ինչպես՝ *Esperamos a tu hijo «Սպասում ենք քո տղային» (հայ.՝ հայց. հոլով՝ **-ին** վերջավորությամբ = **տրական հոլովաձև**) (տե՛ս Matte Bon F., Gramática Comunicativa del español, España, 2005, p. 297, 301-303):**

- **պատճառի ու հիմունքի իմաստ.** Հուզմունքից լալիս էր, Երեխային ձայնից ճանաչեց,
- **ներգործող խնդրի իմաստ.** Նա արհամարհված էր ծնողներից,
- **տարածական իմաստ.** Աշխատանքից միշտ ժամանակին է տուն վերադառնում,
- **ժամանակի իմաստ.** Մանկությունից ընկերություն էին անում,
- **բաղդատության իմաստ.** Փոքրիկները մեկը մյուսից գեղեցիկ էին,
- **ծագման կամ սերման իմաստ.** Հայտնի նկարիչների ընտանիքից էր,
- **նյութի կամ բաղկացության իմաստ.** *Մեկ սենյակից բաղկացած արհեստանոցում ուսկույց ու արծաթից զարդեր էր պատրաստում,*
- **մասի և ամբողջի իմաստ.** *Ողջ ընտանիքից միայն մեկը ողջ մնաց,*
- **վերաբերության իմաստ.** *Անդադար խոսում էին անցած-գնացած օրերից,*
- **սահմանափակման իմաստ.** *Աշակերտը բնագիտական առարկաներից գերազանցիկ էր,*
- **բացառման իմաստ.** *Ամուսնացել էր ծնողների կամքից անկախ:*

Իսպաներենի քերականություններում անջատման հարաբերության քննությունը կատարվում է հետևյալ հիմնական իմաստների շրջանակներում.

- **մեկնակետի իմաստ.** Vengo **de** la universidad «Համալսարանից եմ գալիս», Vuelvo **de** España «Վերադառնում եմ Իսպանիայից»,
- **անջատման իմաստ.** alejarse **de** la familia «ընտանիքից հեռանալ», apartarse **del** camino «ճանապարհից շեղվել», Los germanos se diferenciaban mucho **de** los franceses «Գերմանացիները ֆրանսիացիներից շատ են տարբերվում»,
- **ծագման իմաստ.** Son **del** noble linaje «Ազնվազարմ տոհմից են»,
- **բաղդատության իմաստ.** El álamo es alto **de** la encina «Բարդին կաղնուց բարձր է»,
- **մասի և ամբողջի իմաստ.** Los dichos diputados eran **de** los elegidos «Վերոհիշյալ պատգամավորները ընտրվածներից են»,
- **բաղկացության իմաստ.** Tu corazón es **de** piedra «Քո սիրտը քարից է»,
- **ժամանակի իմաստ.** Después **de** levantarme, bebo un café «Արթնանալուց հետո սուրճ եմ խմում», Está aquí **desde** ayer «Երեկվանից այստեղ է», De una **a** dos estoy comiendo «Մեկից երկուսը ճաշում եմ» (հայ.՝ բաց., հայց. հոլով):

6. **Միջոցի հարաբերություն, գործիական հոլովի** գլխավոր գործառույթ, ցույց է տալիս այն առարկան, որով կամ որի միջոցով, օգնությամբ կամ միասնությամբ կատարվում է մի բան, ինչպես՝ *Իր վարքուբարքով գերում է բոլորին:* Իրացվում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումներով՝

- **ներգործող խնդրի իմաստ.** *Գետինը ծածկվեց անձրևի կաթիլներով,*
- **հիմունքի իմաստ.** *Նրան օրենքով դատեցին,*

- **ձևի իմաստ.** *Ողջ հոգով ու սրտով նվիրված էր աշխատանքին,*
- **չափի ու քանակի իմաստ.** *Սևանի ավազանը խորացել է հիսուն մետրով (հիսունով),*
- **սահմանափակման իմաստ.** *Դեմքով գեղեցիկ չէր, բայց հոգով շատ բարի անձնավորություն էր, Ծագումով հայ էր, բայց վարքուբարքով թուրքի էր նման,*
- **տարածական իմաստ.** *Այնպես կամացուկ էր անցնում փողոցով, որ ոչ ոք չէր նկատում,*
- **Ժամանակի իմաստ.** *Գիշերով տնից դուրս էր գալիս և ժամերով անհետանում,*
- **բաղկացության իմաստ.** *գույնզգույն քարերով կառուցված տներ,*
- **փոխարինության իմաստ.** *ատելությունը փոխարինել սիրով,*
- **գնի իմաստ.** *Ողջ ունեցվածքն ընդամենն իննսուն հազարով վաճառեցին,*
- **ամփոփման իմաստ.** *մի խոսքով, այսպիսով:*

Իսպաներենի քերականություններում միջոցի հարաբերության արտահայտության համար կարևորվում են **երեք** հիմնական առանձնահատկություններ՝

- **ինչ-որ մի բան կատարելու միջոցի կամ եղանակի արտահայտում.** *escribir a máquina «գրամեքենայով մեքենագրել», escribir a (con un) lápiz «մատիտով գրել», ir a pie (en bicicleta) «գնալ ոտքով (հեծանիվով)»,*
- **գործողության կատարում միջոցի բացակայությամբ.** *Come sin cuchillo ni tenedor «ուտում է առանց դանակի ու պատառաքաղի» (հայ՝ կապ + սեռ. հոլով):*

7. **Պարունակության հարաբերություն, ներգոյական հոլովի** գլխավոր գործառույթ, ինչպես՝ *Կնոջ սրտում այլևս տեղ չունեք:* Իրացվում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումներով՝

- **Ժամանակի իմաստ.** *Մեկ ամսում այնքան էր հյուծվել, որ անճանաչելի էր դարձել,*
- **տարածական իմաստ.** *Ամբողջ օրն այգում էր:*

Իսպաներենի քերականություններում պարունակության իմաստը տեղայնացման կամ դիրքավորման և ժամանակի իմաստների արտահայտություն է, որոնք իրենց հերթին արտահայտում են շարահյուսական մի շարք մասնավոր իմաստներ և ցույց տալիս առարկաների ու մարդկանց գտնվելու կոնկրետ տեղ ու ժամ: Մասնավոր իմաստները ցույց են տալիս՝

- **ներքին դիրք.** *Me quedé en casa «Մնացի տանը» (հայ.՝ տր. հոլով),*
- **բարձր դիրք.** *en (sobre, de sobre, encima de) la cama –անկողնու վրա (հայ.՝ սեռ. հոլով + կապ),*
- **ցածր դիրք.** *estar bajo (debajo de, abajo) la mesa –սեղանի տակ գտնվել (հայ.՝ սեռ. հոլով + կապ),*

- տարածության մեջ առարկաների կամ մարդկանց զբաղեցրած ճշգրիտ ու կոնկրետ դիրք. En el norte de España llueve mucho «Իսպանիայի հյուսիսում շատ է անձրևում»,
- տարածության մեջ առարկաների կամ մարդկանց զբաղեցրած ոչ կոնկրետ, մոտավոր դիրք. a la orilla del río «գետափին» (հայ.՝ տր. հոլով),
- տարածության մեջ առարկաների կամ մարդկանց զբաղեցրած մերձակից կամ հարակից դիրք, որ ցույց է տալիս տարածության մեջ մի կետի հարաբերությունը մյուսի նկատմամբ. a la puerta de la casa «տան դռան մոտ» (հայ.՝ սեռ. հոլով + կապ), a la derecha de este edificio «այս շենքի աջ կողմում»,
- տարածության մեջ ինչ-որ բանի երկայնքով առարկաների կամ մարդկանց զբաղեցրած դիրք. La carretera ha sido construida a lo largo de (por) la vía del tren «Մայրուղին գնացքի ճանապարհի երկայնքով է կառուցվել»,
- տարածության մեջ մեծ հեռավորության վրա առարկաների կամ մարդկանց զբաղեցրած դիրք. a la altura de 200 metros «երկու հարյուր մետր բարձրության վրա» (հայ.՝ սեռ. հոլով + կապ),
- առջևի դիրք. delante de (frente a, enfrente de, al frente de) mi casa «իմ տան դիմաց» (հայ.՝ սեռ. հոլով + կապ),
- հետին դիրք. detrás de (tras) la montaña «սարի հետևում»,
- միջին դիրք. entre Francia y Holanda «Ֆրանսիայի և Հոլանդիայի մեջտեղում»,
- նշված տարածությունից դուրս գտնվող մեկ այլ տարածություն. fuera de la oficina «գրասենյակից դուրս» (հայ.՝ բաց. հոլով),
- ժամանակային հաճախականություն, որի ընթացքում կատարվում է որևէ գործողություն. 20 kilómetros por hora «ժամում քսան կիլոմետր»,
- երկու տարբեր իրադարձությունների կատարման ընթացք. Durante la guerra la gente pasaba hambre «Պատերազմի ժամանակ ժողովուրդը սովամահ էր լինում»,
- սահմանված ժամանակամիջոց. Dentro de dos horas hizo todas las tareas «Երկու ժամում բոլոր հանձնարարությունները կատարեց»,
- որևէ գործողության ավարտ ցույց տվող ժամանակ. Al final de la clase todos fueron al cine «Դասերի վերջում բոլորը կինո գնացին»:

Իսպաներենում նախադասության անդամների միջև տարաբնույթ հարաբերությունների հաստատման գործընթացն իրականանում է սպասարկու բառերի, այն է՝ նախդիրների միջոցով **երեք** հիմնական իմաստային ոլորտների և նրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ **մի շարք** մասնավոր իրացումների սահմաններում:

Ուսումնասիրության համար ընտրված տվյալ ուղին լայն հնարավորություն է տալիս ընդգծելու այն հանգամանքը, որ տարբեր լեզուների քերական-

նագետները միևնույն իմաստները, լեզվի միևնույն նյութը ներկայացնում են տարբեր եղանակներով, որոնց միջև հնարավոր է որոշակի հարաբերակցություն սահմանել:

Нарине Мелконян – *Выражение падежных значений согласно армянским и испанским грамматикам*

Данная статья посвящена исследованию общего понимания падежных отношений в армянском и испанском языках. С точки зрения сопоставительной лингвистики выявляются такие вопросы, которые в армянском и испанском языках с одной стороны связаны с разделением различных отношений, образующихся между объектами, событиями, фактами, а с другой стороны – с выявлением роли и значения, которые имеет каждый из них в грамматической структуре языка.

Narine Melkonyan – *Expression of Declensional Significance According to the Armenian and Spanish Grammarians*

The current article focuses on the investigation of common understanding of the means of expression of case relations in the Armenian and Spanish languages. In terms of comparative linguistics in the Armenian and Spanish languages such issues, that on the one hand are related to the separation of different relationships formed between objects, events, facts, and on the other hand, to the identification of the role and significance that each of them has in the grammatical structure of the language, are revealed.

**ԽՈՍՈՂ ԱՆՀԱՏԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԼԵԶՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՎԵԼՈՒ ՀԻՄՔ**

Բանալի բառեր – խոսող անհատ, լեզվական անհատ, լեզվական գիտակցություն, հաղորդակցական իրավիճակ, կանխենթադրության հենք, իրականություն, աշխարհ, արտացոլում, աշխարհի պատկեր

XX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց մարդու, նրա ներաշխարհի, գիտակցության և ենթագիտակցության նկատմամբ գիտության մեծ հետաքրքրությամբ: Կատարվեցին գիտական խոր հետազոտություններ մարդու ֆիզիոլոգիայի, ուղեղի աշխատանքի, հոգեբանության և մտավոր գործունեության ոլորտներում: Զարգացավ փիլիսոփայական միտքը, հետաքրքրություն առաջացավ դեպի արևելյան փիլիսոփայությունը, արվեստը, հետմոդեռնիզմի փիլիսոփայությունը, «գիտակցության հոսքի» արվեստը, ֆրեյդիզմը և այլն: Հնարավոր է, որ դա մարդու և նրա աշխարհայացքի նկատմամբ հետաքրքրության «վերածնունդ» է, որի կենտրոնում բնականաբար գտնվում է մարդ անհատը: Սակայն հատկանշական է, որ այս հետաքրքրության կենտրոնում ոչ թե ուղղակի մարդն է (*homo sapiens*), այլ մարդ անհատը, որն ունի գիտակցություն և բարդ ներաշխարհ:

Նախքան գիտակցության հասկացության քննությունը կցանկանայինք հակիրճ ներկայացնել, թե ինչ է «խոսող անհատը», և դրանով ինչ են հասկանում գիտության մեջ: Հատկանշական է, որ ի սկզբանե լեզվաբանական գրականության մեջ շրջանառվում էր «լեզվական անհատ» եզրույթը, որը ներմուծվել է գիտական բառապաշար Յու. Կարաուլովի կողմից¹, ապա այն իր զարգացումն է գտել նաև Բ. Ջոնսթոունի աշխատություններում²: Լեզվական անհատը, մեր ընկալմամբ, լեզվակիրն է: Յու. Կարաուլովը տալիս է դրա եռամակարդակ կառուցվածքը. 1) Բառային-իմաստաբանական, որը ենթադրում է, որ լեզվակիրը պետք է պատշաճ մակարդակով տիրապետի բնական լեզվին, իսկ հետազոտողի համար դա որոշակի իմաստների արտահայտման ձևական միջոցների ավանդական նկարագրությունն է: 2)

¹ Տե՛ս **Караулов Ю. Н.**, Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности // VI Международный конгресс МАПРЯЛ. Современное состояние и основы проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. Доклады советской делегации, М., 1982:

² Տե՛ս **Johnstone B.**, *The Linguistic Individual: Self-Expression in Language and Linguistics*, Oxford University Press, 1996:

Ճանաչողական, որի միավորները հասկացություններն են, գաղափարները, հասկացույթները, որոնք ձևավորվում են յուրաքանչյուր լեզվական անհատի մեջ քիչ թե շատ համակարգված աշխարհի պատկերում, որն արտացոլում է արժեքների համակարգ: Լեզվական անհատի կառուցվածքի ճանաչողական մակարդակը և դրա վերլուծությունը ենթադրում են իմաստի ընդլայնում և անցում դեպի գիտելիքները, այսինքն՝ դեպի անհատի մտավոր ոլորտ՝ լեզվի, խոսելու և ընկալելու գործընթացների միջոցով հետազոտողին հնարավորություն տալով դուրս գալ դեպի մարդու գիտելիքները, գիտակցությունը և գիտակցական գործընթացները: 3) Գործաբանական մակարդակ, որը ներառում է նպատակները, հետաքրքրությունները և դիրքորոշումները: Այս մակարդակը լեզվական անհատի ուսումնասիրության մեջ ապահովում է օրինաչափ և հիմնավորված անցում խոսքային գործունեության գնահատականներից դեպի իրական գործունեության իմաստավորում աշխարհում¹: Առաջին մակարդակը լեզվի ուսումնասիրության ավանդական քերականական ուսումնասիրության եզրն է, մինչդեռ վերջին երկուսը ուսումնասիրության համեմատաբար նոր ոլորտներ են՝ պայմանավորված նրանով, որ վերջին ժամանակներս մեծ զարգացում են ապրում մարդաբանական մի շարք գիտակարգեր՝ հոգելեզվաբանություն, հանրալեզվաբանություն, ճանաչողական լեզվաբանություն, գործաբանություն և այլն:

Հատկանշական է, որ խոսող անհատ և լեզվական անհատ հասկացությունների տարանջատումը հանգում է դեռ Ֆ. դը Մոսյուրի՝ լեզու, լեզվական ունակություն և դրանց ամբողջությունը կազմող լեզվական գործունեություն եռանդամությանը²: Այլ կերպ ասած՝ առանձնացվում են լեզվախոսողության չորս բաղադրիչ՝ լեզու, լեզվական ունակություն, լեզվական գործունեություն և խոսք: Կարծես թե նույն բաժանումն է առաջարկում նաև Ա. Լեոնտևը՝ լեզուն՝ որպես առարկա, լեզուն՝ որպես գործընթաց, և լեզուն՝ որպես ունակություն³: Ա. Լեոնտևի բաժանումը նույնպես լեզվախոսողության մեջ առանձնացնում է չորս կողմ. լեզուն՝ որպես առարկա, լեզուն՝ որպես գործընթաց, լեզուն՝ որպես ունակություն, և այդ երեքի համատեղ գործառման արդյունքում առաջացած խոսքային գործունեությունը: Ֆ. դը Մոսյուրի և Ա. Լեոնտևի այս քառանդամության բաղադրիչներից առաջինին և երրորդին համապատասխանում են **լեզվական անհատ** և **խոսող անհատ** հասկացությունները: Ընդ որում, լեզվական անհատ և խոսող անհատ հասկացությունները հարաբերակցվում են հարացուցային հարաբերություններով. եթե լեզվական անհատը անփոփոխակն է, ապա խոսող անհատը՝ տարբերակը: Այսինքն՝ ասվածից կարող ենք ենթադրել, որ լեզվական անհատը հանդես է

¹ Տե՛ս **Караулов Ю. Н.**, Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность, М., 1989, с. 5.

² Տե՛ս **Соссюр Ф. де**, Курс общей лингвистики, М., 1933:

³ Տե՛ս **Леонтьев А. А.**, Язык, речь, речевая деятельность, М., 1969, с. 23.

գալիս որպես լեզվախոսողության հնարավորություն, իսկ խոսող անհատը՝ իրականություն, դրա առկայացում: Խոսող անհատը նաև գործառական միավոր է, քանի որ նա իր լեզվական գիտելիքների համալիրից պետք է ընտրություն կատարի և իր խոսքը՝ տեքստը, կառուցի այնպես, որ այն լինի տեղին և պատշաճ տվյալ հաղորդակցական իրավիճակում, ծառայի հաղորդակցության նպատակներին և խոսքի ռազմավարություններին: Ասվածը կարելի է ամբողջացնել Յու. Ստեպանովի հետևյալ ձևակերպմամբ. «Ըստ ժամանակակից լեզվաբանական պատկերացումների՝ խոսքային ակտը իր կենտրոնի՝ խոսողի հետ միասին ամբողջ լեզվական համակարգի միջուկն է»¹: Հակիրճ ներկայացնելով խոսող անհատի գաղափարը՝ կուզենայինք անդրադառնալ մարդու **գիտակցության** «բովանդակությանը, պարունակությանը» և դրա ձևավորմանը, քանի որ դրանք են ի վերջո մարդուն վերածում խոսող անհատի և ձևավորում նրա **կանխենթադրութային հենքը**: Մարդու ճանաչողական, մտահայեցողական այն գործընթացը և դրա արդյունքը, որը սկսվում է նրա ծնվելու պահից և տևում մինչև մահ, որի հետևանքով նրա գիտակցության մեջ արտացոլվում և ձևավորվում է տարաբնույթ գիտելիքների և պատկերացումների մի ստվար զանգված, մենք անվանել ենք կանխենթադրութային հենք:

Պարզելու համար, թե ինչ է պահվում մարդու գիտակցության մեջ և ինչպես են գործառում այդ գիտակցական միավորները, հարկ ենք համարում անդրադառնալ մարդու բնությանը և նրա գիտակցությանը, ինչպես նաև հասկացությունորտի կառուցվածքային միավորներին՝ ներկայացված Լ. Վիգոտսկու, Ա. Լեոնտևի, Ա. Լուրիայի, Ն. Ժինկինի և նրանց հետևորդների աշխատություններում²:

Նախ սահմանենք, թե ինչ է **գիտակցությունը**: Ըստ Ա. Լեոնտևի՝ այն «բնորոշ է կենդանի, բարձրակարգ նյութական մարմիններին, որի էությունն է իր վիճակների միջոցով արտացոլել իրեն շրջապատող, իրենից անկախ գոյություն ունեցող իրականությունը: Գիտակցության երևույթները՝ զգայությունները, պատկերացումները, հասկացությունները, իրականության ավելի կամ պակաս հստակ ու խոր արտացոլումները, պատկերները, նկարներն

¹ Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975, с. 139.

² Տե՛ս **Выготский Л. С.**, Мышление и речь, М.-Л., 1934, *նյւյնի*՝ Избранные психологические исследования, М., 1956, *նյւյնի*՝ Мышление и речь. Собр. соч. в 6-ти томах, т. 2, М., 1982, **Леонтьев А. А.**, Слово в речевой деятельности, М., 1965, *նյւյնի*՝ Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания // Вопросы порождения речи и обучения языку, М., 1967, с. 6-16, *նյւյնի*՝ Язык, речь, речевая деятельность, М., 1969, *նյւյնի*՝ Смысл как психологическое понятие // Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком, М., 1969, с. 56-66, **Лурия А. Р.**, Мозг человека и психические процессы, М., 1970, *նյւյնի*՝ Язык и сознание, М., 1979, **Жинкин Н. И.**, Развитие письменной речи учащихся 3-7 классов // Изв. АПН СССР РСФСР, вып. 78, 1956, с. 248-255, *նյւյնի*՝ Механизмы речи, М., 1958, *նյւյնի*՝ О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. 1964, № 6, с. 26-38, *նյւյնի*՝ Речь как проводник информации, М., 1982:

են»¹: Հեղինակի բանաձևումով՝ դրանք երկրորդային են, մինչդեռ իրականությունը առաջնային է, որոշիչ: Ընդ որում, գիտակցության յուրահատկությունն այն է, որ «զգացողությունը առարկայական է, այն արտացոլում է իրականության առարկաների հատկանիշները»²:

Հարկ ենք համարում մի փոքր ավելի մանրամասն անդրադառնալ գիտակցության միջոցով իրականության արտացոլման երևույթին: **Մարդը ծնված օրվանից իր ամբողջ կյանքի ընթացում արտացոլում է իրական աշխարհը իր գիտակցության միջոցով:** Այս առումով Ա. Լեոնտևը նշում է. «Ցանկացած գիտակցական արտացոլում կենդանի, բարձրակարգ, նյութական սուբյեկտի և նրան շրջապատող նյութական իրականության իրական կապի, իրական փոխազդեցության արդյունքն է»³:

Գիտակցության առկայությունը, այսինքն՝ արտաքին աշխարհի ակտիվ արտացոլման ունակությունը, տարբերակում է կենդանի սուբյեկտին ոչ կենդանի սուբյեկտից: Չնայած հենց այդ ունակությամբ պայմանավորված՝ միննույն դասի (կենդանի բարձրակարգ նյութական մարմինների) մեջ առկա է ևս մեկ դասային ստորաբաժանում՝ մարդկանց և կենդանիների տարբերակումը, քանի որ հոգեկան արտացոլմամբ օժտված են նաև կենդանիները, սակայն այն տարբերվում է **գիտակցական արտացոլումից**, որը հատուկ է միայն մարդուն: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մարդուն արտացոլել առարկայական իրականության իրողությունները առանց մարդու՝ այդ իրողության նկատմամբ ունեցած սուբյեկտիվ վերաբերմունքի, այսինքն՝ գիտակցական արտացոլումը առանձնացնում է իրական առարկայական աշխարհի կայուն հատկանիշները: Այսքանով մենք մոտենում ենք **գիտակցության հասկացությանը, որը իրականության արտացոլման հատուկ մարդկային ձև է և հոգեկանի ամենաբարձր տեսակը**⁴:

Մեր հետազոտության այս փուլում նպատակահարմար ենք գտնում հստակեցնել՝ ինչ է **իրականությունը**, և ինչ է **արտացոլումը**: Ակնհայտ է, որ իրական աշխարհը շատ ավելի լայն է, քան մարդուն անմիջականորեն շրջապատող առարկայական աշխարհը: Հետևաբար, **իրականությունը կարող է սահմանվել որպես ցանկացած գոյություն ունեցող բան՝ նյութական և վերացական, իրականում գոյություն ունեցող կամ մտացածին** (ինչպես, օրինակ՝ անցյալի հիշողությունները, ապագայի մասին երազանքները, ծրագրերը, երևակայության պտուղները և այլն), որը պատկանում է գիտակցությանը և գտնվում է դրանից դուրս (ոչ թե դրա սահմաններից դուրս, այլ հենց դրանից դուրս, այսինքն՝ այն նյութական աշխարհը, որը կարող է ընկալվել զգայական հինգ ուղիներով): Եվ եթե տիեզերքը

¹ **Леонтьев А. Н.**, Проблемы развития психики, изд. 3-е, М., 1972, с. 18.

² Նույն տեղում, էջ 158:

³ Նույն տեղում, էջ 54, 287, 288:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 263, 273, 285:

(աշխարհը, մոլորակը), որը ընկալվում է որպես ճանաչված և չճանաչված իրողությունների ամբողջություն, ամեն ճանաչելի և չճանաչելի, անտարբեր է ճանաչողության գործընթացի նկատմամբ, կապված չէ գիտակցության հետ և, հետևաբար, կարող է ներառել չբացահայտված **ոչինչ**-ը, ապա իրականությունը, որը կապված է ճանաչողության գործընթացի հետ, պարունակում է **«ինչ-որ բան և որոշակի մի բան»**-երը: Իսկ գիտակցության սահմաններից դուրս գտնվող **ոչինչ**-ը մտնում է իրականության մեջ միայն նշված կարգերի (ինչ-որ բան և որոշակի մի բան) միջոցով¹:

Այսպիսով, իրականության տարրերը, դրվագները փաստերն են ամենալայն իմաստով՝ իրողություններից մինչև մտափաստեր: Իրականության մեջ են մտնում թե՛ ձին և թե՛ պեգասը: Գեղարվեստական գրականության աշխարհը մեզ համար «երկրորդային իրականություն» է, «վիրտուալ իրականություն», որը նույնպես իրականության մաս է կազմում: Փաստորեն, ստացվում է, որ «երկրորդային իրականության» իրողությունները նույնպես մտնում են «առաջնային իրականության» մեջ: Օրինակ՝ իրական ձին, որը կարելի է տեսնել, հեծնել և վարել, և պեգասը, որին երբեք չես տեսել և չես տեսնի, իրականության նույնատեսակ իրողություններ են, չնայած ունեն շատ տարբեր ծագումներ:

Հաջորդ հետաքրքրական հարցն այն է, թե ինչ է **արտացոլումը**: Բնական է, որ մեր հետազոտության բնույթից ելնելով՝ արտացոլում ասելով՝ նկատի չունենք այս բառի բառարանային առաջին իմաստը՝ արտացոլում հայելու մեջ կամ նույնիսկ որևէ հետք: **Արտացոլում ասելով՝ մեր դեպքում պետք է հասկանալ ընկալման ակտիվ գործընթաց՝ դրա միաժամանակյա ճանաչողական մշակման հետ մեկտեղ**: Օրինակ, տեղեկատվություն ընկալելիս ինչ-որ առարկայի մասին, մարդը սկզբում բնորոշում է այն, որոշակիորեն դասակարգում է և ապա տեղավորում ինչ-որ մի տեղ իր՝ արդեն առկա աշխարհի պատկերի մեջ: Այլապես մարդը չէր կարողանա աշխարհում կողմնորոշվել, աշխարհը նրա համար կլիներ անվերջ *tabula rasa*. Նա ստիպված կլիներ յուրաքանչյուր արդեն իսկ ճանաչած իրողություն ամեն անգամ նորից ճանաչել դրա հետ կրկին առնչվելու դեպքում:

Այսպիսով, մենք ստանում ենք երկու իրականություն. մեզ շրջապատող իրողությունների իրականությունը, որը առաջնային է, և դրա համապատասխան արտացոլումը մեր գիտակցության մեջ, որը երկրորդային է:

Իրականություն – գիտակցություն – արտացոլում եռանդամությունը քննարկելիս ծագում է մեկ այլ կարևոր հարց նա. ինչպե՞ս են հարաբերակցվում գիտակցությունը և իրականությունը, մտնո՞ւմ է գիտակցությունը իրականության մեջ: Հիմնվելով այս հարցի հետազոտության արդյունքների վրա՝ կարող ենք պատասխանել, որ գիտակցությունը մտնում է իրականու-

¹ Տե՛ս **Чернейко Л. О.**, Лингво-философский анализ абстрактного имени, М., 1997, с. 13.

թյան մեջ, սակայն սա մասի և ամբողջի հարաբերությունն չէ: Եթե գիտակցությունը իրականության արտացոլումն է, ապա գիտակցության «պարունակությունը» իրականության իդեալական, վերացական կողմն է: Բայց քանի որ մտքերը, մտափաստերը գիտակցության «բովանդակության» տարրերն են, ապա իրականության իդեալական կողմի և գիտակցության միջև պետք չէ հավասարության նշան դնել: Մարդու կողմից ստացվող ամբողջ տեղեկատվությունը ձեռք է բերվում հինգ զգայական ուղիների միջոցով, սակայն սա չի նշանակում, որ գիտակցությունը նույնպես նյութական է: Այսպիսով, գիտակցությունը, որ ոչ նյութական է իր բնույթով, իրականության մաս է կազմում, սակայն վերջինս ներառում է նաև ոչ նյութական երևույթներ:

Հատկանշական է, որ **մարդու գիտակցությունը գոյություն ունի մտապատկերների տեսքով**, որը ներհայեցման միջոցով հասանելի է դիտարկման համար միայն գիտակցության սուբյեկտի կողմից, ինչպես նաև այդ մտապատկերների «արտաքնայնացման» ժամանակ, այսինքն՝ այնպիսի գործունեության ընթացքում, որում գիտակցության սուբյեկտը մարմնավորում է այդ պատկերները և այդ պատկերները առարկայի փոխակերպելիս, այսինքն՝ այդ գործունեության արդյունքների, արգասիքների մեջ¹:

Քանի որ մարդը հասարակական էակ է, «հասարակականը իր ողջ էությանմբ, մարդկայինը մարդու մեջ ծնվում է նրա կյանքով հասարակության պայմաններում, մարդկության կողմից ստեղծված մշակույթի պայմաններում»², ապա մարդու գիտակցությունը «իրականության արտացոլումն է, կարծես թե հասարակայնորեն մշակված լեզվական իմաստների, հասկացությունների պրիզմայով արտացոլված», իսկ «մարդու անհատական գիտակցությունը հնարավոր է միայն հասարակական գիտակցության գոյության պայմաններում»³: «Գիտակցությունը մատերիայի զարգացման արդյունքն է, կյանքի զարգացման արդյունքը: Դա արտացոլման վերին ձևն է, հատուկ մարդկային ձև է, որն առաջացել է պատմական զարգացման ընթացքում, մարդկային կյանքի անցնելու հետևանքով՝ կյանքը հասարակության մեջ, հասարակական հարաբերությունների պայմաններում»⁴:

Մարդու գիտակցության պատկերացումը ամբողջական չի լինի, եթե առանձին չանդրադառնանք **լեզվական գիտակցությանը**:

Ասելով լեզվական գիտակցություն՝ նկատի ունենք գիտակցության այն կողմը, որը կապված է և պատասխանատու է անհատի լեզվական գործունեության համար: Այլ կերպ ասած՝ լեզվաբանի տեսանկյունից գիտակցությունը և լեզվական գիտակցությունը չեն տարանջատվում: Ի դեպ, ինչպես

¹ Տե՛ս **Тарасов Е. Ф.**, Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 6.

² **Леонтьев А. Н.**, Человек и культура, М., 1961, с. 3.

³ **Леонтьев А. Н.**, Проблемы развития психики, изд. 3-е, М., 1972, с. 283.

⁴ **Леонтьев А. Н.**, Философия психологии, М., 1994, с. 27.

նշում է Ե. Տարասովը, շատ լեզվաբաններ և հոգելեզվաբաններ օգտագործում են երկու եզրերն էլ մարդու գիտակցության մասին խոսելիս¹: Մենք մեր հերթին գիտակցության մասին խոսելիս ուղղակի մեր ուշադրությունը կենտրոնացնում ենք գիտակցության այն կողմի վրա, որը ապահովում է անհատի խոսքային գործունեությունը, որի ուսումնասիրությամբ մենք հանգում ենք ազգային մտածական-լեզվական համալիրին (եզրույթը պատկանում է Վ. Մորկովկինին²), ազգային հասկացությունորտին, քանի որ «լեզուն նյութականացնում է մտածականը»³: Ընդ որում, պետք է նշել, որ լեզվական գիտակցությունը հնարավոր չէ ուսումնասիրել դրա գործառման պահին, այն կարող է ուսումնասիրվել միայն որպես անցած, նախկին կամ նախկին փորձի հիման վրա հնարավոր գործունեության արգասիք, այսինքն՝ այն կարող է դառնալ ուսումնասիրության առարկա միայն գիտակցությունից օտարված, նյութականացած մշակութային իրողությունների տեսքով, ինչպես Ե. Տարասովն է նշում, «մշակութային առարկաներ, որոնք օգտագործվում են որպես նշանի մարմին»⁴: Նշյալ դիտողությունը, ըստ երևույթին, հարում է Ա. Պոտեբնյայի այն գաղափարին, որ «Մեր փորձը ցույց է տալիս, որ մեր ներկայիս վիճակը մեր կողմից ենթակա չէ ուսումնասիրության, և մեր կողմից մեր մասին նկատած ցանկացած բան արդեն անցյալ է»⁵:

Մարդու լեզվական գիտակցության արգասիքը, փաստորեն, տեքստն է, որը և կարելի է ուսումնասիրել և դրանից եզրահանգումներ անել մարդկային գիտակցության բովանդակության և գործառման մասին: Ե. Տարասովի և Ա. Պոտեբնյայի դատողությունները, ըստ էության, փաստում են գիտակցության և լեզվի կապը. այն, որ լեզուն իր նշանների համակարգի մեջ կրում է մարդու փորձը և պատմությունը որպես իմաստ, իսկ խոսքը անմիջականորեն արտացոլում է մարդու գիտակցության բովանդակությունը: Այլ կերպ ասած՝ նյութական խոսքը՝ տեքստը, կազմվում է մարդու գիտակցության բովանդակության՝ նախորդ, կուտակած գիտելիքի հիման վրա և հանդես է գալիս որպես դրա կրիչ: Իսկ **խոսող անհատի գիտակցության բովանդակությունը, որը, փաստորեն, նրա կենսափորձի արգասիքն է, հենց մարդու կանխենթադրության հենքն է:**

Նշենք, որ Լ. Վիգոտսկու և ապա նրանից հետո Ա. Ն. Լեոնտևի համար գիտակցությունը լեզվական բնույթ ունի. «Ունենալ գիտակցություն նշանակում է լեզվի տիրապետել: Տիրապետել լեզվի նշանակում է իմանալ իմաստ-

¹ Ст' у Тарасов Е. Ф., Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 7.

² Ст' у Морковкин В. В., Морковкина А. В., Язык, мышление и сознание et vice versa // Русский язык за рубежом, 1994, № 1:

³ Гийом Г., Принципы теоретической лингвистики, М., 1992, с. 71.

⁴ Тарасов Е. Ф., Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 7, 8.

⁵ Потебня А. А., Мысль и язык // Слово и миф, М., 1989, с. 153.

ները: Իմաստը գիտակցության միավոր է (այստեղ հեղինակները նկատի ունեն լեզվական, բառային իմաստը – *Հ. Թ.*): Գիտակցությունը այս իմաստով նշանային է¹: Լեզուն, ըստ էության, իմաստների համակարգ է, այն չի կարող ինչ-որ բան չնշանակել, և դրա ամբողջ գոյությունը սահմանափակված է իմաստի մեջ: Ջարգացնելով Լ. Վիգոտսկու և Ա. Ն. Լեոնտևի ուսմունքը՝ Ա. Ա. Լեոնտևը պնդում է, որ եթե լեզուն ընկալվում է որպես հաղորդակցման և ընդհանրացման ամբողջություն, որպես իմաստների համակարգ, որոնք դրսևորվում են գոյության ինչպես առարկայական, այնպես էլ խոսքային ձևերում, ապա լեզվական գիտակցությունը, այսինքն՝ այն գիտակցությունը, որը միջնորդավորված է իմաստների միջոցով, մոտենում է աշխարհի պատկերի գաղափարին ժամանակակից գիտության մեջ: Հենց իր մեջ առկա աշխարհի պատկերի միջոցով է մարդը ընկալում աշխարհը. «Աշխարհը մարդու աչքերով աշխարհի մի տեսակ է՝ այն մշակման հիման վրա, որին մենք ենք ենթարկում մեր մեջ պարփակված աշխարհը»²: Հետևաբար, մարդու լեզուն «մակերեսային կառույց է, որում տեքստերի միջոցով ամրագրվում է աշխարհի կաղապարը, որը մենք կրում ենք մեր գիտակցություն մեջ»³, քանի որ ինքը լեզուն՝ որպես որոշակի իմաստակիր համակարգ, պահանջում է հարաբերակցում գոյություն ունեցողի հետ»⁴: Այս առումով տեղին է հղել Տ. Լոմտևին. «Սկզբունքորեն անհնար է նախադասություն կազմել բնական լեզվի բառերից այնպես, որ բացակայի արտացոլումը արտացոլվող իրողության գոյության դեպքում, այսինքն՝ որ նշանը հարաբերակցվի իրականության հետ՝ շրջանցելով դրա արտացոլումը մարդու գիտակցության մեջ»⁵: Այսպիսով, «Կարելի է ենթադրել, որ իրական իրավիճակի և այդ իրականությունը արտացոլող ասույթի (խոսքային գործունեության արգասիքի) միջև առկա է որոշակի միջանկյալ փուլ՝ որոշակի նպատակների համար այդ իրավիճակը մասերի տրոհելու փուլ»⁶, մինչդեռ հենց իրականության տրոհումը կապված է տեղադրումի հետ⁷: Վերոնշյալը վկայում է այն մասին, որ մեր գիտակցությունը դասակարգում է իրականության իրողություններն այնպես, որ համապատասխանեցնի նախ և առաջ լեզվական համակարգին (կարգեր, դասեր, խոսքի մասեր և այլն), ապա օբյեկտիվ իմաստային բջիջներին՝ նշաններին: Արտացոլ-

¹ **Леонтьев А. А.**, Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 16.

² **Гийом Г.**, Принципы теоретической лингвистики, М., 1992, с. 144.

³ **Тураева З. Я.**, Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. 1994, № 3, с. 105.

⁴ **Рикер П.**, Конфликт интерпретаций (Очерки о герменевтике), М., 1995, с. 24.

⁵ **Ломтев Т. П.**, Структура предложения в современном русском языке, М., 1979, с. 19.

⁶ **Шахнарович А. М., Юрьева Н. М.**, Психолингвистический анализ семантики и грамматики, М., 1990, с. 21.

⁷ **Տէ՛ս Շրեյդեր Յ՛. Ա.**, Семантическая информация и принцип фокализации // Общение в свете теории отражения. Фрунзе, 1980, с. 46-48.

ման երկրորդ փուլը, ըստ մեզ, աշխարհի մշակութայնացման ճանաչողական փուլն է. երբ միննույն իրական աշխարհի իրողությունները յուրաքանչյուր խոսող անհատի կողմից տարբեր անձնական իմաստի՝ մշակութային-ազգային-հասարակական երանգներ են ձեռք բերում՝ ելնելով տվյալ խոսող անհատի՝ որպես որոշակի ազգի, մշակույթի, հասարակական շերտի, մտածելակերպի ներկայացուցչի և կրողի: Փաստորեն, **խոսող անհատի՝ աշխարհի գիտակցական պատկերը, այսինքն՝ աշխարհի մասին նրա գիտելիքները՝ կանխենթադրության հենքը, մի կողմից օբյեկտիվ է, մյուս կողմից՝ սուբյեկտիվ:** Օբյեկտիվ է առաջնային արտացոլման փուլում, սակայն մշակութային ճանաչողական արտացոլման փուլում այն խստիվ անհատական է: Վերջինս, սակայն, չի նշանակում, որ մարդիկ չեն կարող պատշաճ հաղորդակցվել, այն նշանակում է, որ հասցեագրողի՝ հաղորդման տեքստի տակ ներդրված կանխենթադրության հենքը չի համապատասխանում հասցեատիրոջ կանխենթադրության հենքին, որով վերջինս ընկալում է և մեկնաբանում տեքստը:

Կարևոր է նաև այն, որ լեզվական գիտակցությունը, ըստ Ա. Վեժբիցկայայի, ունի տարբեր մակարդակներ, և որ այն պարունակում է ինչպես մակերեսին գտնվող փաստերը, այնպես էլ շատ խոր թաքնվածները¹: Այլ կերպ ասած՝ «գիտակցությունը խորություն ունի»²: Ընդ որում, խորքում թաքնվածը կարելի է «դուրս քաշել» մակերես: Վերը ասվածը կարելի է ընդհանրացնել Ի. Զիմնյայայի լեզվական գիտակցության սահմանմամբ. «**Լեզվական գիտակցությունը գիտակից մարդու, խոսող մարդու, հաղորդակցվող մարդու, մարդու՝ որպես հասարակական էակի անհատական, ճանաչողական գիտակցության գոյության ձև է**»³:

Այսպիսով, գիտակցությունը ունի լեզվական բնույթ, «ինքնադրսևորվում է» լեզվի մեջ, այն մարդկային մտքի արտացոլման լավագույն միջոցն է: Ըստ Ն. Ժինկինի՝ խոսքը լեզվի պարզ դրսևորումը չէ: Այն շղթայի ոչ թե վերջն է, այլ սկիզբը, ուսումնասիրության առարկան, այլ ոչ թե արդյունքները⁴: Հասցեագրողի նախաձեռնած և հասցեատիրոջ կողմից շարունակվող խոսքային հաղորդակցությունը մարդու գիտակցության մեջ ներխուժելու փորձ է, որն ուղղված է մարդու ճանաչողական համակարգի մեջ աշխարհի լեզվական պատկերի կառուցմանը: «Լեզուն մարդկային գործունեություն է, որն ամեն անգամ որոշակի նպատակի է ուղղված. սեփական մտքերի և զգացմունքների ամենալավ ու ամենահարմար արտահայտմանը»⁵: Մերելով խոսույթ՝

¹ Տե՛ս **Վեժբիցկայա Ա.**, Язык. Культура. Познание, М., 1996, с. 244.

² **Լեոնտև Ա. Ա.**, Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 18.

³ **Զիմնյայա Ի. Ա.**, Способ формирования и формулирования мысли как реальность языкового сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 51.

⁴ Տե՛ս **Ջինկին Ն. Ի.**, Механизмы речи, М., 1958:

⁵ **Շերբա Լ. Վ.**, Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, с. 102.

հասցեագրողը իրականացնում է իր նպատակները, որոնք մի կողմից ուղղված են հասցեատիրոջը որոշակի տեղեկատվություն տալու և նրա գիտակցության մեջ ներդնելու իրականության և խոսքային իրավիճակի սեփական տեսլականը, արտահայտել իր վերաբերմունքը աշխարհի նկատմամբ, գնահատել հաղորդվող տեղեկատվությունը, փոխանցել իր զգացմունքներն ու կամքը: Մյուս կողմից՝ հասցեագրողը նպատակ է հետապնդում ներգրավել հասցեատիրոջը գործաբանական իրավիճակի համատեղ իմաստավորմանը և փոփոխությանը, նրա մեջ առաջացնել համապատասխան հակազդեցություններ՝ հավանություն/անհավանություն, համաձայնություն/անհամաձայնություն և այլն: Լ. Յակուբինսկու պնդմամբ՝ «լեզուն այն է, որի մեջ և որի օգնությամբ գոյություն ունի հասարակության գիտակցությունը: Լեզուն մարդու վարքի տեսակ է: Մարդու վարքը հոգեբանական (կենսաբանական) փաստ է՝ որպես մարդու օրգանիզմի դրսևորում, այն նաև հասարակական փաստ է՝ որպես այնպիսի դրսևորում, որը կախված է այդ օրգանիզմի համատեղ կյանքից այլ օրգանիզմների հետ դրանց փոխազդեցության պայմաններում»¹: Ընդ որում՝ լեզվական տվյալները մեծ դեր են խաղում բնակչության տարբեր խմբերի մտածողության հիմնարար կաղապարների դուրսբերման մեջ²: Հասցեագրողի հաղորդակցական ռազմավարությունը փուլերով է իրականացվում՝ հաշվի առնելով հաղորդակցման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններն ու պայմանները: Հաղորդակցման ձևավորման գործընթացների հիմքում ընկած է լեզվական և ոչ լեզվական գիտակցության ձևավորման գործընթացը, սակայն, դրա հետ մեկտեղ, գիտակցության ձևավորման գործընթացը հնարավոր է միայն հաղորդակցման մեջ³:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ կարող ենք ասել, որ խոսող անհատի (լեզվական) գիտակցությունը մարդու հասարակայնացման արդյունք է: Իսկ լեզվական գիտակցությունը իր հերթին խոսող անհատի կանխենթադրության հենքն է, որը նյութականանում է որպես տեքստ հաղորդակցության ընթացքում՝ արտացոլելով այդ տեքստի հիմքում ընկած կանխենթադրության հենքի ողջ ճանաչողական բնութագիրը:

¹ Якубинский Л. П., Избранное. Язык и его функционирование, М., 1986, с. 17.

² Вежицкая А., Язык. Культура. Познание, М., 1996, с. 291-292.

³ Տե՛ս Սեմյուս Մ. Վ., Человек и его сознание: проблема формирования // Язык и сознание: парадоксальная рациональность, М., 1993, с. 59.

Грануш Товмасын – *Понятие говорящей личности и ее (языкового) сознания как основы для коммуникации*

В статье рассматривается понятие говорящей личности и как она отображает реальность в своем сознании и формирует свою индивидуальную картину мира. Последняя в свою очередь формирует ее индивидуальную пресуппозиционную базу. Пресуппозиционная база говорящей личности играет центральную роль в ее речемыслительной деятельности, то есть при формировании текста, так как любая говорящая личность внедряет в текст содержание своего (языкового) сознания, то есть своей пресуппозиционной базы. Таким образом, (языковое) сознание это отображение реальности в мозгу человека, таким образом формируя его индивидуальную картину мира. Любой речевой акт, сформированный говорящей личностью, основан на содержании ее сознания.

Hranush Tovmasyan – *The Notion of Speaking Individual and his/her (Linguistic) Consciousness as a Basis for Communication*

The article dwells upon the notion of speaking individual and how the latter reflects the reality in his/her consciousness and forms his/her individual picture of the world. The latter shapes his/her individual presupposition base. The presupposition base of the speaking individual takes a crucial part in shaping a text as any speaking individual contributes to the text the content of his/her (linguistic) consciousness, hence his/her presupposition base. Thus, the (linguistic) consciousness is the reflection of reality into a person's brain, this way forming his unique individual picture of the world. Any speech act that a speaking individual initiates is based on the content of his/her consciousness.

Բ Ա Ն Ա Վ Ե Ճ Ե Վ Ք Ն Ն Ա Ր Կ ՈՒ Մ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՐԿՈՒ ՇՐՋԱՓՈՒԼԵՐԸ՝ ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

Բանալի բառեր – լեզվի պատմություն, ժողովրդի պատմություն, գրական հայերեն, շրջանաբաժանում, երկու շրջափուլ, գրաբար, աշխարհաբար, միջին հայերեն, անմիջի-նակություն, ընդհանրություններ, արևմտահայ աշխարհաբարի ենթաշրջան, ժամանա-կակից կամ արդի հայերեն

Գիտության ցանկացած ոլորտում կան հարցեր կամ հարցերի շրջանակ, որոնք գիտական քննարկումներից և որոշակի լուծումներ ստանալուց հետո, թվում է՝ նոր արձարծումների քիչ առիթներ պետք է ունենան, մասնավանդ եթե ներկայացվում են ոլորտի գիտակի և մեծ համբավ ունեցող գիտնականի կողմից: Բայց գիտական առաջընթացի տրամաբանությունը հուշում է, որ դրանք ժամանակ առ ժամանակ օբյեկտիվորեն նետվում են քննարկումների թատերաբեմ՝ ակնկալելով վերլուծությունների և լուծումների նոր եղանակ-ներ՝ նոր հայացքով և նոր մոտեցումներով կամ մեթոդաբանությամբ:

Գրական հայերենի շրջանաբաժանման հարցը հարյուր և ավելի տա-րիներ շարունակ գիտական հետաքրքրությունների առանցքում է: Եվ այն տպավորությունը կա, թե հարցը վերջնական լուծում ստացավ 1951 թ. Գևորգ Ջահուկյանի զեկուցումով, որը հետագայում որոշ փոփոխություններով վերահրատարակվեց նրա այլևայլ աշխատություններում:

Շրջանաբաժանման հիմքում Գ. Ջահուկյանը դնում է երեք սկզբունք՝ 1. Լեզվի պատմությունը տվյալ լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատ-մությունն է: 2. Շրջանաբաժանումը չպետք է հասկացվի բացարձակ իմաս-տով. «Այն առավել կամ պակաս չափով հարաբերական բնույթ ունի»: 3. Լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատ-մության հետ¹: Այս մոտեցմամբ գրային շրջանում առանձնացվում է հայոց լեզվի պատմության երեք փուլ՝ հին շրջան (V-XI դարեր), միջին շրջան (XII-XVI դարեր), նոր շրջան (XVII դարից մինչև մեր օրերը): Գիտական շրջանառության մեջ դրված այս տեսակետը այսօր պաշտպանվում է առանց վերապահության: Սակայն շուրջ յոթ տասնամյակի պատմություն ունեցող

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 33-35:

մոտեցումները, մեր կարծիքով, որոշ բացատրությունների և ճշգրտումների պահանջ ունեն:

Անդրադառնանք առաջին սկզբունքին, որը մեր տպավորությամբ ամենից կարևորն է: «Լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը, – գրում է Գ. Ջահուկյանը, – պետք է արտացոլի լեզվի պատմության տարբեր շրջաններում այդ տարատեսակների փոխհարաբերության մեջ կատարված տեղաշարժերը, որոնք արտացոլվում են լեզվի զարգացման օրենքների մեջ»¹: Ասել է թե՛ լեզվաբանը չի փորձում տալ հայերենի միայն գրական արտահայտությունների պատմության շրջանաբաժանումը: Եվ այս մոտեցմամբ միանգամայն հասկանալի կարող էր լինել միջին հայերենի առանձնացումը որպես առանձին շրջափուլ, թեև բաց էր մնում լեզվի տարատեսակություններից, օրինակ, բարբառների խնդիրը. XV-XVI դարերում բարբառների ակտիվացումը արդյո՞ք առանձին շրջափուլ էր, թե՞ ենթաշրջան միջին հայերենի համակարգում: Բայց իր սկզբունքները շարադրելիս Գ. Ջահուկյանը անում է ևս մի վերապահություն. լեզվի գրային շրջանի մասին խոսելիս նա նկատում է. «Այնուամենայնիվ, մենք ստիպված ենք մեծ մասամբ սահմանափակվել գրական լեզուների պատմությամբ՝ այլ կարգի տվյալների խիստ սահմանափակության պատճառով»²: Այս մոտեցումը որդեգրելուց հետո, երբ հայոց լեզվի բոլոր տարատեսակությունների պատմության շրջանաբաժանման փորձը ի վերջո օբյեկտիվորեն հանգում է գրական լեզուների շրջանաբաժանման, լեզվաբանին այլ բան չէր մնում, քան միջին հայերենը տեղավորել հայոց գրական լեզուների պատմական շղթայի մեջ՝ նրան վերագրելով գրական լեզվի հատկանիշներ: Գ. Ջահուկյանը սրանով պայմանականորեն ընդլայնում է առհասարակ գրական լեզվի ըմբռնման սահմանները՝ նրա հիմնական հատկանիշ համարելով ավելի կամ պակաս նորմավորված լինելը և կայուն լեզվական որակ ունենալը: Այսօր խիստ հստակեցված են այդ սահմանները: **Գրական լեզուն** ազգային լեզվի պատմական գոյության ձև է, որը լեզվակիրառողի կողմից ընդունվում է որպես օրինակելի. ընդհանուր գործածական այնպիսի լեզվատարրերի և խոսքային միջոցների պատմականորեն ձևավորված համակարգ է, որոնք ազգային լեզվի կրթված կրողների ու խոսքի հեղինակավոր վարպետների կողմից տեքստերում (գրավոր և բանավոր) ենթարկվել են տևական մշակման³: Որպես գրական լեզվի հիմնական որակներ են նշվում մշակվածությունը, միասնականությունը, ավանդականությունը, գրավոր ամրագրումը, գրական լեզվի շրջանակներում խոսակցական և գրքային լեզվատարրերի համատեղ գործառնությունը, ոճական բազմազանությունը և ազատ կիրառելիությունը գործառական բոլոր

¹ Նույն տեղում, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ См. u “Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)”, М., 2009: (Էլ. հասցե՝ http://methodological_terms.academic.ru/859/ЛИТЕРАТУРНЫЙ):

ոճերում, գուգաձևությունների հաղթահարման միտումը, գործառական փոխներթափանցումները, առաձգական կայունությունը և այլն: Գրական լեզուն վերբարբառային իրողություն է և իր մշակվածությամբ «հակադրվում» է բարբառայնությանը, հասարակաբանություններին ու ժարգոններին: Գրական լեզվի բոլոր բնորոշումներում որպես հիմնական հատկանիշ է առանձնացվում **նորմավորվածությունը**: Դա նշանակում է, որ գրական լեզվի բառային կազմը հիմնականում ընտրված է ընդհանուր համաժողովրդական լեզվի բառազանձից, բառերի իմաստներն ու գործածությունները, արտասանությունը և ուղղագրությունը կանոնակարգված են, ձևակազմությունը և շարահյուսական կառույցները ենթարկվում են համընդունված օրինաչափություններին: Գրական լեզվի կանոնները համապարտադիր են բոլոր լեզվակիրառողների համար խոսքային հաղորդակցման բոլոր ասպարեզներում¹: «Գրական լեզուն,– կարդում ենք դասագրքային սահմանումներից մեկում,– ազգային լեզվի պատմականորեն ձևավորված բարձրագույն ձև է, լեզվական միջոցների նորմավորված, կանոնակարգված, մշակված համակարգ, որը հանդես է գալիս որպես օրինակելի և ընդհանուր գործածական որակ ու ծառայում է իբրև հաղորդակցման միջոց հասարակական և անձնական գործունեության բոլոր ոլորտներում»²:

Միջին հայերենը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում գրական լեզվի նորագույն ըմբռնման այս շրջանակներում: Միջին հայերենի ուսումնասիրությանը զբաղվող բոլոր լեզվաբանները հատուկ շեշտում են այն միտքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը գրական լեզվի կարգավիճակի չհասավ: Գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Կարստը միջին հայերենի առաջացման ու կազմավորման հարցերում հիմնականում պաշտպանում է իր նախորդների տեսակետները. միջին կամ կիլիկյան հայերենի շրջան է համարում XI-XV դարերը, նոր հայերենի ժամանակաշրջանը սկսում է XV դարից: Միջին հայերենը դիտում է որպես հին և նոր հայերենների միջև ընկած ժամանակաշրջան: Տարբեր առիթներով նա շեշտում է այն հանգամանքը, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը իր լեզվական որակներով չի ներկայանում որպես միասնական և մշակված, միատարր լեզու և ունի անցման շրջանի լեզվի կամ շրջափուլի հատկանիշներ, այքի է ընկնում բարբառային տարբերություններով³: Գ. Սևակը, խոսելով IX-XIII դարերում ստեղծված աշխարհիկ գրականության մասին, նշում է, որ այդ գրականությունը ստեղծվում է նոր լեզվով, որը «**միջին հայերեն** ընդհանուր անունն է կրում, թեև միասնական չէ և նայած

¹ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ **Д. Розенталь, М. Теленкова**, “Словарь-справочник лингвистических терминов”, 2-е изд., М., 1976:

(Էլ. հասցե՝ http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/684/литературный_язык)

² **Радугин А.**, Русский язык и культура речи, М., 2004, с. 50.

³ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 13-16 (այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 1 և էջը):

հեղինակի բարբառին, գրաբարագիտության չափին ու ճաշակին՝ ավելի կամ պակաս չափով մոտ է գրաբարին»¹: **Ս. Ղազարյանը** միջին հայերենի նկարագրությանը նվիրած իր աշխատություններում գրավոր հայերենի այդ տարբերակը թեև անվանում է «իր օրինաչափությունները ունեցող գրական լեզու», «հայոց գրական լեզվի միջին շրջան», «գրական նոր լեզու»² և իր տեսակետը փորձում է հիմնավորել այն փաստարկումով, որ, այնուամենայնիվ, միջին հայերենը չենք կարող նույնացնել ժամանակի խոսակցական լեզվի հետ, սակայն տարբեր առիթներով շեշտում է այն գաղափարը, որ այդ լեզուն միատարր չէ, աչքի է ընկնում ձևերի բազմազանությամբ և ի վերջո չի հասնում զարգացման անհրաժեշտ մակարդակի. լեզվաբանը միջին հայերենի բնութագրական ընդհանուր հատկանիշ է համարում այն, որ հայերենի զարգացման այս շրջափուլում «կիրառվում էին լեզվական միևնույն կանոնը արտահայտող տարբեր ձևեր, որոնք ցույց էին տալիս, որ այդ լեզվի մշակման ու կայունացման պրոցեսը դեռևս չի ավարտվել»³: **«Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» հեղինակները** թեև իրենց երկհատոր աշխատասիրության վերնագրում **միջին հայերեն**-ի կողքին գետեղել են **գրական** որակումը, բայց գրքի հենց ներածական մասում ու նաև շարադրանքում մի քանի անգամ հիշեցնում են, որ **գրական** անվանումը պայմանական է, որ կիլիկյան հայերենի գրական լինելը պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ, և որ այդ հայերենն իր գոյության ամբողջ շրջանում միօրինակ չի եղել: Նշվում են նաև հիմնավոր պատճառներ և ազդեցություններ: «Կիլիկիայում գրի առնված ժողովրդական հայերենը հնարավորություն չունեցավ մշակվելու և դառնալու կանոնավոր ու միասնական օրինաչափություններով գրական լեզու,– գրում է Հ. Մուրադյանը:– Դրան նախ խանգարում էր նրա հիմքում ընկած խոսակցական լեզվի անմիօրինակությունը: Չնայած գրավոր լեզվի հիմքում ընկած բանավոր լեզվի ընդհանրություններին, այնուամենայնիվ, սնվելով ժողովրդական լեզվի ակունքներից, նա իր մեջ էր առնում նաև տարբերությունները, որոնք և առաջացնում էին անմիօրինակություններ: Մյուս կողմից՝ այդ տարբերությունները հաղթահարելու և դրանք միասնական գրական լեզվի մեջ ձուլելու համար պահանջվում էր երկարատև ժամանակ, որից սակայն զրկվեց գրական լեզուն՝ կիլիկյան պետականության վերացման հետևանքով» (Ա 1, 36-37): «Նորակազմությունների տարածման և անկանոնությունների մասնակի վերացման հետևանքով լեզվի համակարգը զգալիորեն ձգտում է պարզեցման,– գրում է Լ. Հովսեփյանը:– Սակայն նորմայի տեսակետից լեզուն դեռևս կայունացած չէ իր քերականական ձևերի մեջ: Այդ պատճառով էլ միջին հայերենի հոլովման համակարգը աչքի է ընկնում ներքին անմիօրինակու-

¹ **Սևակ Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 2009, էջ 52:

² Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Միջին հայերեն, գիրք Ա, Երևան, 1960, էջ 6-7, 96:

³ **Ղազարյան Ս.**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1981, էջ 204:

թամբ, թեքությունների բազմազանությամբ և նրանց տարբերակների միջև փոխանցումների ազատությամբ: Մինևս ընդհանրապես իմաստն ունեցող ձևայինների այդ բազմազանությունը ստեղծվում է ի հաշիվ գրաբարից և միջին հայերենի տարբեր բարբառներից եկող լեզվական իրակությունների խառն ու առանց ընտրության օգտագործման»¹: Ինքը՝ Գ. Ջահուկյանը ևս, բուն միջին հայերենի շրջափուլի մասին խոսելիս մեկ անգամ չէ, որ ընդգծում է այդ միտքը. նրա համոզմամբ՝ միջին հայերենը «մշակման որոշակի հունի մեջ չի դրվել և անմիօրինակ է», միջին հայերենը այդպես էլ չկարողացավ հասնել ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանին²:

Անմիօրինակությունները առկա են միջին հայերենի լեզվական բոլոր մակարդակներում՝ սկսած հնչյունաբանությունից մինչև շարահյուսական կառույցներ: Վկայված բազմաթիվ իրողություններից թվարկենք ընդամենը մի քանիսը. **հնչյունական համակարգում** կան բառեր և բառաձևեր, որոնց մեջ հերթագայում են **ո//օ//ու** գրերը՝ **տոմար//տամար// տօմար, կաթողիկե//կաթաղիկե//կաթողիկե**, նմանապես՝ **կաթողիկոս//կաթաղիկոս// կաթողիկոս, Լամբրոն//Լամբրան//Լամբրուն//Լապրուն** (Ա 1, 85), առկա է **ե-ի** և **է-ի** գրության շփոթ (գեղ//գեդ, աղէկ//աղեկ, քաւել//քաւէլ, ամէն//ամեն և այլն), **ո-ի** երկգրություններ, օրինակ, ենթակայական դերբայում (ծնող//ծնաղ, ընթերցող//ընթերցաղ) (Ա 2, 65-67), եռագրություններ (բաշխաղ, խաբող, գնօղ, առնող) (Ա 1, 314), սկզբնաղբյուրներում արձանագրվում են բառերի հնչյունափոխված բազմազան տարբերակներ՝ **յուղարկե, յղարկե, որկե, ուղարկե, յօղարկե** (Ա 2, 80), **այգի, էգի, իգի** (Ա 1, 93), **առնել, արնել, այրնել, այնել, անել, էնել, ընել** (Ա 2, 151), և այլն:

Չուզածությունները և տարբերակային ձևերի փոխանցումները չափազանց շատ են **ձևաբանական համակարգում**, մասնավորապես՝ հոլովական ձևերում ու հոլովումներում, հոգնակիի կազմության մեջ, գոյական դերանունների թեքված ձևերում, բայի խոնարհման համակարգում: Մեծ թվով անուններ փոխանցում են կատարում **ի, ո, ու** հոլովումների միջև՝ շատ հաճախ կազմելով եռաձևություններ, ինչպես՝ **ամսի//ամսոյ//ամսու, առիւծի//առիւծոյ//առիւծու, արևի//արևոյ//արևու, գետի//գետոյ//գետու, ուժի//ուժոյ//ուժու, ծովի//ծովոյ//ծովու, փողի// փողոյ//փողու, շահի//շահոյ//շահու, տեղի//տեղոյ//տեղու, օձի//օձոյ//օձու** և էլի տասնյակ այլ բառեր, ինչպես նաև

¹ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Բ, Երևան, 1975, էջ 8 (այսուհետև՝ շարադրանքում՝ Ա 2 և էջը):

² **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 44-45: Գ. Ջահուկյանը հայոց լեզվի գրավոր ժամանակաշրջանի պատմության շրջանաբաժանման հարցերին և միջին հայերենի լեզվական որակի բնութագրությանը անդրադարձել է նաև այլ աշխատություններում՝ սկզբունքորեն պաշտպանելով և զարգացնելով տասնամյակներ առաջ արտահայտած իր տեսակետը. տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, *նույնի*՝ Միջին հայերենը որպես լեզվական որակ // «ԲԵՇ», 1993, թիվ 1, էջ 14-21:

այլ տիպի փոխանցումներով՝ **Գրիգորի//Գրիգորոյ//Գրիգորայ, ցորեկի// ցորեկոյ//ցորեկվան, ընկերի//ընկերոյ//ընկերոջ, գառնի//գառնոյ//գառան//գառին** և այլն (Ա 2, 32-34): Գոյականի հոգնակին կազմվում է մեկուկես տասնյակից ավելի վերջավորություններով (**-եր, -ք, -ներ, -նի, -ունք, -վի, -ստան, -այք, -որայք, -անի, -իք, -տի, -ան, -ար** և այլն), որոնք տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների մոտ առավել կամ պակաս կենսունակությամբ են հանդես գալիս: Օրինակ՝ **ակոռա-ակոռայք//ակոեր//ակոռանի//ակոռաներ, ոսոք-ոսոք// ոտեր//ոտնի//ոտվի//ոտներ, միրգ-միրգք//մրգեր//մրգունք//մրգանք, ծաղիկ-ծաղիկք//ծաղկունք//ծաղկներ//ծաղկնի// ծաղկունաք, իր-իրք//իրվի//իրվան//իրվտանք, աչք-աչեր//աչք//աչվի//աչունք// աչվեր//աչվներ//աչվնի** և այլն (Ա 2, 62): Ըստ որում, մի խումբ հոգնակերտներ կարող են գործածվել նաև միասնաբար, ինչպես՝ **գետերք, մարդիկք, մանկտիկ, իրվտանք, աչվնի, իշվանք, գեղերայք** և այլն (Ա 2, 38): Միջին հայերենին հատուկ՝ հիմնական և անհամեմատ ավելի գործուն ձևերի կողքին մատենագրության մեջ հանդիպում են սահմանափակ կիրառություն ունեցող դերանվանաձևեր՝ ստեղծելով զուգաբանությունների անմիօրինակ շարքեր. **մենք** դերանվան բացառականի տարբերակներից են՝ **ի մեզնե, ի մեզանե, մենե, մեզե, մեզնե, ի մենե**, կամ՝ **դու** դերանվան բացառականի տարբերակներից՝ **ի քեզնե, ի քեզմե, ի քեզե, ի քենե, ի քեզանե** (Ա 2, 90-93): Իսկ եթե սրանց ավելացնենք նաև ուշ միջնադարում ձևավորված զուգաձևերը (մեզնե//մեզմե, մեզնից//մեզանից, քեզնե//քեզմե, քեզնից//քեզանից), ապա հարացույցը շատ ավելի խայտաբղետ կլինի: Առանձին դերանունների դեպքում, եթե հաշվի առնենք նաև արմատի հնչյունական փոփոխակների առկայությունը, տարբերակային հոլովաձևերը հասնում են մեկ տասնյակի, ինչպես, օրինակ՝ **իրենք** դերանվան պարագայում՝ **յիրենցնե, իրմնցե, իրմնցնե, իրմնցմե, իրենցե, իրենցմե** (Ա 2, 89), ինչպես նաև՝ **իրենցնե, իրենցմե** և այլն:

Կարելի է անմիօրինակության բազմաթիվ այլ օրինակներ բերել միջին հայերենի նաև բայական համակարգից՝ բայի խոնարհման անմիօրինակ ձևերից, շարահյուսական կառույցներից, որոնցում համատեղ գոյակցում են գրաբարից, արևելահայ և արևմտահայ բարբառներից եկած շարահյուսական կապակցման եղանակների ու ձևերի ամենաբազմազան տարբերակներ: Իհարկե, ճիշտ է նկատված, որ առաջին հայացքից լեզվական իրակությունների որպես մի խառնակություն ներկայացող միջին հայերենը «ինչքան էլ անցումային մի օղակ լինի», այնուամենայնիվ «իր հերթին ունի իր քերականական համակարգը» (Ա 2, 300), որ թեև քերականական կարգերը դրսևորվում են հիմնականում հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերին հատուկ միջոցներով, այնուամենայնիվ «միջին հայերենի քերականական կառուցվածքը հանդես է բերում նաև միայն իրեն հատուկ առանձնահատկություններ» (Ա 1, 7): Բայց այս ամենով հանդերձ՝ միջին հայերենը չունի գրական լեզվին հատուկ՝ վերը նշված հիմնական որակները. բավարար

չափով մշակված և միօրինակ չէ, չունի դասական կուռ և ամբողջական կառուցվածք և այլն. ունի անցումային շրջանի լեզվին բնորոշ բոլոր հիմնական գծերը՝ անմիօրինակություն, նախորդող և հաջորդող լեզվափուլերի իրողությունների առատ գործածություն, բարբառային լեզվատարրերի խառնիխուռն և անհամաչափ կիրառություններ, լեզվական նույն իրողության տարբերակային ձևերի փոխանցումներ և այլն: Իր այս հատկանիշներով միջին հայերենը, առանց խիստ մեծ պայմանականության, չի կարող հայերենի զարգացման շղթայում դրվել գրաբարի և աշխարհաբարի կողքին՝ որպես համարժեք երևույթ:

Եվ ահա հարց է առաջանում. այդ դեպքում ո՞րն է միջին գրական անվանված հայերենի տեղը գրավոր հայերենի զարգացման պատմության մեջ:

Ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել մի կարևոր հանգամանքի վրա. արևելահայ բոլոր քերականները, ովքեր զբաղվել են հայերենի այսպես կոչված պերիոդիզացիայի հարցերով, ելակետ են ունեցել հիմնականում արևելահայերենի լեզվական նյութի տվյալները: Գ. Սևակը, ով առաջին լուրջ փորձը կատարեց գրական հայերենի գիտական շրջանաբաժանման, ի սկզբանե հայտարարում է, որ ինքը «անհրաժեշտ է համարում վերանայել մեր ազգային գրական լեզվի՝ **արևելյան գրական աշխարհաբարի** սկզբնավորման հարցը» (ընդգծումը – Գ. Ս.): Նրա «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ հարցին նվիրված բաժինը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Արևելահայ գրական լեզվի պատմության պերիոդիզացիա»: Արևելահայ գրական լեզվի բուն պատմությունը նա սկսում է XVII դարից: Մի կողմ թողնելով լեզվաբանի այն վիճահարույց տեսակետը, թե մեր ազգային գրական լեզվի ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը, տարբեր լեզուներ են, ինչպես գրաբարը և միջին հայերենը, պետք է նկատել, որ այսօր միանգամայն արդիական է հնչում նրա այն կարծիքը, ըստ որի՝ գրական հայերենի այդ երկու տարբերակները «իրենց ֆորմացիայի և ակունքների մեծ նմանություններով, փոխադարձ ուժեղ կամ թույլ ներագդեցություններով հանդերձ, ունեն բնույթի ու պատմական ճակատագրի խոշոր տարբերություններ, ուստի և ենթակա են առանձին ուսումնասիրության»¹: Հարցին անդրադարձած մյուս արևելահայ լեզվաբանները՝ Ս. Ղազարյանը, Գ. Ջահուկյանը, Հ. Մուրադյանը, Հ. Կուսիկյանը և ուրիշներ, չեն դիտարկում տարբերակված մոտեցման խնդիրը և, որքան էլ տարօրինակ է, չեն քննարկում նաև Գ. Սևակի այդօրինակ մոտեցման պարագան: Ս. Ղազարյանի աշխատություններում² հիմնականում պաշտպանվում է այն տեսակետը, որ գրաբարի և միջին հայերենի սահմանագիծը X դարն է, իսկ միջին հայերենինը և աշխարհաբարինը՝ XVII-ը: Նա չի պաշտպանում այն

¹ Սևակ Գ., Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 15:

² Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1954, *նույնի*՝ Միջին հայերեն, գիրք Ա, 1960, *նույնի*՝ Հայոց գրական լեզվի պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1961:

լեզվաբանների կարծիքը (Յ. Կարստ և ուրիշներ), թե եղել են միջին հայերենի տարբերակներ, որոնցից կիլիկյան հայերենը բարձրացավ գրականության աստիճանի և պահպանվեց ի տարբերություն մյուսների: Նրա կարծիքով՝ միջին հայերենը մինչև կիլիկյան հայերենը արդեն իր հիմնական հատկանիշներով ուրվագծված էր, պարզապես կիլիկյան շրջանում ավելի մշակվեց ու զարգացավ: «Միջին հայերեն տերմինի տակ, – գրում է Ս. Ղազարյանը, – մենք հասկանում ենք 10-17-րդ դարերի գեղարվեստական, գիտական, այլև պատմական գրականությամբ ավանդված լեզվական այն բազմազան տարրերի ամբողջությունը, որը հասկանալի էր տարբեր բարբառներով խոսող հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին: Լեզվական այդ ընդհանրությունը, ինչպես ամեն մի գրական լեզու, տարբեր ժանրերի գործերի մեջ ունեցել է իր ինքնատիպ արտահայտությունները, որոնք գրական երկի բովանդակության, հեղինակի ըմբռնումների, կրթական մակարդակի ու գրաբարին տիրապետելու աստիճանին համապատասխան ավելի նվազ կամ ուժեղ են ընդգծվել: Սակայն չնայած լեզվական տարրերի բազմազանությանը, միջին հայերենը ունեցել է զարգացման իր ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք այն տարբերել են գրաբարից և որոշել նրա կառուցվածքը իր բոլոր բաղադրիչներով: Միջին հայերենը իր այդ ընդհանուր վիճակով ուրվագծվում է 10-րդ դարից սկսած»¹: Իր տեսակետը հաստատելու համար նա բերում է միջին հայերենը բնութագրող հնչյունական, բառային և քերականական բազմաթիվ վկայություններ ինչպես Արսեն Այտընյանի արձանագրած լեզվական փաստերից, այնպես էլ IX-X դարերի հայ մատենագրությունից և ձեռագրերի հիշատակարաններից: Դրանք հայերենի նոր շրջափուլի ամենավաղ վկայություններից են՝ միջին հայերեն-աշխարհաբար լեզվակառուցվածքի էական տարրերը, որոնք, սակայն, առավել տեսանելի դարձան և ընդհանուր ճանաչում գտան XII-XIII դարերից սկսած (մեր հետագա շարադրանքում դրանց կանոնադրառանք): Հ. Կուսիկյանը, հիմնականում հետևելով Գ. Ջահուկյանի ուրվագծած ժամանակագրական սխեմային, կատարում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ հին շրջան՝ V-XII դարեր, միջին շրջան՝ XII-XVII, նոր՝ XVII-XIX, նորագույն՝ XIX-ից հետո²:

Արևելահայերենի փաստական նյութի տեսանկյունից արված այս դիտարկումներում միանգամայն համոզիչ է ներկայացվում գրաբար – միջին հայերեն – արևելահայ աշխարհաբար շրջանաբաժանումը, քանի որ վերջինը լեզվական որակի էական տարբերություններ ունի նախորդ շրջափուլից: Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել գրական արևմտահայերեն և միջին հայերեն հարաբերակցության մասին: Միջին դարերում շատ ավելի հիմնավոր և հետևողական զարգացում ստացավ գրական աշխարհաբարի արևմտահայ

¹ Ղազարյան Ս., Միջին հայերեն, էջ 92-93:

² Տե՛ս Գ. Ջահուկյանի Գ., նշվ. աշխ., էջ 23:

տարբերակը: Գրական արևմտահայերենի բոլոր իրողությունները կան միջին հայերենում՝ որպես արևմտահայ բարբառների լեզվական իրողություններ, որոնց հիմքի վրա ձևավորվեց միջին հայերեն կոչված փուլի խոսակցական բանավոր և գրավոր տեսակը: Միջին հայերենը, գրաբարից զատ, ձևավորվեց գերազանցապես արևմտահայ բարբառների հիմքի վրա, որոշակիորեն մշակվեց ու զարգացավ այդ բարբառների լեզվական նյութով: Խոսելով կիլիկյան հայերենի մասին, որը, ինչպես գիտենք, միջին հայերենի ամենաբարձր՝ դասական արտահայտությունն է, «Ակնարկների» հեղինակները արձանագրում են, որ «...Կիլիկյան հայերենը փաստորեն գրի էր առնվում արևմտահայ բարբառների ընդհանրությունների հիման վրա: Հենց սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ այս նույն ժամանակներում Կիլիկիայից դուրս՝ բուն Հայաստանի արևմտյան շրջանների լեզուն, իր հիմնական առանձնահատկություններով այնքան մոտ է կիլիկյան հայերենին» (Ա, էջ 36-37):

Արսեն Այտընյանը «Աշխարհաբար կամ ժողովրդական ստորին լեզուի մը գոյութիւնը» հաստատող տարրերը փնտրում է V-VII և հետագա դարերի հայ մատենագրության մեջ: VII դարը նկատում է սահմանագիծ հին և նոր լեզուների՝ գրաբարի և «նախնեաց ռամկօրէնի» միջև: «Այս դարն իրօք դարագլուխ մըն է հայերէն լեզուին պատմութեանը մէջ,– գրում է նա,– մանաւանդ թէ սահմանագլուխ՝ հին հայերէնի, որուն գրաբար կ'ըսենք՝ եւ հին աշխարհաբարի մը մէջտեղը. այսինքն այն աշխարհաբարին գորն որ գործոյս ընթացքին մէջ **Նախնեաց ռամկօրէն** կը կոչենք»¹: Ի դեպ, իր աշխատանքի մեջ նա **աշխարհաբար, ստորին դարուց ռամկօրէն** կամ **նախնեաց հայերէն** տերմինների փոխարեն գործածում է նաև **միջին հայերեն, միջին հայերեն լեզու** տերմինները²: Արևմտահայ լեզվաբանը այս կարծիքին է հանգում նախնյաց մատենագրական նյութի ուշադիր և հետևողական քննությամբ: Ըստ որում, քննական աղբյուրներում, որոնք հիմնականում VII-XII, նույնիսկ V դարի մատենագրության նմուշներ են, հետազոտողը փնտրում և հանգամանորեն ներկայացնում է արևելահայերենի և արևմտահայերենի համընկնող և կամ միայն արևմտահայ աշխարհաբարին բնորոշ լեզվատարրեր՝ *նորանոր բառեր* խիստ փոխ. կարի, մոտեցան, փոխ. մերձեցան, փլան, փոխ. կործանեցան, շատ, փոխ. բազում, կամ աղեկ, գէշ, աղուոր, ուրիշ, ճիտ, ստեն, հանաք, կայչի, ուզել, խճալ, մտիկ ընել և այլն, *բայերու նոր ձևեր* նեղացար (նեղեցար), չպրծնուս (ոչ պրծանիս), *հոլովական ձևեր* մեզնէ, մարդէն, ջրեդ, բերանէն, ձորակով, սրտով, ի գետերէն եւ նաւերէն, «ի և զ նախդիրներու անհետանալու սկիզբն տեսանք», «համաձայնութեան նկատմամբ գրաբարէն խոտորմունքն առհասարակ», ոչ և չ ժխտականներից

¹ Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 121:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

երկրորդի ակտիվ կիրառությունը, **որ**-ի գործածվելը **զի** շաղկապի նշանակությամբ և այլն: Ի վերջո, քննելով նախնյաց մատենագրության լեզվական նյութը, Ա. Այտընյանը հանգում է այն համոզման, որ «հիմնական աշխարհաբարին (նկատի ունի XIX դարի կեսերի արևմտահայերենը – *Յու. Ա.*) հետ ըլլալու համեմատությիւնը կը դիւրացընեն՝ միայն երբեմն՝ երբեմն երեւան ելած եւ համարձակ գործածուած նորագոյն ձեւերն ու բառերը, որոնցմով կը տեսնուի որ գրեթէ հիմնական լեզուն ըստ էական մասին ձեւացած էր ասկէ իբր 7 դար յառաջ»¹: Նա նոր հայերենի ձևավորման և հնից զատվելու ժամանակաշրջանը փաստորեն հասցնում է XII-XIII դարեր²: **Նախնեաց հայերէնի** ամենաբնորոշ գծերից է համարում անմշակությունը և անմիօրինակությունը: Ինչպես արդեն ասվեց, լեզվաբանի ներկայացրած փաստական հարուստ նյութը վերաբերում է առավելապես արևմտահայ աշխարհաբարին: Ներկայի **կու** (**կը**, **կ'**) մասնիկի գործածությունը Ա. Այտընյանը համարում է նոր լեզվի մեջ «զլխաւոր կերպարանափոխութիւն յառաջ բերող», այդ լեզուն գրաբարից զատող և առանձին կերպով աշխարհաբարի դրոշմ տվող հատկանիշներից³: Աշխարհաբարի ձևավորման և զարգացման վերաբերյալ նրա գիտական հայացքների ամբողջ տրամաբանությունը հանգում է այն մտքին, որ միջին հայերեն կոչված շրջափուլի ձևավորման գործընթացը ի վերջո արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացման ու կազմավորման պատմությունն է: Այդ միտքը արևմտահայ քերականագետը ձևակերպել է շատ պարզորոշ ու հստակ. ավարտելով գրաբարի քերականության համառոտ բնութագրությունը՝ նա գրում է. «Այս իբր հինգ դարու միջոցի գրաբարին տեսութենէն ետքը դառնանք **աշխարհաբար լեզուին** պատմութեանը (ընդգծումը մերն է – *Յու. Ա.*): Միջին դարուն վերջերը և մասնաւորապէս Բագրատունեաց ժամանակները*՝ երբ արդէն մեր գրաբարը իրենց ալ իրօք գրաբար էր, ձևացած էր կերպաւորեալ աշխարհաբար լեզու մը. կամ մանաւանդ

¹ Նույն տեղում, էջ 151:

² Ի դեպ, **նախնեաց ռամկօրէն**-ի առաջին հետազոտողներից Ղևոնդ Հովնանյանը միջին հայերեն կամ աշխարհաբար լեզվատարների գործածության առաջին օրինակները արձանագրում է մեր վաղ մատենագրության մեջ՝ սկսած հինգերորդ դարից, իսկ **բուն ռամկական** լեզվով գրականության սկիզբ է համարում XII դարի կեսերը: «Հին գրութեանց ոմանց ժամանակին այս անորոշութեան, եւ այլ գրոց ժամանակին վրայ լիուլի ապահովութեան պակասութեան պատճառաւ, – գրում է նա, – դժուարին է ճշդիւ եւ որոշակի սահմանել թէ՛ ե՛րբ սկիզբն եղած է այս կերպ գրութեանց, ո՛վ զառաջինն ձեռնարկած է ի նոյն: Արդարեւ աստ անդ ակնարկեցինք թէ ըստ մեր տեսութեան՝ ԺԲ. դարուն երկրորդ կէսն կրնայ դրուիլ իբրեւ ժամանակ սկզբնաւորութեան, նոյն միջոցէն ըլլալով մեր ձեռքն հասած ամէնէն հին բուն ռամկական (եւ ոչ լոկ ռամկախառն) գրութիւնն՝ որոյ ժամանակն գէթ մերձաւորապէս որոշ է, եւ հնար չէ կասկածի ներքեւ ձգել» (**Հովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ա., Վիեննա, 1897, էջ 53):

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151-152:

* Նկատի ունի VIII-X դարերը, որ անվանում է **միջին դարեր**՝ «գրաբար մեռեալ լեզու և կերպաւորեալ աշխարհաբար հայերէն»:

դարերով ձևացած աշխարհաբարն սկսած էր նաև իբրև աշխարհաբար ի գիր առնուիլ. լեզու մը՝ որ ժամանակին մատենագրութենէն բոլորովին տարբեր բնութիւն ու կազմութիւն ունի»¹:

Հանգամանորէն քննելով կիլիկյան շրջանի միջին հայերենի լեզվական փաստերը՝ Յ. Կարստը վստահաբար հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք իրենց հնչյունական վիճակով և քերականությամբ բնորոշ են հայ բարբառների արևմտյան խմբին: «Պատմական այդ ժամանակի համար Կարստը նույնիսկ ընդունում է միջին արևմտահայերեն մի խոսվածքի գոյությունը, որը եղել է եթէ ոչ ամբողջ արևմտյան խմբի, ապա գոնէ նրա բարբառների մի մասի մայրը» (Ա 1, 15):

Մանուկ Աբեղյանը հայերենի պարբերացման խնդրին հատուկ չի անդրադարձել: «Հայոց լեզվի տեսության» ներածության մեջ նա փորձել է համառոտակի ուրվագծել գրավոր հայերենի անցած ճանապարհը՝ հիմնականում հետևելով ընդունված կարծիքներին: Նա **հին և միջին գրական** լեզուների սահմանագիծ է համարում XII-XIII դարերը, իսկ **նոր գրական լեզվի** սկիզբը XIX դարը՝ արևմտյան և արևելյան ճյուղերով²: Բուն միջին դարերի մատենագրության լեզվական որակը նկատելիս Աբեղյանը գուսանական երգերի առիթով հետաքրքիր դիտարկում է անում միջին հայերեն-արևմտահայերեն սերտ կապի մասին. միջին հայերենը, գրում է նա, «իր հնչյունների դրությամբ և քերականությամբ պատկանում է արևմտյան բարբառներին և համարվում է Կիլիկիայում խոսված բարբառը»³:

Հրաչյա Աճառյանը հստակ գծված շրջանաբաժանում չի տալիս, չի անդրադառնում դրա սկզբունքներին, այսուհանդերձ լեզվի պատմական զարգացման և կրած փոփոխությունների վերաբերյալ նրա արտահայտած կարծիքների տրամաբանությամբ հայերենի զարգացման պատմության մեջ հստակորեն առանձնացվում է երկու շրջափուլ՝ **գրաբար և աշխարհաբար**: Միջին հայերենը և բարբառները դիտվում են որպէս տարատեսակություններ և աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման նշանաձողեր: Չարգացման փուլերը առանձնացնելիս Հ. Աճառյանը նշում է, որ «ինչպէս գրաբարի և միջին հայերենի սահմանը որոշելու համար կարելի չէ դնել մի որևէ վճռական կէտ, նույնպէս նաև միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար»⁴: Միայն խիստ պայմանականորէն նա **գ** նախդիրի բացակայությունը դիտում է որպէս աշխարհաբարը միջին հայերենից զատող նշան: Եվ ուշագրավն այն է, որ իբրև այդ կարծիքի հակափաստարկ բերում է ոչ միայն տեքստի հեղինակի՝ գրաբարագիտության կամ գրաբարին հակված լիելու հանգաման-

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 58:

³ **Աբեղյան Մ.**, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, ՀՄԽՀ պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, 1972, թիվ 2-3, էջ 225:

⁴ **Աճառյան Հ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, 1951, էջ 441:

քը, այլև այն, որ **գ** նախդիրի հաճախակի գործածությունը բնորոշ է արևմտահայ մի շարք բարբառների՝ Մուշի, Տիգրանակերտի, Պուլսի և այլն: Սա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ միջին հայերեն և արևմտահայ աշխարհաբար սահմանաբաժանման միջև նշված փաստարկը, ըստ էության, լուրջ ապացույց չի կարող լինել: Աշխարհաբարի հնագույն նմուշները Հ. Աճառյանը փնտրում է XIV դարի մատենագրության մեջ և արձանագրություններում: Ա. Այտընյանի հետևողությամբ՝ հնագույն նմուշ է համարում Բջնիի արձանագրությունը (1358 թ.): Նշվում են նաև այլ օրինակներ: Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետը» (1478 թ.) երկի մասին գրում է. «Այստեղ ավելի լավ է զգում մարդ աշխարհաբարի շունչը»¹:

Արևմտահայերենի ձևավորման հարցերով զբաղվող այլ լեզվաբաններ, հետևելով Ա. Այտընյանի նշած շրջանաբաժանմանը, աշխարհաբարի ձևավորման սահմանները տանում են միջին դարերի սկիզբ: XI դարից սկսված թուրք-թաթարական բարբարոսական արշավանքները, ապա XV դարից օսմանյան թուրքերի հաստատած տիրապետությունը ծանր պայմաններ ստեղծեցին նաև լեզվի ու մշակույթի պահպանման համար. ընդհատվեց հայերենի բնականոն զարգացումը: Ներկայացնելով պատմաքաղաքական այդ հանգամանքները՝ արևմտահայ աշխարհաբարի պատմության հետազոտողներից Տ. Շահբազյանը հանգում է այն եզրակացության, որ պատմաքաղաքական բարենպաստ պայմաններում լեզվի բնականոն զարգացումով ամբողջ հայության համար մենք կունենայինք մշակված ու կատարյալ մի լեզու տակավին XIV-XV դարերում: «Ուրեմն այդ բարբարոսական արշավանքները,– շարունակում է նա,– մեր լեզուն կանգնեցրին իր էվոլյուցիոն կանոնավոր զարգացման փլուզումների առաջ և առնվազն 3-4 դարով հետաձգեցին մեր աշխարհաբարի առաջացումն ու վերջնական ձևակերպումը, տեղի տալով բազմաթիվ բարբառների ու դրանց հետ կապված լեզվական իրականությունների յուրահատուկ բազմաթիվ ու բազմապիսի փոփոխությունների»²:

Բերված կարծիքներն ու քննարկումները վկայում են, որ հետազոտողների շատ որոշակի մասի համոզմամբ միջին դարերում ձևավորվող լեզվական որակը սերտ կապի մեջ էր արևմտահայ բարբառների հետ, ձևավորվեց այդ բարբառների հիմքի վրա և իր հերթին հիմք հանդիսացավ արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորման ու զարգացման համար:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն սերտ կապի և լեզվական ակնհայտ ընդհանրությունների մասին է վկայում մեր լեզվի երկու ճյուղերը «սահմանագատող» հնչյունային, բառային և քերականական փաստերի ամենապարզ համադրությունն անգամ:

¹ Նույն տեղում, էջ 442-443:

² **Շահբազյան Տ.**, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երևան, 1963, էջ 56-57:

Այսպես: Միջին հայերենում առկա է գրական արևմտահայերենին հատուկ **հնչյունական-հնչյունափոխական բոլոր երևույթների աստիճանական զարգացումը:** Ըստ որում, դրանք ձևավորվում են կամ գրաբարի ուշ շրջանում և կամ վաղ միջնադարում: Ինչպես, օրինակ՝ **ա**-ի սղումը կամ անկումը բառական ուղիղ ձևերում՝ **հասկնայ, հավնել, մեռնիլ, ճանչնայ, սպաննել** (XIII դ.) (Ս 1, 74), կամ՝ «Վասն զի մաղձն **շատցաւ** ի յայս անդամս», «...և այնկից ի վեր **թուլցաւ**», «...և զիս **մոռցան**» (Ս 1, 334), **ու**-ի անկումը **ուղարկել** բառում՝ **որկել** (XV դ.) (Ս 1, 80), **ե**-ի անկումը **գիտենալ** բառում՝ **գիտնալ** (Ս 1, 82), **այ>ա** պատմական փոփոխությունը՝ **գաղբարն** (XI դ.), **վար<վայր, աւ<այս, որ** ավելի լայն տարածում է ստանում XIV-XV դարերում՝ **այլ>ալ, այն>ան, այսր>ասոր, այնր>անոր** (Ս 1, 91-92), հրամայականում գրաբարյան **-եա** վերջավորության փոփոխությունը է ձայնավորի՝ **խառնեա>խառնէ, մաղեա>մաղէ** (XII դ.), **սիրեա>սիրէ** (XIII դ.) (Ս 1, 100), արդեն մի քանի բառերում բառասկզբում արձանագրվում է **ա>ը** (անկանել>ընկնիլ, անկողին>ընգողին), որը XV դարից մատենագրության մեջ ներթափանցում է արևմտահայերենին հատուկ **ա>ը** հնչյունափոխության այլ օրինակներով՝ **ընել** (<անել<այնել<առնել), **ըսել** (ասել) (Ս 1, 76): XII-XIII դարերի մատենագրության մեջ համընդհանուր երևույթ է ձայնեղ հպականների շնչեղ իլացումը՝ **սուք, սարկաւաք, փափաք, հոքս** (Ս 1, 116), որի դրսևորումները Գ. Ջահուկյանը արձանագրում է տակավին V-XI դարերի ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվում. այն արտահայտվում է մի շարք բառերի գրության մեջ, ինչպես՝ **յարկանտէ, մանգունք, ընգերանցն, դաքաղ, երկրպաքեցաւ, քահակցի, Սարքսի** և այլն¹: Ս. Ղազարյանը միջին հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված իր աշխատության մեջ բերում է ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների տեղաշարժ-տեղափոխության բազմաթիվ օրինակներ X դարի ձեռագրերի հիշատակարաններից (աստուածամաւրտ, ցանգալի, ընգմեցայ, վաթթար, Դաղեոս, Թաւթի, Բարթաղեմեոս և այլն) և XII-XIII դարերի մատենագրությունից ու վանքերի արձանագրություններից (խաբանէ, զանկակատանս, ընգալա, անցցի, ընձա, չարոն, պատարաք և այլն)², միջին հայերեն-արևմտահայերեն համակարգերին հատուկ հնչյունափոխական այլևայլ բազմաթիվ երևույթներ՝ հնչյուն(ներ)ի անկում (արժան-աժան, ջրաղաց-ջաղաց, ինքն-ինք/զինք), հնչյուն(ներ)ի ամփոփում և հավելում (առնել-ընել, կանաչ-կանանչ, դու-դուն) (Ս 1, 143-162), դրափոխություն (փետուր>թեպուր, թեփուր) տառադարձումներ (Աչղղարիւչ> Աղղարիբ, Աբուսահլ>Աչուսահլ, Աշլ հասան>Աչլ հասան)³ և այլն:

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Երևան, 1997, էջ 12:

² Տե՛ս **Ղազարյան Ս.**, Միջին հայերեն, էջ 97-98:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

Բառային կազմի ընդհանրություններից է այն, որ գրական արևմտահայերենին փոխանցվեցին բուն միջինհայերենյան մի շարք բառեր: Ամենից առաջ նկատի ունենք այդ բառապաշարի բնիկ բառերի շերտը, որը գործածվել է գրաբարի խոսակցական տարբերակում, բայց մեզ է ավանդվել միջին հայերենի գրական հուշարձանների շնորհիվ¹ և ամենայն հավանականությամբ մեծ մասով արևմտյան բարբառների սեփականությունն է, ինչպես՝ **մորճ** – ծառի դալար ճյուղ, **սարբինայ** – խաղողի թառմա, **խածնել** – կծել, **սկրդել** – քերել, **սոթթել** – հավաքել, քշտել, **գոց** – փակ, **աղէկ** – լավ, **ցանցառ** – նոսր, **սուղ** – թանկ, **հեղ** – անգամ, **հոս** – այստեղ, **նէ** – եթէ: Քիչ չեն նաև միջին հայերենից ավանդված իմաստափոխությունները՝ **հատնիլ** (<հատանիլ) գրբ. կտրվել, միջ. հյ. նաև՝ վերջանալ, **ցաթիլ** (<ցայտել) գրբ. թռչել (ջրի), միջ. հյ. նաև՝ ծագել (արևի, լուսի), **բարակ** գրբ. նուրբ, միջ. հյ. նաև՝ մանրամասն, ինչպես նաև՝ **քամի**- հողմ, **մրափ** – քուն, **կարգել** – ամուսնացնել, ուշադիր, **տեսնել** – իմանալ, գիտենալ և այլն: Մատենագրության մեջ վկայված են արևմտահայերենը արևելահայերենից և գրաբարից տարանջատող բառային այլ միավորներ՝ **հոս**, **հոն**, **քով**, **ատեն**, **աղվոր** (XII-XIII դդ.) և այլն:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն կապի և ընդհանրության դրսևորումները ակնառու են **ձևաբանական մակարդակում**: Արևմտահայերեն ձևերի գործածություն է արձանագրվում դերանվանական հոլովման հարացույցում և գոյականի հոգնակի սեռականի կազմության մեջ. «**Քեզի** բերեմ հայու դրստրիկ»², «Հաստատեցէք զձեզ հետ **ինձի**» (ՀԴՔ, 85), «Ասցի. Հոգւով հիւանդ եմ, ըզբեզ բըժիշկ **ինձի** գտա» (ՀԴՔ, 94), «Որ տէրն այնէ **մեզի** վճար» (ՀԴՔ, 119), «Յաչաց լուսոյդ զձեռոյ լուս, **Ականջներոյդ** դուռն չի կայ» (ՀԴՔ, 112):

Շատ բնորոշ օրինակներ են վկայված բայական համակարգում. վաղակատար դերբայը **-ել**-ով ձևերին զուգահեռ, որը գրաբարի անցյալ դերբայի զարգացումն է (**-եալ**-**ել**), ստանում է **-եր** վերջավորությունը՝ **լ>ր** ձայնորդների հնչյունափոխությամբ՝ «Իրք մի կայ ու ինքն է ջըրբեր, Հանց զինէխում մարդ **չէ տեսեր**», կամ՝ «Ի յերկնատրաց դասուց սաղայէլ զերեսն **եր շրջեր** Ի յերկնից անդունդս **իջեր** Ի ի լուսոյն խաւար **մնացեր**...», «Դիւաճէնն ասէ, այս ջերմանս պատճառն այս է՝ որ ի շատ դատելուն հոգին **տագնապեր** և **տաքցեր է**, և իր տաքութենէն զայց ջերմս յերեւան է բերել» (Ա 1, 308-309), որպես քերականորեն ամբողջացած երևույթ՝ հարակատարը հանդես է գալիս նաև իբրև ժամանակակերտ դերբայ՝ «Ուղիղ ճամփէն **եմ մոլորած**, Եւ յանիհուն ծովս **եմ անկած**, Ի վիհ մեղացս **եմ գլորած**. Չարթո՛ զիս, տէ՛ր, ի քնոյ մեղաց»³, կամ՝ «Ամենայն իրք, որ ինքն աչօք է **տեսած**,

¹ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, էջ 63-73:

² «Հայ դասական քնարերգություն», Երևան, 1987, 69: Այսուհետև շարադրանքում՝ ՀԴՔ, և էջը:

³ **Հովհաննես Երզնկացի**, Հայ քնարերգության մատենաշար, Երևան, 1986, էջ 58:

Հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. Յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն են գոված, Յաշխարհիս հաւատով յերկինքն են ելած» (Ա 1, 310-311)¹: Սովորական է և տիրապետող օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի լ ձայնորդի՝ **ը**-ի հնչյունափոխված ձևով սահմանական ներկայի կազմությունը՝ **չես լրսեր, չես երթար, չի ընկնիր, չի մնար, չես ուրանար** (XIII դ.), որը արևմտահայ գրականում ընդհանուր և միակ ձևն է. միջին հայերենի ուսումնասիրողները այս առիթով դարձյալ պիտի արձանագրեին, որ «Արևմտահայ գրականի ձևերը ամբողջությամբ համընկնում են միջին հայերենի ձևերին: Նույնիսկ ի խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի ժխտականի ի>է հնչյունափոխությամբ՝ **չեր փախչեր**» (Ա 1, 320): Միջին հայերենում օրինաչափ է եզակի հրամայականի՝ **եա>է** հնչյունափոխված վերջավորությամբ ձևերի օգտագործումը, մի բան, որ **ե, ի** լծորդության պարզ բայերի համար կանոնական դարձավ արևմտահայ գրականում՝ **չփէ՛, մաղէ՛** (XII դար), **պարզէ՛, խառնէ՛, յիշէ՛** (XIII դ.), պատճառական բայերի համար հանդես են գալիս գրական արևմտահայերենին բնորոշ ձևեր՝ **ցամաքեցո՛ւր, կերցո՛ւր** (Ա 1, 339): Տարածված կազմություններ են արգելական հրամայականի **մի՛ պահեր, մի՛ վառեր, մի՛ խօսիր** (XIII դ.), **մի՛ մնար, մի՛ օժաներ, մի՛ թողուր** (XII դ.) ձևերը (Ա 1, 357-358): Անկանոն բայերի անցյալ կատարյալի կազմության մեջ նկատելի է արևմտահայերենին հատուկ կազմությունների կայունացումը, ինչպես, օրինակ՝ **տալ** բայի հարացույցում է. «**Տալ** բայի անցյալ կատարյալում հետևողականորեն ունենք **տուի, տուիր, տուաւ** խոնարհման ձևերը» (Ա 1, 351): Սահմանական ներկայի և անցյալի կազմության վերաբերյալ պիտի ասել հետևյալը. ներկայի **կու/կը, կ՛**-ով համադրական կազմությունը (**կու խօսիմ, կ՛աղօթէ, կը բուժէ** ձևերը արձանագրվում են որպես բարբառային-խոսակցական ձևեր՝ երեք բայերի

¹ «Ակնարկներ...»-ում կարծիք է արտահայտվում, որ միջին հայերենում հարակատար ժամանակներն ամբողջությամբ չեն նույնանում արևմտահայ գրականի հարակատար ձևերի հետ, քանի որ միջին հայերենում ներգործական սեռի բայերից հարակատար ժամանակներ չեն կազմվում, և որ «հարակատար դերբայը ներգործական սեռի բայերի դեպքում արտահայտում է կրավորական սեռի իմաստ՝ առանց կերպային դրսևորման» (տե՛ս Ա 1, 311): Մեր ձեռքի տակ եղած և հենց «Ակնարկներ...»-ում բերված որոշ բնագրային օրինակներում, սակայն, հանդիպում են գործածություններ, որոնց վերաբերյալ հազիվ թե «որոշակիորեն չի կարելի պնդել», որ դրանք ներգործական սեռի իմաստ ունեն, ինչպես՝ «Զինչ աշխարհը դաշինք ու ուխտ կա դրած, Ամենին կապն ամուր հաւատն է դրբած: Ամենայն իրք, որ ինք աչօք չէ տեսած, հաւատով հեռաւորն ի ձեռն է եկած. յաստուծոյ սուրբքն ամէն հաւատն են գոված, յաշխարհէս հաւատով յերկինքն են ելած» (Հովհաննէս Երզնկացի, 68), «...Ձերդ լոկնայ մարդն ջրով, որ **խառնած է** յինքն տաք իրք» (Մխիթար Հերացի) (տե՛ս Ա 1, 331): Բոլոր դեպքերում, ինչպես արևմտահայերենում, այնպես էլ միջին հայերենում հարակատարը հանդես է գալիս որպես ժամանակակերտ դերբայ ոչ միայն կրավորական, այլև ներգործական ու չեզոք սեռի բոլոր բայերի հետ՝ անկախ նրանից, որ արևմտահայերենում առավելապես ներգործական սեռի բայերի հետ այդ ձևերն արտահայտում են վաղակատարի և անցյալ վաղակատարի նշանակություն:

դեպքում կանոնական է գրական լեզվում՝ **կու գամ, կու լամ, կու տամ**) միջին հայերենի բացարձակ հատկանիշն է: Ա. Այտընյանը, ինչպես նշվեց, դա համարում է լեզվական այն հիմնական նշանը, որով աշխարհաբարը զատվում է գրաբարից: «Միջին հայերենով գրող ոչ մի հեղինակ չի խուսափել այս մասնիկից՝ սկսած Ներսես Շնորհալուց մինչև Ֆրիկ, Երզնկացիները և հետագա միջնադարյան մեր մյուս տաղերգուները» (Ա 1, 322):

Ավելորդ չենք համարում քննարկվող ժամանակաշրջանի հայ մատենագրությունից բերել բնագրային մեկ-երկու օրինակ, որոնցում ակնառու են արևմտահայերենում և արևելահայերենում համընկնող կամ միայն արևմտահայերենին բնորոշ և գրաբարից տարբեր իրողություններ.

<p>Աստղեր. Չառ ի վեր ջուրն է մեկնած, Ներքոյ ամուր ւազով փակած, Աւազն ամեն հրով լցած՝ Մի քան զմի պայծառացած: (Շնորհալի)</p>	<p>Կատու. Որպէս տիկին յուշիկ գնայ, Պարան յետնն ի քարշ կուգայ, Բազմի յուկի բարձի վերայ, Որսիկ առնէ քան զբազայ: (Շնորհալի)¹</p>
---	---

Այծ. Յամէն շըրջի ինքն ի քարեր.
Ունի ծախու մազէ քըրձեր,
Գինույ ունի աղուոր տըկեր,
Ի օժտէ ձրի դանկի կոթեր²: (Շնորհալի)

- Ծո՛յ Յոհաննէս, ծո՛յ իմ տըղայ,

Լեզուն պիւլպիւլ, ձայնն դումրի,

Դարձի՛ր ի տունն, ասա մեղայ,
Քեզի բերեմ հայու դըստրիկ,
Ըզբեզ օրհնել տամ քահանայ:
- Հայ իմ մարիկ, ես քեզ ծառայ,
Գէմ Աշային նըման չըկայ,
Աշան է թուխ, ունքն է կամար,
Քաֆիք եմ թէ զինքն ուրանամ:
- Ծո՛յ Յովաննէս, ծոյ ի՛մ տըղայ,
Դարձիր ի տուն, ասա մեղայ,

Մեջքըն բարակ գէտ ֆռանկի:
Աշան նըստեր էր փէնձերէն,
Ափն երեսին էր, խիստ կուլար,
Թ՛այսօր ծեծեց իմ հայր դատին,
Թ՛է՛ր կու սիրես հայուն որդին.
Տես թէ կելնէ մեկ մի կուգայ,
Ականջըն խուլ Յովաննէսին:
Խեւ Յովաննէսն, էրբ գայն լըսեց,
Բըռնեց զճամբան ի Եզրնկին.

¹ Այս հանելուկը՝ որպես աշխարհաբարի տարբերով լեզվական նմուշ, բերված է նաև **Տահբազյանի** «Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն հեղինակը կարծես ավելորդ ջանք է գործադրել նմուշի լեզուն «ավելի աշխարհաբարյան» դարձնելու համար. լեզվական երկու իրողություն «սրբագրվել է» արևմտահայ աշխարհաբարով՝ **յետնեն-յետնն, կ՛առնէ-առնէ** (հմմտ.՝ էջ 63):

² Տե՛ս **Շնորհալի**, Երևան, 1968, էջ 35-40:

Աշան տաճիկ է անօրէն,
Այն քո հատտուն հետ կու ջանայ:
(Հովհաննէս Երզնկացի)

Ու գլխիբաց, գրտակն ափին,
Գնաց կանգնեց յառջն խանին¹:

- Հայ իմ մարիկ մի՛ տըխմարնար,
Չըկայ նըման գէմ Աշային,

Քանի որ յիմ տեսուս գատեր՝
Կենաց ճարակն է ինձ հատեր,
Լացն ու հառաճն է զիս պատեր,
Հոգու քաղիլ ու սրտացաւ: (Կոստանդին Երզնկացի, ՀԴՔ, 92)

Բերված վկայությունները XII-XIV դարերի մատենագրությունից են: Հետագա դարերում ավելի ընդգծվեցին նշված հատկանիշները: Առանձին իրողություններ կայունացան: Բայց շատերը մնացին չնորմավորված՝ երկրնորության կամ եռնորության մեջ. «Երկրնորության երևույթը նկատելի է ...ընդհանրապես: Ասենք, միջին հայերեն լեզուն էլ, իր ամբողջության մեջ վերցրած, ունի լեզվա-քերականական ձևերի բազմազանություններ, որոնք, իհարկե, լեզվի զարգացման ընթացքում պետք է կայունանային, նոր երևույթները պիտի ընդհանրանային, հները պիտի զիջեին ու մոռացվեին, սակայն Կիլիկիայի հայ պետականության խորտակման հետևանքով միջին հայերեն գրական լեզվի զարգացումը ևս իր բնական ու տրամաբանական վախճանին չհասավ» (Ա 1, 326): Ազգային և քաղաքական կյանքի վայրիվերումների պատճառով միջին հայերենի զարգացումը իր ավարտին չհասավ միջին դարերում: Դա տեղի ունեցավ շատ ավելի ուշ՝ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին:

Ինչ վերաբերում է գրական արևելահայերենին, ապա դրա մասին հարկ է ասել հետևյալը. XV-XVI դարերից սկսած, բարբառների ակտիվացմանը զուգահեռ, աշխուժանալ սկսեցին նաև արևելահայերենի լեզվատարբերը: Դրանք, իհարկե, առավելապես հանդիպում են **-ում** ճյուղի բարբառների ներկայացուցիչ հեղինակների գործերում: Քննարկելով **-ում**-ի գործածության՝ հայագիտության մեջ հայտնի օրինակները² Սամվել Անթոսյանը

¹ **Հովհաննէս Երզնկացի**, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

² Իբրև այդպիսիք բերվում են հետևյալ երեք օրինակները. **ա**) «Ապա թէ հիւանդին թպտիրն **մաշում** լինի, կերակուր չոր է պատեհ, նա ընծային այլ ցեղ նիւթ...» (**Մխիթար Հերացի** (XII դ.), Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832). Ա. Այտընյանը այս վկայությունը գնահատել է որպես **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայի նախաձև, մինչդեռ մի շարք փաստերով ճշտվում է, որ **մաշում**-ը արաբերենից փոխառված բառ է՝ **չարաղետ, չարագուշակ, չարաբաստիկ** նշանակությամբ (տե՛ս Ա 1, 304): **բ**) «Ասացի թէ. «զինչ քրիստոնէայ կայ և արքայունք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ ամենու սիրտն քեզ հետ լաւ են և քեզ աղոթք **են առնում**» (**Վարդան Արևելցի** (XIII դ.), Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861). ձեռագրերի

հանգում է այն համոզման, որ դրանք «չեն կարող հիմք ծառայել պնդելու, որ **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայ ու նրանով կազմված ժամանակներ են եղել այս շրջանի (նկատի ունի XII-XIV դարերը – *Յու. Ա.*) միջին հայերենի մատենագրության մեջ» (Ա 1, 305): Շատ ավելի ուշ՝ XVII դարից սկսած, երկու հեղինակներ (Նաղաշ Հովնաթանը և Զաքարիա Ագուլեցին) սկսեցին լայնորեն օգտագործել **-ում** և **-իս** վերջավորությամբ անկատար դերբայի և ներգոյական հոլովի ձևերը: «Այս վերապահությունից երևում է,– գրում է միջին հայերենի ուսումնասիրողը,– որ մյուս հեղինակների մոտ **-ում** և **-իս** դերբայական վերջավորությունների չենք հանդիպում, քանի որ նրանք բոլորն էլ կլիկկյան բարբառի ներկայացուցիչներ են և ապրել ու ստեղծագործել են այդ բարբառի ազդեցության սահմաններից ներս» (Ա 1, 365): Ուշ միջնադարում արևմտահայերենին բնորոշ **-է** վերջավորությամբ տիրապետող ձևերին զուգահեռ (խառնէ՛, տրորէ՛, ծեփէ՛, խօսէ՛ և այլն)՝ նկատելիորեն ակտիվանում է արևելահայերենի եզակի հրամայականի **-իր** վերջավորությունը (ելի՛ր, գտի՛ր, հետևի՛ր, խոստովանի՛ր), առավել շատ են օգտագործվում **ե** խոնարհման պարզ բայերում հոգնակի հրամայականի միայն արևելահայերենին հատուկ արմատական-հիմքային ձևերը (**կանչէ՛ք, խմէ՛ք, ծիծաղէ՛ք**), արևմտահայերենին հատուկ նորակազմ վերջավորությամբ ձևերին զուգահեռ (իմացո՛ւր, ուրախացո՛ւր)՝ սկսում են հանդիպել պատճառական բայերի եզակի հրամայականի՝ արևելահայերեն կամ արևելահայերենին մոտ կազմությունները՝ **եոցո՛ւ, կաթեցո՛ւ, խմցո՛ւ** (Ա 1, 390-391), գրավոր խոսքում կիրառության մեջ են հայտնվում բարբառային **ես-**, **եդ-**, **էն-**ը և դրանցով բաղադրված ձևերը, գործածական հաճախականություն է ձեռք բերում **ոնց** բառը, որը միայն արևելահայերենին բնորոշ հատկանիշ է և այլն: Արևելահայերենը բնութագրող առանձին լեզվատարրեր, որոնք անմիջականորեն ածանցվում էին գրաբարից և ոչ թե արևելահայ բարբառներից (բացառականի **-ից-**ը, ներգոյականի **-ում-**ը, վաղակատարի **-ել-**ը և այլն¹) արդեն

նախնական տարբերակներում լեզվական այդ փաստը կա՛մ ավանդված չէ, կա՛մ վկայված է «աղօթք են յառնում» ձևով, և եզրակացությունը այն է, որ «իրական հիմք չկա «աղօթք են առնում» ձևը 13-րդ դարի լեզվական փաստ դիտելու կամ իբրև այդպիսին ճանաչելու համար» (տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966, էջ 472, տե՛ս նաև՝ Ա 1, 304-305): **զ**՝ **Գբում** ի, մուկն ցեթեց ի վերայ լուսանցին» («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 358) (տե՛ս Ա 1, 305): Վերջին փաստը, որ համեմատաբար հավաստի է, ավանդված է ավելի ուշ շրջանի՝ XV դարի մատենագրությունից՝ Զաքեոս գրչից (1474 թ., Վայոց ձոր): Դա մեկ անգամ ևս վկայում է, որ արևելահայերենին հատուկ քերականական այս իրողությունը համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է:

¹ Գրաբարի անեզակական գոյականների բացառականի **-ից-**ը, որը հետո փոխանցվեց արևելահայերենին, ուներ նաև եզակիի իմաստ, ներգոյականի **-ում-**ը, որը արևելահայերենի հոլովական համակարգը սահմանազատող հատկանիշ է, նախդրավոր կազմությամբ սովորական գործածություն ուներ գրաբար մատենագրության մեջ՝ ներգոյականի, երբեմն նաև տրականի իմաստներով, արևելահայերենի **-ել-**ով վաղակատարը գրաբարի անցյալ դերբայի պարզ զարգացումն է:

իսկ գործածվում էին վաղ միջնադարի մատենագրության մեջ: Պատահական չէ, որ դրանք առավելապես հանդիպում էին այնպիսի գրողների երկերում, «որոնց լեզուն հարազատ էր գրաբարին»¹: Բայց դրանք էապես ակտիվացան ուշ միջնադարում:

Ըստ էության, ստացվում է այսպիսի պատկեր. գրաբարի ընդերքում աստիճանաբար և դանդաղ, իսկ XII-XIII դարերից սկսած՝ ավելի ակտիվ կերպով սկսում են ձևավորվել արևմտահայ աշխարհաբարի լեզվատարրերը: Այդ գործընթացը շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջերը՝ մինչև գրական արևմտահայերենի նորմավորման փուլը: Իսկ ահա XV-XVI դարերից արևելահայերենի լեզվատարրերի աշխուժացումը աստիճանաբար տեսանելի է դարձնում արևմտահայ-արևելահայ կողմնորոշումը կամ, է. Ադա-յանի խոսքերով ասած, «երկու հակադիր երևույթների բախումը»², որը ի վերջո հանգեցնում է արևմտահայ աշխարհաբարից արևելահայ ճյուղի տարանջատմանը:

Կարծիք կա, որ XVII դարը **միասնական հայերենի շրջանն** է: Եվ միասնական գրական հայերեն ասելով՝ առաջարկվում է հասկանալ նոր ձևավորվող այն գրականը, որի մեջ **հավասարակշռում են** արևմտահայ և արևելահայ լեզվատարրերը, կամ, ըստ ուսումնասիրողի՝ «ընդհանուր առմամբ չկա արևմտահայ և արևելահայ լեզվամիջոցների ակնհայտ գերակշռություն»³: Եղած արձակ և չափածո մատենագրության նմուշների լեզվական քննությունը այդպիսի եզրակացության առիթներ չի տալիս: XVII դարի հայ մատենագրության լեզուն միասնական անվանված հայերենն է այնքանով, որքանով համատեղում է արևմտահայերենի և արևելահայերենի կամ նրանց բարբառների լեզվատարրերը առավել կամ պակաս չափով⁴:

XVIII դարը համարվում է այսպես կոչված **երկփեղկումի դարաշրջան**. մատենագրության այս կամ այն թևին պատկանող հեղինակների երկերում ակնհայտորեն երևում է արևելահայ կամ արևմտահայ կողմնորոշումը: Այսպես՝ Պաղտասար Դպիրի և Հովհաննես Կարնեցու աշխարհիկ երկերում գերակշռում են արևմտահայերենի տարրերը, իսկ Նաղաշ Հովնաթանի և Զաքարիա Ագուլեցու գործերում միանգամայն գերիշխող է արևելահայերենը:

Գրական հայերենի պատմության երկու հիմնական փուլերի գոյության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ XIX դարում գրապայքարը ծավալվեց գրաբարի և աշխարհաբարի միջև և ոչ թե գրաբարի ու միջին

¹ Տե՛ս **Մկրտչյան Է.**, Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Երևան, 1980, էջ 139:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

³ Տե՛ս **Իշխանյան Ռ.**, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Երևան, 1979, էջ 89:

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ավետիսյան Յու.**, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Երևան, էջ 19-23:

հայերենի: Դա ըստ էության պայքար էր պաշտպանելու համար բնականոն ճանապարհով ձևավորված նոր հայերենի իրավունքները, որը միայն պայմանականորեն կոչվել է միջին հայերեն:

Անվանումների մասին պետք է ավելացնել հետևյալը. **գրաբար**-ը գրի բառ էր՝ գրքի խոսք, **աշխարհաբար**-ը աշխարհիկ խոսք էր՝ աշխարհի բառ և իր հասկացական նշանակությամբ հակադրվում էր գրաբարին: **Միջին հայերեն** անվանումը այս տրամաբանությանը չի ենթարկվում և ընդամենը պետք է ընկալվի որպես աշխարհաբարի նախապատրաստական շրջափուլի կամ վաղ աշխարհաբարի պայմանական անվանում: Միջնադարի շատ մատենագիրներ հենց այդպես էլ ընկալում էին իրենց գործածած լեզուն և այդ լեզվով ստեղծվող արժեքների գործառական նշանակությունը: Մխիթար Հերացուց, Ֆրիկից, Երզնկացիներից մինչև Գրիգորիս Աղթամարցի, Նաղաշ Հովնաթան և ուրիշներ այդ մտքով են տոգորված եղել, այն է՝ գրել **աշխարհիկ** կամ **աշխարհական լեզվով, գեղջուկ բարբառով, աշխարհի բառով, ռամկորեն** կամ **ռամկական հայերենով, ռամկաց խօսքով** և կամ պարզապես **աշխարհաբառով**: Իր «Անգիտաց անպետ» գրքի վերջում Ամիրդովլաթ Ամասիացին նշում է պատճառներ, որոնք դրդել են իրեն երկը գրելու աշխարհաբարով. «Եւ այլ ասենք, թէ էր եղաւ այս գիրքս աշխարհաբառ: Եւ այս երեք պատճառի: Ա այն է՝ որ ամենայն մարդ չկարէ քերական կարդալ, և կամ արտաքին գրեանք, որ յայս խրթին բառերն յիմանայ. այնոր համար եղաւ աշխարհաբառ...»²:

Այսպիսով՝ գրական հայերենի պատմության համար առաջարկվում է հետևյալ շրջանաբաժանումը՝ **գրաբար** (V-XII դարեր), **աշխարհաբար** (XII-ից մինչև այսօր): XII-XVIII դարերը աշխարհաբարի ձևավորման կամ **վաղ աշխարհաբարի** ենթաշրջանն են, որը խիստ պայմանականորեն կոչվել է կամ կարող է կոչվել նաև միջին հայերեն: XVIII դարից սկսվում է **երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը**, որը, ի դեպ, ոչ թե ավարտվում է 1920 թ., ինչպես ներկայացնում է Գ. Ջահուկյանը³, այլ շարունակվում է մինչև այսօր (այսօր ևս մենք ունենք մեկ ազգային լեզվի երկու տարբերակներ կամ ճյուղեր՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն): Ավելի ճշգրիտ լինելու համար այն կարելի է անվանել երկճյուղ գրական աշխարհաբարի նորմավորման ենթաշրջան: Հաջորդը, ինչպես առաջարկում է հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը, կոչվում է **ժամանակակից հայերենի ենթաշրջան**՝ 1920 թ. հետո: Այն կարող է կոչվել նաև **արդի հայերենի ենթաշրջան**: Երկու դեպքում հարկ է նկատի առնել հայերենի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը: Այս սահմանագծումները ևս

¹ Տե՛ս նաև **Հովնանեան Ղ.**, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրենի վրայ, Ա, Վիեննա, 1897, էջ 23-24:

² Տե՛ս **Մկրտչյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 26:

³ Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 64:

բացատրության կարիք ունեն, քանի որ Գ. Ջահուկյանը շատ համառոտ է բնութագրում այս ենթաշրջանը և առիթ տալիս տարակարծություններին: Տասնամյակներ շարունակ հաճախակի գործածության և ավանդույթի ուժով հայ լեզվաբանության մեջ **Ժամանակակից հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությունը նույնացվել է գրական արևելահայերենին. իբրև ապացույց վկայակոչենք մեր կեսդարյա լեզվաբանական ժառանգությունը, ակադեմիական քերականության և բուհական դասագրքերի վերնագրերը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու», հ. 1, Երևան, 1979, հ. 2, Երևան, 1974, հ. 3, Երևան, 1976, **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1987, **Ա. Մարգարյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1990, **Գ. Գարեգինյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1991, **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1999: Կարելի է շարունակել այս ցանկը: «Ժամանակակից հայոց լեզու» անվանված բոլոր այս աշխատությունները ներառում են բացառապես արևելահայերենի լեզվական նյութը: Ավելին: 1987 թ. հրատարակված «Հայերենագիտական բառարան»-ում ուղղակիորեն նշված է, որ **Ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով, ըստ էության, հասկանում ենք արևելահայ գրական լեզուն: Բառարանի համապատասխան բառահոդվածում կարդում ենք. «**ԱՐԵՎԵԼԱՆՍԻ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ...** ասում են նաև **Ժամանակակից** կամ **արդի արևելահայ գրական լեզու**, **արևելահայ գրական աշխարհաբար**, **գրական արևելահայերեն**, կամ պարզապես՝ **արևելահայերեն... այժմ մեզ մոտ սովորական է այն կոչել Ժամանակակից՝ արդի գրական հայերեն** կամ **Ժամանակակից հայոց լեզու**»¹: Այս միտքը ընդգծվում է նաև բառարանի **ՀԱՅԵՆԵՆ** կամ **ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՈՒ** հոդվածում. «Հայ ազգային լեզվի բոլոր էական գործառությունները այժմ փաստորեն իրականացնում է արևելահայ գրական լեզուն, որը միտում է դառնալու ընդհանուր հայության գրական լեզուն: Այժմ **Ժամանակակից** կամ **արդի հայոց լեզու** ասելով ըստ էության հասկանում ենք այդ լեզուն»²: Այլ կիրառություններում **արդի հայերեն**-ը՝ որպես արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների միասնական անվանում, խիստ պայմանականորեն հակադրվել է **Ժամանակակից հայոց լեզու** հասկացությանը: «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի «Առաջաբան»-ում Է. Աղայանը փորձում է ներկայացնել գրքի համար իբրև խորագիր ընտրված **արդի հայերեն** հասկացության իր ընկալումներն ու մոտեցումները: Միանգամայն ընդունելի համարելով այն տեսակետը, որ «արդի հայերեն ասելով հասկանում ենք աշխարհաբար կամ նոր հայերեն գրական լեզուն իր երկու գրական տարբերակներով, որոնք մեր ազգային գրական լեզվի գոյության երկու ձևերն են», բառարանագիրը միաժամանակ առաջարկում է **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածել միայն արևելա-

¹ **Պետրոսյան Հ.**, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 62:

² Նույն տեղում, էջ 333:

հայերենի համար: «Արևելահայերենը,– գրում է նա,– Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման ու պետականության ստեղծման շնորհիվ աննախընթաց կերպով ընդարձակեց իր գործառնությունները, բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի համազգային լեզվի բարձունքը: Այս բնութագրությամբ,– շարունակում է Է. Աղայանը,– «արդի հայերեն» անվանումը տարբերակվում է «Ժամանակակից հայերեն» տերմինից, որով մեզ մոտ անվանում են մեր գրական և խոսակցական լեզուներից (ազգային լեզվի տարբերակներից) միայն մեկը՝ արևելահայերենը»¹: Բերված փաստերը վկայում են, որ պայմանականորեն թե անպայման գիտական շրջանակներում կա այդպիսի մոտեցում՝ **ժամանակակից հայերեն տերմինով անվանվում է մեր ազգային լեզվի միայն մեկ տարբերակը՝ արևելահայերենը**²: Բայց այս դեպքում հարցի այսպիսի դրվածքը ջահուկյանական շրջանաբաժանումը, ըստ էության, տանում է փակուղի, քանի որ եթե **ժամանակակից հայոց լեզու** ասելով՝ հասկանում ենք միայն արևելահայերենը, ապա այդ անվանումով հորջորջվող ենթաշրջանից դուրս է մնում արևմտահայերենը կամ այլ կերպ ասած՝ **սփյուռքահայերենը**, և նույն տրամաբանությամբ՝ 1920 թ. տեսականորեն ավարտվում է երկճյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը:

Անշուշտ քիչ հավանական է, որ Գ. Ջահուկյանը գրական հայերենի շրջափուլերը ուրվագծելիս **ժամանակակից հայերեն** ասելով ի սկզբանե նկատի է ունեցել արևելահայերենը՝ արևելահայ գրական լեզուն՝ տուրք տալով ժամանակի (հիշենք, որ զեկուցումը կարդացվել է 1951 թ.) մտայնությանը: 1950-ական թվականներին այս մտայնությունը գիտական շրջանակներում ինչ-ինչ արժարձումներ ունեցավ. արևելահայերենը աննախադեպ զարգացումներ ունեցավ, արագորեն ընդլայնեց իր գործածության ոլորտները, հարստացավ և մշակվեց՝ Է. Աղայանի խոսքերով՝ «բարձրանալով պետական լեզվի աստիճանին և զարգանալով դեպի **համազգային լեզվի բարձունքը**» (ընդգծումը մերն է – *Յու. Ա.*): Արևմտահայերենը չունեցավ այդ հնարավորությունները: Եվ նրա հեռանկարի վերաբերյալ կարծիքները, մեղմ

¹ **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1976, էջ VII-VIII:

² Ի դեպ, կարելի է արձանագրել մի շատ ուշագրավ իրողություն. արևմտահայ քերականները, հավանաբար հետևելով ավանդույթին, հակված են արևմտահայերենին նվիրված իրենց աշխատասիրությունները, լինեն դրանք դասագիրք թե գիտական հետազոտություն, անվանակոչելու **արդի հայերեն, արդի հայ լեզու** և նման տերմինաբանությամբ, ինչպես՝ **Ռուսինեան Ն.**, Ուղղախօսություն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853, **Այտընեան Ա.**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, **Դալթեան Ս.**, Տարական քերականություն արդի հայերենի, Կ. Պոլիս, 1894, **Չապել Սաստուր**, Գործնական քերականություն արդի աշխարհաբարի, գիրք Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1900, **Գազանձեան Յովհ.**, Նոր քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, **Մելքոնեան Ջ.**, Գործնական քերականություն արդի հայերեն լեզուի, Պէյրութ, 1970, **Առաքելեան Կ.**, Արդի հայերենի քերականություն, գիրք 1, 2, 3, Պէյրութ, 1998 և այլն:

ասած, հուսադրող չէին: Ուշագրավ է Հր. Աճառյանի տեսակետը: 1946-1948 թթ. զանգվածային ներգաղթը ազգային զարթոնքի հզոր ալիք էր բարձրացրել համայն հայության շրջանում: Ինքը՝ ճակատագրի բերումով նույնպես տարագիր Հր. Աճառյանը, հայրենադարձության առիթով դիմելով սփյուռքահայությանը, «Սովետական Հայաստան» թերթի 1945 թ. դեկտեմբերի համարներից մեկում գրում է. «Ձեր սրտի իդձը կատարվեց. դուք իրավունք և արտոնություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված՝ սպասում ենք ձեզ»¹: Եվ հայրենասիրական այս մտայնության հիմքի վրա հաճախ քննության էին առնվում նաև գիտության, լեզվի, մշակույթի հարցեր: Փորձում էին լուծումներ գտնել նոր ձևավորվող հարաբերությունների համակարգում: Դրանց մեջ, սակայն, ավելի շատ ընդհանուր ոգևորվածություն կար, քան գիտական մոտեցում: Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի այս ընդհանուր տրամադրություններին՝ Հր. Աճառյանը, իբրև զանգվածային ներգաղթի հետևանք, տխուր վախճան էր կանխատեսում արևմտահայերենի համար: «Հայոց մեծամասնությունը հավաքված է Խորհրդային Հայաստանում, որ է և կմնա իբրև հայոց բնակավայրը, – գրում է նա, – նրան կից է Կովկասի և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ գրական լեզուն: Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայությունը: Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու նախօրյակին են: Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր թիվ են կազմում: Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ: Իսկ երբ, ինչպես ծրագրված է, սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լինեն, կարճ ժամանակում նրանք էլ կամ նրանց որդիները կփոխեն իրենց լեզուն, և **արևելահայ գրականը միակ տիրողը կդառնա** (ընդգծումը մերն է – *Յու. Ա.*)»²: Հայրենադարձած հայությունը, իհարկե, թեև ոչ կարճ ժամանակում, բայց փոխեց իր լեզուն: Սակայն մեծ գիտնականի մյուս կանխատեսումները չիրականացան: Նախ՝ հայրենադարձությունը սպասվող կամ ենթադրվող ծավալները չունեցավ: Հետո՝ Սփյուռքի հայության ջանքերը և ազգային զարթոնքը հզոր դեր կատարեցին արտերկրում հայության ինքնությունը և ամենից առաջ լեզուն պահպանելու համար: Եվ ապա՝ ավելի ուշ, տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ արտագաղթ դեպի սփյուռքահայ կենտրոններ, մասնավորապես՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Ակնհայտ դարձավ, որ արևմտահայերենը դեռ երկար ժամանակ կոչված է իրական-

¹ Տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 185:

² **Աճառյան Հր.**, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, 1951, էջ 553:

նացնելու իր գործառույթները Մփյուռքում և մասամբ նաև հայրենիքում՝ որպես մեր ազգային գրական լեզվի տարբերակներից մեկը¹:

Կարծում ենք՝ հարցի տրամաբանական լուծման մեկ ճանապարհ կա. պետք է ընդունել, որ Գ. Ջահուկյանի կողմից ներկայացված շրջանաբաժանման մեջ **Ժամանակակից հայերեն** տերմինը գործածված է լայն առումով ներառելով արևելահայերենը և արևմտահայերենը:

Այժմ անդրադառնանք Գ. Ջահուկյանի որդեգրած երրորդ սկզբունքին, ըստ որի՝ **լեզվի ու նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատմության հետ**: Մրա էությունն այն է, որ լեզվի տարատեսակների առաջացման, նրանց փոխազդեցության ու առնչությունների փոփոխության հարցերը կապված են ժողովրդի պատմության ընթացքի հետ: Սա վեճ չընդունող ճշմարտություն է: Սակայն այդ կապի կոնկրետ դրսևորումները ցուցադրելու մեջ լեզվաբանը դժվարություններ ունի. «Մենք հնարավորություն չունենք մեր նպատակի սահմաններում մանրամասնորեն ցուցադրելու լեզվի և ժողովրդի պատմության կապը», – գրում է նա և առաջարկում է նկատել, որ իր ամբողջ շրջանաբաժանումը տոգորված է ժողովրդի պատմության հետ ունեցած կապով²: Կոնկրետ կապեր և առնչություններ փնտրելը թերևս շնորհակալ գործ չէ և գիտականորեն ոչ այնքան հիմնավորված, սակայն հենց իր իսկ առաջարկած սահմանագծումներում այդպիսի կապի ու առնչության առանձին դրսևորումներ ակնառու են. այսպես՝ հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության սկիզբը հայոց պատմության հին շրջանի սկիզբն է (V դար), Կիլիկյան թագավորության շրջանը համընկնում է միջին հայերենի ծաղկման ժամանակաշրջանին (XI-XIV դարեր), աշխարհաբար կամ նոր հայերենի սկզբնավորման ժամանակաշրջանը հայոց պատմության նոր շրջանի սկիզբն է (XVIII-XIX դարեր), հայոց պատմության նորագույն շրջանը համընկնում է ժամանակակից հայերենի ենթաշրջանին (1920-ականներից մինչև մեր օրերը) և այլն:

Շրջանաբաժանման սխեմայում մեր կողմից առաջարկվող ճշգրտումները դույզն չափով չեն խաթարում այդ կապի և առնչությունների տրամաբանությունը:

Գ. Ջահուկյանը մի քանի անգամ ընդգծում է իր շրջանաբաժանման պայմանական լինելը, այն միտքը, որ իր և առհասարակ այս կարգի ցանկացած շրջանաբաժանում հարաբերական բնույթ ունի, և որ սահմանագծումները ավելի կամ պակաս չափով պայմանական են, «որովհետև անցումը մի շրջանից կամ փուլից մյուսին տեղի է ունենում առանց որևէ «պայթյունի»»³: Մեր կողմից առաջարկվող շրջանաբաժանումը չի խախտում նաև այդ պայմանը,

¹ Տե՛ս նաև «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», Երևան, 2008, էջ 169-170:

² Տե՛ս **Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 34:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

ընդհակառակը՝ ևս մեկ անգամ հաստատվում է այն գաղափարը, որ այս կարգի շրջանաբաժանումները հարաբերական բնույթ ունեն:

Հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության շրջանաբաժանման՝ մեր կողմից առաջարկվող տարբերակը հիմնական գծերով համընկնում է հայոց պատմության շրջափուլերին. նախագրային հայերենի շրջան՝ մինչև մ. թ. V դար, հին շրջան կամ գրաբար՝ V-XII դարեր, նոր կամ աշխարհաբարի շրջան՝ XII դարից մինչև մեր օրերը: XII-XVIII դարերը վաղ աշխարհաբարի կամ, պայմանականորեն, միջին հայերենի ենթաշրջանն է, XVIII դարից մինչև 1920-ականները՝ երկճյուղ գրական աշխարհաբարի կազմավորման և նորավորման ենթաշրջանը, 1920-ականներից մինչև մեր օրերը՝ ժամանակակից կամ արդի հայերենի ենթաշրջանը՝ երկու ճյուղերով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

Юрий Аветисян – *Два этапа развития литературного армянского языка – грабар и ашхарабар*

Этапы разделения литературного армянского языка более ста лет находятся в центре научного интереса. Точка зрения академика Геворга Джаукяна, представленная в научном докладе в 1951 г. (согласно которой выделяется три этапа истории армянского языка – древний период (V-XI), средний (XII-XVI, новый период (XVII – до наших дней), сегодня нуждается в некоторых объяснениях и корректировках.

Исходя из новых принципов и подходов понимания литературного языка, факта очевидных сходств между средним армянским и западноармянским ашхарабаром и более точной трактовки понятия современного армянского языка, предлагается сделать некоторые уточнения в принятом варианте этапов разделения литературного армянского языка. Считать XII-XVIII века подэтапом раннего ашхарабара, или условно среднеармянского языка, а с 1920-х годов до наших дней – подэтапом современного армянского языка с двумя ветвями – восточноармянским и западноармянским.

Yuri Avetisyan – *The Two Stages of the Development of Literary Armenian – Grabar and Ashkharhabar*

The question of stage division of the literary Armenian language has been in the focus of scientific interest for more than two hundred years. The view which was put into scientific circulation with the report of Gevorg Jahukyan in 1951 (according to which three stages of the history of the Armenian language are separated – Old period (V-XI), Middle period (XII-XVI) and New period (from XVII to our days), needs some explanations and specifications.

Proceeding from the new principles and approaches of literary language perception, the fact of the obvious presence of Middle Armenian-Western Armenian-Ashkharhabar generalities and more reliable interpretations of the concepts **New Armenian** and **Modern Armenian** it is proposed to introduce clarity into the accepted version of periodization of literary Armenian i.e to consider XII-XVIII centuries **Early Ashkharhabar** or, conditionally, **sub-period of Middle Armenian** and from the 1920s to our days sub-period of **New or Modern Armenian** with two branches – Eastern Armenian and Western Armenian.

Գ Ր Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը, Երևան, «Դանիելյան Պրինտ», 2014, 264 էջ

2014 թ. ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» (այսուհետև՝ ՊՄԱԹՊՄԾ) ՊՈԱԿ-ը հրատարակեց «Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը» խորագիրը կրող գիտական հոդվածների ժողովածուն՝ նվիրված ականավոր պատմաբան և հնագետ, ակադեմիկոս Բորիս Բորիսի Պիոտրովսկու հիշատակին (գլխավոր խմբագիր՝ պ. գ. դ. Աշոտ Փիլիպոսյան):

Բորիս Պիոտրովսկին XX դարի խոշորագույն գիտնականներից է: Համաշխարհային հռչակի արժանացած, բացառիկ տաղանդի տեր այս անձնավորությունը օժտված էր աստվածաշնորհ ունակություններով: Նա բազմակողմանի զարգացած մտավորական էր, հրաշալի հնագետ, արևելագետ, թանգարանագետ, արվեստաբան, պատմաբան, լեզվաբան: Նրա կյանքն ու գործունեությունը հիբավի դարակազմիկ էին թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ գալիք սերունդների համար: Բ. Պիոտրովսկին գործնականում ստանձնել էր գիտական դպրոցի հիմնադրի, բարձրակարգ և որակյալ մասնագետներ պատրաստողի և նրանց ուղղորդողի պատմական առաքելությունը: Նրա գրչին է պատկանում Անդրկովկասի հնագիտությանը նվիրված առաջին ամփոփ ձեռնարկը¹:

1930 թ. Նիկողայոս Մառի հանձնարարությամբ Բ. Պիոտրովսկին առաջին անգամ ուղևորվել է Անդրկովկաս, այցելել նաև Հայաստան՝ որոնելու անհետացած քաղաքակրթությունների ակունքները: Այդ օրվանից վաստակաշատ գիտնականի հետազոտությունների անկյունաքարը դարձան ուրարտական հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրությունը, պեղված նյութերի համակողմանի քննությունն ու պատմամշակութային գնահատումը: Մակայն Բ. Պիոտրովսկու գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակը անհամեմատ ավելի լայն էր: Նրա գրչին են պատկանում արժեքավոր հետազոտություններ նվիրված ոչ միայն Հայաստանի, այլև Մերձավոր Արևելքի երկրների, Նուբիայի հնագիտությանն ու հնագույն պատմությանը:

¹ Ст' у Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья (с древнейших времен до I тысячелетия до н. э.). Курс лекций, Ленинград, 1949:

Բ. Պիոտրովսկու գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակով է պայմանավորված գրախոսվող ժողովածուում ամփոփված հոդվածների թեմատիկ և ժամանակագրական ընդգրկումը: Այն բացվում է ականավոր ուրարտագետ Նիկոլայ Հարությունյանի (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ) «Հիշողություններ իմ ուսուցչի՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկու մասին» հոդվածով, որը նա գրել է 2014 թ. հունիսին՝ մահվանից երկու ամիս առաջ: Փաստորեն, նրա հուշագրությունը, ինչպես նշում են ժողովածու կազմողները, «սիրելի ուսուցչին հետմահու արված հարգանքի և սիրո խոստովանություն է» (էջ 10): Գիտակենսագրական բնույթ է կրում Կլարա Ասատուրյանի (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ) (այսուհետև՝ ՀԱԻ) «Դրվագներ Բորիս Պիոտրովսկու և Սեդրակ Բարխուդարյանի գիտագործնական հարաբերություններից» հոդվածը: Հեղինակը հատուկ ընդգծում է Բ. Պիոտրովսկու քաղաքացիական խիզախությունը, ով 1947 թ. հայ գիտության և մշակույթի ականավոր գործիչներ Մարտիրոս Սարյանի, Հրաչյա Աճառյանի և Գրիգոր Ղափանցյանի հետ մեկտեղ ստորագրել է ԽՍՀՄ ԳԽ Նախագահության նախագահ Նիկոլայ Շվերնիկին ուղղված մի նամակ՝ ի պաշտպանություն հերթական անգամ ստալինյան բռնաճնշումների ենթարկված Սեդրակ Բարխուդարյանի:

Բ. Պիոտրովսկու հետազոտություններին և դրանց գիտական նշանակությանն են նվիրված Վասիլի Լյուբինի (Լյուբսկան մշակույթի պատմության ինստիտուտ, Սանկտ-Պետերբուրգ) (այսուհետև՝ ՆՄՊԻ) «Բ. Բ. Պիոտրովսկու դերը Հայաստանի պալեոլիթի ուսումնասիրման գործում» և Գարեգին Թումանյանի (ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ) «Բ. Բ. Պիոտրովսկին Հայկական լեռնաշխարհում կիմներական և սկյութական մշակույթների առկայության մասին» հոդվածները: Վ. Լյուբինը ներկայացնում է 1950-1960 թթ. ծավալված գիտական սուր բանավեճերը, ինչպես նաև հպանցիկ անդրադարձ կատարում 2000 թ. հայ-ռուսական արշավախմբի աշխատանքների հիմնական արդյունքներին: Գ. Թումանյանը մանրակրկիտ դիտարկում է սկյութական հիմնահարցին նվիրված Բ. Պիոտրովսկու հետազոտությունները:

Հայաստանում հնագիտական հետազոտությունների պատմությանն է նվիրված Արթուր Պետրոսյանի (ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ) «Նեոլիթի ուսումնասիրությունը Հայաստանում» հոդվածը: Հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է պատմական այս կարևորագույն շրջափուլին վերաբերող հետազոտություններին, փորձում դասդասել և պարբերացնել դրանք՝ մատնանշելով նաև վերջին ուսումնասիրություններն այս ասպարեզում:

Բ. Պիոտրովսկու աշխատությունների հիրավի հանրագիտարանային բնույթը կանխորոշել է ներկայացվող ժողովածուում մինչմասնագիտական բնույթի մի շարք հոդվածների հրատարակությունը: Ռուզան Մկրտչյանի (ԵՊՀ), Լևոն Պետրոսյանի (ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ) և Ա. Փիլիպոսյանի («Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ) «Էթիունի երկրի երկարակյացները» հոդվածում

վերլուծության է ենթարկվում Հայաստանի միջին-ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան հուշարձաններից հայտնաբերված հնէամարդաբանական նյութը, որը դիտարկվում է լեռնաշխարհի պատմամշակութային ու քաղաքական զարգացման և դրա հնագիտական դրսևորման համատեքստում: Հրաչ Մարտիրոսյանը (Լեյդենի համալսարան) «Համեմատական լեզվաբանության և պատմագիտության խաչմերուկներում» հոդվածում քննության է առնում անվանի սեպագրագետ Հովհաննես Կարազյոզյանի հետազոտությունները, նշում դրանցում առկա վիճելի դրույթները: Ա. Փիլիպոսյանը, «Մեծամորի սարդոնիքսե կշռաքարը՝ գորտի խորհրդանշական պաշտամունքի առարկա» հոդվածում համադրելով հնագիտական նյութը դիցաբանական տվյալների հետ, եզրակացությունների է հանգում գորտի պաշտամունքի մասին ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում: Բացի դրանից, օգտագործելով պատմագիտական տվյալները, հեղինակը նորովի է մեկնաբանում նաև Մերձավոր Արևելքի մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսի մի շարք կարևոր զարգացումներ:

Տեսական հարցերին է նվիրված Լիլիթ Սիմոնյանի (ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ) «Հնագիտության և երաժշտական ֆոլկլորագիտության փոխառնչությունների խնդրի շուրջ» ուսումնասիրությունը, որտեղ քննարկվում է երաժշտագիտական մեթոդների կիրառելիությունը հնագույն ծիսական տեքստերի վերծանման համար:

Մի շարք հոդվածներ նվիրված են հուշարձանների և առանձին իրերի տիպաբանությանը: Հարկ է նշել Արսեն Բոբոխյանի (ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ) «Քաղաքագոյացման գործընթացները նախաուրարտական Հայաստանում (պարբերացման փորձ)» հոդվածը, որտեղ նա առաջին անգամ փորձում է պարբերացնել Հայաստանում քաղաքագոյացման գործընթացները սկսած վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանից մինչև մ. թ. ա. I հազարամյակը: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Նինո Շանշաշվիլի և Գոդերձի Նարիմանիշվիլի (Վրաստանի ազգային թանգարան) «Հարավային Կովկասի մ. թ. ա. II հազ. կեսի բրոնզե զինանշանների ուսումնասիրության շուրջ» հետազոտությունը: Հեղինակները ոչ միայն ներկայացնում են առ այսօր հայտնի զինանշանների հիմնական խմբերը, այլև դիտարկում դրանք մ. թ. ա. II հազարամյակի Մերձավոր Արևելքի պատմության և ռազմաքաղաքական իրավիճակի համատեքստում: Տիպաբանական հարցեր են շոշափվում նաև Արտավազդ Զաքյանի (ՊՄԱԹՊՄԾ) «Հայկական լեռնաշխարհի ք. ա. II-I հազարամյակների վահանները» հոդվածում, որտեղ ներկայացվում են վահանների ծագումնաբանությունը, վաղագույն օրինակները և դրանց գուգահեռները, ինչպես նաև ուրարտական վահանների տիպերը:

Օրինաչափ է, որ ժողովածուում ընդգրկված հոդվածների մեծ մասը նվիրված է Վանի թագավորության պատմությանն ու նյութական մշակույթին: Ուրարտական ամրաշինության և քաղաքաշինության հարցերին են անդրադարձել Քշիշտոֆ Յակուբյակը (Վարշավայի համալսարանի հնագի-

տության ինստիտուտ) «Փոքր ամրոցների դերը Ուրարտուի արևելյան շրջանների ներքին պահպանական համակարգում» և Ռոբերտո Դանը (Իտալիա) «Պաշտպանական համակարգը մ. թ. ա. IX-VIII դարերում. Ամրոցների շրջանաձև դասավորությունը Վանի (Տուշպայի) շուրջըլորը» հոդվածներում: Ք. Յակուբյակը դիտարկում է Ուրմիա լճի ավազանի և հարակից շրջանների մի շարք ամրոցներ, հնագույն ճանապարհների համատեքստում՝ կապված նրանց անվտանգության ապահովման հետ: Ռ. Դանը, վերլուծելով և տիպաբանելով Տուշպա քաղաքի շրջակայքում տեղադրված բնակավայրերը, հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք նպատակաուղղված էին մի կողմից խթանելու տվյալ տարածքների տնտեսական զարգացումը, իսկ մյուս կողմից՝ ապահովելու մայրաքաղաքի անվտանգությունը:

Նորահայտ հուշարձանների պեղումներին են նվիրված Աթիլա Բաթմազի (Էջեի համալսարան, Իզմիր) «Հնագիտական վերջին ուսումնասիրություններն Այանիս ամրոցում (Վան, Թուրքիա)» և Հայկ Ավետիսյանի ու Նատալյա Ավետիսյանի (ԵՊՀ) «Պեղումներ Արամուսում» հաղորդումները: Ա. Բաթմազը ներկայացնում է Այանիս ամրոցի 2009-2011 թթ. պեղումները, մասնավորապես պեղված հատվածների շերտագրությունը, ճարտարապետությունը, ինչպես նաև նյութական մշակույթի նմուշները: Կոտայքի նշանավոր հուշարձաններից մեկի՝ Արամուսի պեղումներին նվիրված հետազոտությունում հեղինակները ուշադրությունը կենտրոնացնում են ամրոցի ներքին կառուցվածքի, ճարտարապետության, ինչպես նաև պեղումներից հայտնաբերված իրերի վրա, որոնց թվում առանձնանում է ցլի բրոնզե արձանիկը:

Ժողովածուում ընդգրկված են նաև ուրարտական դիցաբանին նվիրված երկու՝ Միքայել Բադալյանի («Էրեբունի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան) «Խալդի և Բաբարթու»: Ուրարտուում «սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ» և Մուհիտին Բաշթյուրքի (Անադոլու համալսարան, Էսկիշեհիր) «Խալդիի երկու բնույթները. ուրարտական գերագույն աստծո արական և իգական բնույթների քննություն» հրապարակումներ: Մ. Բադալյանը, օգտագործելով հնագիտական հարուստ նյութը, ինչպես նաև համեմատական դիցաբանության տվյալները, վերլուծում է Վանի թագավորության ծիսակարգում «սրբազան ամուսնության» ծեսի առկայության հնարավորությունները հին արևելյան համապատասխան ծեսերի համատեքստում: Ուշագրավ են նաև հեղինակի՝ «սրբազան հետերիզմին» առնչվող դիտարկումները: Մ. Բաշթյուրքի հոդվածը նվիրված է ժամանակակից դիցաբանագիտությունում քննարկվող կարևորագույն հարցերից մեկին՝ գերագույն աստծո արական և իգական բնույթների միասնությանը: Հեղինակը վկայակոչում է թե՛ հնագիտական և թե՛ համեմատական դիցաբանական ու էպիգրաֆիկ տվյալներ: Թաղման ծեսին և խորհրդաբանությանը վերաբերող

հարցեր են արձարծվում Նվարդ Տիրացյանի (ՀԱԻ) «Արմավիրի սարդիոնե ուլունքաշարը» հաղորդման մեջ:

Կնիքագործության հարցերին են նվիրված Ստեփան Ասլանյանի (Քաղաքական և ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Մանկտ-Պետերբուրգ) ու Սերգեյ Վասիլևի (ՆՄՊԻ) «Հյուսիսային Հայաստանի Կուրթան բերդամրոցի պեղումներից հայտնաբերված դրոշմ-կնիքը» և Մատեոշ Իսկրայի (Վարշավայի համալսարանի հնագիտության ինստիտուտ) «Ուրարտուի պաշտոնական կնիքները և նրանց կապն ասսուրական կնիքագործության հետ» հոդվածները: Կուրթանի պեղումներից հայտնաբերված կնիքին վերաբերող հոդվածում հեղինակները ոչ միայն ներկայացնում են այդ ուշագրավ արտեֆակտը, նրա հնագիտական ենթատեքստը, այլև հրապարակում արժեքավոր տեղեկություններ Կուրթանի բնակավայրի և նրա շերտագրության մասին: Ուրարտական պաշտոնական կնիքներին նվիրված Մ. Իսկրայի հոդվածում արձարծվում են տիպաբանության հարցեր: Հեղինակը բազմաթիվ գուգահեռներ է անցկացնում ասորական կնիքների հետ:

Վերջին երկու տասնամյակում հրատարակվել են Բորիս Պիտրովսկուն նվիրված մի շարք ժողովածուներ, գումարվել են գիտաժողովներ¹: Դրանց մասնակիցների տարեցտարի ընդլայնվող կազմը, թեմաների բազմազանությունը վկայում են մեծ հնագետի գիտական ժառանգության արդիականության և այն հզոր խթանի մասին, որ հանդիսացան նրա աշխատությունները հայագիտության զարգացման համար:

ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ԲՈՒՌՆՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ

¹ Տե՛ս «Էրեբունի-Երևան, հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ», խմբ. Ա. Քալանթարյան, Ս. Հմայակյան, Երևան, 1998, «Հին Հայաստանի մշակույթը», պր. XV, հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, նվիրված Բ. Պիտրովսկու և Հ. Ջանփոլադյանի հիշատակին, Երևան, 2005, «Հուշարձան» տարեգիրք, 9, Երևան, 2010:

Ռուբեն Մելքոնյան, Մհեր Աբրահամյան, Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հանրապետության բռնի իսլամացման քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ որպես ցեղասպանական արարք, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2015, 238 էջ

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ռուբեն Մելքոնյանի և ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու Մհեր Աբրահամյանի Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի առիթով հրատարակած գրախոսվող մենագրությունում բավականին ընդգրկուն գիտական քննարկման է ենթարկված Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առ այսօր խիստ նվազ ուսումնասիրված թեմաներից մեկը: Ուստի նրանց գիրքը մեծապես կնպաստի հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացին խիստ բնորոշ՝ հեղինակների ուշադրության կենտրոնում գտնվող առանձնահատկության բացահայտմանը, ինչպես նաև XX դարում Թուրքիայի Հանրապետության կիրառած հայաստյաց քաղաքականության ըմբռնմանը:

Բռնի կրոնափոխությանը վերաբերող թեման խիստ կարևոր է, քանի որ այն, ինչպես իրավացիորեն նշում են Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը, ցեղասպանության մեթոդներից և ձևերից է (էջ 20): Թեման, որը մեր նախորդների կողմից հավուր պատշաճի ուսումնասիրված և մեկնաբանված չէ, հիրավի վաղուց ի վեր կարոտ էր գիտական խոր վերլուծության: Հեղինակներն իրենց հիմնական նպատակը համարում են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ բռնի իսլամացման քաղաքականության ձևավորման, զարգացման, ինչպես նաև կիրառման մեթոդների բացահայտումը (էջ 21): Նշենք, որ նրանք օգտագործել են բազմաբնույթ և մեծաքանակ այլալեզու սկզբնաղբյուրներ (հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և անգլերեն), այդ թվում՝ արխիվային, հանգամանք, որը նրանց հնարավորություն է ընձեռել, պատմական տարբեր դարաշրջաններում թուրքական մի քանի վարչակարգերի ցեղասպան քաղաքականությունը լուսաբանել և մեկնաբանել տարբեր տեսանկյուններից և ամբողջ խորությամբ:

Նախ Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը համառոտակի անդրադառնում են քրիստոնյաների, մասնավորապես հայ ժողովրդի (այդ թվում համշենահայերի) բռնի իսլամացման գործընթացի տարբեր փուլերին և փաստում, որ դեռևս XI դարում՝ սելջուկյան ժամանակաշրջանում, սկիզբ առած հայերի բռնի իսլամացման գործընթացը պետական քաղաքականության է վերածվել Օսմանյան կայսրությունում և կիրառվել զանազան եղանակներով, ինչպիսիք են մահվան սպառնալիքը, հարկային քաղաքականությունը, մանկահավաքը և այլն (էջ 32, 34, 55): Մենագրությունում մեծ տեղ է հատկացվում

ուսումնասիրվող հիմնախնդրի քննությանը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

1890-ական թվականներին հայկական զանգվածային կոտորածների սանձազերծումը հեղինակներն իրավամբ պայմանավորում են Հայկական հարցին լուծում տալու օսմանյան կառավարության ցանկությանը, միաժամանակ ընդգծում նաև այդ տարիներին տարբեր վիլայեթներում հազարավոր հայերի պարտադրված կրոնափոխության իրողությունը: Փաստելով հայերի բռնի իսլամացման գործընթացում մուսուլման հասարակության գրեթե բոլոր շերտերի ներգրավվածությունը՝ նրանք շեշտում են, որ ոչ միայն հայկական զանգվածային կոտորածները, այլև շուրջ 200.000 հայերի կրոնափոխությունը կատարվել են պետական մակարդակով (էջ 77), և ըստ այդմ՝ հավաստում են կրոնափոխության՝ իբրև ցեղասպանության դրսևորման և իրականացման փաստը: Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը գտնում են, որ հայերի՝ 1890-ական թվականների կրոնափոխությունը հետագայում դարձել է իսլամացման ու թուրքացման քաղաքականության հիմքը: Միաժամանակ նրանք հիշատակում են 1840-1850-ական թվականներին կրոնափոխված հայերի՝ քրիստոնեությանը վերադարձի ցանկությունը (էջ 67), որը սկիզբ է առել 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների և Մեծ եղեռնի տարիներին (էջ 80):

Ինչ վերաբերում է 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներին, ապա հեղինակներն ընդգծում են, որ հայերի իսլամացման թիրախում եղել են կանայք և աղջիկները, իսկ երիտթուրքական իշխանությունները, ի տարբերություն նախորդ վարչակարգի, շատ ավելի անզիջում վերաբերմունք են ցուցաբերել բռնությամբ կրոնափոխված այն հայերի հանդեպ, որոնք ցանկացել են վերադառնալ իրենց կրոնին (էջ 83, 86): Դրանով հեղինակներն ընդգծում են երիտթուրքերի՝ հայերի բռնի կրոնափոխությանը ավելի հետևողականորեն հետամուտ լինելու հանգամանքը (էջ 88): Այդուհանդերձ, ցանկալի ենք համարում նրանց ուշադրությունը հրավիրել նաև 1890-ական թվականների համիդյան և 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների ընթացքում հայերի բռնի կրոնափոխությունը հավաստող ֆրանսիական արժանահավատ սկզբնաղբյուրների վրա, որոնք նրանք, ցավոք, չեն օգտագործել¹:

Մենագրության անառարկելի արժանիքներից է խնդրո առարկա ասպարեզում երիտթուրքական վարչակարգի քաղաքականության տարբեր առանձնահատկությունների բացահայտումը, ինչպիսիք են իսլամացման միջոցով հայերի՝ աքսորից խուսափելը, փոխարենը նաև արդեն մուսուլման

¹ St' u op' h' n' aly` Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman. 1893-1897, Paris, 1897, Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897, **Brézol G.**, Les Turcs ont passé là... Recueil de documents, dossiers, rapports, requêtes, protestations, suppliques et enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana en 1909, Paris, 1911, **Meyrier G.**, Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France. 1894-1896. Présentée et annotée par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris, 2000.

դարձած անձանց աքսորելը և նույնիսկ սպանությունը կամ նվազագույնը նրանց տեղաշարժի արգելումն առանց մայրաքաղաքից ստացված հատուկ թույլտվության, աքսորված հայերի կրոնափոխությունն արաբական նահանգներում և այլն: Հեղինակներն առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում իսլամացման ենթակա հայերի վրա, որոնց դասակարգում են երկու՝ երեխաների և կանանց խմբերում՝ միաժամանակ նշելով, որ նրանցից բացի՝ իսլամն ընդունելու ենթակա են եղել նաև «սահմանափակ թվով հայ արհեստավորներ և բացառիկ մասնագիտության տեր մարդիկ» (էջ 113): Նրանք, անտարակույս, միանգամայն իրավացի են, երբ փաստում են, որ հայ որբերի իսլամացումը «կրել է պետական քաղաքականության բնույթ», իսկ կրոնափոխ հայերի երկու երրորդը եղել են կանայք, որոնց իբրև կին կամ աղախին բաժանել են մուսուլմաններին (էջ 137, 138):

Հայացք նետելով բռնի իսլամացված կանանց և երեխաների ազատագրման գործընթացի վրա՝ Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը նշում են, որ նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության ավարտից հետո թուրքական պետությունը և թուրքական հասարակության բազում շերտեր չեն ցանկացել ազատ արձակել գերված հայ կանանց և երեխաներին: Այդուհանդերձ, նրանք քննարկում են հայության մի փոքր հատվածի փրկության հարցը միջազգային, միսիոներական և մարդասիրական կազմակերպությունների օգնության շնորհիվ:

Մեր կարծիքով, առավել հետաքրքրական է գրախոսվող մենագրության՝ Թուրքիայի հանրապետությունում հայերի բռնի իսլամացման քաղաքականությանը նվիրված գլուխը, որտեղ Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի քննարկած հիմնախնդիրները, ըստ էության, պատմաբանները դեռևս չէին ուսումնասիրել: Հեղինակները նշում են, որ թուրքական իշխանությունները երբեք չեն հրաժարվել հայերին բռնի իսլամացման ենթարկելու քաղաքականությունից: Այդ է վկայում 1936-1938 թթ. Դերսիմում զազաների և հայերի հանդեպ օսմանյան պետության կողմից «ծրագրված և մանրակրկիտ մշակված» ցեղասպանությունը, որի զոհն են դարձել շուրջ 70.000 անձինք (էջ 181):

Խիստ ուշագրավ են մասնավորապես Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի անդրադարձները 1940-1960-ական թվականներին Թուրքիայում բնակվող հայերի իսլամացման շարունակական գործընթացին, որը լուսաբանվում է Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող անտիպ փաստաթղթերի վերլուծության հիման վրա: 1940-ական թվականների երկրորդ կեսին Թուրքիայում տեղի ունեցած տեղաշարժերը պայմանավորված էին ետպատերազմյան շրջանում ԽՍՀՄ-ի՝ Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներով: Ստեղծված իրավիճակը նպաստել է Թուրքիայում բնակվող հայերի՝ ԽՍՀՄ ներգաղթելու ցանկության աճին, հանգամանք, որի կասեցումը, ինչպես նշում են հեղինակները, թուրքական իշխանություններին դրդել է դիմելու նրանց նկատմամբ բռնությունների և հալածանքների տարբեր միջոցների, այդ թվում բռնի իսլամացման կիրառմանը (էջ 187-188):

Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը բացահայտում են 1950-1960-ական թվականներին հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում (Մասուն, Դիարբեքիր) թուրքական պետական գերատեսչությունների իրականացրած իսլամացման քաղաքականությունը: Նրանք չեն անտեսում նաև հետագա տասնամյակներում հայերի հանդեպ ճնշումը սաստկացնելու հանգամանքը, որը շաղկապում են, դրա համար ունենալով բոլոր իրավունքները, ԱՄՍԼԱ-ի ահաբեկչական գործունեությանը (էջ 196): Հայտարարում նրանք հանգում են միակ հնարավոր իրատեսական հետևության, որ «Թուրքիայի Հանրապետությունը հետևողականորեն շարունակել է Օսմանյան կայսրության որդեգրած բռնի իսլամացման ցեղասպան քաղաքականությունը» (էջ 198):

Անհրաժեշտ ենք համարում Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի ուշադրությունը հրավիրել մի շարք բանավիճային հարցերի, բացթողումների և փաստական անճշտությունների վրա: Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ վիճահարույց է իրադարձության ժամանակագրական եզրերի սահմանման խնդիրը: Հայեցակարգային խիստ էական այս հանգամանքի առնչությամբ հեղինակներն առաջադրում են զանազան մոտեցումներ, որոնցից միայն մեկն է մեր կողմից ընդունելի, ըստ որի՝ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 1894-1923 թթ. (էջ 5, 16): Միաժամանակ, սակայն, որքան տարօրինակ է, Հայոց ցեղասպանությունը նրանք պարփակում են կա՛մ 1915 թվականի (էջ 49, 80, 92), կա՛մ 1915-1923 թվականների շրջանակներում (էջ 93, 207): 1915 թ. կամ 1915-1916 թթ. շրջանակներում Հայոց ցեղասպանությունն ընդգրկող գլխավորապես ֆրանսիացի և ամերիկացի մեր գործընկերները իրենց հայեցակարգային դիրքորոշումը հիմնավորում են մասնավորապես երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ և նոր ազգային պետություն ստեղծելու նրանց բուռն ցանկությամբ: Տրամաբանական այս հարցադրումները հիրավի տեղիք են տալիս մտորումների: Սակայն մեր կողմից միանգամայն անընդունելի է Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ. շրջափակող մոտեցումը, որն իրականության հետ որևէ առնչություն չունի:

Ցավոք, Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը նպատակահարմար չեն գտել համեմատականներ անցկացնել Հայոց ցեղասպանության և մի շարք այլ ցեղասպանությունների, մասնավորապես Շոայի միջև, որոնց, ի տարբերություն հայ ժողովրդի ոչնչացման պարագայի, բռնի կամ կամովին իրականացված կրոնափոխության հանգամանքներն ամենևին հատուկ չեն եղել, թեպետ ամերիկացի հայտնի պատմաբան Ռոբերտ Մելտոնը հայ և հրեա ժողովուրդների ցեղասպանություններն իրավամբ դասել է ներքին (միևնույն պետության տարածքում տեղի ունեցած) և համատարած (էթնիկական ընդհանրության լիակատար ոչնչացման նպատակ հետապնդող)

ցեղասպանությունների շարքը¹: Դրանով հեղինակները կրնազօժեին Հայոց ցեղասպանությանը բնորոշ էական առանձնահատկություններից մեկը, որն այն զանազանում է տարբեր ժողովուրդների հանդեպ իրականացված ցեղասպան գործընթացներից:

Ռ. Մելքոնյանը և Մ. Աբրահամյանը թույլ են տվել նաև փաստական որոշ վրիպումներ: 1894-1896 թթ. Դիարբեքիում Ֆրանսիայի փոխհյուպատոս Գուստավ Մեյրիեին (Meyrier) նրանք ներկայացնում են իբրև Ֆրանսիայի հյուպատոս Մեյրիեի (էջ 78)²: Հայոց ցեղասպանության հայտնի մասնագետ Թաներ Աքչամին նրանք անվանում են «թուրք պատմաբան» (էջ 94, 110, 134), այն դեպքում, երբ վերջինս ազգությամբ թուրք ամերիկացի սոցիոլոգ է:

Եզրափակելուց առաջ ցանկանում ենք մատնանշել, որ Ռ. Մելքոնյանի և Մ. Աբրահամյանի արժանահավատ փաստերով հիմնավորված և անաչառ դիրքերից գիտական պատշաճ մակարդակով շարադրված մենագրությունը կարևոր ներդրում է հայերի բռնի իսլամացման հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրության ասպարեզում, որն անտարակույս իր արժանի տեղը կգտնի Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված բավականին հարուստ պատմագիտական գրականության մեջ:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

¹ **Melson R.**, Problèmes soulevés par la comparaison entre le génocide arménien et l'Holocauste // L'actualité du génocide des Arméniens. Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause arménienne à Paris les 16, 17 et 18 avril 1998, Paris, 1999, p. 378.

² Նրա մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Գուստավ Մեյրիեն համիդյան կոտորածների մասին // Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 152-159:

Муса Гасымлы, *Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг.: в поисках исторической истины*, Москва, «Инсан», 2014, 528 с.

Մուսա Գասիմլի, *Անատոլիան և հարավային Կովկասը 1724-1920-ական թվականներին. պատմական ճշմարտության փնտրտություն*, *Մոսկվա*, «Բնան», 2014, 528 էջ

В рамках подготовки азербайджанского агитпропа к столетию Геноцида армян вышла книга д. и. н., профессора и депутата Милли меджлиса Азербайджана Мусы Гасымлы. В ней поставлена цель выяснить значение Армянского вопроса и средств по его решению. Декларируется беспристрастность монографии: «На наш взгляд, если бы тот или иной историк из нейтральной ознакомился бы с использованными нами архивными материалами и документами, то он занял бы аналогичную позицию» (с. 5). Между тем перед нами не сборник документов, а монография – исследование одной проблемы, автор которой занимается поиском «исторической истины» по проблеме Армянского вопроса. Декларируется возможный пристрастный подход армянской стороны, сочтенной заранее политизированной: «Армянские историки без конца фальсифицируют исторические факты», – заявляет автор (с. 5).

М. Гасымлы известен рядом трудов, которые пропагандируются за рубежом¹. Не исключением является новая работа, где стратегической установкой представлено стремление по разоблачению «искусственно» созданного Армянского вопроса².

В этом контексте представлен ряд мифов: 1) армяне не автохтонное население Кавказа; 2) справедливое управление османскими султанами всеми подданными; 3) значительность роли армянской церкви в освободительном движении; 4) покровительство России армянскому населению; 5) «армянские мятежи» против Османской империи; 6) заселение армянами «азербайджанских земель» на Южном Кавказе; 7) армяне «притеснители азербайджанцев»; 8) деятельность партии «Дашнакцутюн» по созданию «Великой Армении»; 9) наличие армянского террора; 10) создание армянской государственности на азербайджанской земле (с. 10-13, 23, 25); 11) «Анатолия и Южный Кавказ не являются исторической родиной армян» (с. 518).

Армяне – представители Армянского нагорья, северная часть которого доходит до реки Куры. Закавказская Армения это часть Армянского нагорья, где возник и сформировался армянский народ. Значимость этого факта, в отличие от среднеазиатского происхождения азербайджанских тюрок, заставляет мифотворцев оспаривать эту аксиому³. Естественны и закономерны перемещения внутри

¹ **Гасымлы М.**, СССР-Турция: от нормализации отношений до новой холодной войны, 1960-1979 гг., М., 2008; *его же*: Турция-СССР: от переворота до распада, 1980-1991, М., 2010.

² **Гасымлы Муса Джафар оглу.** - webirbis.spsl.nsc.ru/cgiirbis64.exe?...%20Муса.

³ Армянское нагорье: географический термин или идеологическое оружие против Азербайджана // <http://www.aze.az/news/89011.html>

ареала происхождения, как и миграционные перемещения. Между тем Гасымлы считает, что «размещением армян на Кавказе» царизм подготавливал почву для захвата Стамбула, черноморских проливов Босфор и Дарданеллы, а также теплых морей. При этом игнорируется организация самодержавием России мусульманского переселенчества из провинции Азербайджан Персии весной 1828 г. во главе с муштеидом Ага-Мир-Фетте Тавризским в закавказские пределы. На это казна выделила 20 тысяч червонцев, равных 4 миллиону рублей из 80 миллионов контрибуции от Тегеранского двора. В то время как на миграцию 8249 семейств христианских переселенцев – армян, айсор, греков (42 тыс.) из Персидской Армении в Араратскую долину выделено 16 тыс. червонцев. Только жителям деревни Узумчи и четырех селений Карадага, было разрешено поселиться в Карабахе, составивших около 700 человек¹. Из 16 тыс. на христианское переселение было истрчено 8 тысяч червонцев, значительно уступая сумме затрат на мусульманское переселенчество. Массовость переселения «татарских племен» из Персии заставила комитет министров России в 1832 г. ограничить поселение русских раскольников в Карабахе². Вместо христианизации Кавказа произошла «азербайджанизация» части его территории.

Использование М. Гасымлы данных этносоостава Восточной Армении носит избирательный характер. Так, им отмечается, что после Крымской войны 1853-1856 гг. царизм «продолжил размещение» армян на Южном Кавказе, «предпочтительно» в Ереванской губернии. Выдвинутое положение мотивируется «горячими фактами». Указывается, что в рапорте местного военного губернатора Ереванской губернии генерала-майора И. И. Назарова от 5 ноября 1850 г.³ число местного населения определяется в 217234. Дается наличие равного этнического состава: «Численность же азербайджанцев и армян была приблизительно одинаковой» (с. 22). Далее отмечается, что по мнению начальника департамента Кавказа по гражданской части А. Костенского 1882 г. «численность мусульман и христиан в городе Иреване практически одинакова» (с. 23). Конкретных данных не приводится.

В этой информации привлекает ряд моментов: 1) численность населения Ереванской губернии на 5 октября 1850 г.; 2) состав населения почти фити-фити; 3) подкрепление этих данных не указанными сведениями; 4) наконец, обоснование этими сведениями «продолжения размещения» армян на Южном Кавказе.

Обратимся к фактам. Действительно, в рапорте Назарова за 5 октября 1850 г. вел. цесаревичу Александру Николаевичу фигурирует указанные данные о численности населения, хотя в определенном контексте: «жительствоющих в губернии обоего пола душ 213243, а всего 217234»⁴. Но в рапорте не значится азербайджанское население, поскольку оно возникло в начале XX в. Тогда откуда возникает тезис о почти равном этническом составе. Проверка этих

¹ К 185-летию подписания Туркманчайского договора. «В Туркменчае Персия и Россия делили независимые Азербайджанские ханства или».- <http://erevangala500.com/?direct=newspage&id=123>

² Тунян В.Г., Карабахский конфликт, Ереван, 1999, с. 70, 71.

³ В работе ошибочно дана дата 5 ноября 1850 г.

⁴ Государственный исторический архив (ГИА), ф. 678, оп. 1, д. 549, л. 1 об.

данных, на основе еще аспирантских записей, заставила обратить внимание на «Отчет Ереванского губернатора о состоянии Эриванской губернии за 1850 г». Численность губернии определена в 262 662 чел.(13688 – м.п. и 125974 ж.п.) т.е. увеличена на 45428 чел.¹. Разница, очевидно, связана с неучетом кочевых курдов и других племен.

Этническая характеристика населения представлена состоящая из представителей двух главных исповеданий: армян-григориан и магометан. Указывается наличие отдельно армян-католиков и армян-лютеран, русских раскольников, но азербайджанцев нет². Дается этноконфессиональная характеристика: «Армяне – народ спокойный и трудолюбивый», хотя отмечается что переселенцы из Персии и Турции «носят на себе отпечаток страны, или народа, с которым долго были в соприкосновении». Другая характеристика дана представителям противоположной конфессии: «Мусульмане все вообще склонны к воровству, грабежам и разбоям»³.

Очевидна, такую характеристику можно применить лишь к кочевому населению и лишь при значительной численности, но и то всё относительно. При этом русские раскольники, за исключением религиозных воззрений, по своему «гражданскому быту, сельскому хозяйству и ремеслам» поставлены выше всех этносов Ереванской губернии⁴.

Последующие статистические данные более раскрыты. В официозе Кавказского наместничества «Кавказский календарь» численность населения Ереванской губернии за 1881 г. определяется по «полицейским данным» в 563047 душ обоого пола, т. е. увеличилось чуть более чем в два раза по сравнению с отчетом Ереванского губернатора за 1850 г. При этом население губернии по переписи 1873 г. имело 538730 душ обоого пола: русских – 4339, армян – 299978, татар – 211263, греков – 1090, курдов – 27779, евреев – 24, айсоров – 2050. Сопоставление данных за 1873 и 1881 г. дает увеличение численности жителей Ереванской губернии на 21317 человек⁵, что является следствием естественного роста. В 1882 г. количество жителей Ереванской губернии составило 5698670 человек⁶.

Тем не менее эти данные важны, поскольку представляют теперь наличие «татарского» населения в Ереванской губернии, но не азербайджанского. С другой стороны ясно видна несостоятельность тезиса о заселении христианами Ереванской губернии в указанное время, особенно в ущерб так называемому азербайджанскому населению. Проведение проверки таких сведений М. Гасымлы означает «Сизифов труд», поскольку азербайджанский агитпроп будет продолжать свою фейковую компанию.

Тезис о справедливом управлении армянами в Османской империи, раскинувшейся на трех континентах Азии, Африки и Европы, не нов. Он исходит из

¹ Российский государственный исторический архив (далее: РГИА), ф.1268, оп. 5, д. 359, л. 1.

² Там же, л. 83, 84.

³ Там же, л. 16.

⁴ Там же, л. 16 об.

⁵ Некоторые статистические данные о состоянии губерний Кавказского края за 1881 год // Кавказский календарь, Тифлис, 1882, с. 224.

⁶ Некоторые статистические данные о состоянии губерний Кавказского края за 1882 год // Кавказский календарь, Тифлис, 1883, с. 291.

концепции рассмотрения султанской Турции «эталоном политэтнического государства»¹, который развивал и ныне покойный турецкий историк Кямуран Гюрюн: «Армяне в Османской империи жили мирно и не имели оснований для жалоб»². Аналогичную позицию занимает Мехмет Перинчек, указывая на «хорошие условия жизни» армянского населения» Турции до Берлинского конгресса³.

Между тем положение западноармянства ухудшилось после Адрианопольского мира 1829 г., когда произошло усиление фискального гнета и национального угнетения. С армян намного больше взыскивалось поступлений, чем с мусульманских подданных. Армяне, как «гяуры» (неверные), не имели права выступать в суде против мусульман, участвовать в исполнении воинской повинности и носить оружие. Гюльханейским хатт-и шерифом (хартия Гюль-хане) Мустафы Решид-паши 1839 г. лишь сублимировались перемены без перемен. Массовое разорение земледельческого и ремесленного населения происходило в канун Крымской войны. Хатт-и хумаюна 1856 г. (хартия Хатти хумаюн) внес некоторые перемены, особенно с принятием «Сахманадрутюна» 1863 г., особенно для константинопольской общины, но не более.⁴ Если харадж – земельный налог составлял 30–40 пиастров с человека, то теперь равнялся 300–400 пиастров. Паритет отношений между мусульманами и райями так и не был установлен. Реформы «танзимата (упорядочение) коснулись положения зажиточных кругов. Такриры (памятные записки) Константинопольского патриархата представляют жалобы на оброк, взыскание десятины, захват земли, бездействие чиновников, похищение женщин, принудительную исламизацию, убийства священников – вилайеты Эрзерум, Сивас, Мамурет уль-Азиз, Битлис, Алеппо, Ван⁵. На хорошую жизнь не жалуются, а пользуются.

М. Гасымлы пополнил мифы об армянских исторических партиях неточным представлением установок армянских партий «Гнчак» и «Дашнакцутюн». Так, автор утверждает, что программной установкой партии «Гнчак» являлось создание государства «по образцу Болгарии», а партия «Дашнакцутюн» выдвигала «крайне националистические идеи» (с. 43, 47). Партия «Гнчак» (1887 г.) руководствовалась двумя программами – минимум и максимум. Первая ставила целью создание свободной, единой и независимой Армении из турецкой, русской и персидской частей, с образованием демократической республики, а вторая – планировала построение светлого социалистического общества⁶.

Изначально партийный официоз газета «Гнчака» («Колокол») освещал триединую установку: руководство освободительным движением, завоевание политической независимости и всестороннее развитие нации. Потеря Турцией Греции и Болгарии рассматривалась возможностью также для армян освободиться из-под власти «больного человека». Лозунг партии: «Быть внутри народа, с

¹ Алиев Х., Выдуманный «армянский Геноцид» - [http://m.disput.az/index.php? showtopic=47532](http://m.disput.az/index.php?showtopic=47532)

² Гюрюн К., Армянское досье, Баку, 1993, с. 38. - [preslib.az/pdfbo-oks/ arm – dosue. pdf](preslib.az/pdfbo-oks/arm-dosue.pdf)

³ Перинчек М., Армянское досье, М., 2011, с. 12. - [ideofoto.ucoz. net/ load/ raznoe-besplatno/.../103-1-0-13492](ideofoto.ucoz.net/load/raznoe-besplatno/.../103-1-0-13492)

⁴ Боджоян М. Т. Танзимат и Западная Армения. Ереван, 1992, с. 81,82.

⁵ Тунян В. Г., Армянский вопрос: мифотворческий аспект, Ереван, 2015, с. 46 -52.

⁶ Там же, с. 140.

народом и для народа»¹. Армянский вопрос партия наметала разрешить демонстрациями, привлечением внимания ведущих стран к решению 61 статьи и вооруженным путем 15 июля 1890 г. гнчакисты осуществили демонстрацию в Гум-Гапу, близ резиденции Константинопольского патриархата, для привлечения внимания европейских держав к проблеме реформ в Армении.

«Союз армянских революционеров» – партия «Дашнакцутюн» в 1891 г. обнародовала свою программную деятельность «Борьба во имя свободы, борьба за существование», поскольку у армян Османской Турции не было «защитника». В октябре 1892 г. департамент полиции представил жандармскому управлению в Тифлисе «Программу восстания армянских дашнакцуканов». Для достижения независимости Турецкой Армении намечалось создание демократической республики в Армении, обеспечить безопасность каждого армянина, введение равенства всех граждан перед законом, обеспечение свободы слова, предоставление земли неимущим, уравнительные налоги, повышение жизненного уровня народа².

Сам тезис М. Гасымлы о стремление армян создать государство «по образцу Болгарии» имеет асимметричное происхождение. В 1885 г. состоялось объединение Северной и Южной Болгарии под вассальством Турции. Это обусловило выражение султана Абдула-Гамида: «Армения не Болгария». Отсюда программа султанского режима «Армения без армян»: запрет на имя «Армения», картографическая агрессия, когда территорию Западной Армении стали представлять как Восточную Анатолию или Курдистан, административная перестройка границ армянских вилайетов для увеличения численности мусульман, заселение армянских земель мохаджерами из Кавказа и Балкан, занижение численности армянского населения, использование иррегулярных частей «гамидие», главным образом из курдов, создание искусственного голода для выдавливания армян, организация полицией провокационных листовок³.

Упор в мифотворческой работе делается на выписки из отчетов о докладах тайной полиции, частично взятых из азербайджанских архивов о деятельности партии «Дашнакцутюн», либо Грузии и из Государственного архива Российской Федерации, призванных критически представить армянское национальное движение, политические партии и значение Армянского вопроса. Используются пассажи советской историографии о деятельности «Дашнакцутюн» в качестве «агента царизма и западного империализма в национальной маске», поскольку партия являлась классовым противником⁴. Такие материалы не новость для армянской историографии и, очевидно, содержат в себе определенную ценную информацию. Проблема в том, что необходимо выходить за рамки отчетов и справок, показывать установки по их составлению⁵.

К чему это приводит представим наглядно. 15 августа 1914 г. в Эрзеруме открылся 8 съезд партии «Дашнакцутюн», посвященный текущему моменту в

¹ Тунян В. Г., Россия и Армянский вопрос, Ереван, 1998, с. 117.

² Тунян В. Г., Армянский вопрос..., с. 142, 143.

³ Тунян В. Г., Русская политика в Армении: мифы и реалии, Ереван, 1998, с. 27, 28.

⁴ Лалаян А., Контрреволюционных «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг. - В кн.: История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, 1990, с. 51.- <http://www.iravan.com/files/books/1.pdf>

⁵ Тунян В. Г., Легенды и были: охранка и Армения, Ереван, 2008, с. 3-5, 87, 94.

канун вступления Турции в Первую мировую войны. Об этом М. Гасымлы указывает: «Правительство отправило на этот съезд Наджи бека, Бахаэддина Шакира и Хилми бека. Они прямо сказали, чтобы армяне не выступили против государства, проявляли лояльное отношение и достигли бы успешного решения «армянского вопроса». «Но Дашнакцутюн заявила, что она стоит на враждебной к Османскому государству позиции» (с. 276). Основой этой цитаты указывается записка начальника тифлиского Главного жандармского управления (ГЖУ) о партии «Дашнакцутюн» (ГАРФ, ф. 102, оп. О.О. 1915 г.) (с. 277).

Между тем реальность иная. С тремя представителями младотурецкой партии «Иттихиад» («Единение и прогресс») 15 (1) августа 1914 г. совещание провели уполномоченные партии «Дашнакцутюн». Обсуждался вопрос армянской позиции при войне с Россией. Представители младотурок предложили отказаться от армянских реформ под европейским контролем и возможности проведения в будущем. Взамен затребовано сотрудничество и поднятие восстания на Кавказе, на которое дали согласие грузины и «татары». Взамен обещалась предоставление автономии: «В короткое время завоюем Кавказ и дадим автономию и вам, и грузин, а татар с Кавказа переселим в глубь Турции. Нам выгодно иметь между Турцией и Россией армянскую и грузинскую автономную области, чтобы обеспечить нашу границу от посягательства России»¹. Суть предложения: отказа от патронажа России и создание закавказского альянса под эгидой Османской Турции.

До этого, в ходе предварительных переговоров, младотурки обещали создать три автономии: Грузинская – Тифлисская и Кутаисская губернии, Батумская область; Мусульманская – Дагестан, Бакинская и часть Елизаветпольской губерний; Армянская – Ереванская губерния и часть Елизаветпольской губернии, Карсская область, сопредельные территории Эрзерумского, Ванского и Битлисского вилайетов. Следовательно в окончательном предложении 15 августа «татары» (азербайджанцы), – переселение в Анатолию («глубь Турции»), – рассматривались разменной монетой для создания армянской автономии.

Армянские представители отвергли предложенный формат сотрудничества, поскольку младотурки не выполняли свои обещания об армянских реформах и заключенных соглашениях, заявили о «лояльной политике» армян России и Турции к своим правительствам. Бехаэддин Шакир определил армянское решение «изменническим»². В результате 60 тысяч армянских солдат были призваны в ряды турецкой армии, которые затем с 25 февраля 1915 г. подлежали уничтожению³.

Из всего этого следует, что либо содержание записки начальника Тифлисского ГЖУ о партии «Дашнакцутюн» от 1915 г. передано неточно, либо сфальсифицировано и прикрито научной сноской, как доказательство точности изложения.

Всегда необходимо учитывать одиозность таких документов, которые есть на разный вкус и на разный случай, а паче против радикальных сил. Исторический процесс для тайной полиции царизма это не беспристрастная история,

¹ Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос, Ереван, 2005, ч. 1, с. 482.

² Там же, с. 482 - 485.

³ Тунян В. Г., Армянский вопрос, с. 316.

а слуга по обслуживанию интересов правящего режима. Тем более, что с 9 января 1879 г. г. царизм взял курс на ассимиляцию армян и грузин в Российской империи, а встретив противодействие в начале XX в. в фавор возвел «кавказских татар». Но отнюдь не по любви, а из необходимости¹.

Одиозный подход демонстрируется к закавказской смуте 1905-1906 г., основанный на армяно-татарском столкновении. По мнению М. Гасымлы «враждебные действия армян и противоречия экономического характера» обусловили бакинские события в феврале 1905 г. (с. 100), сдетонировавшие затем «массовую резню мусульманского населения».

Между тем события имели иной характер. 6-9 февраля 1905 г. начался армянский погром в Баку, организованный панисламистами и властями во главе с губернатором М. А. Накашидзе. Погибло 249 человек: армян – 201, «тюрок» – 40, других – 9². Бакинская администрация рассматривала армян подрывным элементом, а «татар» – царскими слугами. Формальной причиной погрома стал слух о намерении армян бросить бомбу в мусульман во время празднования «шахсея-вахсея»³. На обращения армян за помощью к полиции и войскам следовал ответ: «Нам не приказано»⁴. Инициатива отказа от применения силы против зачинщиков погрома шла от М. А. Накашидзе. В его присутствии сопровождавший казак отнял бердынку у одного из «татарина», напавших на безоружных армян, что вызвало окрик: «Отдай назад бердынку»⁵. Лишь отпор данный представителей партии «Дашнакцутюн» приглушил кровопролитные столкновения⁶. Руководство региона вынужденно было ввести военное положение путем создания временного генерал-губернаторства в Баку и в Бакинской губернии. Генерал-губернатором был назначен князь И. Г. Амилахвари.

Бакинские события получили резонанс 20-21 февраля в Ереване и перекинулись на Нахичеванский уезд. Губернатор граф В. Г. Тизенгаузен принял меры по недопущению обострения ситуации в подведомственной территории. 23 февраля Ереванская Дума выразила признательность губернатору и начальнику Ереванского гарнизона генерал-лейтенанту князю И. М. Джамбакуриан-Орбелиани за усердие по сохранению порядка. 24 февраля Ереванский городской голова Мелик Агамалов, епархиальный архиепископ Карапет и городской казий призвали телеграммой Тавризского муштеида обеспечить спокойствие мусульманского населения из-за слухов о Бакинских и Ереванских событиях. В умиротворении страстей приняли участие также католикос всех армян Мкртич I Хримян и закавказский шейх-уль-ислам Тагиев⁷. 27 февраля власти ввели режим

¹ Тунян В. Г., Политика самодержавия в Закавказье XIX – нач. XX вв., Ереван, 2008, ч. 5 (1877 -1900 гг.), с. 43; 2010, ч. 6 (1900-1915 гг.), с. 38- 40.

² Хронологический указатель // Кавказский календарь, 1906, с. 294; Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины // Красный архив, 1929, т. 3 (34). Примечания, с. 221.

³ Национальный архив Армении (НАА), ф. 43, оп. 1, д. 27, л. 14.

⁴ Там же, ф.117, оп. 1, д. 233, л. 2.

⁵ Там же, л. 4.

⁶ Тунян В. Г., Легенды и были: охранка и Армения..., с. 109.

⁷ РГИА, ф. 821, оп. 139, д. 34, л. 8.

«усиленной охраны» в Ереване¹. Известный каратель генерал Алиханов занимался уничтожением армян Нахичевана и Шарур-Даралагяза².

На кровавые столкновения в регионе власти отреагировали ревизией Баку и Бакинской губернии сенатора Кузьминского, прибывшего 3 апреля 1915 г. в Баку. В отчете о бакинских событиях указано: «Армянские погромы разрастались до ужасающих погромов» в силу «особого отношения к ним власти», имелось полное бездействие силовых структур, снисходительность к погромам, граничащая с «нескрываемым поощрением» их преступлений³. После этого верь в вывод М. Гасымлы о смуте: «Армянские организации выжидали удобный момент для решения “армянского вопроса”» (с. 105).

Обвинения армян в попустительстве погромов царской администрации имели обоснованный характер. Об этом свидетельствует динамика изменения состава служащих закавказских губерний при голицынском режиме в 1905 г. по сравнению с 1900 г.: русские – прирост + 4,2%, грузины + 2%, мусульмане минус 1 и, соответственно, у армян значится минус 5,2%. Грузинская бюрократия усилилась в Тифлисской и Кутаисской губерниях, мусульманская – в Бакинской и Елизаветпольской губернии. Именно в Бакинской, Елизаветпольской и Ереванской губерниях, консолидировавших национальные кадры, происходили армяно-татарские столкновения. Из происшедшего царские власти сделали вывод. В 1910 г. по сравнению с 1905 г. численность армянских служащих уменьшились на 2,5%, а мусульман составила минус 2,6%⁴.

Наиболее важные составные положение мегамифа «Армянский вопрос» М. Гасымлы имеют следующий вид, которые представлены в таблице.

Составные	Обоснование
1. Армяне не автохтонное население Анатолии и Кавказа.	1. Отсутствие следов материальной культуры, кроме армянских церквей.
2. Переселенчество и экспансионизм армян.	2. Заселение армянами «азербайджанских земель».
3. Продвижение России к теплым морям в 18-нач.19 вв.	3. Армяне поддержали продвижение России.
4. Армянский вопрос часть «восточного вопроса».	4. Армянский вопрос средство по расчленению Османской империи.
5. Геноцид армян 1915 г.	5. Следствие мятежей.
6. Армянский вопрос не разрешен в Анатолии.	6. Армянской вопрос получил воплощение на Кавказе.
7. Передача Еревана армянам.	7. Вынужденная «уступка» ⁵ .
8. Дашнакская Армения агрессор.	8. «Защитная» реакция Азербайджана.

¹ НАА, ф. 113, оп. 3, д. 65, л. 1.

² Там же, ф. 95, оп. 1, д. 1, л. 340.

³ Там же, ф. 43, оп. 1, д. 9, л. 30.

⁴ **Тунян В. Г.**, Политика самодержавия России..., ч. 6, с. 67, 94.

⁵ Там же..., с. 10 -12, 363, 468, 511- 512, 517, 518.

Из этих составных привлекают внимание четыре - о материальной культуре, Геноциде армян, «уступке» Еревана в мае 1918 г. и агрессивности Республики Армения.

Проявлением материальной культуры армянской цивилизации является письменность, позволяющая аккумулировать знания и обеспечивать их передачу последующим поколениям. В ходе развития армянского народа использовали разные системы: каменный век – ранняя пиктография и «предметное письмо»; середина 3 тыс. до начала 1 тыс. до н. э. – линейное письмо Армении; 15-18 вв. д.н.э. в долине Евфрата – хетто-лувийские надписи; Ванское царство – (Биайнили, Урарту, Арарат) – ассирийская и местная клинопись, армянские иероглифы в количестве 300; 3 в. до н. э. – греческий алфавит; 2 в. до н.э. – 2 в. н. э. – арамейский алфавит; 6 в. до н. э. – начало пятого века н. э. – армянское иероглифическое письмо (mejenagir) в храмовой среде и армянский алфавит Месропа Маштоца (хотя использовались греческий и сирийский языки в государственной переписке)¹.

Наличие таких письменных систем у армянского народа как исторических памятников жизнедеятельности много чего стоит. Именно они, стойкость нации и деятельность политической элиты обеспечили длительность и непрерывность развития нации. Передатчиками знаний и культурных ценностей стала армянская церковь, которая только в 7 в. создала такие крестово-купальные храмы как «Рипсиме» (618), «Гаяне»(630) и «Звартноц» (641-661), считающиеся шедеврами армянской архитектуры, ставшей примерами подражания для соседних народов².

Значимость армянских церквей представляет список газеты “The Daily Telegraph” из 23 церквей мира. Возглавляет список церковь сурб “Бетлехем” 17 в. (Вифлем) в Иране, имеющая 72 прекрасные фрески. В списке также представлена монастырский комплекс сурб Степанос (Магардаванк), возведенный в IX в, хотя основание связано с деятельностью апостола Бардугимеоса (Варфоломея). Монастыри Степанос и Дзорадзор, церковь “Бетлехем”, по инициативе правительства Ирана, занесены в состав списка объектов всемирного наследия ЮНЕСКО.³ Знаковость армянской культуры подчеркивают более 20 тыс. древних армянских рукописей хранящихся в армянских книжных хранилищах – Матенадаране (17000), Иерусалиме (ок. 4000, Вене (ок. 4000) и конгрегации мхитаристов в Венеции (ок. 2500).⁴

Несостоятельно утверждение М. Гасымлы, что армяне не добившись создания государства в Анатолии (Западной Армении) сумели его осуществить на «Южном Кавказе», т.е. Закавказье или северно-восточной части Армянского нагорья. Подобное умозаключение содержит работа Кемалья Иманлы, где говорится о «создании первого армянского государства»⁵. Такой подход ми-

¹ Мовсисян А. Е., Письменная культура Армении в домаштоцовскую эпоху, Ереван, 2015, с. 31, 32 (на арм. яз.).

² Армянская архитектура сквозь века. - <http://www.armenianlegacy.eu/ru/.html>

³ Армянские церкви включены в список самых красивых церквей мира. <https://www.panorama.am/ru/society/2015/10/07/most-beautiful-churches/>

⁴ Армения. Древние рукописи. - <http://www.welcomearmenia.com/B8>

⁵ Иманлы К., Создание Армянского государства на Кавказе, М., 2006, с. 11, 217.

фотворцев связан с линейным мышлением об истории развития армянской государственности, хотя к Азербайджане он не применяется.

Между тем сказители не хотят выстроить логику армянской государственности, которая имела два военно-стратегических центра – Ванский район (столица Тушпа) и Араратская долина. Только в Араратской долине находились армянские столицы - Армавир, Арташат, Ани, Багаран, Вагаршашат, Двин, Ервандашат, Карс и Ширакаван¹. Естественно, что такие материальные свидетельства армянской культуры разрушались и уничтожались пришлыми и кочевыми народами, но и то что осталось внушают уважение.

Составная о геноциде является реверансом в стороны Турции: армяне занимались шпионажем, подняли антигосударственный мятеж в Ване, присоединились к царской армии и содействовали ее успехам. На что младотуркизм якобы ответил «техчиром» – переселением армянского населения (с. 515-516). Между тем как взаимоотношения младотурецкой партии «Иттихиад» и партии «Дашнакцутюн» имели конструктивный подход с армянской стороны и не давали оснований для такого подхода. О чем свидетельствует соответствующий документ Особого отдела канцелярии наместника Кавказа².

Каменным молчанием М. Гасымлы обходит подготовку Геноцида армян, именуя его «вымышленным» явлением (с. 351), что характерно для мифотворцев. Младотурки в сентябре-октябре 1914 г. приступили к упразднению Армянского вопроса путем создания механизма геноцида: центральное правительство - «Исполнительный комитет» партии «Иттихиад» - «Особая организация» («Тешкилят-и-махсусе») - силы поддержки - депортация - уничтожение. Сформировались преступное сообщество партии «Иттихиад» и правительства Османской Турции по ликвидации Армянского вопроса путем уничтожения армян³. В середине февраля 1915 г. тайное совещание Центрального комитета «Иттихиад» приняло решение о поголовном уничтожении армян. Создан институт уполномоченных исполнителей геноцида по вилайетам⁴.

Мотивацию Геноцида армян М. Гасымлы связывает с поражением турок в Сарыкамышском сражении: «Во время наступления турок на Сарыкамыш в декабре 1914 – январе 1915 гг., армяне, подняв мятеж, нанесли государству удар спину» (с. 318). Где и когда произошел мятеж не указывается. Лишь констатируется: «Поражения турок воодушевили армян»⁵. Голословно утверждается об убийстве мусульман и турок в Восточной Армении⁶, хотя на деле в феврале 1915 г. в Сасуне и Мушской долине стали действовать отряды «Тешкилят-и-махсусе» в главе с Бежаэддином Шакиром и войсковые части до 20 тыс. по уничтожению «сомнительных армян». Дарданелльская операция Англии и Франции заставила младотурок на время отказаться от задуманного и провести примирительные

¹ Столицы Армении. -<http://planetaarmenia.ru/content/show/19687-stolicy-ar-menii/>

² История Азербайджана по документам и публикациям..., с. 68.

³ Тунян В. Г., Армянский вопрос, с. 301.

⁴ Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос..., ч. 3, с. 16-18; Армянский вопрос..., с. 313.

⁵ Там же, с. 319.

⁶ Там же, с. 321.

переговоры с армянской стороной на условии отказа от «массовых избиений», осуществления «проекта выселения армян» и прекращения эксцессов в Сасуне¹.

В самом Сарыкамышском сражении армяне проявили себе достойными воинами, что был вынужденно в печати признать «восточный наполеончик» – главнокомандующий Энвер паша, бросивший армию. Из 90 тысяч аскяров второго корпуса турецкой армии вернулось лишь 12 тысяч². Поражение явилось следствием плохой подготовки турецких солдат к военным действиям в горных условиях и зимних холодов, отсутствия зимнего обмундирования³.

Любимым занятием мифотворцев является подсчет жертв армянского геноцида, которые оспаривают число жертв в 1,5 миллион человек. Не избежал этой участи и М. Гасымлы. Вслед за К. Гюрюном⁴, он признает наличие 300 тыс. армянских жертв. При этом отмечает гибель в 1915-1918 гг. «армянскими вооруженными отрядами» 600 тысяч убитых турок и курдов, т.е. вдвое больше чем армян (с. 369, 374).

По выявленному в 2005 г. «Докладу Талаата паши о Геноциде армян в 1917 году» (личные записи в тетради с «черной обложкой»), официальным количеством армян в Османской империи указано 1 миллион 200 тысяч армян. Но Талаат, учитывая разные факторы, проставил цифру 1 мил-лион 500 тыс. Из них было депортировано 924 тысячи 158 человек. Имеются две графы проживания армян за 1914 г. и переписи 1917 г., что позволяло Талаату иметь наглядное представление об итогах депортации, сопоставлять результаты проводимой депортации и геноцида, варьировать темпами истребительной политики.

В научный оборот документ был введен турецким историком Муратом Бардакчи под заголовком «Общее число армянского населения после переселения (tehsir-техчир)», но его анализ, имел локальный и поверхностный характер, поскольку данные Талаата не включают ряд регионов, в первую очередь Джаник (Саусун) Эдирне и Кесарии (отсюда выселено 40 тысяч армян)⁵.

Общая картина армянских жертв турецких режимов поддается воссозданию. При султанах Абдул-Гамиде в Западной Армении во время «зулума» погибло около 300 тысяч (1894-1896), а в Аданском вилайете за 1909 г. – 30-40 тысяч. Младотурецкий режим в Османской Турции и арабских пустынях уничтожил 1,5 миллион человек (1915-1917), а в Восточной Армении и Азербайджане – 500 тысяч (1918-1919). От рук кемалистов погибло в Республике Армения, Киликии и пр. – 300 тысяч армян (1920-1922).

Общее количество жертв армянского народа в 1894-1922 гг. составило около 2 млн. 640 тысяч, из которых большая часть погибла при младотурецком режиме⁶. Геноцид армян признан Стамбульским процессом над младотуркизмом в

¹ Русские источники о геноциде армян в Османской империи. Сост. Г. А. Абрамян, Т. Г. Севан-Хачатрян, вып. 1, Ереван, 1995, с. 71.

² Тунян В. Г., Армянский вопрос в русской печати..., с. 152.

³ Маркарян Г., Сарыкамышское сражение и проблема Геноцида армян. - [http:// www.yerkramas.org/article/95741/](http://www.yerkramas.org/article/95741/)

⁴ Гюрюн К., указ. соч., с. 138, 140. - ebooks.preslib.az/pdfbooks/ubooks/armdosye.pdf

⁵ Сарафян А., «Это Османский доклад о Геноциде армян» - [http:// www.regnum.ru/news/445741.html#ixzz32koOw0q1](http://www.regnum.ru/news/445741.html#ixzz32koOw0q1)

⁶ Тунян В. Г., Армянский вопрос в русской печати 1900-1917 гг. Ереван, 2000, с. 213.

1919-1920 гг., приговоривших его руководителей к смертной казни¹. Именно приговор стал основанием для его приведения в исполнение над Талаатом, Энвером, Джемалем, Бехаэддин Шакиром². Однако в течение многих лет ангажированные историки фальсифицируют геноцид армянского народа, создавая желаемую им трактовку происшедшего. Точно также убийства мирного населения в ходе Первой мировой войны было характерным для мусульман а не армян³.

М. Гасымлы демонстрирует полный набор штампов младотурецкой пропаганды, призванный скрыть либо обелить Геноцид армян и депортации армянского населения. При этом повторяется положение турецкого дипломата и историка К. Гюрюна о том, что «техчир» являлся вынужденной мерой по обеспечению безопасности империи, значительности жертв среди мусульман. Однако они погибли не от геноцида, а от вступления Турции в Первую мировую войну⁴, что можно было избежать.

Интерес представляет рассмотрение М. Гасымлы «уступки» Еревана армянской стороне на заседании Азербайджанского Национального совета в ходе тифлисского заседания от 29 мая 1918 г. Решение представляется вынужденной геополитической мерой из ряда факторов: давление «иностранных государств» (очевидно речь о Турции); необходимость столицы для Армении; значимость армянского фактора на Южном Кавказе отсутствие военной силы воспротивиться провозглашению Еревана столицей Республики Армения; расчет на создание конфедерации с Арменией (с. 467-470).

Самым главным фактором, на наш взгляд, являлось нахождение Азербайджанского Национального совета в Тифлисе, который оказался полководцем без войска. А именно Баку находился под властью большевистского совета во главе с С. Шаумяном и контролем Советской России. Это заставило азербайджанцев избрать столицей Гянджу и призвать младотурок во главе с Нури пашой для захвата Баку. Имелся расчет привлечь армян к походу на Баку, что провалилось, а затем растворить в конфедеративном союзе.

Точно также негляже представляются отношения между республиками Армения и Азербайджан, где первая обвиняется в «насилии» над бакинским режимом и расширении территории путем оккупации (с. 518). Вследствие чего Азербайджан отправил войсковые части «в Карабах и Зангезур для наведения там порядка» (с. 501).

¹ **Имаил Х.**, Претензии о «Геноциде армян» в свете исторических фактов. - <http://minval.az/news/46342/>

² Геноцид армян по документам судебного процесса младотурок. Предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна, Ереван, 1988, с. 19, 20 (на арм. яз.); «Незавершенный Нюрнберг». К 90-летию судебного процесса над младотурками. - <http://www.genocide-museum.am/rus/online-exhibition9.php>

³ **Гулян Ю.**, Фальсификация истории армяно-азербайджанских отношений 1918-1920 гг. в современной азербайджанской историографии. - <http://www.academhistory.am/upload/files/GULYANY.pdf>

⁴ **Тунян В. Г.**, Мифы младотуркизма о Геноциде армян // Историко-филологический журнал, 2015, № 1, с.17-19.

Между тем в сентябре 1919 г. состоялся грузино-азербайджанский договор против Добровольческой армии и Армении. В третьей статье договора указывалось: «Армян считать врагами»¹. 20 сентября Азербайджан начал военные действия в Зангезуре, а Грузия стала осуществлять экономическую блокаду². Это заставило министра иностранных дел Армении 28 ноября 1919 г. предоставить ноту протеста дипломатическому представителю Азербайджана в Ереване³. Созвана мирная конференция в Тифлисе, признавшая контроль Армении над Зангезуром⁴. Карабах же, согласно седьмому съезду 15 августа 1919 г., имел «Временное соглашение» с правительством Азербайджана. Нагорная часть Карабаха временно, до решения его статуса Парижской мирной конференции, признавала юрисдикцию руководства Азербайджана⁵. 14 декабря открылась армяно-азербайджанская конференция в Тифлисе по спорным вопросам, которая оказалась сорванной «интригами» представителей Азербайджана⁶.

М. Гасымлы поставлена проблема политической ориентации и её значимости для Азербайджана и Армении в 1920 г. По его мнению, желание Антанты диктовать Турции свои условия, захватить нефть Азербайджана и погубить большевизм трансформировало Азербайджан в союзника Советской России и кемалистской Турции. Стремление Армении якобы образовать «Армению от моря до моря», проявившееся в «экспансии» против Азербайджана обернулось «сладкой мечтой» (с. 479, 509).

В представленном раскладе игнорируется тот факт, что кемалистская Турция на блюдечке с каймой сдала Азербайджан Советской России, чтобы самой выстоять против Антанты. Компенсационной мерой Бакинское руководство сочло территориальную экспансию против Республике Армении.

Публицистический подход к политике Армении не учитывает сложный геополитический процесс. Определяющий процесс государственной жизнестойкости являлся конфликт между политической ориентацией Антанты и России. Западную ориентацию стимулировало стремление Антанты создать дееспособное армянское государство из Восточной (Русской Армении) и значительной части Западной Армении (Турецкой). Красный Кремль стремился восстановить царские границы на Кавказе и создать однотипный политический режим. Геополитическая ситуация стала рассматриваться сквозь призму противодействия двух миров: дашнакской Армении – аванпост Антанты и Азербайджан – аванпост Советов. И в результате 2 декабря 1920 г. в Армении была провозглашена Советская власть. Для приручения политической элиты Азербайджана Красный

¹ **Петросян Г. А.**, Грузино-азербайджанские антирусские военные действия и Республика Армения (1919 г. июнь, сентябрь). – В кн.: Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы, Ереван, 2014, с. 50.

² Там же, с. 31-33, 49-51.

³ **Григорян Р. А.**, Документы о оборонительных боях Зангезура в 1918-1919 гг. // Вестник общественных наук, 1989, № 1, док. № 15, с. 83.

⁴ Нахичеван-Шарур 1918-1921 гг. Документы и материалы // Вестник архивов Армении, 1993, № 1-2, с. 13 (на арм. яз.):

⁵ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Сост. **Барсегов Ю. Г. М.**, 2008, т. 1, № 351, с. 364-366.

⁶ Республика Армения в 1918-1920 гг. Отв. ред. **Г. Галоян, В. Хазахеян**, Ереван, 2000, № 130, с. 140; № 149, с. 166.

Кремль передал ему армянский Карабах на правах автономии, чтобы находилась в постоянном напряжении, и создал из Нахичеванского края протекторат для поддержания конфронтации между тюрками и армянами¹.

Привлекают внимание сонм ангажированных лиц, причастных к изданию работы. Научным редактором является д.и.н., профессор Али Гасанов, являющийся руководителем отдела по общественно-политическим вопросам администрации президента Азербайджана². Рецензентами выступили турецкий профессор Кемал Чичек, исследующий отношения мусульман и немусульман в Османской империи, преподающий турецкую и европейскую историю³, и д. и. н., проф. Г. Мархулия. Первый как отрицатель Геноцида армян формировал антиармянскую официальную пропаганду в столетие Геноцида армян⁴, а второй известен своими одиозными трудами по Армянскому вопросу⁵. Из них наибольшее воздействие, очевидно, на воззрения Гасымлы оказал Али Гасанов, отстаивающим миф о стремлении армян к воссозданию «Великой Армении», заселении армянами Нагорного Карабаха в 1918 г. и проч.⁶

Такой звездный состав мифотворцев означает значимость положений труда азербайджанского историка, рассматриваемого как пилотный к 100-летию Геноцида армян, символизирующий наступательный характер сказительной тюркской пропаганды, смыканию рядов вокруг искажения Армянского вопроса и Армянской Голгофы.

В целом, труд Мусы Гасымлы является очередным аргументационным опусом историкопсихотропной войны Азербайджана против истории Армении и Армянского вопроса, где использованы штампы младотуркизма и достижения азербайджанских сказителей. В нем представлен информационный уровень фактов, представляющий их в определенном свете, вписывающийся в системный подход сказительства. Он может быть полезен в качестве мифотворческого продукта для семинарских занятий студентов по изучению техники и манипуляции исторических явлений и событий, ознакомлению с творчеством сказителей «новой» истории Закавказья. Истина и мифы несовмещаются.

ВАЛЕРИ ТУНЯН

¹ Тунян В., Конфликты Армянской Республики 1920 года // ЕФ МНЮИ-XXI век, 2001, № 16, с. 42.

² Гасанов А., «Азербайджан – подлинный образец светской модели исламского мира». – <http://www.fo-rumdaily.com/ali-gasanov-azerbaijan/>

³ Кемал Чичек. - <https://translate.google.am/translate?hl=hy&sl=tr&u>

⁴ Армянский вопрос в турецких СМИ. - <http://blognews.am/rus/news/277282/>.html

⁵ Гурам Мархулия-икорная дипломатия. - caviar-diplomacy.net/guram-marhuliy.html; Мархулия. Идея «Великой Армении». - <https://iberiana.wordpress.com/armenia.../marxulia-...>

⁶ Гасанов А., Политика национального развития и безопасности Азербайджанской республики, Баку, 2014, с. 491-493. - astara.cls.az/uploads/files/403061423902329.pdf

100 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft: erinnern. gedenken. gestalten, Hannover, „Carl Küster Druckerei“, 2014, 300 S.

100-ամյա Գերմանա-հայկական ընկերությունը. հիշել, ոգեկոչել, կերպարանագործել, Հանովեր, «Կարլ Կյուստեր», 2014, 300 էջ

2014 թ. լրացավ Յոհաննես Լեփսիուսի հիմնադրած Գերմանա-հայկական ընկերության հարյուրամյակը, մի կազմակերպություն, որը թե՛ Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում և թե՛ այդուհետ հսկայական ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի ձայնը գերմանական և միջազգային հանրությանն ու բարձր ատյաններին հասցնելու, հայ և գերմանական մշակութային, հասարակական ու քաղաքական կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև հայության իրավունքներն արտերկրում պաշտպանելու հարցում: Հոբեյանական այս տարելիցը, բնականաբար, պետք է ընկերությունը դրդեր ամփոփ վերագնահատել իր անցած բարդ ու դժվարին ուղին և միաժամանակ ծառայեր որպես մի նոր՝ խորհրդաշատ ելակետ՝ իր կենսագրության նոր հարյուրամյակը մուտք գործելու շեմին: Հոբեյանական տարվա կապակցությամբ ընկերության հրատարակած՝ գրախոսվող գիրքը վերոնշյալի խոստուն մարմնավորումն է: «Մենք, ինչպես և մեզ հետ շատերը,– նշված է կազմակերպության նախագահ Բաֆֆի Քանդյանի հեղինակած ներածությունում,– հիշում ենք մեր ընկերության հիմնադիրներին և այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել այն ժամանակ, ոգեկոչում ենք գոհերին և ի ցույց դնում նրանց, ովքեր կերպարանագործում են գերմանա-հայկական ներկայիս հարաբերությունները» (էջ 7):

Այդ իսկ մոտեցումով են ընտրվել սույն գրքում զետեղված արժեքավոր հոդվածները, որոնց հեղինակները, որպես կանոն, կանգնած են ընկերության գործունեության ակունքներում կամ պատկանում են նրա մերձավորագույն գործընկերների շարքին: Գրքի սկզբնամասում հրատարակված են ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի, Գերմանիայի Բունդեսթագի նախագահ Նորբերտ Լամմերտի, Գերմանիայում ՀՀ նախկին դեսպան Վահան Հովհաննիսյանի, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին II-ի, Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ I-ի, Հայ առաքելական եկեղեցու գերմանահայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին Բեկչյանի, Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցու խորհրդի նախագահ Նիկոլաուս Շնայդերի, Գերմանական կաթոլիկ թեմերի խորհրդի նախագահ Ռոբերտ Յոլիչի և Լեփսիուսի թոռնորդի, Լեփսիուսի ողջ ընտանիքի անունից հանդես եկող Մանֆրեդ Աշկե-Լեփսիուսի ողջունի ջերմ և սրտառույշ խոսքերը, որոնցում լավագույն մաղթանքների հետ մեկտեղ արժևորում է գնահատում է ընկերության գործունեությունը:

Գրքի՝ «Հակասականություն. մշակութայինը և քաղաքականը նախքան Առաջին աշխարհամարտը» խորագիրը կրող առաջին բաժինը սկսվում է հայտնի հայ աստվածաբան, Էրլանգենի համալսարանի դեկան Հացիկ Գագերի՝ «Գերմանա-հայկական ակադեմիական հարաբերությունները XIX դարի կեսից հետո» հոդվածով, որտեղ լուսաբանվում են նշված հարաբերությունների բնույթը, բովանդակությունը, ինչպես և դրանց զարգացման հիմնական ուղիներն ու առանձնահատկությունները: Հեղինակը հանգամանալից տեղեկություններ է հաղորդում նաև խնդրո առարկա ժամանակահատվածում գերմանական համալսարաններում ուսանած հայ երիտասարդների մասին, ներկայացնում է Գերմանիայի ավետարանական շրջանների հետ Հայ ավետարանական եկեղեցու առնչությունները, լուսաբանում նաև Լայպցիգի համալսարանի հայ ուսանողների կողմից 1880-ական թվականների կեսերին հիմնադրված՝ Հայ ակադեմիական միության գործունեությունը: Ընդ որում՝ այդ արժեքավոր տեղեկություններից, ինչպես նաև դրանց վերաբերող փաստաթղթերից շատերն առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Ադրյուրագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում նաև գրքում հավելվածի տեսքով ներկայացված՝ Լայպցիգի հիշյալ ակադեմիական միության՝ 1893-1913 թթ. անդամների ցուցակը:

Կոմիտասին և Բեռլինի երաժշտական արվեստի հետ նրա առնչություններին վերաբերող հոդվածում Ռեզինա Ռանդհոֆերն անդրադարձներ է կատարում նրա կենսագրության վաղ շրջանին, բեռլինյան տարեգրությանը և հայրենիք վերադառնալուց հետո մեծագույն երգահանի՝ այստեղ ծավալված գործունեությանը: Միաժամանակ նա ըստ ամենայնի արժևորում է Կոմիտասի ներդրումը հայ երաժշտարվեստի ինքնության հայտնաբերման, զարգացման և կատարելագործման ասպարեզներում:

Այս բաժինը եզրափակող «Գերմանիան և Հայկական հարցը» հոդվածում շվեյցարացի ցեղասպանագետ Հանս Լուկաս Կիզերը լուսաբանում է Հայկական հարցի պատմությունը մեծ տերությունների, այդ թվում՝ Գերմանիայի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունների համատեքստում, ներկայացնում է Բեռլինի վեհաժողովից ի վեր Հայկական հարցի առնչությամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականությունը, ինչպես նաև վերջինիս համապատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության խնդրում:

Գրքի՝ «Գերմանացի քրիստոնյաների ծառայությունը որպես ապաշխարում. ճանապարհը դեպի Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը» անվանումը կրող երկրորդ բաժնում նախ ներկայացված է Ակսել Մայսների՝ Գերմանա-հայկական ընկերության (այսուհետ՝ ԳՀԸ) հիմնադրմանը և դրա հետ կապված առավել կարևոր իրադարձությունների լուսաբանմանը վերաբերող հոդվածը: Հեղինակը կատարում է նաև պատմական ակնարկ՝ անդրադառնալով XIX դարի վերջին Լեփսիուսի մեկնարկված հայոցության աշխատանքներին, Գերմանիայի հասարակական շրջաններում ի հայտ եկած հայանպաստ այլ նախաձեռնություններին և ապա, ներկայացնելով

Հայկական հարցի և գերմանա-թուրքական հարաբերությունների զարգացումները, ի ցույց է դնում այն նախադրյալները, որոնք հիմք դարձան ընկերության հիմնադրման համար:

Ա. Մայսների հողվածին հաջորդում է Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյանի՝ ԳՀԸ-ի հիմնադիր անդամներին առնչվող հրապարակումը, որտեղ հանգամանալից տեղեկություններ են հաղորդվում վերջիններիս մասին: Ներկայացված տեղեկություններն ու կատարված արժեքավոր լուսաբանումները օգնում են ամբողջացնելու մեծ երախտիք ունեցող այդ մտավորականների համագործակցության բազմաթիվ կարևոր բաղադրիչներ:

Հաջորդ բաժինը, որը կրում է «ԳՀԸ-ի աշխատանքները 1914 թվականից առ այսօր» խորագիրը, սկսվում է տողերիս հեղինակի հողվածով, որտեղ ամբողջականորեն, մասամբ նաև գերմանական պատմագրության մեջ դեռևս շրջանառության մեջ չդրված սկզբնաղբյուրների հիման վրա լուսաբանվում է Լեփսիուսի գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

Լեփսիուսի տան տնօրեն Ռոլֆ Հոսֆելդն իր հողվածում գնահատում է և արժևորում Լեփսիուսի՝ իբրև պատմաբանի մեծ վաստակը Հայոց ցեղասպանության փաստագրման և լուսաբանման հարցում: Հեղինակն իր տեսակետները հիմնավորում է պատմական ստույգ փաստերով՝ միաժամանակ հանգամանալից անդրադարձ կատարելով Լեփսիուսի՝ հարցի առնչությամբ հրապարակած մի շարք ուսումնասիրությունների:

Հաջորդիվ հրատարակված՝ Մարտին Թամկեի հողվածը նվիրված է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» գրքում Լեփսիուսին վերաբերող հատվածների քննական վերլուծությանը: Կարևոր է, որ հեղինակը չի անտեսել այն հանգամանքը, թե Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեությունը և ցեղասպանության վերաբերյալ նրա հրապարակած տեղեկությունները որքան մեծ ազդեցություն են գործել Վերֆելի վրա՝ իր վեպի մտահղացման և այն իրագործելու հարցում:

Համիդյան կոտորածներից հետո, մասնավորապես Ուրֆայում Լեփսիուսի և նրա «Գերմանական արևելյան առաքելություն» կազմակերպության իրականացրած տևական ու համալիր հայօգնության աշխատանքների գնահատմանը, ինչպես նաև Թուրքիայում վաղեմի լեփսիուսյան հաստատությունների հետքերը հայտնաբերելու նպատակով ի հայտ եկած նախաձեռնություններին է առնչվում Մերլին Մոլակյանի և Մանֆրեդ Բլանկի «Մոխիր և փյունիկ» հողվածը:

Պետեր-Ֆրանկ Ռյոսելերը պարզաբանում է ԳՀԸ-ի գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտից մինչև 1956 թ. ընկած ժամանակահատվածում: Բնականաբար պատշաճ անդրադարձ է կատարվում նաև Հայոց ցեղասպանության և հարակից խնդիրների վերաբերյալ ընկերության ծավալած հրապարակախոսական բուռն գործունեությանը:

Բաժինը եզրափակում է Բաֆֆի Քանոյանի «Փյունիկ մոխրի միջից. 1972 թ. վերահիմնադրումից առ այսօր» հոդվածը, որտեղ լուսաբանվում է ԳՀԸ-ի գործունեությունը նշված ժամանակահատվածում: Ներկայացվում են մինչ այդ ժամանակավորապես իր աշխատանքները դադարեցրած ընկերության վերահիմնադրման հանգամանքները, ինչպես նաև այդ հարցում առաջացած խոչընդոտներն ու դրանց հաղթահարման նպատակով իրականացված ջանքերը: Հեղինակը քննական անդրադարձ է կատարում նաև նոր մեկնարկի շեմին և այդուհետ իրականացված կարևորագույն միջոցառումներին, որոնք էական և կողմնորոշիչ դեր են խաղացել ընկերության գործունեությունը նոր պայմաններում նախկին՝ գորեղ ավանդույթներին համապատասխան զարգացնելու հարցում:

Գրքի հաջորդ բաժինը, որը կրում է «Ձուգահեռներ. մշակութայինը և քաղաքականը Խորհրդային Միության փլուզումից հետո» խորագիրը, սկսվում է Բաֆֆի Քանոյանի հոդվածով՝ նվիրված Բունդեսթագում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձևի ընդունման նպատակով իրագործված աշխատանքների լուսաբանմանը, որոնցում ԳՀԸ-ը կարևոր դերակատարում է ունեցել: Հանգամանալից քննական լուսաբանման են ենթարկվում ինչպես այդ առնչությամբ Բունդեսթագին ներկայացված դիմումներն, այնպես էլ դրանց հետևող իրադարձությունները և, բնականաբար, նաև բանաձևի՝ ի հայտ եկած նախագծերն ու դրանց ճակատագիրը:

Չոհրաբ Մնացականյանն ամփոփ ներկայացնում է Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Գերմանիայի փոխհարաբերությունների պատմությունը՝ դրանց շրջանակում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձություններով հանդերձ, իսկ բաժնի երրորդ՝ եզրափակիչ հրապարակումը պատկանում է Ստեփան Դոգերլոխին, ով քննական անդրադարձ է կատարում Գերմանիայի Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի և Հայաստանի միջև ձևավորված բարեկամական հարաբերություններին, այդ համատեքստում իրականացված գրական, մշակութային և կրթական շփումներին ու դրանց հիմնական արդյունքներին:

Գրքի հաջորդ և վերջին բաժնում, որը կրում է «Բազմակարծության մեջ միասնական. գերմանա-հայկական երկխոսության մասնակիցները. ընտրանի» խորագիրը, նախ ներկայացված է Սերովբե Իշխանյանի՝ Հայ առաքելական եկեղեցու գերմանահայոց թեմին վերաբերող հոդվածը, որտեղ պարզաբանվում են թեմի ստեղծման պատմությունը, նրա կառուցվածքը, կանոնադրությունը, ֆինանսավորման աղբյուրները և գործունեության հիմնական բաղկացուցիչները: Այնուհետև զետեղված է Մադլեն Վարդյանի և Թամար Համույանի՝ Գերմանահայոց կենտրոնական խորհրդին վերաբերող հրապարակումը, որում, ի թիվս այլ հարցերի, լուսաբանվում են այն նպատակներն ու սկզբունքները, որոնցով բնութագրվում է խորհրդի գործունեությունը:

Մանուկ Աճեմյանն իր հողվածում ներկայացնում է Գերմանիայում հայ ձեռնարկատերերի միության գործունեությանը, իսկ հաջորդող՝ Ջիորջիո Բավայի ուսումնասիրությունը նվիրված է Ախենում 1972 թ. հիմնադրված Հայկական ճարտարապետության կենտրոնի աշխատանքներին և դրանցում Արմեն Հախնազարյանի ունեցած ծանրակշիռ դերակատարությանը:

Ա. Դրոստ-Աբգարյանը և Հերմինե Բուխհոլց-Նազարյանը լուսաբանել են Հայագիտական հետազոտությունների «Մեսրոպ» կենտրոնի ստեղծման պատմությունը, դրա աշխատանքներն ու անցած ժամանակամիջոցում ունեցած նշանակալից ձեռքբերումները:

Բաժնում այնուհետև զետեղված Ռոյ Կնոկեի հողվածում հանգամանալից անդրադարձ է կատարվում Պոտսդամի Լեփսիուսի տան գործունեությանը, որն իր կարճատև գործունեության ընթացքում արդեն դարձել է հայագիտական և ցեղասպանագիտական միջոցառումների ծանրակշիռ և հեղինակավոր կենտրոն: Ալիսա Մարուքյանը Հայկական հարցերի ինստիտուտին վերաբերող իր հրապարակման մեջ ներկայացնում է Էդուարդ Հովհաննիսյանի հիմնադրած այդ հաստատության գործունեության պատմությունը, դրա սկզբունքները, նպատակներն ու կառուցվածքը:

Բաժինը եզրափակվում է Թեսսա Հոֆմանի «Հաշտեցում ծանրաբեռ պատմության քննության միջոցով. հետադարձ հայացք (1999-2014)» հողվածով, որտեղ ի մի են բերվում նրա իսկ հիմնադրած՝ «Ճանաչում» աշխատանքային հանձնախմբի անցած բեղուն ճանապարհն ու տարեգրությունը: Լուսաբանվում են հանձնախմբի քաղաքական, գիտական և հրապարակախոսական գործունեությունը և, բնականաբար, նաև Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, մարդու և միջազգային իրավունքի հաղթանակի ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերը:

Գերմանա-հայկական ընկերության հրատարակած այս արժեքավոր ժողովածուն, անկասկած, ծանրակշիռ ներդրում է պատմագիտության մեջ, որը միաժամանակ կարևոր նշանակություն ունի ինչպես ընկերության անցած հարյուրամյա ուղին գնահատելու և արժևորելու, այնպես էլ նորը կերտելու հարցում:

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Vahram Shemmassian, *The Musa Dag Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939, Beirut, Haigazian University Press, 2015, 376 p.*

Վահրամ Շեմմասեան, *Մուսա Տաղի Հայերը. Ընկերային-Տնտեսական Եւ Մշակութային Պատմութիւն, 1919-1939, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատուն, 2015, 376 էջ*

Հատորին հեղինակը՝ Դոկտ. Փրոֆ. Վահրամ Շեմմասեան հայ նորագոյն շրջանի պատմութեան մասնագէտ է: Ան 1996ին պաշտպանած է իր դոկտորականը Քալիֆորնիա-Լոս Անճելըսի Համալսարանէն՝ «Մուսա Տաղի Հայ Գիւղացիութիւնը. Պատմաագագրական Ուսումնասիրութիւն, 1840-1915» նիւթով: Ներկայիս ան վարիչն է Քալիֆորնիոյ Նահանգային Համալսարանի Նորթրիճի մասնաճիւղի Ժամանակակից եւ Դասական Լեզուներու եւ Գրականութեանց Բաժնին Հայագիտական Ուսմանց Ծրագրին:

Գրախօսուող գիրքը դրսեւորումն է հեղինակին երեք երեւոյթներու՝ որդիական զգացումներ, քաղաքացիական պարտականութիւն եւ գիտական միտք: Որդիական՝ որովհետեւ հեղինակը ծնունդն է մուսալեոցի ընտանիքի: Քաղաքացիական՝ որովհետեւ ան քաղաքացին է Մուսա Լեռան յետնորդ Այնճարի: Մեզ, սակայն, այստեղ առաւել կը հետաքրքրէ գիրքին գիտական արժէքը:

Գիրքին ներածականին մէջ հեղինակը կը ճշդէ որ հատորը կ'ուսումնասիրէ Մուսա Լեռան շուրջ 6300 հոգի հաշուող գլխաւոր վեց գիւղերու (Պիթիաս, Հաճի Հապիպլի, Եողուն Օլուք, Խտըր Պէկ, Վաքըֆ եւ Քեպուսիէ)՝ երկու աշխարհամարտերուն միջեւ եղած ժամանակաշրջանի ընկերային, տնտեսական եւ մշակութային պատմութիւնը: Իսկ այդ գիւղերուն կրօնաեկեղեցական, կրթական եւ քաղաքական պատմութիւնը՝ հեղինակը կը հաւաստէ ներկայացնել այլ հատորով մը: Եթէ հրատարակուած այս հատորին աւելցնենք «խոստացուած» հատորը, նաեւ՝ հեղինակին դոկտորական արարտաճառը, ապա կրնանք լաւատեսօրէն հետեւցնել, որ շնորհիւ Շեմմասեանի յարատեւ եւ հետեւողական անդուլ աշխատասիրութեան, հայագիտութիւնը յառաջիկային պիտի ունենայ հայ ժողովուրդի մէկ մասին՝ մուսալեոցիներուն, վերջին հարիւրամեակի ամենահամապարփակ, ժամանակակից գիտական պատմութիւնը: Նման տարողութեամբ եւ բնոյթի ուսումնասիրութենէ դժբախտաբար զուրկ է գրեթէ որեւէ այլ հայամաս, հակառակ հայրենակցական միութիւններու կողմէ հրատարակուած հարիւրաւոր հատորներուն եւ վերջին տասնամեակներուն լոյս տեսած ազգագրական բազում գիտական ուսումնասիրութիւններուն, որոնք անգնահատելի յաւելում

են հայուն կենցաղային-առօրեական կեանքին եւ պատմութեան ուսումնասիրական բնագաւառին:

Հատորը բաժնուած է ութ Գլուխներու, որոնք յաջորդաբար կ'անդրադառնան մուսալեոցիներու յետպատերազմեան վերաբնակեցումին, ընկերային կառոյցին, երկրագործութեան եւ անասնապահութեան, առետուր-շուկայ-արհեստներուն, Միջին Արեւելք եւ Եթովպիա պանդխտած մուսալեոցիներուն, Մ. Նահանգներ պանդխտած մուսալեոցիներուն, զբօսաշրջութեան եւ հանգստավայրերուն, եւ մշակութային դրսեւորումներուն: Գիրքը ունի նաեւ ներածական մը ու վերջաբան: Հատորը հարուստ է 91 նկարներով¹, ունի ծաւալուն աղբիւրացանկ եւ անուանացանկ: Ան ունի նաեւ հինգ յաւելումներ, որոնց առաջինով տրուած են Պիթիասի 284 ընտանիքներու 1939ի անդամաթիւր եւ կալուածները (տուն, պարտէզ, հողաշերտ եւ արեժէքը այդ կալուածներուն), երկրորդով, երրորդով եւ չորրորդով յաջորդաբար՝ 207 պիթիասցիներու, 207 հաճիհապիպլիցիներու եւ 217 խտրբալէկցիներու անասուններու (կով, եգ, այծ, ոչխար, ձի, էշ, խոզ, մեղուափեթակ) 1939ի քանակը եւ արժէքը, իսկ հինգերորդով՝ 184 քեպուսիէիցի ընտանիքներու 1939ի անդամաթիւր եւ անասուններու (կով, եգ, այծ, ոչխար, էշ) քանակն ու արժէքը: Վերջաբանը կը կատարէ համառօտակի ողիսականը Մուսա Լեռան պարպումին, ժողովուրդին կամաւոր հեռացումին եւ Այնճար տեղաւորումին:

Մուսալեոցիք արեւմտահայ այն իւրայատուկ զանգուածն են, որոնք յետ-եղեռնեան բնօրրանային կեանք մը ունեցան շուրջ քսան տարիներ²:

Մուսա Լեռը առանձնայատուկ է նաեւ անով որ՝ ի տարբերութիւն միւս բոլոր հայրենակցական ենթախումբերուն, ան Սփիւռքի հաւաքական առաւելագոյնս մէկտեղուած կեանքը ունեցաւ: Այս երեւոյթը առիթ տուաւ որ Մուսա Լեռան պապենական կենցաղային, ազգագրական եւ պատմական յիշողութեան ու բանահիւսական նշխարներ առաւելագոյնս պահպանուելու առիթն ունենան: Մուսալեոցիներու համախումբ կեանքը նաեւ լայն հնարաւորութիւն տուաւ որ ուսումնասէրներ դիւրութեամբ կարենան մուսալեռեան միջավայրը օգտագործել իբրեւ գիտական ուսումնասիրութեան տեսադաշտ եւ առաւել մատչելի բնագաւառ:

¹ Ասոնք բնանկարներ են, ինչպէս նաեւ՝ ընտանեկան, ընկերային առիթներու, զինեալ խմբակներու, յուղարկաւորութեան, պսակի, որսորդական, սովորութեանական, հերկի, երեւելիներու, Ոստայն Հիւսուածեղէնի Ընկերութեան, արհեստագործական, մուսալեոցիներու արտասահմանեան (Եթովպիա, Եգիպտոս, Մ. Նահանգներ) կեանքի, կենցաղի եւ ասպարէզի նկարներ:

² 1939ին, Ալեքսանտրէթի Սանճաքի կցումով վերջ գտաւ մուսալեոցիներու այդ կեանքը: Այնուհետեւ, քեսապահայութիւնը մնաց միակ արեւմտահայ բեկորը որ յետ-եղեռնեան բնօրրանային կեանք ունեցաւ եւ կը շարունակէ ունենալ հակառակ 2014ին պարտադրուած 87օրեայ արտաքսումին:

Դժբախտաբար, Զինադադարէն ետք բնօրրան վերադարձէն մինչեւ քեմալական ցեղային միատարրութեան քաղաքականութեան հետեւանք կրկնաքստորը (1918-1921)՝ պապենական հողին վրայ տարուող վերականգնումի աշխատանքներուն եւ կեանքին մասին ուսումնասիրութիւնները շատ դրուագային են: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ուսումնասիրական բաղդատութիւն կատարել ցեղասպանութենէն ետք հայ վերականգնումի եւ վրածնունդի ճիգին. թէ ի՛նչ՝ տարբերութիւններ եւ նմանութիւններ, խորք, ծրագրաւորում, թափ ու լիցք, տեսիլք եւ հեռանկարներ ունէին երկու ենթախորքերը բնօրրանին՝ Մուսա Լեռ եւ Կիլիկա: Դեռ աւելին, կարելի է նաեւ ուսումնասիրել թէ ինչ զարգացումներ ունեցան այս երկու համայնքներու մշակութային ժառանգութիւնները՝ երկրորդ տեղահանութենէն ետք՝ իրարմէ շուրջ քսանամեակ մը հեռաւորութեամբ: Կարելի է վերլուծել նաեւ թէ ինչ ճակատագրուեցաւ այս երկու համայնքներուն մշակութային ժառանգութեան յետ-սփիւռքեան կեանքին (մին՝ 1921էն ետք, միւսը՝ 1940էն ետք) եւ արդեօք կարելի էր որեւէ բան փրկել, կարելի՞ էր որեւէ մշակութային ժառանգ այժմեացնել՝ արդիական շունչ տալով անոր, արտադրական միաւորներու զարկ տալով եւ համապատասխան շուկաներ յառաջացնելով: Այս եւ ուրիշ վերլուծութիւններու դուռ կը բանայ այս գիրքը, առիթ տալով թուրքին կողմէ մեզի պարտադրուած կորուստին մէջ իսկ մէր կողմէ կորսնցուցած առիթները վերլուծելու, եւ մակերեսային չնայելու մեր դարերու ընթացքին արարած մշակութային ժառանգի երեւոյթներուն անհատնում կորուստներուն:

Դեռ աւելին, այս գիրքը նիւթ կը տրամադրէ նաեւ բնօրրանին մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան, թէ՛ սփիւռքացող հայ արքստրավայրերուն մէջ յետ-եղեռնեան հայկական վերականգնումի պատումին: Նման ուսումնասիրութիւնը կրնար պարզել այն հսկայ ճիգը (եւ այն ուղղութիւնները որոնց վրայ կատարուեցաւ հիմնական ներդրումը), զոր հայ ժողովուրդը պարտադրուեցաւ ընել՝ իր ուժականութիւնը շեղելով զարգացումէն ապաքինումին եւ վերականգնումին:

Դժուար է, եւ արդէն շատ ուշ՝ վերականգնել յետ-եղեռնեան գաղթական առաջին սերունդին կեանքը: Այդ սերունդը եւ այդ կեանքին ականատեսները, այլ խօսքով՝ Սփիւռքի առաջին մշակները չկան այլեւս: Այդ հանգրուանին մասին կենդանի վկայութեան հազուադէպօրէն գրառուած տուեալներու օգտագործումով մասամբ կարելի պիտի ըլլայ վերակառուցել այդ անցեալը:

Շեմմասեան, սակայն, գիտական արթնութիւնը ունեցած է մուսալեռցի ականատեսները խօսեցնել՝ նամակագրութեամբ, հարցազրոյցներով (102 անհատ) եւ անոնց ունեցած կեանքի վկայութիւնները թուղթիմ դնել: Ասոնց համադրած է ան այն յուշագրութիւնները զորս զանազան մուսալեռցիներ ըրած են եւ թողած իրենց ընտանեկան աւանդներուն շարքին (20 նիւթ): Շեմմասեան նաեւ մաղած է սփիւռքահայ մամուլը եւ կարգ մը օտար

պարբերականներ (34 անուն թերթ) ու մեկտեղած մինչև 1940ականներ Մուսա Լեռան մասին եղած գրեթե ամեն գրություն, արձագանգ, տեղեկություն: Ան պրպտած է նաև ընտանեկան նիւթերն ու արխիւները 21 անհատներու, սերտած չորս տեղեկագիր ու վեց դոկտորական եւ մագիստրական թեզեր: Եւ ոչ միայն այսքան: Հեղինակը գիտական ուսումնասերի մեղուաջանութեամբ պրպտած է Միջին Արեւելքի առնչուող պետութեանց համապատասխան եւ հաստատութենական, հայկական եւ օտար արխիւներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը (13 արխիւ)՝ առաւել փաստացիութիւն, հաւաստիութիւն բերելու, շահեկան տուեալներ աւելցնելու, հարստացնելու եւ յաւելեալ լոյս սփռելու կարգ մը պղտոր մանրամասնութիւններու վրայ: Այս բոլորը իր ուսումնասիրական կենսապատումին կու տան թէ՛ ամբողջականի եւ թէ՛ մասնակիի կշիռ: Անշուշտ բնաւ ալ զանց չէ առնուած տպագիր գրականութիւնը (95 անուն): Կը թուի թէ բացի թրքական ու սուրիական պետական ու հաստատութենական արխիւներէն եւ տեղական մամուլի լրատուութենէն (վերջինս շատ անհաւանական՝ յաւելեալ մանրամասնութեանց առումով) դժուար թէ յայտնաբերուի որեւէ նիւթ որ նոր տուեալ աւելցնէ Շեմմասեանի՝ այս հատորին մէջ համադրաբար մեկտեղած ուսումնասիրութեան:

Հակառակ, սակայն հեղինակին լայնածիր եւ խորունկ գիտելիքին, ան երբեք ալ յաւակնութիւնը չի ցուցաբերեր ամենագէտ ներկայանալու. երբ հարկն է՝ ան կը նշէ որ տուեալ պարագան կարիքն ունի յաւելեալ տուեալներու, յաճախ կը զգուշանայ վերջնական եզրակացութիւն կատարելէ, հակառակ նիւթին ընձեռած հնարաւորութիւններուն:

Տուեալներու եւ մանրամասնութեանց բերումով, թերեւս, Մուսա Լեռը, այն միակ հաւաքականութիւնն է, ուր միջկուսակցական եղբայրասպանութեան թատերավայրի տուեալները առաւելագոյն խտութեամբ կատարուած են¹: Այս առումով եւս կրնանք հաստատել թէ Շեմմասեան առարկայականութեամբ կը բանայ այս երեսակը խնդիրներուն²: Եւ լա՛ւ է որ կը բանայ, խախտելով ժամանակավրէպ *թաստու* մը, ու առիթ տալով որ զայն տեսնենք ու մասնակի գաղափար մը գոյացնենք հայ միջքաղաքական պայքարին ու անոր մարդկայիլը կորուստներուն: Եւ անշուշտ, այստեղ շատ բան կայ ըսելիք՝ նախաեղեռնեան միջկուսակցական-միջֆետայական հակամարտութիւններէն, մինչև մատնութիւնները, Հայաստանի առաջին Հանրապետու-

¹ Ճիշդ է որ 1958ի Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներու շրջանի եղբայրասպանութիւնը աւելի բիրտ էր ու աւելի մեծաթիւ զոհեր իլեց, սակայն թուական համեմատութիւնը եւ տեւողութիւնը եթէ նկատի առնենք, հաւանաբար մուսալեռեան եղբայրասպանութիւնը ամենէն սուրը կրնանք նկատել:

² Այս առումով ալ, նկատի առնելով որ մուսալեռեան եղբայրասպանութիւնը թերեւս կը հանդիսանայ առաջին հանգրուանը յետ-եղեռնեան եղբայրասպանութեան, Շեմմասեան առաջին քարը դրած կ'ըլլայ յետ-եղեռնեան կծիկը քակելու, ծալքերը բացայայտելու, աշխարհագրական տարածքը ճշդելու, զարգացման ալիքները եւ հետեւանքները ուսումնասիրելու դառնաղէտ, ինքնավստ եղբայրասպանութեան:

թեան տարիներուն իշխանափոխութեան հետեւանքով յառաջացած քաղաքացիական բախումներն ու մեծաթիւ սպանութիւնները, Միջին Արեւելքի մէջ 1940-1960ականներու սկիզբ, ապա նաեւ Պելրութի մէջ 1980ականներուն տեղի ունեցած հայկական փոխադարձ սպանութիւնները...: Ինչու՞ չէ նաեւ՝ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան մեր օրերուն, ցոյցերու ընթացքին բրտութեան հետեւանքով յառաջացած մահ-սպանութիւնները...: Անշուշտ, հաճելի չէ թուարկումը՝ ուր մնաց վերլուծումը այս բոլորին: Ցաւալի՛ է ասիկա: Բայց ատելի՛ ցաւալին այն է որ մենք անգիտանալով մեր քաղաքական նաեւ այս փորձը կրնանք նման վտանգի մը մէջ օր մը, տեղ մը, դարձեալ՝ ու մի՛շտ գտնուիլ: Ասոր համար ե՛ւս հայագիտութիւնը անելիք ունի թապո՛ւ յառաջացնելով ո՛չ թէ նիւթի բացայայտման, այլ ոճրագործութեան կրկնութեան դէմ: Այս առումով եւս Շեմմասեանի երկը իր դրական դերը կը խաղայ:

Եզրակացնելով, կրնանք ըսել, թէ դժուար է գիտական նոր խօսք ըսել Շեմմասեանի ուսումնասիրած Մուսա Լեռան ոլորտներուն մասին: Ան գրեթէ սպառիչ է այդ առումով, սակայն նաեւ իր նախատիպութեամբ նոր ճամփայ կը հարթէ այլ համապարփակ ուսումնասիրութիւններու եւ բաղդատական համեմատութիւններու:

ԱՆՂՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

Amalia van Gent, Christina Leumann, *Den Ararat vor Augen. Leben in Armenien, Wettingen, Kolchis-Verlag, 2015, 246 S.*

Ամալիա վան Խենթ, Քրիսթինա Լոյման, *Հայեացք Արարատին. կեանքը Հայաստանի մէջ, Վեթինգեն, Կոլչիս Վերլագ, 2015, 246 էջ*

Սոյն գիրքին հեղինակները՝ զուիցերացի Ամալիա վան Խենթը եւ Քրիսթինա Լոյմանը հոս կը հրամցնեն իրենց գիտելիքները Հայաստանի պատմութեան ու մշակոյթին մասին, այսուհանդերձ նաեւ 1988-2015 թուականներու իրենց տպաւորութիւնները եւ ապրումները Հայաստանի մէջ: Այդ պատումին մեկնակէտը եւ դրդապատճառը եղած էր 1988 թ. Դեկտեմբերի ահաւոր երկրաշարժը, որը արդի Հայաստանի Հանրապետութեան հիւսիսային տարածքներն աւերած ու քանի մը տասնեակ հազար մարդկային կեանքեր խլած էր: Հեղինակներէն մէկը՝ Ամալիա վան Խենթ, ծագումով Յոյն մը՝ Ղարափոտուրօղլու (Karapodouroglou) ազգանունով, երկար տարիներ աշխատած է որպէս զուիցերական «Neue Zürcher Zeitung» թերթին թղթակից Պոլսոյ, Բաքուի ու Երեւանի մէջ: Ան ամուսնացած է յայտնի հոլանտացի-զուիցերացի հեռատեսիլի լրագրող Վերներ վան Խենթի հետ, որը յաճախ թղթակցութիւններ կը հաղորդէ Յունաստանէն, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր Արեւելքէն: Ամալիա վան Խենթի գրածները կը վերաբերին առաւելապէս ներկայ Հայաստանի իրադարձութիւններուն քաղաքական, ընկերային, հասարակական ու մշակութային ոլորտներէն ներս: Իսկ ցիրիխցի մանկաբոյժ Քրիսթինա Լոյմանը «Հայաստանին ուղղակի օգնութեան ընկերութիւն» ոչ կառավարական կազմակերպութեան տնօրէնը, իր ամուսնոյն՝ նոյնպէս մանկաբոյժ Էրնսթ Լոյմանի հետ միասին անոր ուժ ու եռանդ գերազանցապէս գործնական օգնութեան էր նուիրած, անոր եւ իր ամուսնոյն կողմէ Դեկտեմբեր 1988 թ. հիմնադրած ու ղեկավարած «Արաբկիր» երեւանեան մանկական հիւանդանոցին մէջ: Երկար տարիներու ընթացքին այս գոյգ զուիցերացի հեղինակները կը տիրանային Հայաստանի ու անոր ժողովուրդի մասին արեւմտաեւրոպացիի մը համար պատկառելի գիտելիքներուն՝ երկիրի մը մասին, որը մինչեւ այդ անոնց համար բոլորովին անծանօթ է եղեր: Եւ ի վերջոյ անոնք ձեռնարկած են ներկայ գիրքին հրատարակութեանը, որուն մէջ կը պատմեն իրենց կուտակած գիտելիքներն ու ապրումները: Այդ կերպ կը նկարագրէ գիրքին նախաբանին մէջ յայտնի զուիցերացի հայագէտ Հանս-Լուքաս Քիզեր այդ աշխատութեան ստեղծումին պատմութիւնը:

Հեղինակներուն մարդասիրական մղումները պատճառաբանած են անոնց մօտեցումներուն, քննարկումներուն ու դիտարկումներուն տեսանկիւնը եւ առանձնայատկութիւնները: Անոնց նշուած մղումներու էութիւնը եւ

անկեղծ հետաքրքրությունը ու համակրանքը Հայաստանի ու Հայերու հանդեպ ինքնին մեծ դրուատանքի արժանի են: Այնուհանդերձ կը վկայէ այդ աշխատությունը նաեւ արեւմտաեւրոպացիներու կողմէ Հայաստանի ընկալումին բաւական նեղ սահմաններ՝ երկիրի մը, որը բաւական օտար է անոնց համար, հանդիսանալով օտարոտի հոգեւոր տարածութիւն մը՝ օտար ասանդոյթներու, բարքերու ու վարքերու տէր մշակութային ոլորտ մը, մարդկային բոլորովին այլ վարուելակերպ ու նկարագիր մը:

Իմ դիտարկումս կը կեդրոնանայ այն գլուխներուն վրայ, գորս գրած է Ամալիա վան Խենթը, քանի որ անոնք կը լուսաբանեն Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային ոլորտը: Անոր քննարկումսն ու վերլուծումը կը կազմեն սոյն գիրքին հիմնական արժէքը եւ հետաքրքրութեան կորիզը: Իսկ իմ քննարկումս բաւական քննադատական պիտի ըլլայ, քանի որ շահագրգռուած եմ այս թեմային ճիշդ լուսաբանում մը տալու գործով:

Ամալիա վան Խենթի գլուխներ-յօդուածները նուիրուած են առաջին հերթին Հայաստանի նոր ու նորագոյն պատմութեան լուսաբանումին, անոր քննարկումներու կիզակէտին կը գտնուին Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ քաղաքական եւ ընկերային վերիվայրումները նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Ամալիա վան Խենթը կը սկսի բազմանշան խորագիր կրող գլուխով մը՝ «Արարատ լեռը միայն մեզի կը պատկանէ...»: Չակերտները հոս երկակի իմաստ ունին. անոնք կը մատնանշեն մեջբերումի մը պարագան, ասկէ գատ անոնք կ'ակնարկեն հետեւեալ մտքին՝ մեջբերուած արտայայտութիւնը Հայերէ կը բխի, իսկ հեղինակը կը մեջբերէ զայն առանց անոր իմաստին հետ համամիտ ըլլալու: Այդպիսի տպաւորութիւն մը երթալով աւելի ու աւելի կը խորանայ: Ի մասնաւորի քանի մը տող ետք, երբ նա կը գրէ. «Անոնք (Հայեր – Ա. Պ.) «Մասիս» կը կոչեն իրենց «Մայր սարը», թէւ Արարատը արդէն վաղուց կը գտնուի հայկական տարածքէն դուրս. տարիներէ ի վեր Թուրքիոյ հարաւարեւելքն է՝ Քիւրտերու բնօրրանին մէջ» (էջ 16): Մեջբերուած նախադասութիւնը կը պարունակէ երկու ծանրակշիռ սխալ. նախ «Թուրքիոյ հարաւարեւելք» հասկացողութիւն, իսկ յետոյ՝ «Քիւրտերու բնօրրանը»:

Ամալիա վան Խենթի նման հեղինակէ մը, որը Հայաստանի պատմութեան բաղդատաբար զգալի գիտելիքներու տէր մարդ է, սոյն հասկացողութիւններու, ինչպէս նաեւ հետագային բազմիցս օգտագործուող նման եզրի՝ «Արեւելեան Անատոլիա» գործածութիւնը բաւական տարօրինակ կը թուի (մեղմ ըսած): Նշեալ հասկացողութիւնները ոչ միայն ոչ ճշգրիտ, այլ սկզբունքօրէն սխալ եւ առաւել եւս՝ դատապարտելի են: Արեւմուտքի մէջ գործածուող Փոքր Ասիոյ աշխարհագրական քարտէսներուն վրայ. մանաւանդ ֆիզիկական աշխարհագրութեան վերաբերող՝ յաճախ կը հանդիպինք «Հայաստան» կամ «Հայկական Լեռնաշխարհ» մակագրութեան, որը ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքը կ'ընդգրկէ: «Արեւելեան Թուրքիա» կամ «Արեւելեան Անատոլիա» հասկացողութիւնները կը ծագեն քաղաքականա-

պէս (հակահայ) պայմանաւորուած թրքամետ բառային գործածութենէն, որը, ցաւօք սրտի, նաեւ Արեւմուտքի մէջ յաճախ անքննադատ կերպով կը իւրացուի՝ ըստ տիրող «քաղաքական պատշաճութեանը» («political correctness»), արեւմտեան մտածելակերպին խիստ բնորոշ «խոհեմ» գործնապաշտութեան պրագմատիզմի: Սակայն Ամալիա վան Խենթին նման լրագրողէ մը կ'ակնկալուէր պատմականօրէն եւ աշխարհագրականօրէն շատ աւելի ճշգրիտ եզրը, այսինքն՝ «Արեւմտեան Հայաստան»ը:

Երկրորդ կոպիտ սխալը՝ «Քիւրտերու բնօրրանը». ինքնին բոլորովին ակնյայտ է եւ կը մատնանշէ հեղինակին անգրագիտութիւնը Միջին Արեւելքի պատմութեան, աշխարհագրութեան ու ազգագրութեան վերաբերեալ: Մասնագէտներուն համար քաջ յայտնի է, թէ Քիւրտերու՝ որպէս իրանական ծագում ունեցող ցեղախումբի՝ բնօրրան-նախահայրենիքը Արարատէն բաւականաչափ հեռու գտնուող Զագրոս լեռնաշխարհին մէջ կը գտնուի, այսինքն՝ ներկայ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան հարաւ-արեւմուտքը: Մասին սարը ատոր հակառակ կը գտնուի Հայկական Լեռնաշխարհի միջին արեւելեան մաս կազմող տարածքին վրայ, Վանայ լիճէն ոչ հեռու: Իսկ Վանայ լիճը կը հանդիսանայ Հայ ժողովուրդի բնօրրանը, Հայկական Լեռնաշխարհի կորիզը՝ Ուրարտու-Արարատ հնագոյն հայկական պետութեան, հետագային միջնադարեան Հայաստանի Վասպուրական փառաւոր թագաւորութեան սիրտը: Թէեւ այսուհետեւ Ամալիա վան Խենթ կը հաղորդէ. «Արարատին շուրջ հայկական, քիւրտ ու թուրք մշակութային ոլորտները աշխարհագրականօրէն կը շերտաւորուին: Ինչպէս Հայերը, այնպէս ալ Քիւրտերն ու Թուրքերը իրենց սեփական կամ ընդհանուր պատմութեան կարելոր դրուագները կը կապեն այս լեռան հետ: Սակայն այս լեռը իր շուրջ բնակող ժողովուրդները չի միացներ՝ անցեալի ստուերները, մանաւանդ Առաջին աշխարհամարտի հետ կապուած յուշերը, երբ երիտթուրքերու կողմէ յանձնարարուած էր ողջ Հայութեան տեղահանութիւնը եւ աքսորը դէպի Սուրիոյ անապատները, մինչեւ օրս կենդանի են, անոնք միշտ առկայ են: Հայերու համար այս տեղահանութիւնը, որու ընթացքին աւելի քան մէկ միլիոն մարդ սարսափելի ձեւով նահատակուել է, կը հանդիսանայ քսաներորդ դարու առաջին մեծ ցեղասպանութիւնը» (էջ 16): Այսպէս Ամալիա վան Խենթ կ'ընդունի այն փաստը, թէ Արարատ լեռը, ներկայիս Թուրքիոյ պետական սահմաններէն ներս գտնուելով հանդերձ, այնուամենայնիւ Հայերու Հայրենիքին կը պատկանէ: Սակայն հեղինակը կը պնդէ թէ նշեալ տարածաշրջանը ո'չ միայն Հայերու, այլ նաեւ Քիւրտերու եւ Թուրքերու Հայրենիքը կը հանդիսանայ: Ան յամառօրէն կը պնդէ նաեւ, թէ թուարկուած ժողովուրդները, երեքն ալ անխտիր, հաւասար իրաւունքներու տէր են այս տարածաշրջանին վերաբերեալ: Ամալիա վան Խենթ կը խօսի «քիւրտ ու թուրք մշակութային միջավայրին» մասին, սակայն ան պետք է գիտակցէր, թէ այսօրուան Թուրքիոյ այս արեւելեան տարածքին վրայ ո'չ Քիւրտերը եւ ո'չ ալ Թուրքերը ռեւէ մշակութային արժէքներ չեն ստեղծած:

Ընդհակառակը՝ Թուրքերը որպես Կեդրոնական Ասիոյն ներխուժած վայրենի ու բարբարոս օտար հորդաներ անէր ու կողոպուտ սփռեցին Փոքր Ասիոյ ողջ տարածքին վրայ, թալանելով, սպաննելով ու բռնաբարելով բնիկ հնագոյն ժողովուրդները՝ Հայերը, Ասորիները, Յոյները: Միջնադարուն Փոքր Ասիա ներխուժած, թուրք ցեղերը աներած են նշեալ ժողովուրդներու հազարամեայ ու բարձր զարգացում ապրած մշակոյթը: Հազարամեայ հայկական տաճարները անոնք վերածած են մզկիթներու եւ ախոռներու կամ ընդհանրապէս հիմնայատակ ըրած են: Իսկ Քիւրտերը՝ անասնապահ, վաչկատուն ու թափառական իրանալեզու ցեղային խումբեր («աշիրէթ»), ներթափանցած էին Հայկական Լեռնաշխարհի շատ անելի ու ժամանակներու ընթացքին: Արդի ե՛ւ թուրք, ե՛ւ քիւրտ արհեստը, ի մասնաւորի գորգագործութիւնը, ինչպէս նաեւ պարարուեստը, խոհանոցը, հիմնուած են հայկական արտօնութիւններուն վրայ, գորս Թուրքերն ու Քիւրտերը (վերջինները նուազ աստիճան) կ'ուրանան: Հայ, թուրք ու քիւրտ մշակութային միջավայրերուն որպէս հաւասար նշանակութիւն եւ արժէք ունեցող երեւոյթներուն մասին գրելը կը համարեմ ո՛չ միայն ոչ ճշգրիտ, այլ՝ որպէս Ամալիա վան Խենթի լրագրական անգրագիտութեան վկայական մը: Տարօրինակ կը թուի նաեւ անոր հետեւեալ արծարծումը. ան կը գրէ, թէ նշեալ տեղահանութիւնը «անըմբռնելի ռազմական ոճիր մը կը հանդիսանայ», սակայն նոյն տեղը ան կը խորհրդածէ «նախկին զոհ» Հայերու եւ «նախկին յանցագործ» Թուրքերու ու Քիւրտերու միջեւ հնարաւոր ու ցանկալի հաշտութեան մասին (էջ 16-17): Ըստ երեւոյթին, հեղինակը նկատի ունի հաշտութիւն մը առանց որեւէ հատուցումի, քանի որ վերջինիս մասին խօսք անգամ չկայ: «Նախկին» բառը կը մատնանշէ այս հեղինակին բնորոշ յարաբերականացումի միտում մը: Արդեօ՞ք հնարաւոր է Հայութեան մասին որպէս «նախկին զոհ»ի խօսիլ: Իսկ բազմամիլիոննոց Հայկական Սփիւռքին գոյութիւնը եւ ճակատագիրը արդեօք զոհի այժմեական վիճակի վառ ապացոյց մը չի՞ հանդիսանար: Ամալիա վան Խենթի մտքով իսկ չ'անցնիր պատկերացում մը, գաղափար մը, ըստ որուն այդ Սփիւռքը, որը աշխարհի չորս կողմ կ'ապրի, իրաւունք ունի ետ ստանալու իր բռնագրաւուած ընդարձակ երկիրը եւ ունեցուածքը «Արեւելեան Անատոլիա»յի մէջ: Այդ տեսակի մտածելակերպի պատճառներուն եւ կ'անդրադառնամ իմ գրախօսականիս վերջը, իսկ հիմա պիտի շարունակենք հետեւիլ Ամալիա վան Խենթի շարադրանքին:

Նախքան իր գլխաւոր նիւթին՝ Հայոց Յեղասպանութեան թեմային անցնիլը, ան կը կատարէ քանի մը հպանցիկ շեղումներ դէպի Հայոց պատմութեան ասպարէզ. ի մասնաւորի ան կ'անդրադառնայ քրիստոնէութեան որպէս պետական կրօնք հռչակումին ու գիրերու գիւտին կարեւորագոյն իրադարձութիւններուն: 1877-1878 թուականներու Ռուս-թուրքական պատերազմի պարագան շոշափելով՝ ան կը մատնանշէ, թէ անոր իբրեւ արդիւնք Ռուսաստանի կողմէ նուաճուած «հիւսիս-արեւելեան Անատոլիոյ» Պաթում-Կարս-Արտահան ընդգրկող տարածքը մաքրուեցաւ մինչ այդ հոն

բնակող մահմետականներէ, որոնք վտարուեցան ու ստիպուած էին եղեր դէպի Օսմանեան կայսրութեան արեւմտեան շրջանները փախչիլ (էջ 21): Այդ մանրամասնութիւնը իր այս մեկնաբանութեամբ շատ բան կը խօսէ Ամալիա վան Խենթի մտածելակերպին մասին: Այնուամենայնիւ, անոր այս պատմական ակնարկին կից գետեղուած է նաեւ պատմական Հայաստանի քարտէս մը, որմէ յստակօրէն կ'երեւայ՝ թէ որո՞ւն կը պատկանէին խնդրոյ առարկայ տարածքները:

Յաջորդ դրուագին մէջ՝ «Յեղասպանութիւն որպէս բացարձակ, անըմբռնելի բեկում», Ամալիա վան Խենթ ահա կ'անդրադառնայ իր կեդրոնական թեմային՝ Հայոց մեծագոյն ազգային ողբերգութեանը: 1915-1916 թուականներու Մեծ Եղեռնի պատմութիւնը ան կը ներկայացնէ բաւական ճշգրիտ, ցոյց տալով անոր դրդապատճառներն ու ընթացքը՝ իր գլխաւոր դրուագներով, ինչպէս նաեւ հետեւանքներով: Իր շարադրանքին մէջ ան չի խուսափիր թրքական ամենէն սահմոկեցուցիչ դաժանութիւններուն նկարագրումէն: Այս եւ յաջորդ հատուածին մէջ հեղինակը կը բնութագրէ ու կը դատապարտէ Մեծ Եղեռնը միանշանակ ու յստակ որպէս Թուրքիոյ կողմէ ծրագրուած ու համակարգուած կերպով իրագործուած ցեղասպանութիւն: Տուեալ ժամանակաշրջանի պատմութեան ներկայացումի բացթողումներէն կը նշեմ սուլթան Ապտիլ Համիտի իշխանութեան օրօք տեղի ունեցած 1894-1896 թթ. Հայկական կոտորածներու մասին ոեւէ տեղեկութեան բացակայութիւնը: Կը բացակայի նաեւ ոեւէ տեղեկութիւններ Արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական շարժումին մասին՝ հայկական կուսակցութիւններու գործունէութեան, ինչպէս նաեւ հայ ֆետայիներու զինեալ պայքարի վերաբերեալ: 1890-ական թուականներու Հայերու կոտորածները կը յիշուեն աւելի ուշ՝ Հայոց Յեղասպանութեան մէջ Քիւրտերու դերի կապակցութեամբ, սակայն Հայ գոհերու թիւը հոն կը սահմանուի որպէս 100.000, մինչդէռ յայտնի է, թէ ճիշդ թիւը երեք անգամ աւելի բարձր է: Ատկէ զատ պետք է նշուած ըլլային նաեւ Կիլիկիոյ մէջ 1909ի հայկական կոտորածները (Ատանայի ջարդը եւ այլն), որոնց զոհ գացած են աւելի քան 30.000 Հայեր՝ փաստ մը, որ ընդհանրապէս անտեսուած է հեղինակին կողմէ: Կարելոր բացթողումներէն է նաեւ քեմալական ժամանակաշրջանի ընթացքին շարունակուող Հայոց Յեղասպանութեան փաստի անտեսումը: Մինչդէռ Հայոց պատմութեան հանրայայտ փաստերէն են նաեւ 1918-1923 թուականներուն Արեւելեան Հայաստան՝ նոյնիսկ Արցախի (1920 թ. Շուշիի ջարդը) ու Պարսկահայք ներառեալ՝ ներխուժած թուրքական բանակներուն կողմէ իրագործած ջարդերը, որու հետեւանքով զոհ գացած է մօտ 200.000 հայ խաղաղ բնակչութիւն: Այդուամենայնիւ կը կարծեմ, որ, ընդհանուր առումով, Հայոց Յեղասպանութեան մասին Ամալիա վան Խենթի գրածը (գլուխ առաջին՝ «Միայն մերն է Արարատը») քննարկուող գիրքին ամենէն տպաւորիչ ու ճշգրիտ դրուագներէն է: Սակայն հոս ալ հեղինակը կը խուսափի Թուրքիոյ կողմէ հատուցումին մասին ոեւէ մտորում կատարելէ, ընդհակառակը՝ ան ակնյայտ

հեզնանքով կը գրէ Հայերու «իրենց» Արարատի ու «իրենց» պատմական Արեւմտեան Հայաստանի մասին՝ միայն չակերտներու մէջ: Իսկ այս գլուխին վերջը, Հայաստանի Հանրապետութեան պետական զինանշանին մէջ ամփոփուած Արարատի ուրուագիծին մասին գրելով, ան կը պնդէ նոյնիսկ թէ այսպէտով Հայերը «ստուերային կոիւներ» կը մղեն՝ լոկ յանուն խորհրդանիշերու (էջ 47): Ըստ Ամալիա վան Խենթի, Հայերը այդպիսի կոիւները պիտի շարունակեն այնքան ատեն, որքան «անոնց նախնիներու հանդէպ գործուած անհաւոր մեղքը Թուրքերը քաւած չըլլան» (էջ 47): Սակայն, հեղինակը չէ մատնանշած, թէ այդ քաւութիւնը ո՞ր ձեւի պէտք է ըլլայ՝ Թուրքիոյ կողմէ Հայոց Յեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչումի ու լոկ բանաւոր կերպ Հայութենէն ներողութիւն հայցումի՞, թէ՞ նիւթական որեւէ շօշափելի փոխհատուցումի ձեւաչափով՝ դրամական կամ (եւ) հողային՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներու վերադարձի եղանակով: Նման ճշդումներ բացակայ են ոչ պատահաբար: Յաջորդ գլուխին սկիզբը՝ «Նոր ժամանակաշրջան մեկնիլը», հեղինակը այդ խնդրին վերաբերեալ իր կարծիքը կը բացայայտէ, երբ որ ան «Արարատ լեռնէն դէպի արեւմուտք տարածուող Հայերու *ընդ միշտ* կորսուած Հայրենիք»ին մասին կը գրէ (թաւատառ ընդգծումը իմս է – Ա. Պ.):

Ամալիա վան Խենթի շարադրանքի լաւագոյն էջերուն շարքին կը մատնանշեմ ներկայ Թուրքիոյ կողմէ Քիւրտերու հանդէպ դաժան հալածանքի, ինչպէս նաեւ ծպտեալ Հայերու եւ Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումի խնդիրներուն մասին գրածները (տե՛ս «Արարատ լեռան ցատումը», «Սուրէն մագապուրծ ճողոպրածներու պատմուածքները» եւ «Պատմութեան թուրքական տեսակետը» դրուագները): Խիստ ողջունելի է նաեւ հեղինակին գծած զուգահեռները 1915 եւ 2015 թուականներուն միջեւ՝ Թուրքիոյ կողմէ գործած Հայոց Յեղասպանութեան եւ մեր օրերուն Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ արհնարբու «Իսլամական պետութեան» ցուցաբերուող անոր բազմակողմանի ու գործօն յանցաւոր օժանդակութեան միջեւ:

Ամալիա վան Խենթ իր յաջորդ գլուխներուն մէջ կը նկարագրէ Հայաստանի նորագոյն պատմութիւնը՝ իր հիմնական գիծերով ու զարգացումներով. խորհրդային ժամանակաշրջան (որը սակայն բաւական հպանցիկ կերպ շօշափուած է), Ղարաբաղեան շարժումը, 1988-ի անհաւոր երկրաշարժը, անկախութեան անակնկալ պարզելը՝ Խորհրդային Միութեան փլուզումէն որպէս հետեւանք, Արցախեան պատերազմը եւ քաղաքական ու ընկերային վերիվայրումները նորանկախ Հանրապետութեան մէջ ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը: Սակայն անտեսուած են այնպիսի կարեւոր դրուագներ, ինչպիսիք են 1920ի Հայ-թուրքական պատերազմը, Առաջին Հանրապետութեան խորհրդայնացումի բարբարոս միջոցները, ատոր դէմ ազգային դիմադրութիւնը (Գարեգին Նժդէհի գործունէութիւնը, Լեռնային Հայաստանի դրուագը), ստալինեան ճնշումները: Այս շարադրանքին մէջ հեղինակը կրկին կը մատնանշէ «Արարատէն արեւմուտք ընկնող *ընդ միշտ* կորսուած Հայրենիք»ին հանգամանքը (էջ 50): Այդ յամառ կրկնութիւնը իմ մէջ կը յառաջացնէ

այն տպաւորութիւնը, թէ Ամալիա վան Խենթ ամբողջ աշխարհը, եւ առաջին հերթին Հայերը, կ'ուզէ համոզել, թէ Արեւմտեան Հայաստանը անոնց համար իրօք ընդ միշտ կորսուած է: Նշեալ շարադրանքն իր հերթին անճիշդ ձեւակերպումներէ գերծ չէ. Առաջին Հայկական Հանրապետութեան խորհրդայնացումին որպէս մեկնակետը նշուած է 1922 թ., մինչդեռ ճիշդ կ'ըլլար՝ 1920 Դեկտեմբեր 2, երբ իշխանութիւնը կը յանձնուի Յեղկոմին: Ըստ երեւոյթին, հեղինակը շփոթած է Խորհրդային Միութեան հիմնումի թուականը Հայաստանի խորհրդայնացումի սկիզբին հետ: Համապատասխան անճշգրտութիւններ կը պարունակէ ժամանակագրական աղիւսակը՝ գիրքին յաւելուածին մէջ:

Ատոր հակառակ նորագոյն պատմութեան մասին դրուագները՝ ի մասնաւորի Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի նախագահութենէն, գրուած են բաւական ճշգրիտ ու համոզիչ կերպով: Զգալի է որ այս թեմայի մշակումին ընթացքին հեղինակը հայաստանցի բանիմաց խորհրդատուներու օժանդակութիւնը վայելած է (տե՛ս «Տնտեսութեան անկում» խորագրուած գլուխը): Սակայն, «Ղարաբաղ» կոմիտէն մինչեւ «Ղարաբաղ Կուսակցութիւն» խորագրուած գլուխին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ ոչ ճշգրիտէն մինչեւ բոլորովին սխալ գնահատականներու եւ պնդումներու ընդարձակ շարան մը: Այդ տխուր երեւոյթը ի յայտ կու գայ առանձնապէս հեղինակին նորանոր պատմագրական շեղումներուն պարագային, որոնց առիթը արդի Հայաստանի Հանրապետութեան երկրորդ խոշորագոյն քաղաքի՝ Գիւմրիի պատմութիւնը կը հանդիսանայ: Հայաստանի XIX դարու կէսերէն մինչեւ XX դարու սկիզբը տարածուող պատմութեան մէջ հեղինակին կողմէ կատարուած շեղումները պատճառ կը դառնան շարադրանքին աւելորդ ու վնասակար փշրումին՝ երբ Արցախեան շարժումին նկարագրութիւնը սոյն գլուխին հիմնական թիրախը յայտարարուած է:

Այդ շեղումներուն կարեւորագոյն սխալ արժեւորումներէն կը մատնանշեմ հետեւեալը. Ամալիա վան Խենթ կը պնդէ, թէ 1877-1878 Ռուս-թուրքական պատերազմէն ետք Ռուսները իբրեւ թէ սկսած էին Կարսի նահանգի «բնիկ» մահմետական բնակչութիւնը արտաքսել եւ անոնց տեղը «քրիստոնեայ ժողովուրդներ» բնակեցնել, այդուհանդերձ, այս վերջիններուն ազգային պատկանելիութիւնը չի յստակեցնէր (էջ 112): Նման նկարագրութիւն մը առ նուազն ոչ ճշգրիտ է, որովհետեւ Կարսը պատմական Հայաստանի սիրտը կը հանդիսանայ, Մեծ Հայքի պատմական Այրարատ նահանգի ճիշդ կեդրոնը, ուստի սկզբունքօրէն սխալ է «տեղացի» կամ «բնիկ» կոչել Հայերէն դուրս ունէլ այլ ազգաբնակչութիւն: Սակայն, «ազգերու պատմական իրաւունք»ի հասկացողութիւնը այնպիսի գաղափար մըն է, որ ըստ երեւոյթին Ամալիա վան Խենթի համար գոյութիւն չունի: Այդ մասին կը վկայէ անոր ողջ շարադրանքը սոյն գիրքին մէջ: Քննարկուող գլուխին մէջ նորէն կը հանդիպինք հեղինակին կողմէ բնիկ Հայերու եւ օտար, եկուոր մահմետական ցեղերու հանդէպ կիրառուող հաւասարումի միտումներուն՝ թե՛ իրենց որակին եւ թե՛

պատմական իրաւունքներուն կշռումին առումով: Ըստ Ամալիա վան Խենթի, քրիստոնէայ Հայերը եւ մահմետական Թուրքերը, Քիւրտերը կամ Պարսիկները պատմական Հայաստանի տարածքին հանդէպ հաւասար իրաւունքներ կ'ունենան, աւելի՛ն՝ մահմետականները աւելի ծանրակշիռ իրաւունքներու տէր ժողովուրդներն են, քանի որ անոնք այդ տարածքին վրայ ներկայիս կ'ապրին, իսկ Հայերը այս նոյն տարածքը (իմա՝ ողջ Արեւմտեան Հայաստանը) «ընդ միշտ կորսնցուցած են» որպէս Հայրենիք: Այդ արատաւոր տրամաբանութենէն մեկնելով, մենք անխուսափելիօրէն պիտի գանք հետեւեալ եզրակացութեան. քանի որ Հայերը «ընդ միշտ կորսնցուցեր են», ուստի անոնց ռեւէ պահանջատիրութիւն այս հարցին մէջ կը նշանակէր սոսկ «ստուերներու դէմ պայքար» մը, Տօն Քիշոթի մը նման «հողմադացներու դէմ» զաւեշտայի կռիւ մը: Նշեալ տրամաբանութենէն մեկնելով Ամալիա վան Խենթ կ'ափսոսայ ու կը ցաւի, թէ Առաջին աշխարհամարտէն ետք քննարկուող տարածաշրջանին, ի մասնաւորի Գիւմրիի մէջ, «բազմազգ կեանքը այլեւս գոյութիւն չունի», մինչդեռ նախքան նշեալ աշխարհամարտը ցարական կայսրութեան այս տարածաշրջանին մէջ «բոլորովին իրար հետ խառնուած» կ'ապրէին Վրացիներ, Հայեր, ինչպէս նաեւ թրքալէզու եւ իրանալէզու մահմետականներ» (էջ 115) (ընդգծումը իմն է – Ա. Պ.): Արեւմտեան Հայաստանի Արդահան եւ Արդուին քաղաքները ան կ'անուանէ «վրացական» (էջ 116), իսկ Արեւմտեան Հայաստանի այն տարածքը, որը ըստ 1919ի Փարիզի պայմանագրին պիտի կցուէր Հայաստանի Հանրապետութեան՝ «ներկայ Թուրքիոյ արեւելեան կէս»ը: Իսկ «Արեւմտեան Հայաստան» հասկացողութիւնն ընդհանրապէս չի յիշուիր: Սերի դաշնագրի պատմութիւնը հպանցիկ կերպով շօշափելով՝ Ամալիա վան Խենթ լրիւ կ'անտեսէ անոր մէջ նաեւ անկախ Քիւրտիստանի նախագիծը (Վուտրօ Ուիլսընի «իրաւարար վճիռը»): 118-րդ էջին մէջ ան կը յիշէ ի վերջոյ «Արեւմտեան Հայաստան» հասկացողութիւն, սակայն չակերտներու մէջ եւ նորէն «ընդմիշտ կորսուած» եզրի յաւելումով: Քիչ մը ետք հեղինակը կը պնդէ, թէ Թուրքիոյ հետ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանը միակ սահմանը կը հանդիսանայ, որ զայն կը կապէ **արեւմտեան** աշխարհի հետ, կարծես թէ Թուրքիան Արեւմուտքին անբաժան մաս մը կը կազմէր, կամ անոր տարածքը Հարաւային Կովկասն ու Արեւմտեան Եւրոպան կապող հանդարտ ու ներդաշնակ ցամաքային կամուրջ մը կը հանդիսանար:

«Պատմութիւն որպէս խոչընդոտ» խորագրուած յաջորդ դրուագը նուիրուած է Հայաստանի ու Թուրքիոյ միջեւ ցանկալի հաշտեցման թեմային: Հոս ալ, ինչպէս ատկէ առաջ, հեղինակը կը շրջանցէ փոխհատուցումի հարցը: Այս դրուագին մէջ Ամալիա վան Ամալիա վան Խենթ «անկողմնակալ» ու պաղարիւն կերպով կը նկարագրէ Թուրքերու ընկալումը Հայերու կողմէ որպէս յաւերժ թշնամին, «սարսափազոյ Թուրքը»՝ իբրեւ թէ իրականութիւնը այլ ըլլար եւ այդ ընկալումը ճիշդ չըլլար: Իբրեւ թէ նաեւ մեր օրերուն իրականութիւնը այլ ըլլար եւ ներկայ Թուրքիան մոլեռանդ եւ բոլոր

առումներով բարբարոս հակաքրիստոնեայ «Իսլամական պետութեան» ամենագործուն դաշնակիցներին եւ օժանդակողներին չըլլար: Մինչդեռ նաեւ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ բաւականաչափ յայտնի է, թէ ի՛նչ վայրագութիւններ եւ անասելի յանցանքներ կը կատարեն այս մոլեռանդ իսլամականները, ներառեալ թուրք եւ ազերի վարձկաններ, Սուրիոյ մէջ քրիստոնեաներուն եւ յատկապէս Հայերուն հանդէպ: Հոս բաւական է յիշեցնել միայն Տէր Զօրի հայկական յուշահամալիրին պղծումն ու կործանումը, Քեսապի Հայութեան նպատակասլաց վտարումը, կողոպուտը եւ սպանութիւնները: 1992 թուականին սկսեալ Հայ-թուրքական մերձեցումի փորձերը («ֆուրթալլային դիւանագիտութիւն») նկարագրելիս Ամալիա վան Խենթ կը գործէ քանի մը ծանրակշիռ սխալ գնահատականներ եւս: Ան կը պնդէ, թէ 1992ի Հայաստան-Թուրքիա բանակցութեանց որպէս արդիւնքներէն մէկը ներկայ հայ-թուրքական սահմանն արձանագրուեցաւ իբր հայկական կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած պետական սահման (էջ 122):

Աւելի անդին, այս կարծեցեալ հայագետը կը յանդգնի պնդել, թէ Հայերը Արցախեան պատերազմի ընթացքին «Լեռնային Ղարաբաղէն դուրս գտնուող զուտ ազերպայճանական տարածքներ» նուաճեր են, իսկ տեղի ազերի խաղաղ բնակչութիւնը անգութ կերպով արտաքսեր են (էջ 123): Բաւական խօսուն կը թուի այդ կապակցութեամբ հետեւեալ խորագիրը. «Սեփական պատմութեան մէջ բանտարկուած», ուր Ամալիա վան Խենթ նկատի կ'ունենայ նոյնիսկ Հայերը (՝): Ատկէ ետք, ան կը գրէ Արցախեան պատերազմին մէջ հրադադարի կայացումին Մոսկուայի խաղաղարար առաքելութեան մասին. «1994 թ. Մայիսին Մոսկուան կրցաւ Ազերպայճանի, Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ հրադադար մը կայացնել»: Այնուհանդերձ հեղինակը կ'անտեսէ, որ հայկական կողմը այս պատերազմէն դուրս ելած է որպէս յաղթական, իսկ Ազերպայճանն էր, որը պատերազմը սկսած էր եւ ջախջախիչ պարտութեան որպէս հետեւանք հրադադարի հաստատումը Հայերէն աղերսած էր: Քննարկուող գլուխին վերջը, Ամալիա վան Խենթ անգամ մը եւս կը պնդէ, թէ նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզէն դուրս գտնուող ազատագրուած պատմական հայկական շրջանները բուն ազերպայճանական տարածքներ կը հանդիսանան: Այդ գլուխին շարադրանքը ան կ'եզրափակէ գիւմրեցի ոմն Ալեքսան Տէր-Մինասեանի խօսքերով. ինք, ինչպէս նաեւ այդ քաղաքի իբր թէ շատ բնակիչներ, կը պարծենայ այն փաստով, որ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի նախագահութեան օրօք Հայաստանը «յանդգնեցաւ սկզբունքային քայլ մը ընել՝ **անցեալը ընդմիջտ թողուլ** եւ բոլորովին նոր, լաւագոյն դարաշրջան մը թեւակոխել» (էջ 129) (թաւատառ ընդգծումը իմս է – Ա. Պ.): Հեղինակը չափազանց ողջունելի կը գտնէ այսպիսի դիրքորոշում մը: Սակայն ան կը մոռնայ գլխաւոր ճշմարտութիւններէն մին՝ սեփական անցեալը, պատմութիւնը ոչ ոք ի վիճակի է մոռնալու, եւ չի կրնար մոռացութեան մատնել, «թողուլ»: Պատմութեան յիշողութիւնն է, որը, ինչպէս անհատի մը, նոյնպէս ամբողջ ազգի մը

հաւաքական յիշողութիւնն ու նկարագիրը կը հանդիսանայ. ան կը կազմէ իւրաքանչիւր ժողովուրդի ազգային գաղափարի անքակտելի բաղադրիչ մաս մը: Հայ ժողովուրդի պարագային այս հաւաքական յիշողութիւնն առաւել եւս կարեւոր է, քանի որ այս ազգը պատմութեան դաժան ճակատագրի բերումով բիւր, դարաւոր տանջանքներով ու կորուստներով անցած է, իսկ իր նոր պատմութեան ընթացքին ահաւոր ազգային ողբերգութիւն մը ապրած է՝ 1894-1923 թուականներու Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Որպէս հետեւանք, Հայութիւնը կրեց անհամար կորուստներ՝ մարդկային, նիւթական, տարածքային, մշակութային, ինչպէս եւ ահաւոր հոգեբանական վնասներ: Հայութիւնը կորսնցուց իր կենսական տարածաշրջանի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի իննսուն առ հարիւր: Սեփական անցեալը «թողնելու», այսինքն՝ մոռացութեանը մատնելու կոչերը ոչ այլ ինչ են, քան սեփական ազգային նկարագիրը եւ իրաւունքը մոռնալու կոչեր, արդար ազգային պահանջատիրութենէն հրաժարիլ: Պիտի յիշեցնենք որ Հայ ժողովուրդի պարագային խօսքը 7 միլիոնոց Սփիւռքի մասին է: Անցեալը «թողուլ» եւ պահանջատիրութենէ հրաժարիլ կը նշանակէ այս ստուար պանդուխտ զանգուածին արդար իրաւունքներէն հրաժարիլ, զայն անդառնալի, վերջնական ուժացումի մատնել օտար ավերուն վրայ: Միւս կողմէ, այս «լաւագոյն դարաշրջան» թեւակոխումը կը նշանակէ Հայ, Յոյն եւ Ասորի ժողովուրդներուն դահիճին՝ յանցաւոր Թուրքիոյ փաստացի վարձատրում մը, պարզեւատրում մը. ան հանգիստ եւ առ յաւէտ կը վայելէ իր ահաւոր յանցաւորութեան պտուղները՝ առաջին հերթին Հայերէ, Ասորիներէ ու Յոյներէ բռնագրաւուած ընդարձակ տարածքներ: Այսօր ամբողջ աշխարհը թուրքական նորանոր վայրագութիւններուն վկայ է՝ այս անգամ Քիւրտ ժողովուրդին հանդէպ: Բայց, ըստ երեւոյթին, Ամալիա վան Խենթի նման հեղինակներուն համար այս ակներեւ դաժան իրականութիւնը եւ արդարութեան խնդիրը էական չեն: Հոս ամենայն յստակութեամբ անգամ մը եւս պիտի ընդգծեն. եթէ նա «անցեալը թողնելու» կեցուածքին մէջ կը տեսնէ Հայկական Հարցի արդար լուծումը, ապա այդ դիրքորոշումը կը նշանակէ, թէ ան փաստօրէն կը քաջալերէ թուրք դահիճներու ներկայ ժառանգները:

Քննարկուող դրուագին եզրափակիչ նախադասութեան մէջ, հեղինակը կը պնդէ, թէ Տէր-Պետրոսեանի հրաժարականով Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութեան գլուխ անցած կ'ըլլար այսպէս կոչուած «Ղարաբաղեան» կամ «Ռազմատենչ կուսակցութիւնը»: Այսպիսի տեսակէտէ ան կը դիտէ Հայաստանի քաղաքական զարգացումները նաեւ իր յաջորդ գլուխին մէջ, որ հետեւեալ խորագիր կը կրէ՝ «Նախկին գոհը կը դառնայ յանցագործ (՝) Լեռնային Ղարաբաղին շուրջ առճակատում» (բացագանչումի նշանը իմս է – Ա. Պ.): Հոս Ամալիա վան Խենթ կը պատմէ Հայերու եւ Ազերիներու միջեւ տիրող *կոյր ատելութեան* մասին, իբրեւ թէ այդ ատելութիւնը դարաւոր դաժան պատմութեան մէջ արմատաւորուած չըլլար: Հոս հեղինակը կը հաւասարեցնէ յանցագործը եւ գոհը, աւելին՝ ան կը մեղադրէ Հայերը գոհի

իրավիճակէն յանցագործի դերը ստանձնելու յանցանքին մէջ, քանի որ անոնք անմեղ ազերի բնակչութիւնը իրենց Հայրենիքէն՝ Հայերու կողմէ «բռնագրաւուած ազերպայճանական շրջաններէն» վտարած եւ աւելի՛ն՝ սպաննած են: Ամալիա վան Խենթ կը կրկնէ ազերիներու քարոզչական սուտը Խոջալուի սպանդին մասին, որուն համար Հայերը կ'ամբաստանուին: Ան նորէն ու նորէն կը կրկնէ Հայերու կողմէ «բռնագրաւուած բուն ազերպայճանական տարածքներ» կեղծ եզրը՝ հանգամանք մը, որ ակնյայտօրէն կը ապացուցէ այս հեղինակին աղաղակող անգրագիտութիւնը Հայոց պատմութեան ու աշխարհագրութեան ասպարէզէն ներս: Այս անգրագիտութեան յաջորդ ապացոյցն ան կը ներկայացնէ քիչ մը ետք՝ պնդելով, թէ «Արցախ» անունը կը նշանակէ լոկ «այս տարածքին հին հայկական եկեղեցական անունը» (էջ 156): Սոյն կոպիտ սխալին բաղդատմամբ խորհրդային քաղաքական գործիչ Գորբաչովին «կովկասցի» անուանումը (էջ 155) որպէս զանազան կատակ մը կ'երեւի. ըստ երեւոյթին, Ամալիա վան Խենթ չէ կրցած զատորոշել Հիւսիսային Կովկասն ու Ստաւրոպոլը (Գորբաչովի հայրենիքը): Հոս պիտի նշեմ նաեւ անոր յաջորդ կոպիտ թիւրմբոնումները. Արցախեան պատերազմին մէջ Հայերը չակերտաւոր «յաղթող»ներ կը նկատուին, իսկ Բերձորի մօտ մատուռի մը կառուցումը ան կ'որակէ որպէս այս տարածքին «**այսուհետեւ** քրիստոնէայ բնոյթին խորհրդանիշի մը հաստատում» (էջ 161): Քիչ մը ետք ան հեզնանքով կը գրէ «Արցախցիներուն արտասովոր ռազմական տաղանդի **առասպելի**» մասին (էջ 162) (թաւատառ ընդգծումները իմն են – *Մ. Պ.*): Ամալիա վան Խենթ լրիւ կ'անտեսէ Ազերիներու կողմէ Արցախի եւ Նախիջեւանի Հայութեան ճնշումին եւ արտաքսումին երկար պատմութիւնը, ընդհակառակը, ան կ'ողբայ Արցախի տարածաշրջանին նախկին բազմազգ-բազմամշակութային բնոյթին կորուստը (արեւմտաերոպական քաղաքական բարբառով՝ Multikulturalismus, Multikulti):

Ի վերջոյ կը քննարկենք Ամալիա վան Խենթի վերջին գլուխը՝ «Սեղմուած Ռուսաստանին եւ Արեւմուտքին միջեւ»: Հեղինակը հոս կը նկարագրէ Հայաստանի զարգացումները Արցախեան պատերազմէն մինչեւ մեր օրերը՝ սակաւապետերու յառաջացումը, բնակչութեան մեծամասնութեան թշուառութիւնը, երկրի վերնախաւի խուսանաւումը աշխարհի ուժի կեղրոններու՝ Ռուսաստանի եւ Արեւմուտքի միջեւ: Այս նկարագրութիւնը բաւական դիպուկ է կատարուած եւ կարիք չկայ անոր անդրադառնալու: Այսուհանդերձ պէտք է մատնանշենք հեղինակին հետեւեալ սկզբունքային սխալները:

Ա) Ան կը դատապարտէ Լեոնային Ղարաբաղի անկախութեան «միակողմանի հռչակումը»՝ անտեսելով առ նուազն մէկ նախադէպ, որ բարեհաճօրէն ճանչցուած է Արեւմուտքին կողմէ՝ Քոստվոյի անկախութեան նոյնպէս միակողմանի հռչակումը:

Բ) Համիտեան կոտորածները ան կը տեղաւորէ 1896-1898 թուկաններուն միջեւ եւ անոնց զոհերուն թիւը նորէն կը սահմանէ որպէս 100.000 (էջ 182),

իսկ ճշմարտությունը կը վկայէ 1894-1896 թուականներուն ու 300.000 զոհերուն մասին:

Գ) Հայաստանի այժմու Հանրապետութեան երկրորդ նախագահ Ռոպերթ Քոչարեանի դիմադրությունը ազերպայճանական ռազմական սպառնալիքին Ամալիա վան Խենթ կ'որակէ որպէս չափազանցուած ու նոյնիսկ դատապարտելի, քանի որ ատոր միջոցաւ հնարաւոր դարձաւ Ռուսաստանի վերադարձը Հարաւային Կովկաս: Այնպէս կը թուայ, թէ այս հեղինակը տեղեակ չէ ազերպայճանական պետականօրէն ամրագրուած քաղաքական ուսմունքին, ըստ ուրուն Հարաւային Կովկասի տարածաշրջանին մէջ Հայութիւնը գոյութեան իսկ իրաւունքէն զուրկ է: Ըստ այդ ուսմունքին Ազերպայճանը պատմական իրաւունքի յաւակնութիւն կը վերապահէ նաեւ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան ողջ տարածքին նկատմամբ, որը ան կը դիտէ որպէս «բռնագաւթած ազերպայճանական հողեր»: Այդ ոգով կը կրթութի ազերի բնակչութիւնը, իսկ նշեալ ոգին հէնց ոչ այլ ինչ է, քան կոյր, ոչ արդարացուած հայատեացութիւն: Ըստ նշեալ ուսմունքին, հէնց Հայերը Հարաւային Կովկասի մէջ եկուոր ցեղ մը կը հանդիսանան, իսկ Ազերիները եւ միւս թուրք ցեղեր այս տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդներն են:

Դ) Ամալիա վան Խենթը կը պնդէ նաեւ, թէ իբր Ռուսաստանը մինչեւ վերջերս չէր ճանչցած Հայոց Ցեղասպանութիւնը (էջ 196), մինչդէռ իրականութիւնը բոլորովին այլ է՝ Ռուսաստանի Խորհրդարանը (Պետական *Դուրա*) պաշտօնապէս ճանչցած էր զայն դէռ 1995 թուականին: Եւ ահա իր շարադրանքին վերջը հեղինակը կ'ափսոսայ, թէ Ախուրեան գետէն արեւելք բնակող Հայերը՝ այսինքն արդի Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիները, այդ գետէն արեւմուտք ընկնող երկիրը ցայսօր կ'անուանեն «Արեւմտեան Հայաստան», արդէն մի քանի տասնամեակ «գոյութիւն ունեցող նոր քաղաքական սահմաններու առկայութենէն չտպաւորուած» (էջ 198): Այդ մէկ նախադասութեամբ Ամալիա վան Խենթ, իմ խորին համոզումովս, վերջնականապէս կը դիմակազերծէ ինքն իրեն որպէս Հայ ժողովուրդի կարծեցեալ բարեկամ մը:

Գրախօսականը հասած ըլլալով իր աւարտին, կը պարզենք մեր եզրակացութիւնները: Հայաստանի մասին այս նոր Գերմաներէն գիրքէն տպաւորութիւններս խիստ հակասական են: Մէկ կողմէ պիտի խոստովանիմ, թէ այս հրատարակությունը կրնանք արժեւորել որպէս դրական երեւոյթ. գերմանախօս արեւմտաեւրոպացիի մը համար ան հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ հեռաւոր ու տակաւին գրեթէ անձանօթ երկիր մը եւ անոր ժողովուրդը, անոր պատմութիւնն ու մշակոյթը որոշ չափով ծանօթանալու ու հասկնալու: Քրիստոսիւնա Լոյմանի կողմէ գրուած գլուխները ջերմ համակրանք յառաջացուցած են իմ մէջ՝ այս ազնիւ, բարեխիղճ ու խղճամիտ զուիցերացի մանկաբոյժ կնոջ նկատմամբ, որը Հայ ժողովուրդին հանդէպ իր ցուցաբերած մարդասիրական ու ընկերային մեծ նուիրումով միայն փառք ու պատիւ բերած էր իր մասնագիտութեան, ինչպէս նաեւ իր Հայրենիքին՝ Զուիցերիոյ: Այդ

առումով, ես զայն կը տեսնեմ մեծ դանիացի մարդասիրական գործիչ կիներուն՝ Քարէն Եփփէի (1876-1935) ու Մարիա Եակոբսէնի (1882-1960) շարքին մէջ, որոնք Մեծ Եղեռնէն մազապուրծ Հայ երախաներուն խնամք ու մխիթարանք, հոգիի եւ մարմնի խոր վերքերուն սփոփանք կը բերէին Սուրիոյ որբանոցներուն մէջ:

Միւս կողմէն՝ Ամալիա վան Խենթի գրութիւնները վերլուծելով, կը յանգեմ այն եզրակացութեան, որ անոր շարադրուած տեղեկութիւններուն մէջ ճիշդն ու սխալը սերտ կերպով կը գոյակցեն: Այդ պատճառով, սոյն գիրքը զգալի թիրիմացութիւն կրնայ յառաջացնել անտեղեակ եւրոպացի ընթերցողի մտքին մէջ: Ամալիա վան Խենթի վերը նշուած ու վերլուծուած անընդունելի պնդումներուն ամբողջ երկար շարանը ինծի կը պարտադրէ անոր լրագրական աւանդին ընդհանուր առումով բացասական գնահատական մը տալու: Այս եզրակացութիւնը առաւել եւս ծանրակշիռ է, քանի որ Ամալիա վան Խենթի գրած գլուխները շատ աւելի կարեւոր են Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը ճանչնալու ու հասկնալու համար, քան Քրիսթինա Լոյմանի գրածները: Ամալիա վան Խենթի ցուցաբերած խիստ անընդունելի դիրքորոշումները, նկարագրութիւնները ու գնահատականները կը վերագրեմ անոր մտածելակերպին ու աշխարհահայեացքին, զորս ես կը բնութագրեմ որպէս արդի արեւմտաեւրոպացի մտաւորականներուն մեծ մասին բնորոշ *ազատամիտ-աշխարհաքաղաքացիական* (լիբերալ-կոսմոպոլիտ) *մտածելակերպ մը*: Այդ առումով Ամալիա վան Խենթը (ինչպէս նաեւ անոր ամուսին լրագրող Վերներ վան Խենթ) կը ներկայացնէ այնպիսի մտածելակերպի տէր լրագրողի խիստ բնորոշ տիպար մը: Ինչպէս արդէն նշուած է մեր գրախօսականի սկիզբը, այդ տեսակի լրագրութիւն Անգլերէն «mainstream», կամ «political correctness» կը կոչուի: Այդ տեսակի արեւմտաեւրոպացի մտաւորականներուն համար այնպիսի հասկացողութիւններն եւ արժէքները, ինչպիսիք են՝ *ազգային յիշողութիւն, ազգի պատմական իրաւունքներ, ազգային գաղափար, պատմական արդարութիւն, ազգի պահանջատիրութիւն*, էական չեն, աւելին՝ այդ ազգային-հոգեւոր գաղափարները անոնց համար փաստօրէն գոյութիւն չունին: Այդ տեսակի մտաւորականները կը մտածեն զուտ *պրագմատիկ*, նիւթապաշտ, տաղտկալի, բարձր հոգեւոր արժէքներէն, ոեւէ «*իդէալիզմ*»էն շատ հեռու: Անոնք կը մտածեն ու կը գործեն աշխարհաքաղաքացիական կերպով՝ ապազգային եւ մշակութային առումով «չեզոք», կը գերադասեն «բազմամշակոյթ»ը («Multikultur»): Այդ տիպուր երեւոյթը պայմանաւորուած է համաշխարհայնացումի միտումներով, որոնցմով կը տառապի արդի Արեւմուտքը: Ամալիա վան Խենթի պարագային նշեալ մտածելակերպ նոյնիսկ անոր յունական ծագումը չէ կրցած նուազեցնել: Այդ հանգամանքը կարծես թէ առիթ մը կ'ընծայէր յուսալու, թէ այդ հեղինակը Թուրքերուն եւ անոնց ցեղակից-եղբայր Ազերիներուն հանդէպ աւելի քննադատական վերաբերմունք մը կը ցուցաբերէ, քաջ գիտնալով, թէ ինչէ՛ր ըրած էին Թուրքերը նաեւ Յոյներուն, օրինակ, նոյն 1915-1922 թուականներուն Փոքր

Ասիոյ մէջ կամ 1974 թ. Կիպրոս կողմի վրայ (ամենաթարմ օրինակներէն մէկը): Այդ հանգամանքը նկատի առնելով կ'ակնկալէի, որ Ամալիա վան Խենթի տեղեկագրութիւնը հայ-ազերպայճանական, ինչպէս նաեւ հայ-թուրքական առճակատումին մասին նուազ թրքամետ կ'ըլլար: Մեր օրերէն հանրայայտ ու բազմազան տեղեկութիւններ Թուրքիոյ հակաքրիստոնէայ ու հակաքրիտ բոնաստիրական քաղաքականութեան մասին նոյնպիսի ակնկալիքներ կը յառաջացնէին նաեւ: Սակայն, Ամալիա վան Խենթի մտածելակերպին վրայ այս բոլորը ռեւէ ազդեցութիւն չի գործեր. ինչպէս արդէն մատնանշուած է, ան կը մտածէ ազատամիտ-աշխարհաքաղաքացիական կերպով, «հաւասարակշռուած» եւ «անկողմնակալ»: Անգամ մը եւս կ'ընդգծեմ, թէ սոյն մտածելակերպ մը արեւմտաեւրոպացի լրագրողներուն մօտ համատարած երեւոյթ մըն է, հետեւաբար մենք Ամալիա վան Խենթէն ինքնանալու կարիք չունինք: Աւելցնեմ, թէ այդ «հաւասարակշռուած» մտածելակերպին մէջ անոր պարագային հաւանաբար իր բաժինը ունի նաեւ այն հանգամանքը, որ ան երկար տարիներու ընթացքին աշխատած է որպէս գուիցերական «Neue Zürcher Zeitung» թերթի թղթակիցը Բաքուի եւ Պոլսոյ մէջ:

Ամփոփելով եզրակացութիւնս կ'ընդգծեմ այս գիրքէն կրած իմ խիստ հակասական տպաւորութիւնս:

ԱԼԵՔՍԱՆԴԲՆԵՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՇԵՐԻ
ՈԳԵԿՈՉՈՒՄԸ ԿԱՐԼՍՐՈՒՀԵՈՒՄ**

Գերմանիայի Կարլսրուհե քաղաքն անցյալ տարեվերջին դարձավ Գերմանիայում Հայաստանին և մասնավորապես հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին նվիրված միջոցառումների կենտրոններից մեկը: Դրա վկայությունն էր քաղաքի պետական թատրոնում «Անմոռուկ» խորագրով մեկշաբաթյա փառատոնը (նոյեմբերի 21-29), որ կազմակերպվել էր «Խոսել սահմանների մասին» կազմակերպության ղեկավար, հայտնի դրամատուրգ և հասարակական գործիչ Խրիստիան Պապկեի և քաղաքի պետական թատրոնի գեղարվեստական ղեկավար Յան Լինդերսի նախաձեռնությամբ: Փառատոնը բնութագրվում էր հայոց պատմության, մշակույթի և առանձնապես ցեղասպանության վերաբերյալ լիարժեք և խտացված տեղեկատվություն բովանդակող բարձրակարգ միջոցառումներով, որոնցում, գերմանացի և սփյուռքահայ մասնակիցներից զատ, իրենց ներդրումն ունեցան նաև Հայաստանից հրավիրված 11 մասնակիցներ:

Նոյեմբերի 21-ի երեկոյան երևանաբնակ բանաստեղծ Վահե Արսենը դերասան Ջոնաթան Բրուկմայերի հետ ներկայացրեց իր մի շարք բանաստեղծությունները հայերեն, գերմաներեն և անգլերեն, որոնք եզրափակվեցին երաժշտական կատարումներով: Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ փառատոնի հանդիսավոր բացումը, որից հետո ելույթ ունեցավ Բոխումի Ռուհրի համալսարանի՝ սփյուռքի և ցեղասպանագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հիմնադիր և ղեկավար, ցեղասպանագետ դր. Միհրան Դաբաղը: Նա, տասնամյակներ շարունակ հավաքելով ցեղասպանությունը վերապրած բազմաթիվ հայերի հուշերը, 2015 թ. դրանք հրատարակել է առանձին գրքով՝ «Կորուստ և կտակ» վերնագրով: Նրա ելույթից հետո դերասաններ Վերոնիկա Բախֆիշերն ու Մաքսիմիլյան Գրյունևալդը ընթերցեցին այդ գրքից հատվածներ, որոնցում ցեղասպանությունն առարկայանում էր իր զարհուրելի մանրամասներով:

Միհրան Դաբաղից հետո «1915 թվական. միայնակ, թե՛ կոլեկտիվ հիշողություն» թեմայով ելույթ ունեցավ եգիպտագետ, գրականագետ, մշակութաբան, հիշողության մշակույթի փորձագետ պրոֆ. Ալեիդա Ասմանը: Նա, ներկայացնելով «մշակութային հիշողության» որոշ հիմնարար սկզբունքներ, ընդգծեց, որ ցեղասպանության հիշողությունը պետք է կրի կոլեկտիվ,

համամարդկային բնույթ, այլապես այն ժամանակի ընթացքում կխամրի և կմարի: Գնահատելի է, որ ելույթ ունեցողը չմոռացավ ընդգծել նաև այն պատասխանատվությունը, որ այդ հարցում ունի Գերմանիան:

Տիկին Ասմանի ելույթից հետո բազմաքանակ ունկնդիրներին ներկայացվեց Գերմանա-հայկական ընկերության պատրաստած՝ «1915. աղետ. բնաջնջումը» խորագրով ցուցահանդեսը: Այն բովանդակում էր անցած 100 տարիների ընթացքում ընկերության ժողոված լուսանկարների և ականատեսի վկայությունների մի մեծ հավաքանի, որոնց շարքում, բնականաբար, առանձնանում էին ընկերության հիմնադիր, հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր դր. Յոհաննես Լեփսիուսի ի մի բերած և հրատարակած նյութերը: Ցուցահանդեսի ցուցանմուշները ներկայացրեց Գիորգիո Բավայր՝ կատարելով նաև անհրաժեշտ պարզաբանումներ: Նշենք, որ ցուցահանդեսն այցելուներին մատչելի էր դարձվել դեռևս պաշտոնական բացումից առաջ:

Ցուցահանդեսի պաշտոնական բացմանը հաջորդեց «Թագավորի ուղտը և Արևհատը» խորագիրը կրող հայ ժողովրդական հինգ հեքիաթների ընթերցումը Դիանա Կրյուգերի կողմից: Վերջինս ունկնդիրներին նաև իրազեկեց հայ բանահյուսության պատմության և զարգացման որոշ առանձնահատկությունների մասին: Օրվա հագեցած ծրագիրը եզրափակվեց երեկոյան՝ Հրանտ Դինքի, նրա հրապարակախոսական գործունեության, ողբերգական մահվան և «Ակոսի» վերաբերյալ հանգամանալից զեկուցումով, որով հանդես եկավ Ստամբուլից ժամանած Միհրան Թոմասյանը: Այնուհետև վերջինիս և Շողակաթ Միքե-Գալստյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ ակտիվ քննարկում խնդրո առարկա և հարակից հարցերի շուրջ:

Նոյեմբերի 25-ին միջոցառումները վերսկսվեցին ֆիլմերի ցուցադրմամբ, որոնք կրում էին «Հոշոտված Հայաստան» խորագիրը: Նախ ներկայացվեց ցեղասպանությունը վերապրած Ավրորա Մարդիգանյանի ճակատագիրը, որից հետո ցուցադրվեց 1919 թ. նրա մասնակցությամբ նկարահանված մի համր ֆիլմ: Իսկ այնուհետև ցուցադրվեց 2015 թ. գարնանը Խրիստիան Պապկեի նկարահանած՝ «Հայաստանում. երկար ճանապարհի ստվերը» փաստավավերագրական ֆիլմը, որը 2015 թ. ապրիլին հեռարձակել էին գերմանական և ավստրիական հեռուստաընկերությունները՝ մեծապես նպաստելով Հայաստանի և Հայոց ցեղասպանության մասին գերմանական և առհասարակ եվրոպական հասարակայնությանը իրազեկվածության բարելավմանը: Այն ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ:

Հաջորդ օրը ներկայացվեց «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» ավանդազրույցի բեմադրությունը, որը պատրաստել էին և մեծ վարպետությամբ կատարեցին Հայաստանից հրավիրված շնորհալի արվեստագետներ Աիդա Միմոնը, Մուսաննա Ջոհրաբյանը, Մերի Ավետիսյանը, Մարիա Թոմասյանը, Գոհար Մուրադյանը, Վիոլետա Մկրտչյանը և Էմիլ Ներսիսյանը: Բեմադրությունից հետո Աիդա Միմոնը հանգամանալից դասախոսություն կարդաց Հայաս-

տանի նախաքրիստոնեական և վաղ քրիստոնեական շրջանի մշակույթի վերաբերյալ:

Նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ երև

անցի հեռուստալրագրող և դրամատուրգ Սամվել Մարտիրոսյանի «Սահմանը քո ոտքերի միջև» պիեսի բեմադրությունը, որն, ի դեպ, «Խոսել սահմանների մասին» կազմակերպության կողմից 2015 թ. արժանացել է «լավագույն դրամատիկական երկեր» անվանակարգում հատկացվող ամենամյա մրցանակին: Հաջորդ օրը ելույթ ունեցավ ծագումով դիարբեքիրցի 91-ամյա Գրիգոր Մելիքյանը, ով տասնամյակներ շարունակ որպես դերասան աշխատել է Բեռլինի Շիլլերի անվան թատրոնում: Նա գերմանացի հանդիսատեսներին ներկայացրեց իր ընտանիքի և ժողովրդի դրամատիկ պատմությունը՝ ընթերցելով նաև հատվածներ սեփական գրական ստեղծագործություններից: Նոյեմբերի 28-ին Կարլսրուհեի պետական թատրոնում տեղի ունեցավ «Մուսա լեռան զավակները» ներկայացման պրեմիերան, որն իր մեջ խտացնում էր ոչ միայն մուսալեցիների հերոսամարտը, այլև ցեղասպանության բազմաթիվ խոսուն ու բնութագրական դրվագներ: Այնուհետև ունկնդիրները վայելեցին հայ ժողովրդական պարերի և երաժշտության հմայքը: «Անուշ» պարային համույթը հանդես եկավ ժողովրդական և ազգագրական պարերի գեղեցիկ կատարումներով, իսկ Ստրասբուրգում բնակվող հայ երաժիշտներ Գեղամ և Արկադի Կարակազովները դուդուկի բարձրարվեստ կատարմամբ ներկայացրեցին մի շարք ժողովրդական երգեր: Վերջում ներկաները համտեսեցին հայկական կոնյակ և գինի, ինչը նույնպես հայ ազգային ինքնության բացահայտման այցեքարտ էր:

Փառատոնի եզրափակիչ օրը՝ նոյեմբերի 29-ին, տողերիս հեղինակը հանդես եկավ Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի համապատասխանատվությունը փաստող ծավալուն գեկուցմամբ՝ այդ համատեքստում կարևորելով գերմանական Բունդեսթագի կողմից ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը, ինչը, բնականաբար, մի կողմից Գերմանիայում ցեղասպանության հիշողությունն ամրակայելու և մյուս կողմից Թուրքիայի՝ սեփական պատմությանն առերեսվելու մի նոր խթան կդառնա: Այնուհետև Անդրե Վազները ընթերցեց հատվածներ Վարուժան Ոսկանյանի «Շշունների մատյան» գրքից, ինչն ուղեկցվում էր «Էրեբունի» քառյակի երաժշտական կատարումներով, իսկ վերջում ելույթ ունեցան Կարլսրուհեում բնակվող ջութակահարուհի Անի Աղաբեկյանը և դաշնակահար Ռուբեն Մելիքսեթյանը՝ բազմամարդ լսարանին ներկայացնելով մի գեղեցիկ ընտրանի կոմպոզիտորներ Ռուբեն Ալթունյանի, Կոմիտասի, Արամ Սուքիասյանի, Ալեքսանդր Հարությունյանի և Գագիկ Հովունցի ստեղծագործություններից:

Փառատոնը, որի եզրափակիչ հանդիսությունը ներկա էր և գնահատանքի ու շնորհակալության ջերմ ելույթով հանդես եկավ նաև ԳԴՀ-ում ՀՀ դես-

պան Աշոտ Սմբատյանը, կարելի է ասել, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ Գերմանիայում կազմակերպված բազմաթիվ միջոցառումների շարքում ինչպես նման ընդարձակ ժամանակացույցի, այնպես էլ թեմատիկ-բովանդակային այդօրինակ լայն ընդգրկման առումով իր նախադեպը թերևս չուներ: Եթե մյուս միջոցառումները գերազանցապես գիտաժողովներ էին և, ըստ այդմ, դրանցում հիմնականում գերմանական գիտական հասարակայնությունն էր ներգրավված, ապա Կարլսրուհեում կազմակերպված միջոցառումներին հաղորդակից դարձան հետաքրքրությունների և նախասիրությունների առավել մեծ բազմազանությամբ բնութագրվող՝ գերմանական հասարակական շրջանները:

Փառատոնը միաժամանակ փաստեց, թե նման միջոցառումների իրականացման դեպքում որպիսի արդյունավետ համագործակցություն կարող է ծավալվել: Գնահատանքով պետք է նշել, որ փառատոնին նյութական մեծ աջակցություն էր ցուցաբերել Գյունտեր Պիլարսկին, որը Հայաստանում տնտեսական լայն գործունեություն է ծավալել՝ ստեղծելով բազում աշխատատեղեր: Այդ հարցում իրենց նպաստն էին բերել նաև Գերմանիայում Հայաստանի օգնության կազմակերպությունը, Գերմանա-հայկական ընկերությունը, Գերմանա-հայկական երիտասարդական միությունը, Գերմանա-հայկական երաժշտական ընկերությունը, Կարլսրուհեի շինարարական բարձրագույն դպրոցը և «Երիտասարդ հայեր» կազմակերպությունը:

Շնորհակալության և գնահատանքի խոսք ուղղելով փառատոնի կազմակերպիչներ Խրիստիան Պապկեին, Յան Լինդերսին, նրանց աշխատակիցներ Էրիկ Նիկոդիմին, Լաուրա Քիհնեին, Օլա Ստանկևիցին և այն բոլոր անձանց ու կազմակերպություններին, ովքեր նրանց աջակցել են այդ կարևոր միջոցառումը կազմակերպելու հարցում, կկամենայինք ակնկալել, որ այն Կարլսրուհեում կձևավորի ավանդույթ՝ հայ-գերմանական մշակութային, գիտական և քաղաքական երկխոսությունը հետագայում ևս զարգացնելու համար:

ՄՇՈՏ ՀՄՅՆՈՒՆԻ

ՀՐԱԶԻԿ ՄԻՄՈՆՅԱՆ (1928-2016)

2016 թ. հունվարի 30-ին կյանքին հրաժեշտ տվեց մեծ պատմաբան, հասարակական-քաղաքական և ազգային հայտնի գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչիկ Ռուբենի Միմոնյանը:

Նա ծնվել է 1928 թ. դեկտեմբերի 8-ին Գորիսում: Քաղաքի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, որը գերազանց առաջադիմությամբ ավարտել է 1952 թ.: Աշխատանքային մկրտությունը ստացել է հարազատ շրջանում՝ գործուղվելով ծննդավայր որպես շրջանային թերթի պատասխանատու քարտուղար: Հաջորդ տարվանից նա աշ-

խատանքի է անցել ՀԿԿ Գորիսի շրջկոմում նախ որպես հրահանգիչ, այնուհետև՝ բաժնի վարիչ: 1957 թ. ընտրվել է նույն շրջկոմի գաղափարական գծով քարտուղար:

1959 թ. Հ. Միմոնյանը մեկնել է Մոսկվա և ընդունվել ԽՍՀՄ Կենտկոմին առընթեր հասարակական գիտությունների ակադեմիա, որն ավարտել է 1962 թ. և նույն տարում այնտեղ պաշտպանել թեկնածուական թեզ: Վերադառնալով Երևան՝ նա աշխատանքի է անցել Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղում. 1962-1966 թթ.՝ որպես ավագ գիտաշխատող, իսկ 1977-1990 թթ.՝ որպես տնօրեն: 1966-1977 թթ. նա աշխատել է ՀԿԿ կենտկոմում՝ իբրև դասախոսական խմբի ղեկավար, այնուհետև՝ բաժնի վարիչի առաջին տեղակալ, եղել է նաև վարիչի պաշտոնակատար: 1990-1991 թթ. Հ. Միմոնյանը վարել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության և տնտեսագիտության բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտոնը, իսկ 1991-1994 թթ. եղել է Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի նախագահ: 1994-2006 թթ. նա ՀՀ ԳԱԱ նախագահի խորհրդականն էր, միաժամանակ 1999-2003 թթ. ղեկավարել է ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնը:

1969 թ. Հ. Միմոնյանը պաշտպանել է դոկտորական թեզ, իսկ մեկ տարի անց ստացել պրոֆեսորի կոչում: Գիտության մեջ ներդրած ավանդի համար 1986 թ. նա ընտրվել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ, իսկ 1996 թ.՝ իսկական անդամ:

Հ. Միմոնյանն անգնահատելի վաստակ ունի հայ ժողովրդի նոր և նորագույն պատմության բազմաթիվ հիմնահարցերի խորը ուսումնասիրության ասպարեզում: Նա հեղինակել է ավելի քան 40 մենագրություն և շուրջ 400 գիտական հոդվածներ: 1960-ական թթ. նրա գիտական հետաքրքրությունները կենտրոնացած են եղել հայկական սփյուռքի, այնտեղ գործող հայ քաղաքական ուժերի գործունեության, Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ նրանց վերաբերմունքի վրա: 1968 թ. հրատարակվում է նրա «Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում» գիրքը: 1970-ական թթ. սկզբներից Հ. Միմոնյանի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում գտնվել են քաղաքական-փիլիսոփայական բնույթի հիմնահարցերը: Նա ընթերցողներին է ներակայացրել «Ինդուստրիալ հասարակության տեսությունները» (1973), «Արդի բուրժուական գաղափարախոսության քննադատական ուրվագծեր» երկհատոր (1977), «Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը և նրա սոցիալական հետևանքները» (1982) մենագրությունները, որոնցում ներկայացված են բուրժուական գաղափարական տարբեր ուղղությունների ծագման ու զարգացման պատմությունը, դրանց հետագա փոխակերպումների փուլերն ու սոցիալ-դասակարգային էությունը: Նա հանդես է եկել նաև Հայաստանի և Այսրկովկասի կոմունիստական շարժման պատմությանը նվիրված բազմաթիվ հրապարակումներով, եղել «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» (1967), «Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության ուրվագծեր» (Թբիլիսի, 1971, ռուսերեն) կոլեկտիվ աշխատությունները ստեղծողներից մեկը:

1970-ական թվականների վերջերից Հ. Միմոնյանը ուշադրությունը բևեռել է բացառապես XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների, Հայոց ցեղասպանության պատմության և այդ թեմաներին առնչվող թուրքական գաղափարախոսության հիմնախնդիրների ուսումնասիրության վրա: Այս հարցերին են վերաբերում «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» (1980), «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» (1991) մենագրությունները: Այնուհետև նա հրատարակել է «Անդրանիկի ժամանակը» (1996) մեծարժեք երկհատոր ուսումնասիրությունը, որը միանգամայն նոր խոսք է ազգային հերոսի կյանքի ու մարտական անցած ուղու մասին, քանի որ այնտեղ շրջանառվում են հարյուրավոր նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր և նյութեր: 2003-2013 թթ. Հ. Միմոնյանը հրատարակել է «Ազատագրական պայքարի ուղիներում» հիմնարար աշխատությունը՝ ամփոփված հինգ գրքերում, որտեղ փաստական հարուստ նյութերի վերլուծության հիման վրա համակողմանիորեն ներկայացրել է XX դարասկզբից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմ ընկած ժամանակահատվածում Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձու-

թյունները: Այս մենագրությունը 2013 թ. արժանացավ ՀՀ պետական մրցանակի:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ մեծ ներդրում է Հ. Միմոնյանի «Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ)» (2009) մենագրությունը, որը թարգմանվել է անգլերեն և հրատարակվել Մեծ Բրիտանիայում (2012): 2014 թ. նա հրատարակել է նաև «1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմները և հայերը» մենագրությունը:

Հ. Միմոնյանը գիտական զեկուցումներով հանդես է եկել ոչ միայն Մոսկվայում, Լենինգրադում, Թբիլիսիում, Բաքվում, այլև ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Հունաստանում, Ճապոնիայում, Լիբանանում՝ ըստ արժանվույն ներկայացնելով հայրենի գիտության նվաճումները: Նրա աշխատություններից մի քանիսը լույս են տեսել Չեխոսլովակիայում, ԱՄՆ-ում, Լիբանանում, Իրանում:

Հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին իսկ օրերից Հ. Միմոնյանը արցախյան համաժողովրդական շարժման բովում էր, նրա տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակային ելույթները խանդավառում էին մեր հայրենակիցներին: 1990-1995 թթ. լինելով ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր՝ նա հեղինակել է և քննարկման ներկայացրել որոշումների բազմաթիվ նախագծեր, նպաստել Հայաստանի երրորդ Հանրապետության հռչակման ու կայացման գործընթացին:

1964 թվականից Հ. Միմոնյանը դասավանդել է ԵՊՀ պատմության և փիլիսոփայության ֆակուլտետներում, հանրապետության այլ բուհերում, իր գիտելիքներն անմնացորդ նվիրումով հաղորդել ուսանողությանը, ջանացել երիտասարդ սերնդի մեջ ներարկել ազգային շահի գիտակցում ու պետական մտածողություն: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դասախոսներից կազմված հեղինակային խումբը 2000 թ. հրատարակեց հայոց պատմության բուհական ծրագիրն ու դասագիրքը ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության համար: Հ. Միմոնյանի խմբագրությամբ պատրաստվեց և 2012 թ. հրատարակվեց հայոց պատմության բուհական դասագրքի լրամշակված և ամբողջացված տարբերակը, որի ռուսերեն հրատարակությունը լույս տեսավ 2014 թ.:

Հ. Միմոնյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում հանրապետական մտավորականության և մեր ժողովրդի լայն շրջաններում: Մինչև կյանքի ավարտը նա երիտասարդական եռանդով ու ավյունով էր ծառայում իր հայրենիքին և հարազատ ժողովրդին: Նույնիսկ նրա կյանքի վերջին շրջանը հագեցած էր ստեղծագործական բեղուն գործունեությամբ. հետմահու լույս տեսան նրա «Անդրանիկի քաղաքական արդարացման պատմությունից» ռուսերեն մենագրությունը և «Ինչպես եղել է...» հուշերի գիրքը: Ռուսաստանի Դաշնությունում շուտով կհրատարակվի նրա «Ռուսական կայսրությունը և հայկական հարցը Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին» մեծածավալ ուսումնասիրությունը, իսկ Իրանում՝ «Հայերի դերը Իրանի սահմանադրական

հեղափոխության մեջ» պարսկերեն աշխատությունը: Ցավոք կիսատ մնացին նրա՝ Կովկասի փոխարքա Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին և պարսիկ մեծ պոետ Նիզամուն նվիրված աշխատությունները:

Զարմանք և հիացմունք էին պատճառում Հ. Միմոնյանի աշխատասիրությունն ու աշխատունակությունը: Նա ուներ մտավորականի բարձր կերպար՝ պարզ, անկեղծ ու բարյացակամ: Նրա մարդկային առաքինի հատկանիշներից էին համեստությունը, անսահման բարությունը, ուղղամտությունը, ազնվությունը և անմնացորդ նվիրվածությունն աշխատանքին: Հ. Միմոնյանի գիտակրթական բեղուն գործունեությունը գիտությանն անմնացորդ նվիրյալի դաստիարակչական փայլուն օրինակ էր գիտակրթական լայն հանրության, առավելապես երիտասարդության համար:

*ԵՊՀ ռեկտորատ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ
Պատմության ֆակուլտետ*

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (1944-2016)

72-րդ տարում կյանքից հեռացավ անվանի պատմաբան, աղբյուրագետ և մատենագետ, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչի պաշտոնակատար, պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննեսի Հովհաննիսյանը:

Պ. Հովհաննիսյանը ծնվել է 1944 թ. հունիսի 22-ին Լենինական (այժմ՝ Գյումրի) քա-

ղաքում՝ Երզնկայից գաղթած ավանդապահ հայ ընտանիքում: 1951-1961 թթ. նա սովորել է տեղի Վլ. Մայակովսկու անվան թիվ 5 միջնակարգ դպրոցում, որը բարձր առաջադիմությամբ ավարտելուց հետո՝ 1962 թ., ընդունվել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ: Երրորդ կուրսից գորակոչվել է խորհրդային բանակ և ծառայել ռազմաօդային ուժերում, իսկ գորացրվելուց հետո՝ 1967-1970 թթ. շարունակել է ուսումնառությունը:

1970-1973 թթ. ԵՊՀ ասպիրանտուրայում ուսանելու տարիներին Պ. Հովհաննիսյանը պրոֆեսոր Սերոբ Պողոսյանի ղեկավարությամբ պատրաստել է և 1976 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի աշխատություններում» թեմայով: 1975-2016 թթ. նա աշխատել է ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնում, նախ՝ իբրև կաբինետի վարիչ, այնուհետև՝ ավագ դասախոս, դոցենտ, պրոֆեսոր: 2013 թվականի մարտից ստանձնել է այդ նույն ամբիոնի վարիչի պաշտոնակատարի պարտականությունները:

1992-1993 թթ. Պ. Հովհաննիսյանը դասավանդել է նաև Համազգայինի Բեյրութի Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկում, 1995-1999 թթ.՝ համատեղությամբ աշխատել է Սևանի Վազգենյան հոգևոր դպրոցում, իսկ 1999 թվականից՝ Ս. Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում (Աստվածաբանական համալսարանում):

Պ. Հովհաննիսյանն իր կյանքի շուրջ քառասուն տարիներ նվիրաբերել է դասախոսական աշխատանքին և իր մեծ ավանդը ներդրել էրիտասարդ սերունդների ոչ միայն կրթության, այլև դաստիարակության գործում: Նա

ղեկավարել է տասը ասպիրանտների, որոնցից վեցը պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություններ:

Հանգուցյալ պատմաբանը մեծ ներդրում ունի ոչ միայն բուհական, այլև դպրոցական դասագրքերի ստեղծման գործում: Նա հանրակրթական դպրոցի 4-10-րդ դասարանների «Հայոց եկեղեցու պատմություն» (2002-2013), 5-րդ դասարանի «Հայրենագիտություն», 6-րդ և 7-րդ դասարանների, ինչպես նաև ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի «Հայոց պատմություն» (2007-2013) դասագրքերի համահեղինակներից և խմբագիրներից է: 2009 թ. նա արժանացել է «Հայաստանի վաստակավոր մանկավարժի», իսկ 2011 թ.՝ պրոֆեսորի կոչումների:

Իր մանկավարժական ակտիվ աշխատանքը Պ. Հովհաննիսյանը հաջողությամբ զուգակցել է գիտական բեղուն գործունեությանը, որը ծավալել է չորս հիմնական և խիստ կարևոր պատմագիտական ուղղություններով: Հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմությանն առնչվող հարցերի ուսումնասիրությունից գատ նա զբաղվել է նաև աղբյուրագիտությամբ, պատմագրությամբ և մատենագիտությամբ: Նրա գրչին են պատկանում 400-ից ավելի տպագիր աշխատանքներ՝ գրքեր, հոդվածներ, ժողովածուներ, ակնարկներ: Ուսանողական և գիտական հանրության համար մեծ արժեք են ներկայացնում նրա աշխատակցությամբ հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» (հ. 1-ին, 1981, 2007, հ. 2-րդ, 2011), «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» (2001), «Հայ եկեղեցու հանրագիտարան» (պրակ Ա, 2008), «Նշանավոր ճեմարանականներ» (պրակ 1-2, 2005, 2009) գրքերը, ինչպես նաև նրա գրչին պատկանող «Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես-XVIII դարի վերջ)» (2010) դասախոսությունների ժողովածուն:

Պ. Հովհաննիսյանը բազմիցս անդրադարձել է թե՛ հայ հին պատմիչների երկերի և թե՛ իր ժամանակակից պատմաբանների գործունեության գիտական վերլուծությանը: Նրա աշխատասիրությամբ և խմբագրությամբ լույս են ընծայվել նաև 70-ից ավելի պատմագիտական աշխատություններ: Գիտական հանրության համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա նախորդների աշխատությունների հրատարակությունները, ինչպիսիք են Աշոտ Հովհաննիսյանի «Պատմագիտական ուսումնասիրությունները» (2007), Ավետիս Պերպերյանի «Պատմություն հայոցը» (2009), Կ. Տեր-Մկրտչյանի «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» (մասն Ա, 2011), Հակոբ Զորյանի «Պատմագիտական ուսումնասիրությունները» (2015) և այլն:

Այդուհանդերձ, հարկ է առանձնացնել Պ. Հովհաննիսյանի մեծ նվիրումը հայ մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցին, որի մասին հրատարակել է ավելի քան 60 հոդվածներ և հրապարակումներ: Նրա աշխատասիրությամբ լույս են ընծայվել ոչ միայն Ադոնցի «Երկերի» Ա-Զ հատորները (2006-2012) (առաջիկայում լույս կտեսնի նաև նրա նամակագրությունն ընդգրկող յոթերորդ հատորը), այլև նրա տարբեր ուսումնասիրությունները՝ «Հայկական հարցը» (1996), «Պատկերների խնդիրը» (2003), «Քննություն Մովսես

Կադանկատվացու» (2005), «Հայաստանի ոսկեհանքը» (2006), «Տիգրան Մեծը» (2010): Պ. Հովհաննիսյանի ջանքերի շնորհիվ հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվել են նաև Ադոնցի տարբեր անտիպ աշխատությունները, որոնք նա հայտնաբերել է Բեյրութում պահվող նրա անձնական արխիվում:

Մեծ էր Պ. Հովհաննիսյանի ակնածալից վերաբերմունքը նաև Հակոբ Մանանդյանի նկատմամբ: Նա ոչ միայն նրա գիտական գործունեության որոշ դրվագների նվիրեց իր թեկնածուական ատենախոսությունը, այլև հետագայում հրատարակեց նրա «Երկերի» 7-րդ և 8-րդ հատորները (2010, 2011), ինչպես նաև «Ժամանակակիցները Հակոբ Մանանդյանի մասին» (2010) բավականին հետաքրքիր ժողովածուն:

Պ. Հովհաննիսյանը անժխտելի ներդրում ունի նաև մատենագիտական գրականության բնագավառում: Նա հրատարակել է Հ. Մանանդյանի (1981), Ծատուր Աղայանի (1983) կենսամատենագիտությունները: Հատկապես հիշատակելի են, սակայն, Բ. Բաբայանի աշխատակցությամբ նրա լույս ընծայած «Հայկական հարց. Հայոց ցեղասպանություն» ռուսալեզու գրականության (1877-1997) մատենագիտությունը (1998) և «Մովսես Խորենացի. մատենագիտություն» սովորածավալ աշխատանքը (2013):

Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի II և III հատորների (2010, 2014) հրատարակությանը, գրել հոդվածներ՝ նվիրված XVII-XVIII դարերի հայ պատմագիտական մտքին: Հեղինակել է մեծաքանակ բառահոդվածներ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», «Հայկական հարց», «Քրիստոնյա Հայաստան», «Ո՞վ ով է» հանրագիտարանների համար:

Պ. Հովհաննիսյանը գիտական տարբեր հանդեսների՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն», «Պատմություն և մշակույթ», «Մփյուռքագիտություն», «Հայագիտությունը դպրոցում», «Ակունք» խմբագրական խորհուրդների անդամ էր: Գիտական բարձր պատասխանատվությամբ նա բազմիցս ներկայացրել է պատմագիտական միտքը միջազգային գիտաժողովներում՝ Մոսկվա, Մոնպելիե, Բեյրութ, Մոֆիա և այլուր:

Գիտամանկավարժական բեղուն գործունեության համար Պ. Հովհաննիսյանը պարգևատրվել է կառավարական շնորհակալագրերով և պատվոգրերով, իսկ ծննդյան 60-ամյակի կապակցությամբ՝ «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» Հայոց եկեղեցու բարձրագույն շքանշանով:

Ճանաչված պատմաբանի, սիրված դասախոսի և ազնիվ քաղաքացու հիշատակը միշտ վառ կմնա նրա գործընկերների, ուսանողների, նրան ճանաչողների և հարազատների սրտերում:

*ԵՊՀ ռեկտորատ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ
Պատմության ֆակուլտետ*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այվազյան Գայանե	Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (forgayane@gmail.com)
Ավազյան Վաչագան	ԵՊՀ հայ գրականության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (avagyan.vachik@yandex.com)
Ավետիսյան Հայկ	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վարիչ, ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (hykavetisyan@yahoo.com)
Ավետիսյան Յուրի	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (spyurq2009@yahoo.com)
Բոբոխյան Արսեն	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու (arsenbobokhyan@yahoo.com)
Բրինքեն Ալեքսանդր	Արվեստագիտության թեկնածու, Շվեյցարիայի կաթոլիկ եկեղեցում երգեհոնահար (brincken@bluewin.ch)
Գալստյան Գայանե	ԵՊՀ ՀՀԻ հայոց պետականության պատմության հիմնահասցեի հետազոտության բաժնի լաբորանտ (tiguar-tur@hotmail.ru)
Գևուհի Արտակ	ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (telepinus@rambler.ru)
Եղիազարյան Արման	ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (armyegh@yahoo.com)
Թելյան Լեոնիդ	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (telyanl@mail.ru)
Թովմասյան Հրանուշ	Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվահասարակագիտական համալսարանի լեզվաբանության և հաղորդակցման տեսության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Թունյան Վալերի	Ռուսաստանի տուրիզմի և սերվիսի պետական համալսարանի Երևանի մասնաճյուղի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (tunyanvalery@rambler.ru)
Կարապետյան Լիլիթ	ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ (lilitkarapetyan90@mail.ru)
Հակոբյան Աստղիկ	ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հայաստանին հարակից երկրների պատմության ամբիոնի հայցորդ, Հայաստանի ազգային արխիվի աշխատակցուհի (astghik.hakobyan@mail.ru)

Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (ahayruni@yahoo.de)
Ղանալանյան Տիգրան	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (tghanalanian@yahoo.com)
Մալխասյան Միքայել	ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ, դասախոս, ԵՊՀ հոգաբարձուների խորհրդի քարտուղար (mmalkhasyan@ysu.am)
Մալկիդիս Թեոֆանիս	Կավալայի (Հունաստան) տեխնոլոգիական ինստիտուտի պրոֆեսոր (malkidis@gmail.com)
Մելքոնյան Նարինե	ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի հայցորդ (nar_melq@yahoo.com)
Պետրոսյան Վարդան	ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (vpetrosyan@yahoo.com)
Պողոսյան Վարուժան	ԵՊՀ ՀՀԻ ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
Սահակյան Հրանուշ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (hranush.sahakyan@mail.ru)
Սուքիասյան Համո	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (hamosukiasyan@gmail.com)
Տազևսեան Անդրանիկ	Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի հայկական սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (adakessian@haigazian.edu.lb)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Авагян Вачаган** Доцент кафедры армянской литературы ЕГУ, кандидат филологических наук (avagyan.vachik@yandex.com)
- Аветисян Гайк** Заведующий кафедрой археологии и этнографии ЕГУ, заведующий лабораторией археологических исследований Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук, профессор (hykavetisyan@yahoo.com)
- Аветисян Юрий** Заведующий кафедрой армянского языка, доктор филологических наук, профессор (sruyurq2009@yahoo.com)
- Айвазян Гаяне** Старший научный сотрудник Матенадарана имени Маштоца, кандидат исторических наук (forgayane@gmail.com)
- Айруни Ашот** Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ahayruni@yahoo.de)
- Акопян Астгик** Соискатель кафедры истории сопредельных стран Армении ЕГУ, сотрудник Национального архива Армении (astghik.hakobyan@mail.ru)
- Бобохян Арсен** Доцент кафедры археологии и этнографии ЕГУ, кандидат исторических наук (arsenbobokhyan@yahoo.com)
- Бринкен Александр** Кандидат искусствоведения, органист в католической церкви в Швейцарии (brincken@bluewin.ch)
- Ганалаян Тигран** Аспирант кафедры истории армянского народа ЕГУ (tghanalanian@yahoo.com)
- Галстян Гаяне** Лаборант отдела истории армянской государственности Института арменоведческих исследований ЕГУ (tiguar-tur@hotmail.ru)
- Гнуни Артак** Старший научный сотрудник лаборатории археологических исследований Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (telepinus@rambler.ru)
- Дакесян Андраник** Директор Центра исследований армянской диаспоры Университета Айказян (Бейрут), доктор политических наук (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Егиазарян Арман** Заведующий кафедрой армянской диаспоры ЕГУ, доктор исторических наук (armyegh@yahoo.com)
- Карапетян Лилит** Аспирант Института искусств НАН РА (lilitkarapetyan90@mail.ru)
- Малкидис Теофанис** Профессор Технологического института Кавалы (Греция) (malkidis@gmail.com)
- Малхасян Микаэл** Аспирант кафедры истории Армении факультета истории ЕГУ, секретарь Совета попечителей ЕГУ (mmalkhasyan@ysu.am).
- Мелконян Нарине** Соискатель кафедры общего языкознания ЕГУ (nar_melq@yahoo.com)
- Петросян Вардан** Заведующий кафедрой общего языкознания ЕГУ, кандидат филологических наук, доцент (vpetrosyan@yahoo.com)
- Погосян Варужан** Заведующий отделом геноцидологии Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (varuzhan.poghosyan@mail.ru)

- Саакян Грануш** Аспирант исторического факультета ЕГУ
(hranush.sahakyan@mail.ru)
- Сукиасян Амо** Старший научный сотрудник Института истории НАН
Армении, кандидат исторических наук, доцент
(hamosukiasyan@gmail.com)
- Телян Леонид** Доцент кафедры армянского языка ЕГУ, кандидат филологиче-
ских наук (telyanl@mail.ru)
- Товмасян Грануш** Доцент кафедры языкознания и теории коммуникации Ереван-
ского государственного университета языков и социальных
наук имени В. Брюсова, кандидат филологических наук
- Тунян Валери** Профессор Ереванского филиала Российского государствен-
ного университета туризма и сервиса, доктор исторических
наук (tunyanvalery@rambler.ru)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Avagyan Vachagan** PhD in Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Literature, YSU (avagyan.vachik@yandex.com)
- Avetisyan Hayk** Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Archeology and Ethnography, Head of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (hykavetisyan@yahoo.com)
- Avetisyan Yuri** Doctor of Philology, Professor, Head of the Chair of Armenian Language, YSU (spyrq2009@yahoo.com)
- Ayvazyan Gayane** PhD in History, Senior Research Worker of Matenadaran after Mashtots (forgayane@gmail.com)
- Bobokhyan Arsen** PhD in History, Associate Professor of the Chair of Archeology and Ethnography, YSA (arsenbobokhyan@yahoo.com)
- Brincken Alexander** Doctor of Musicology, Swiss Composer, Principal Organist at the Roman-Catholic Parish Church St. Martin in Buochs (canton Nidwalden, Central Switzerland) (brincken@bluewin.ch)
- Dakessian Andranik** Doctor of Political Sciences, Director of the Armenian Diaspora Research Centre of Haigazian University in Beirut (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Galstyan Gayane** Laboratory assistant of the Department of the History of Armenian Statehood, IAS YSU (tiguar-tur@hotmail.ru)
- Ghanalanyan Tigran** PhD student of the Chair of Armenian History, YSU (tghanalanian@yahoo.com)
- Gnuni Artak** PhD in History, Senior Research Worker of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (telepinus@rambler.ru)
- Hakobyan Astgik** PhD student of the Chair of the History of Armenia's Neighbouring Countries, YSU, employee of the National Archives of Armenia (astghik.hakobyan@mail.ru)
- Hayruni Ashot** Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies, Doctor of History, Professor of the Chair of Armenian History, YSU (ahayruni@yahoo.de)
- Karapetyan Lilit** PhD student of the Institute of Art NAS RA (lilitkarapetyan90@mail.ru)
- Malkhasyan Michael** PhD student of the Chair of the History of Armenia, lecturer, YSU, Secretary of YSU Board of Trustees, (mmalkhasyan@ysu.am)
- Malkidis Teofanis** Professor of Tecnological Institute of Kavala (Greece) (malkidis@gmail.com)
- Melkonyan Narine** Dissertee of the Chair of General Linguistics, YSU (nar_melq@yahoo.com)
- Petrosyan Vardan** PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Chair of General Linguistics, YSU (vpetrosyan@yahoo.com)
- Poghosyan Varoujean** Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Genocide studies of the Institute for Armenian Studies, YSU (varuzhan.poghosyan@mail.ru)

- Sahakyan Hranush** PhD student of the Chair of the History of Armenia, YSU (hranush.sahakyan@mail.ru)
- Sukiasyan Hamo** PhD in History, Associate Professor, senior Researcher of the Institute of History NAS RA(hamosukiasyan@gmail.com)
- Telyan Leonid** PhD in Philology, Associate Professor of the Chair of Armenian Language, YSU (telyanl@mail.ru)
- Tovmasyan Hranush** PhD, Associate Professor of the Chair of Linguistics and Theory of Communication, Yerevan Bryusov State University of Languages and Social Sciences
- Tunyan Valery** Doctor of Historical Sciences, Professor of Yerevan branch of Russian State University of Tourism and Service (tunyanvalery@rambler.ru)
- Yeghiazaryan Arman** Doctor of History, Head of the Chair of Diaspora Studies, YSU (armyegh@yahoo.com)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

Թեոֆանիս Մալկիդիս

Ցեղասպանությունը որպես հանցանք և Հայոց ցեղասպանությունը..... 3

Գայանե Գալստյան

ԱՄՆ դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ..... 19

Հրանուշ Սահակյան

Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը 27

Արման Եղիազարյան

Աբաս Բագրատունու հզորացումը Հայաստանի շուրջը ձևավորված նոր
իրադրության պայմաններում..... 38

Գայանե Այվազյան

Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկի մի անհայտ
սկզբնաղբյուրի մասին..... 51

Լիլիթ Կարապետյան

Կեդրայի Սողոմոն եկեղեցու մուտքի հարդարանքը..... 61

Աստղիկ Հակոբյան

Իրանահայ համայնքի ինքնավարության մարմինները և իրավական
կարգավիճակը 1921-1945 թթ..... 68

Տիգրան Ղանալանյան

Հայերի արտագաղթը Բուլղարիայից (1950-1970-ական թթ.)..... 82

Միքայել Մալխասյան

Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և
առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին 94

Գևորգ Սահակյան

Ճակատագրապաշտության և առասպելների համադրումը
Օրհան Փամուքի «Կարմիր մազերով կինը» վեպում..... 105

Վաչագան Ավագյան

Մի լրացում սայաթնովագիտության մեջ 117

Վարդան Պետրոսյան

Հին հայերենի Ը և հին սլավոներենի Ǫ հնչյւյթների
տարածամանակյա տիպաբանությունը 128

Լեռնիդ Թեյյան

Բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասությունների դասակարգման շուրջ 142

Նարինե Մելքոնյան

Հոլովական իմաստների արտահայտումը ըստ հայ և իսպանացի
քերականագետների 153

Հրանուշ Թովմասյան

Խոսող անհատի գաղափարը և նրա լեզվագիտակցությունը որպես
հաղորդակցվելու հիմք 168

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Յուրի Ավետիսյան

Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաբար և աշխարհաբար..... 179

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկ Ավետիսյան, Արսեն Բորոխյան, Արտակ Գնունի

Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը..... 204

Վարուժան Պողոսյան

Ռուբեն Մելքոնյան, Միեր Աբրահամյան, Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հանրապետության բռնի իսլամացման քաղաքականությունը.... 209

Վալերի Թունյան

Մուսա Գասիմլի, Անատոլիան և Հարավային Կովկասը 1724-1920-ական թվականներին (ռուսերեն) 214

Աշոտ Հայրունի

100-ամյա Գերմանա-հայկական ընկերությունը 228

Անդրանիկ Տազևեան

Վահրամ Շեմմասեան, Մուսա Տադի Հայերը 233

Ալեքսանդր Բրինքեն

Ամալիա վան Խենթ, Քրիսթինա Լոյման, Հայեացք Արարատին..... 238

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Աշոտ Հայրունի

Հայոց ցեղասպանության զոհերի ոգեկոչումը Կարլսրուհեում..... 252

Հրաչիկ Միմոնյան (1927-2016) 256

Պետրոս Հովհաննիսյան (1944-2016)..... 260

Տեղեկություններ հեղինակների մասին 263

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Теофанис Малкидис

Геноцид как преступление и Геноцид армян (на английском)..... 3

Гаяне Галстян

Позиция США относительно вопроса Геноцида армян 19

Грануш Саакян

Основание Немецко-армянского общества 27

Арман Егназарян

Подъем Абаса Багратуни в условиях новой обстановки вокруг Армении 38

Гаяне Айвазян

Об одном неизвестном источнике «Дневника»
Еремии Челеповича Кемурчяна 51

Лилит Карапетян

Дизайн входа армянской церкви Соломон в Герле 61

Астхик Акопян

Органы самоуправления и правовой статус Иранской армянской общины
за 1921-1945 годы 68

Тигран Ганалаян

Эмиграция армян из Болгарии (1950-1970 гг.) 82

Микаэл Малхасян

Тенденции и особенности демографических процессов в Армении в первой
половине XVII в. 94

Георг Саакян - Сочетание фатализма и мифов в романе Орана Памука

«Рыжеволосая женщина» 105

Вачаган Авагян

Одно дополнение к саятноведению 117

Вардан Петросян

Диахроническая типология фонем *Ė* в древнвормянском и *Ǽ*
в старославянском языках 128

Леонид Телян

О классификации многосложных предложений 142

Нарине Мелконян

Выражение падежных значений согласно армянским и испанским
грамматикам 153

Грануш Товмасян

Понятие говорящей личности и ее (языкового) сознания как основы
для коммуникации 168

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Юрий Аветисян

Два этапа развития литературного армянского языка – грабар и ашхарабар 179

РЕЦЕНЗИИ

Гайк Аветисян, Арсен Бобохян, Артак Гнуни Б. Б. Пиотровский и археология	204
Варужан Погосян Рубен Мелконян, Мгер Абраамян, Насильственная политика исламизации в Османской империи и Республики Турция	209
Валери Тунян Муса Гасымлы, Анатолия и Южный Кавказ в 1724-1920-е гг. (на русском).....	214
Ашот Айруни Столетнее Немецко-армянское общество	228
Андраник Дакесян Ваграм Шеммасын, Армяне Мусса Дага	233
Александр Принкен Амалия ван Гент, Кристина Лойман, Взгляд на Арарат.....	238

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Ашот Айруни Глас памяти жертв Геноцида армян в Карлсруэ	252
Грачик Симонян (1927-2016).....	256
Петрос Оганисян (1944-2016).....	260
Сведения об авторах	263

CONTENTS

ARTICLES

Theofanis Malkidis

The Crime of Genocide and the Armenian Genocide (in English) 3

Gayane Galstyan

The USA Standpoint on the Armenian Genocide 19

Hranush Sahakyan

The Foundation of German-Armenian Association 27

Arman Yeghiazaryan

Rising of Abas Bagratuni in the New Situation around Armenia 38

Gayane Ayzayan

On an Unknown Source of Jeremia Chelebi Qyomurtchyan's "Diary" 51

Lilit Karapetyan

Entrance decoration of Solomon Church in Kerla 61

Astghik Hakobyan

Autonomous Bodies and Legal Status of Iranian-Armenian Community
(1921-1945s) 68

Tigran Ghanalanyan

Emigration of Armenians from Bulgaria (1950-1970s) 82

Mikayel Malkhasyan

The trends and features of the demographic processes in Armenia in the
the first half of the 17th century 94

Gevorg Sahakyan

The combination of fatalism and myths in Orhan Pamuk's novel
"The Red-Haired Woman" 105

Vachagan Avagyan

An Addition to Sayat-Nova Science 117

Vardan Petrosyan

The Diachronic Typology of the Old Armenian *Է* and the Old Church
Slavonic *Ѣ* Phonemes 128

Leonid Telyan

On the Classification of Multi-Clause Sentences 142

Narine Melkonyan

Expression of Declensional Significance according to the Armenian and
Spanish Grammars 153

Hranush Tovmasyan

The Notion of Speaking Individual and his/her (Linguistic) Consciousness as
a Basis for Communication 168

DEBATE AND DISCUSSION

Yuri Avetisyan

The Two Stages of the Development of Literary Armenian –
Grabar and Ashkharhabar 179

REVIEW

Hayk Avetisyan, Arsen Bobokhyan, Artak Gnuni	
B.B. Piotrovsky and the Archeology.....	204
Varoujean Poghosyan	
Ruben Melkonyan, Mher Abrahamyan, The Policy of the Forced Islamization in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey	209
Valery Tunyan	
Musa Qasimli, Anatolia and the South Caucasus in 1724-1920s (in Russian)	214
Ashot Hayruni	
A 100-Year-Old German-Armenian Society	228
Andranik Dakessian	
Vahram Shemmassian, The Musa Dagh Armenians.....	233
Alexander Brincken	
Amalia van Gent, Christina Leumann, A Look at Ararat	238

SCIENTIFIC LIFE

Ashot Hayruni	
Commemoration of the Victims of the Armenian Genocide.....	252
Hrachik Simonyan (1927-2016)	256
Petros Hovhanissyan (1944-2016).....	260
Information about the Authors	263

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (7)

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն և ռուսերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն և ռուսերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:

2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:

3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (զլխատառերով), վերնագիրը (զլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):

4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճան կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (*hands@armin.am*), հեռ. +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English and in Russian, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian and in Russian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)

2. Font Size – 12, Line Space – 1.5

3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author’s agreement)

4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.

5. To write key words.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (*hands@armin.am*), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языках, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском и русском языках, в случае других языков – на армянском и русском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка - Sylfaen, других языков - Times New Roman.

2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел - 1.5.

3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).

4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.

5. Дать ключевые слова.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (*hands@armin.am*), тел.: +374 60 710092